

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Серыя распрацавана
ў Інстытуце літаратуры імя Янкі Купалы
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Заснавана ў 1996 годзе

Серыя II. Гісторыка-літаратурныя помнікі

Галоўны рэдактар
«Беларускага кнігазбору»
Кастусь Цвірка

Выканаўчы дырэктар
МГА «Беларускі кнігазбор»
Генадзь Вінярскі

ГАЎРЫЛА
ГАРЭЦКІ

Выбранае

Мінск
«Беларускі кнігазбор»
2002

УДК 947.6
ББК 63.3 (4 Бел)
Г 20

Укладанне і каментар
Радзіма Гарэцкага

Прадмова
Міхася Мушынскага

**МГА «Беларускі кнігазбор»
выказвае шчырую падзяку:**

Фонду фундаментальных даследаванняў
Рэспублікі Беларусь (дырэктар сп. Аляксандр Рубанаў),

сп. Усяславу Гарэцкаму (Масква),

сп. Кірылу Гарэцкаму (Масква),

сп. Радзіму Гарэцкаму (Мінск)

за дапамогу ў выданні гэтай кнігі.

ISBN 985-6638-87-9

© Гарэцкі Р., укладанне, каментар, 2002
© Мушынскі М., прадмова, 2002
© Казлоў М., афармленне, 1996
© МГА «Беларускі кнігазбор», 2002

«НІШТО НЕ АДАРВЕ МЯНЕ АД БЕЛАРУСІ...»

Беларуская грамадскасць да нядаўняга часу ведала Гаўрылу Гарэцкага (1900–1988) пераважна як выдатнага вучонага-геолага, які ўнёс у гэтую галіну навукі неацэнны ўклад. Ягонныя працы па геалогіі антрапагену, інжынернай геалогіі, па палеапатамалогіі (вывучэнні гісторыі рэк і рачных далінаў мінулага) прынеслі Гаўрылу Іванавічу сусветную вядомасць. Тры фундаментальныя манаграфіі, якія вылучылі яго як заснавальніка гэтай навукі — палеапатамалогіі, у 1971 годзе былі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. Паводле сведчання спецыялістаў, згаданыя працы ўжо пры жыцці аўтара сталі класічнымі, на іх вучылася не адно пакаленне моладзі. «Волат беларускай геалогіі» — так з любоўю і бязмернай павагай называлі Гаўрылу Іванавіча яго шматлікія вучні і паслядоўнікі. А іх, таленавітых вучняў, у акадэміка АН Беларусі, доктара геолога-мінералагічных навук, старшыні ім жа створанай Беларускай антрапагенавай камісіі, старшыні Камісіі АН СССР па вывучэнні чацвярцічнага перыяду і савецкай секцыі Міжнароднага саюза па вывучэнні чацвярцічнага перыяду, ганаровага сябра геаграфічных таварыстваў СССР і БССР і сябра многіх іншых камісій, радаў было багата. І ўсе яны аднадушна захапляліся талентам свайго настаўніка, глыбінёй яго думкі, уменнем выяўляць схаваныя сувязі паміж вельмі далёкімі з’явамі ў жывой і нежывой прыродзе, асэнсоўваць разрозненыя дадзеныя і рабіць абагульняльныя навуковыя высновы канцэптуальнага, фундаментальнага характару.

Што ж да беларускіх навукоўцаў — даследчыкаў нацыянальнага прыгожага пісьменства, дык яны ў асобе Гаўрылы Іванавіча бачылі аўтарытэтнага, дасведчанага знаўцу спадчыны класіка беларускай літаратуры Максіма Гарэцкага (1893 — 1938) і часта звярталіся па раду ці тлумачэнне пэўных фактаў, падзей у жыцці Максіма. Гаўрыла Іванавіч меў што расказаць пра свайго старэйшага брата, якога ён любіў і шанаваў, лічыў сваім духоўным настаўнікам, прыкладам слугавання роднай Бацькаўшчыне, свайму народу.

Адметная асаблівасць лёсу выдатных людзей у тым, што цікавасць да іх жыцця і дзейнасці з гадамі не змяншаецца, а наадварот — узрастае. З жыццёвай аддалі больш яркава бачна тое, што зблізку магло здавацца не такім ужо істотным. Напярэдадні стогадовага юбілею Гаўрылы Іванавіча пабачыла свет грунтоўная кніга «Акадэмік Гаўрыла Гарэцкі. Успаміны, артыкулы, дакументы» (2000), якая шмат у чым пановаму высветліла шырыню творчых зацікаўленасцяў вучонага, кола яго інтарэсаў як чалавека, грамадзяніна, патрыёта. Натуральна, што нават аб’ёмісты том не мог увабраць многае з напісанага Гаўрылам Іванавічам. Узнікла задума падрыхтаваць яшчэ адзін том — у серыі «Беларускі кнігазбор». Г вось ласкавы чыгач мае магчымасць пазнаёміцца з асобай акадэміка Гаўрылы Гарэцкага больш грунтоўна. На старонках гэтай кнігі ён паўстае не толькі як сусветна вядомы геолог, але і як таленавіты публіцыст-адраджэнец. Менавіта ў галіне публіцыстыкі ён паспяхова ажыццяўляў завет брата Максіма — аддаць усе сілы, усе здольнасці на адраджэнне Беларусі, на абуджэнне нацыянальнай свядомасці, багатых творчых магчымасцяў беларусаў з тым, каб зрабіць Беларусь па-сапраўднаму суверэннай, самастойнай еўрапейскай краінай. І толькі сталінскія рэпрэсіі на пачатку 30-х гадоў гвалтоўна перапынілі надзвычай плённую працу Гаўрылы Іванавіча як дзеяча-адраджэнца, хоць фактычна яна працягвалася і ўдалечыні ад радзімы.

* * *

Адразу кідаецца ў вочы, што ў матэрыялах маладога Гарэцкага многія ідэі, думкі, меркаванні, выказаныя ў 20-я гады, не страцілі сваёй актуальнасці і сёння, на пачатку трэцяга тысячагоддзя. Звернем увагу на тое, што адзін з першых сваіх праблемных артыкулаў «Белорусское течение и «тоже белорусы», надрукаваны ў «Вестнике Горьцкого уездного земства» за 18 жніўня 1917 года, Г. Гарэцкі прысвяціў тэме, якая стане для яго вызначальнай, дамінантнай на ўсё жыццё. Не меней паказальны і подпіс пад гэтым артыкулам — *Сын Маці Беларусі*. Прыгадаем, дарэчы, што псеўданімам *Максім Беларус* дэбютаваў у 1913 годзе і Максім Гарэцкі. Малодшы брат адкрыта падхопліваў пачынанне старэйшага: ён дасціпна палемізуе з выкладчыкам Горы-Горацкага вучылішча С. Цітовічам, які ў сваёй публікацыі «Белорусское течение» ўсумніўся ў праве беларусаў «людзьмі звацца» — заняць належнае месца на карце Еўропы, поруч з палякамі, украінцамі, прыбалтамі. «Г. Цітович, я думаю, знает, что белорусы — чистейшие представители тех славян, которые пришли с Дуная, что теперешние великорусы когда-то назывались «московцами» и только белорусы — «русскими». Гаўрыла Гарэцкі нагадаў апаненту звесткі з гісторыі ВКЛ, «в котором даже князья говорили на языке белорусском», у пацвярджэнне думкі назваў «Статут Літоўскі» і Біблію беларускую, «переведенную Ф. Скариной

в 1517 г., когда на Московии царили мрак и невежество», а таксама звярнуў увагу на росквіт беларускай культуры ў XII–XIV стагоддзях. Гэтак жа рашуча запярэчыў малады публіцыст апаненту, калі той паспрабаваў давесці, нібыта ў беларусаў няма ні мастацкай літаратуры, ні распрацаванай літаратурнай мовы. Не, сцвярджае Г. Гарэцкі, у нас ёсць выдатныя творы Я. Купалы, Я. Коласа, З. Бядулі, а вось раней і сапраўды «мы, белорусы, работалі для чужой літаратуры і далі рускім і полякам Дастоевскага, Міцкевіча, Сырокомлю...».

Выразна прагучаў у палемічным адказе Г. Гарэцкага і яшчэ адзін матыў, актуальны для адраджэння нацыянальна-культурнага жыцця — школьная адукацыя і мова: «Господа русификаторы, если вы уважаете Ушинского, — подкрэслівае Г. Гарэцкі, — то обратите внимание на его слова: «Только на национальной почве может успешно вестись образование».

Як глыбока разумеў малады Гарэцкі сутнасць адраджэнскае працы, бачна з яго ўступнага слова на гадавым сходзе Беларускай культурна-навуковай асацыяцыі Пятроўскай сельскагаспадарчай Акадэміі, які адбыўся ў 1922 годзе ў Маскве. Сяброў асацыяцыі — а старшынёй яе ўправы быў абраны менавіта Г. Гарэцкі — аб'яднала імкненне да адраджэння роднага краю, выхавання свядомых працаўнікоў у сельскай гаспадарцы, прамысловасці, культуры. Асабліва ж вялікая адказнасць ускладалася на інтэлігенцыю. Аўтар уступнага слова, зрабіўшы кароткі экскурс у нядаўняе мінулае, гаварыў, што беларус «онымем при виде небывалого исторического грабежа своих культурных ценностей братьями-соседями, онемел, когда убедился, что и родные сыны его — интеллигенты покидают свой серый край, чтобы веселее прожить жизнь в «больших городах»; насладиться небесами юга, красотами востока, сыстостью Сибири, обещаниями и посулами Америки».

Вялікія матэрыяльныя і маральныя страты Беларусі нанесла Першая сусветная вайна, у выніку якой тры мільёны ўцекачоў рушылі ў чужы край. А калі частка іх здолела вярнуцца да сваіх котлішчаў, дык аказалася ля разбітых ночваў: пажытак быў знішчаны, жытло спалена, палаткі здратаваны. І пры гэтым ніхто не захацеў працягнуць скрыўджанаму, апрабаванаму беларусу руку дапамогі, праявіць міласэрнасць. «Мир, — з непрыхаваным пачуццём горычы і крыўды гаворыць Гарэцкі, — кричал о помощи маленькой Бельгии. А об измученной, истерзанной Белоруссии никто не сказал ни слова. Сама же она *все еще «без языка»*. Народ яшчэ не ўзняўся да ўсведамлення сябе як паўнапраўнага грамадзяніна, як гаспадара, адказнага за лёс краіны, а інтэлігенцыя, страціўшы пачуццё нацыянальнай годнасці, выраклася народа, не здолела стаць яго духоўным апірышчам, маральнай падтрымкай.

У згаданых тут выказваннях чуецца вельмі выразнае ідэйнае перагукванне з купалаўскімі публіцыстычнымі выступленнямі 1917–1920 гадоў (напрыклад, з артыкулам «Больш самачыннасці»). А гэта пра многае гаворыць, перш за ўсё пра светапоглядную сталасць студэнта,

які глыбока ўсведамляў першачарговыя задачы, што стаялі на пачатку 20-х гадоў перад Бацькаўшчынай, і дакладна фармуляваў іх. Сярод такіх задач — і усебаковае, комплекснае вывучэнне нетраў Беларусі, сістэмныя планы падыход да яе прыродных багаццяў, яе гаспадаркі, культуры, мастацтва. «Изучение Белоруссии положит прочную базу, научно обоснованную, под все народное хозяйство края и таким образом сыграет решающую роль в экономическом возрождении страны. Изучение Белоруссии научит белорусов той азбуке, без знания которой нельзя читать Великую Книгу Ренессанса», — зазначаў Г. Гарэцкі.

Тут цікава прасачыць логіку думкі аўтара: ён гаворыць аб прагрэсіўнай сутнасці нацыянальнага руху, пры якім якраз і мае месца народны ўздым. Але спярша з глыбінняў народнага жыцця павінны з’явіцца пэты і мыслары, а затым узнікае культурна-эканамічнае адраджэнне. Разам з тым Г. Гарэцкі не схільны абмінаць і тыя складанасці, якія нясе з сабой нацыянальны рух, ён прадбачыць магчымасць непажаданых канфліктаў на глебе празмернага перабольшвання «свайго» і непрымання ўсяго «чужога». Ідэалізацыя «свайго» можа непрыкметна перайсці ў месіянства, у прызнанне вылучнасці, вышэйшай абранасці свайго народа. А гэта выкліча да жыцця такую небяспечную з’яву, як фанатызм, нецярпімасць, пагарду да «ніжэйшых» народаў, і адцягне патэнцыйныя сілы народа ад культурна-стваральнай дзейнасці. Г. Гарэцкі звяртаецца непасрэдна да расійскай інтэлігенцыі з заклікам не дапусціць узнікнення ў сваім асяроддзі вялікадзяржаўнага шавінізму і тым самым падтрымаць беларускі нацыянальны рух як гістарычна прагрэсіўную з’яву.

Вядома, аналізуючы выступленні Г. Гарэцкага пачатку 20-х гадоў, мы павінны ўлічваць канкрэтныя абставіны часу, атмасферу першых паслякастрычніцкіх гадоў, існаванне розных поглядаў і ўяўленняў адносна тэндэнцый развіцця нацыянальных рэспублік і перспектыву «сусветнай рэвалюцыі». Вось і ў артыкуле «Регрессивность и прогрессивность национальных возрождений» (1922) Г. Гарэцкі шмат разважае — у адпаведнасці з духам часу — пра «всемирное человечество», пра «единый народ с единым языком» і пра «человечество интернациональное, состоящее из отдельных более-менее устойчивых национальностей». Кіруючыся зыходным пастулатам адраджэнскай канцэпцыі, Г. Гарэцкі прыходзіць да вельмі пэўнай высновы: *«Только родной язык ... может быть наиболее рационально пригодным для словесного, звукового выявления всех тайников и глубин этого качества... Ничем не может быть оправдано запрещение народу говорить на родном языке».*

Тэма мовы як аднаго з галоўных фактараў нацыянальнага адраджэння знайшла свой працяг і ў артыкуле «Што нам павінен даць беларускі тэатр?» (1922). Габрыэль Мсціславец (адзін з псеўднімаў Г. Гарэцкага) дае тут свой змястоўны варыянт праграмы, накрэсленай яшчэ Максімам Гарэцкім у славутай яго працы «Наш тэатр» (1913), дзе раскрывалася

выключная роля тэатра ў сцвярджэнні духоўнай годнасці беларуса, які можа ўнесці значны ўклад у агульналюдскую скарбонку, можа здзівіць цывілізаваны свет мастацкімі здабыткамі сваёй нацыянальнай культуры. Пра агульначалавечую каштоўнасць беларускага Адраджэння гаворыць і Габрыэль Мсціславец, акцэнтуючы ўвагу на тым, што да агульначалавечага можна наблізіцца толькі праз дасканалую форму нацыянальнага. І ўзор такой дасканаласці павінен даць беларускі тэатр, у якім прагучыць «прыгожая, мілагучная, гнуткая» мова, прагучыць вялікая інтэгральная ідэя — усечалавечага і беларускага адраджэння. «Беларускі тэатр — гэта сінтэза ўсяго беларускага; тэатр ёсць мера нашых дасягненняў ва ўсіх галінах развітку», — сцвярджае Г. Мсціславец. Але беларус душой не прыме тэатр, калі пачуе там «папсаваную беларускую мову, небеларускі акцэнт», убачыць праяву няведання нацыянальнага побыту, псіхікі селяніна. Свой тэзіс аўтар канкрэтызуе разглядаючы пастаноўкі пад шматабяцальнай назвай «Беларуская Зорка», дзе, тым не менш, адсутнічала беларуская хага, затое была расейская пец, гарадскія дзверы, мяшчанскія табурэты, казармавыя зэдлічкі, а дзейныя асобы насілі панскі абутак і гарадскія спаднічкі. Рашуча запрэчыў Г. Мсціславец і супраць спробаў перакладаць расейскія песні на беларускую мову. «Каму гэта патрэбна? Няўжо пачала высыхаць крыштальна чыстая вада з крыніц беларускае народнае творчасці?»

Як і многія грамадска-палітычныя дзеячы, нават больш дасведчаныя, Г. Гарэцкі на пачатку 20-х гадоў верыў у шчырасць абяцанняў, што ахвотна раздавалі бальшавіцкія лідэры народам былой Расійскай імперыі наконт нацыянальнага самавызначэння. Гэта бачна са зместу нататкі «Расійскія камуністы аб беларусах (на X з'ездзе РКП)», апублікаванай у газеце «Савецкая Беларусь» за 1922 г. У нататцы прыводзяцца словы тагачаснага кіраўніка Наркамнацу Савецкай Федэрацыі І. Сталіна. Іх варта працытаваць дакладна: «Тут я маю пісульку аб тым, што мы, камуністы, нібыта насаджаем беларускую нацыянальнасць штучна. Гэта няпраўда, бо існуе беларуская народнасць, якая мае сваю мову, адменную ад расійскай, пагэтану падняць культуру беларускага народа можна толькі на роднай іх мове».

Дык, можа, сучасныя ўлады і кіраўнікі пракамуністычнай арыентацыі, што настальгуюць па светлых, шчаслівых днях сталінскай эпохі, у рэшце рэшт ачомаюцца і гучныя дэкларацыі ажыццявяць на практыцы? Можа, яны ўсвядомяць, што «падняць культуру беларускага народа можна толькі на роднай іх мове»?

У Габрыэля Мсціслаўца ёсць нямала матэрыялаў, якія з поўным правам можна аднесці да ўласна літаратурнай творчасці, да мастацкай прозы. І гэтым ён блізкі да Максіма Гарэцкага. Малодшы брат таксама валодаў тонкай назіральнасцю, умеў убачанае і пачутае выказаць дакладным словам. Так, у артыкуле «На новы шлях» (1922) ён гаворыць пра маладых працаўнікоў, сыноў беларускага народа, якіх «да гэтае пары, як кляшчамі, кіпцямі абхапілі бяда, гора, хваробы, недаданне,

бяспраўе і іншыя ворагі народныя, абхапілі ды не пускаюць да сонца, святла, творчасці».

Стыль многіх публіцыстычных выступленняў Г. Мсціслаўца вызначаецца павышанай экспрэсіўнасцю, эмацыйнай узрушанасцю. Часта можна сустрэць непасрэдны зварот да чытача. Ахвотна выкарыстоўвалася ім форма дыялога, спрэчкі, палемікі з суразмоўнікам. Вось і ў падарожных нататках «З Масквы ў беларускі Ерусалім» (1922) аўтар сутыкае розныя погляды на ўзаемаадносіны горада і вёскі, гарадской і сельскай культуры. «Няхай згінуць беларускія гарады-красавікі: яны душаць народную гаспадарку, яны высалілі сок творчыя народа, яны яго дэнацыяналізуюць» — так сцвярджае адзін з пасажыраў, дужа гарачай натуры. «Браты, — прырэчыць яму болей стрыманы, разважлівы суразмоўца, — мы, беларусы, ёсць частка чалавецтва, і наша культура ёсць адзін з прыгожых каменчыкаў агульначалавечай культуры. Гэту культуру мы ствараем і ў горадзе, і ў сяле; дзеля прагрэсу патрэбна і тое, і другое». Як бачна са зместу выступленняў Г. Мсціслаўца, такой жа ўзважанай, пазбаўленай ваяўнічага нігілізму і псеўдарэвалюцыйнасці была і яго ўласная пазіцыя.

Габрыэль Мсціславец не толькі тэарэтызаваў, а рабіў адначасова і пэўныя захады, каб ажыццявіць выказаныя прапановы і меркаванні. Так, сабраўшы звесткі аб колькасці свядомых адраджэнцаў сярод беларускага студэнцтва (Горкі, Масква — 500, Менск — 300, Смаленск — 250, Петраград — 200), ён прыйшоў да высновы аб неабходнасці склікаць першы ўсебеларускі студэнцкі з'езд. Месцам яго правядзення павінен быў стаць Менск, «адзіны культурны цэнтр Беларусі», бо якраз тут з найбольшым поспехам можна паказаць лепшыя дасягненні народа ў розных галінах духоўна-культурнага жыцця. Была лаканічна акрэслена і праграма студэнцкага форуму, дзе галоўнае месца адводзілася менавіта нацыянальнаму, культурнаму, эканамічнаму адраджэнню Беларусі. Адзін з пунктаў праграмы сфармуляваны наступным чынам: «Месца ідэалогіі беларускага Рэнэсансу ў агульнай сацыяльна-палітычнай сістэме».

Г. Гарэцкі верыў у стваральную моц беларускага студэнцтва, моладзі, у творчую сілу інтэлігенцыі, у яе здольнасць ініцыяваць шырокі нацыянальны рух па духоўным, эканамічным адраджэнні роднага краю. «Вялікі *нацыянальны рух* выклікае к творчасці ўсе захаваныя сілы народа, а праз тое з'яўляецца *немінучым пралогам да эканамічнага, а разам і культурнага адраджэння*, — за нацыянальнымі літаратарамі-прапрокамі прыходзяць інжынеры, эканамісты, дактары, аграномы, тэхнікі, філосафы, грамадскія і палітычныя дзеячы», — сцвярджаў Г. Мсціславец, паглыбляючы свае ранейшыя меркаванні.

На чым жа грунтавалася непахісная вера Г. Гарэцкага ў інтэлігенцыю? На ўсведамленні яе трывалай сувязі з народнай глебай, з нацыянальнымі каранямі, з мараллю і этыкай народных мас: «беларускія інтэлігенты — сапраўдныя «дзеці народа», яны дзеці народныя

не толькі духам, але і целама». Г. Мсціславец гаворыць у артыкуле і пра пэўныя адрозненні паміж беларускай і старарускай інтэлігенцыяй, якой уласціва «хворая рамантычная ідэалогія», абстрактныя заклікі да пакаяння пры адсутнасці канкрэтнай пазітыўнай праграмы дзеяння. «Новая беларуская інтэлігенцыя, — лічыць Г. Гарэцкі, — рэалістычна, цвяроза сацыяльна; шчыра маральна, як і сам беларускі народ; належыць да левых кірункаў у сацыяльных пытаннях; яна працавіта, актуальна, выносліва».

Аб вастрэныя праблемы, якія ўзнікаюць у сваіх выступленнях Мсціславец-публіцыст, красамоўна сведчаць рэдакцыйныя заўвагі да паасобных яго публікацый, у тым ліку на старонках газеты «Савецкая Беларусь» за 1922 год: «Друкуецца як спрэчны». Падобная заўвага робіць гонар яе аўтару, бо сапраўды, якая карысць ад пераказу вядомага і бяспрэчнага?! Да «спрэчных», напрыклад, быў аднесены і артыкул «Дзе быць Беларускай сельскагаспадарчай Акадэміі» (1922). Тагачаснымі ўладамі было прынята рашэнне адчыніць пры Беларускім дзяржаўным універсітэце аграрнамічны факультэт — будучую сельскагаспадарчую акадэмію. Г. Гарэцкі ж бліскуча давёў мэтазгоднасць мець такую ўстанову ў Горках, а ў Менску — Балотны інстытут. Уражвае сіла логікі Г. Гарэцкага, дасведчанасць у гісторыі пытання, эрудыцыя, здольнасць зазірнуць у заўтрашні дзень, цвярозасць погляду на рэчы. «Беларусь бедна, гэта ёсць асноўная перашкода да яе рэнесансу. І гэта перашкода пераважае этнаграфічную Беларусь назаўсёды адмовіцца ад жадання мець 2 вышэйшыя сельскагаспадарчыя школы». Не выпускаючы з поля зроку арганізацыйна-практычны аспект праблемы, Г. Гарэцкі слухна гаворыць пра магчымыя негатыўныя наступствы, калі прынятае рашэнне пачне ажыццяўляцца, а менавіта пра «страшэнную канкурэнцыю як за грошы, што будучы давацца федэральным урадам, гэтак і за месца краёвых сельскагаспадарчых навуковых цэнтраў».

Абапіраючыся на рэальныя факты, аўтар артыкула здолеў наглядна паказаць вялікую ролю Горацкага інстытута як першай у Расіі сельскагаспадарчай вышэйшай установы, што падрыхтавала «першую тысячую расійскіх аграрномаў» і залажыла «першыя аграрнамічныя традыцыі». І гэтыя традыцыі трэба ўзбагачаць, а «Горкамі павінна даражыць і гурдзіцца Беларусь».

Як глыбока ўнікаў Г. Гарэцкі ва ўласна навуковыя і арганізацыйнагаспадарчыя пытанні, можна бачыць па ягоных развагах адносна тыпу навучальных сельскагаспадарчых школ. У спрэчцы — якому з тыпаў трэба было ў тагачасных канкрэтных умовах аддаць перавагу — інтэгральнаму (з некалькімі рознымі факультэтамі) ці дыферэнцаванаму — Гарэцкі стаў на бок професара З. М. Пранішнікава, прыхільніка спецыялізаваных школ (лясная, меліярацыйная, землеўпарадкавальная, тарфяная і г. д.). Беларускі навуковец знайшоў свае неаспрэчныя аргументы, у тым ліку і накіонт мэтазгоднасці стварэння Балотнага інстытута ў Менску: «А апроч гэтага, балоты змогуць аблягчыць тое

страшна цяжкае аграрнае перанасяленне, у якім знаходзіцца Беларусь. У Беларускім краі цесна жыць яго родным сынам. За якіх-небудзь 15 гадоў XX веку ад нас пайшло на чужыну, у Амерыку, да 200 000 чалавек і выехала ў Сібір да 800 000».

Што ў цэнтры ўвагі Гарэцкага-публіцыста аказаліся праблемы, звязаныя з развіццём сельскай гаспадаркі, думаецца, не патрабуе асаблівага тлумачэння. «Беларусь ёсць выключна земляробчая краіна, — нязменна падкрэсліваў аўтар артыкулаў, — і ўвесь дабрабыт яе заснован на сельскай гаспадарцы». Адсюль такую актуальнасць набывалі пытанні асветы, падрыхтоўка спецыялістаў. Нельга не звярнуць увагу на пафас сацыяльнага аптымізму, якім прасякнутыя выступленні Г. Гарэцкага, прысвечаныя пытанням дзяржаўнага будаўніцтва, адраджэнню нацыянальнай культуры, развіццю мовы. «Усе беларусы ведаюць і вераць, што пройдзе яшчэ няшмат часу, і Беларусь з 6 паветаў разрасцецца да 6 губерняў, інакш не можа быць». Але, як чалавек дзейснай жыццёвай пазіцыі, Гарэцкі лічыў, што «адной веры мала», неабходна яшчэ і канкрэтная справа, патрэбна жаданне ажыццявіць планы і праекты... Вось і ў пытанні тэрытарыяльных межаў этнічнай Беларусі ён прапануе актывізаваць працу па «аб'яднанні 6 беларускіх губерняў», выявіўшы пры гэтым добрую палітычную дасведчанасць, арыентаванасць у міжнародным становішчы, а яшчэ і дзяржаўнае мысленне. На захадзе Беларусі, слухна гаворыць ён, беларускі рух пачаўся даўно, а ва ўсходняй частцы «адраджэнская база» адсутнічае, і вырашаць складаныя пытанні палітычнага, праўнага, юрыдычнага характару трэба агульнымі намаганнямі пры самым чынным удзеле нацыянальна свядомай беларускай інтэлігенцыі.

Нярэдка ў артыкулах 20-х гадоў Г. Гарэцкі вяртаўся да ўжо закранутых ім пытанняў. Але гэта не было звычайным паўтарэннем раней выказанага. Ён кожны раз знаходзіў новыя аспекты актуальных, надзённых праблемаў часу, намагаўся больш глыбока і поўна, з прыцягненнем новага фактычнага матэрыялу асвятліць тое ці іншае пытанне. Такім шматаспектным з'яўляецца артыкул «На новы шлях». Па сутнасці, мы тут маем справу з грунтоўным даследаваннем, у якім выкладзены погляды аўтара на развіццё Беларусі, зроблены кароткі экскурс у гісторыю роднага краю, закрануты прычыны трагічнага становішча беларускага народа. «На працягу гісторыі рэдка былі моманты, калі беларусы з'яўляліся сапраўднымі распарадчыкамі ўласнае зямлі, яны залежалі ад суседзяў», — піша Г. Гарэцкі. Лагічнай аказалася тут спасылка на Антона Навіну. «Правадыр беларускага руху» яшчэ ў 1913 годзе гаварыў пра два шляхі, якімі мусіць ісці кожны народ, каб дасягнуць незалежнасці і росквіту. Першы шлях — пашырэнне асветы, развіццё грамадзянскай і нацыянальнай свядомасці народа і другі — стварэнне моцнага эканамічнага падмурка. Г. Гарэцкі далёкі ад таго, каб кідаць дакор піянерам-адраджэнцам пачатку XX стагоддзя, якія заклікалі ісці па першай дарозе, а пра развіццё эканомікі гаварылі

мала: канкрэтныя абставіны часу дыктавалі такі кірунак разважанняў. У новых жа грамадска-палітычных умовах пад развіццё духоўнай культуры патрэбна надзейная матэрыяльная аснова. Як бы падсумоўваючы ранейшыя свае думкі і меркаванні, аўтар артыкула гаворыць, што «Беларускі народ гэтак зачакаўся паляпшэння свайго эканамічнага дабрабыту, што ён гарою пойдзе за ідэямі правадыроў *інтэгральнага* рэнесансу беларускага, падмуроўкам якога можа з'яўляцца найперш адраджэнне эканамічнае».

Пераканальнасць, змястоўны характар высноваў, да якіх прыходзіць Г. Гарэцкі, слухнасць меркаванняў вынікаюць з багатага, разнастайнага фактычнага матэрыялу, са статыстычных дадзеных, узятых з аўтарытэтных навуковых крыніц. У гэтым плане асабліва вылучаюцца старонкі, прысвечаныя эканамічнаму і культурнаму заняпаду Беларусі ў параўнанні хоць бы з Украінай, з іншымі землямі былой Расійскай імперыі. Напрыклад, на стараземскую расійскую губерню прыходзілася каля 32 чалавек агранамічнага персаналу, а на беларускую губерню — да 6. «У 1897 г. у Прыбалтыцы на 100 дарослых сельскіх жыхароў было пісьменных 96, у Цэнтральнай Вялікарасіі — 29—39, у Украіне — 15—17, а на Беларусі толькі — 12—13 чалавек». У царкоўнапрыходскіх школах варожа ставіліся да беларускай мовы, бо і сярод настаўнікаў, ужо не кажучы пра чыноўны люд, пераважалі русіфікатары, асобы чарнасоценскай арыентацыі.

Г. Гарэцкі выразна ўсведамляў небяспеку вялікадзяржаўнага шавінізму, у якіх бы замаскаваных, вытанчаных формах ён ні праяўляўся, бачыў цяжасці, перашкоды, што паўставалі перад прыхільнікамі беларусізацыі. І выкарыстоўваў любую магчымасць, каб публічным словам і канкрэтнай справай паспрыяць гэтаму працэсу. Пра гэта сведчаць ягоны ліст «У камуністычную ячэйку пры Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі...» (1925), артыкул «Аб беларусізацыі вышэйшых навучальных устаноў БССР» (1926), выступленне на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў 1926 годзе. Абапіраючыся на тагачасныя партыйныя дакументы па пытаннях нацыянальнай палітыкі, Г. Гарэцкі прапанаваў акадэмічнай ячэйцы ўласнаручна складзены дэтальёвы праект поўнай беларусізацыі навучальнай установы. Галоўным момантам у праекце «Статута» была ідэя сельскагаспадарчага і нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. Прыведзеныя табліцы (нацыянальны склад навуковых працаўнікоў, адсотак партыйных і беспартыйных і г. д.) суправаджаліся разгорнутымі тлумачэннямі і высновамі, якія ўяўляюць бяспрэчную навуковую цікавасць. З лічбаў і каментарара да іх бачна, як ставіліся да беларусізацыі наогул і да вывучэння беларускай мовы прадстаўнікі розных нацыянальнасцяў і сацыяльных групаў і як ішла беларусізацыя ў ВНУ. Калі на пачатку 20-х гг. колькасць прафесараў, якія валодалі беларускай мовай, узрасла, то праз пяць гадоў сітуацыя значна пагоршылася («адносна беларусізацыі прафесарскага складу справа пайшла

назад»). А кампанія 1926 года па скарачэнні штатаў Акадэміі ўвогуле дала згубныя вынікі для нацыянальнага Адраджэння: «Найбольш скарачаецца беларусаў (75%) як абсалютна, гэтак і адносна; доля рускіх пасля скарачэння ў Акадэміі павялічваецца (на +8,7%)».

Каб уласныя меркаванні не здаваліся залішне суб'ектыўнымі, Гарэцкі зноў спасылаецца на рашэнні пленума ЦК КПБ, дзе зусім слушна на той час гаварылася пра маючае ў ВНУ месца «сопротивление русифицированного и далеко еще не освободившегося от великодержавных предрассудков государственного аппарата». Адсюль яшчэ болей зразумелымі становяцца тыя несучыяльныя высновы, да якіх прыходзіць Г. Гарэцкі: «...у *вышэйшых навучальных установах БССР няма беларускае навуковае змены (беларускае па мове, а не па нацыянальнасці), што стварае на бліжэйшыя гады пагрозу крызісу ў арганічным ходзе беларусізацыі, няма беларускага навуковага маладняку*».

Як і ў папярэдніх выпадках, Г. Гарэцкі не застаўся пасіўным назіральнікам, што канстатуе факты і негатыўна іх ацэньвае. Ім былі ўнесены канкрэтныя прапановы па распрацоўцы беларускай навуковай тэрміналогіі, актывізацыі працы тэрміналагічнай камісіі і падтрымцы беларускамоўных выданняў у ВНУ. Была выказана мэтазгоднасць прыцягнуць да працы навукоўцаў-беларусаў, што знаходзіліся па-за межамі Беларусі. Аўтар спасылаецца на акадэмічны даведнік «Наука в России», дзе гаворыцца, што толькі ў Ленінградзе «лічыцца выйшаўшых з Беларусі вучоных: прафесараў 55, дацэнтаў і выкладчыкаў 51, асістэнтаў 9, лабарантаў 6, навуковых супрацоўнікаў 6 і інш. 49, а разам 176 чалавек». І зноў аўтар не абмежаваўся лічбамі, а канкрэтызаваў, «ажывіў» свой тэзіс імёнамі філосафа М. О. Лоскага, заолага А. А. Бялыніцкага-Бірулі, энтамолага А. К. Мардвілкі, арнітолага Д. Н. Кайгародава, гідролога І. Н. Арнольда, палітэканома С. І. Сонцава, хіміка Б. Г. Тыдэмана, мікалага П. К. Ячэўскага, машынабудаўніка П. К. Янкоўскага, матэматыка Н. П. Цітовіч ды іншых славурых навукоўцаў.

Выступленнямі на актуальныя тэмы, вядома, не вычэрпвалася грамадска-асветная і навуковая дзейнасць Г. Гарэцкага ў 20-я гады. Пасля заканчэння ў 1924 годзе Ціміразеўскай акадэміі Гарэцкі становіцца аспірантам Навукова-даследчага інстытута сельскагаспадарчай эканоміі пры Акадэміі. Апроч гэтага, выкладае эканамічную геаграфію ў Камуністычным універсітэце нацыянальных меншасцяў Захаду, затым працуе дацэнтам, загадчыкам кафедры сельскагаспадарчай эканоміі, эканамічнай геаграфіі і сябрам Управы Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі ў Горках, абіраецца дырэктарам Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі імя Леніна ў Менску. Актывнасці маладога выкладчыка можна было толькі пазайздросціць. А яшчэ ж трэба згадаць яго плённую працу як правадзейнага сябра Інбелкульта (абраны ў 1925 годзе) і сябра Управы і Навуковай рады гэтай установы (1927–1928). Шмат асабістых намаганняў пры-

клаў Г. Гарэцкі і пры стварэнні Беларускай акадэміі навук. Дастаткова сказаць, што менавіта ім быў напісаны праект яе структуры. Пачуццё гонару і захаплення выклікае той факт, што ўжо ў 28 гадоў Гарэцкі абраны ўрадавай камісіяй, а затым зацверджаны Саўнаркамам БССР акадэмікам — у ліку першых акадэмікаў-заснавальнікаў Беларускай акадэміі. Гэта быў самы малады акадэмік за ўвесь час яе існавання! Аказаны навуковай грамадскасцю высокі давер Г. Гарэцкі цалкам апраўдаў, пра што сведчаць, між іншым, яго змястоўныя даследчыя распрацоўкі, нахштат «Даследчая справа ў галіне сельскай і лясной гаспадаркі і краяндзства» (1927), «Нацыянальны асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 года» (1929), а таксама выступленні з праблемнымі дакладамі на VIII і IX Усебеларускіх з'ездах Саветаў (1927, 1929), на сесіях ЦВК БССР (1928).

Апроч таго, у тыя ж 20-я гады Г. Гарэцкі паспеў напісаць і надрукаваць некалькі грунтоўных манаграфій, якія яшчэ больш умацавалі яго аўтарытэт у навуковых колах не толькі Беларусі, але і па-за яе межамі. Гэта — «Народны прыбытак Беларусі (нацыянальны даход Беларусі)» (1926), «Экономическое влияние Москвы на организацию сельского хозяйства области» (у сааўтарстве, 1927), «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)» (1928). Апошняя праца, выдадзеная на беларускай мове з разгорнутым, змястоўным ангельскім рэзюме, атрымала шырокую вядомасць, а яе аўтар быў запрошаны чытаць лекцыі ў слаўным Кембрыджы. На жаль, маштабным творчым планам і светлым жыццёвым марам вучонага не суджана было спраўдзіцца.

Змешчаныя ў «Выбраным» матэрыялы пра арышт Г. Гарэцкага 24 ліпеня 1930 г. у г. Хоста і абвінавачванні яго ў прыналежнасці да міфічнага «Саюза вызвалення Беларусі», а затым да Беларускай філіі Працоўнай сялянскай партыі, якой таксама не існавала, — адна з найбольш драматычных старонак пакутлівага жыцця вучонага-патрыёта, ахвяры жорсткай, бесчалавечнай сістэмы. Крыважэрная машына маральнага тэрору і масавага фізічнага вынішчэння найболей дзейснай, стваральнай часткі грамадства на пачатку 30-х гадоў набірала моц і хуткасць. Усвядомішы рэальную пагрозу непазбежнага прысуду да вышэйшай меры пакарання, Г. Гарэцкі вымушаны быў шукаць выйсця. Ва ўмовах татальнага парушэння законнасці, ігнаравання правоў чалавека арыштаваны вырашыў, «прызнаючы» памылкі, разам з тым выказаць нязгоду з недарэчнымі абвінавачваннямі, якія яму былі прад'яўлены. Выказвалася нязгода ў форме разгорнутага асвятлення яго дзейнасці як вучонага, асветніка, арганізатара навукі, выкладчыка.

Абраўшы менавіта такую форму выкладу матэрыялу ў «Зяве...» ад 14 — 15 жніўня 1930 года, Г. Гарэцкі стварыў своеасаблівы нарыс станаўлення, выпрацоўкі нацыянальнай ідэі ў асяроддзі беларускай інтэлігенцыі. Навуковая каштоўнасць нарыса ў тым, што галоўныя

тэндэнцыі грамадска-палітычнага руху на Беларусі канкрэтызаваны, падсвечаны асабістым досведам аўтара. А ён жа знаходзіўся не на перыферыі падзей, а ў іх цэнтры. «Заява...», апроч усяго іншага, яшчэ і найбольш надзейная фактычная аснова для грунтоўнай навуковай біяграфіі Г. Гарэцкага, біяграфіі, якая абавязкова будзе створана ў будучыні. Што ж да згаданага «прызнання» памылак ды нават «шкодніцкага» іх зместу, то ў святле сённяшніх ведаў наконт метадаў і формаў, з дапамогай якіх арганізатары палітычных працэсаў 30-х гадоў прызнанні здабывалі, разгорнутыя тлумачэнні тут, думаецца, не патрэбны. Больш мэтазгодна прасачыць, на якія свае «памылкі» навуковец звяртаў увагу следчых. Аказваецца, т. зв. памылковыя справы — гэта і была найболей мэтазгодная і неабходная рэч у працэсе адраджэння Бацькаўшчыны. Менавіта так і павінен быў рабіць сапраўдны патрыёт! Канкрэтызем сказанае наступным прыкладам з «Заявы...». Г. Гарэцкі цытуе словы Леніна: «Для камуніста нацыянальныя праблемы займаюць 9-е месца, для нацыяналіста яны займаюць 1-е месца». І гаворыць, што нібыта гэтыя словы нарэшце адкрылі яму, маладому асветніку, вочы на гістарычны прагрэс і дапамаглі ўсвядоміць генезіс уласных ідэалагічных памылак. Але пра якія памылкі ідзе гаворка, калі ўся дзейнасць Г. Гарэцкага была падпарадкавана высокім задачам абуджэння нацыянальнай свядомасці беларуса, актывізацыі яго творчых патэнцый. Услухаемся ў яго споведзь: «Для мяне праблемы беларускага нацыянальнага адраджэння якраз і займалі 1-е месца, праблемы ж сацыяльна-класавыя займалі падначаленае месца. Я зрабіў мэтай і сэнсам свайго жыцця — служэнне ідэі нацыянальнага рэнесансу Беларусі, а не толькі служэнне ідэям сацыяльнай рэвалюцыі, хаця яны і былі мне ўвесь час блізкі і дорагі». І яшчэ гэтакі ж красамоўны прыклад з вымушанага прызнання «памылак». Так, Г. Гарэцкі кваліфікуе свае артыкулы 1927 года, у тым ліку і разгледжаныя вышэй «На новы шлях», «Усебеларускі студэнцкі з'езд» і іншыя, як нібыта «нацыяналістычныя». Але з нейтральнага пераказу іх зместу, ацэнкі ідэйнай скіраванасці зусім не вынікае, што там прысутнічае т. зв. нацыяналізм. «Кіруючай ідэяй у гэты час у мяне была: каб беларускі рух прывёў да сапраўднага нацыянальнага рэнесансу, ён павінен набыць *масавы і інтэгральны* характар». І далей: «Магутным сродкам у барацьбе за ажыццяўленне гэтае ідэі з'яўляюцца кадры адпаведна выхаванае тэхнічнае інтэлігенцыі...»

Што ж палітычна шкоднага, ідэйна заганнага ўбачылі следчыя ў жаданнях прадстаўніка беларускай моладзі актыўна спрыяць нацыянальнаму адраджэнню свайго краю, несці ў масы новыя веды, выходзіць спецыялістаў для народнай гаспадаркі і культурнай працы? Ён жа не ігнараваў «ідэі сацыяльнай рэвалюцыі», якія яму, аказваецца, былі дарагімі і блізкімі. З вышыні гістарычнага досведу бачна, што беларускія адраджэнцы ішлі плённым шляхам, іх трагічны лёс павінен быць ацэнены аб'ектыўна, а магільшчыкі беларускай нацыі, нацыянальнай культуры заслугоўваюць ганьбы і асуджэння.

На старонках «Заявы...» Г. Гарэцкі здолеў сказаць нямала горкай праўды пра рэальнае становішча беларускага народа ў паслякастрычніцкія гады, пра цяжкасці ў вырашэнні нацыянальнага пытання. І пра тых, хто гэтыя цяжкасці ствараў свядома, сістэматычна, часам адкрыта або замаскавана — у залежнасці ад палітычнай сітуацыі. Аўтар «Заявы...» прыгаврае выступленне В. Кнорына ў «Звяздзе» з артыкулам, у якім сцвярджалася, што нібыта «ніякіх беларусаў у Заходняй Камуне няма, што іх выгледзелі ў мікраскоп беларускія нацыяналісты». А выступленне на краёвым з'ездзе Саветаў Заходняй Камуны ў Смаленску прадстаўніка беларускай секцыі РКП з Ленінграда т. Лагуна стварыла ўражанне, «што ўвесь радыкалізм у вырашэнні нацыянальнага пытання РКП носіць толькі дэкларацыйны характар, што РКП не адстойвае нацыянальныя інтарэсы раней прыгнечаных царызмам нацыянальнасцяў».

З выкладзеных у «Заяве...» тлумачэнняў чытач зразумее і тры прычыны, паводле якіх малады Г. Гарэцкі пэўны час падзяляў ілюзіі наконт партыі большавікоў, бо апошня, абвясціўшы ўтварэнне БССР у этнаграфічных межах, пачала вырашаць нацыянальнае пытанне «так радыкальна, як ніводная партыя». І пра негатыўныя наступствы адлучэння Смаленшчыны, Магілёўшчыны і Віцебшчыны ад БССР, што было зроблена па ўказанні з Крамля, таксама пераканальна сказана Г. Гарэцкім.

«Заява...» прадэманстравала высокую прынцыповасць яе аўтара, сілу духу, імкненне абараніць уласныя погляды нават у самых складаных, пагражальных для жыцця абставінах. Спашлемся на канкрэтны прыклад. З'яўляючыся ўдзельнікам Акадэмічнай канферэнцыі 1926 года, Г. Гарэцкі падпісаў калектыўную заяву навукоўцаў аб мэтазгоднасці ўвядзення лацінскага алфавіту. У тлумачэнні органам ДПУ паддопытны ацаніў свой учынак як «недзяляцкі», як дэманстрацыйны акт «арыентацыі беларускай культуры на буржуазны захад». Але тут жа зрабіў агаворку, якая ў пэўным сэнсе касуе прызнанне віны: «Прынцыпова лацініка мае ўсе перавагі перад кірыліцай, і калі-небудзь увесь свет пяройдзе на лацініку».

Пра чалавечае высакародства Г. Гарэцкага сведчыць і той факт, што ён не спрабаваў перакласці частку сваёй «віны» на іншых: «Кіраваў працай НДІ выключна сам». А вось З. Прышчэпаў, А. Смоліч, І. Кіслякоў, С. Некрашэвіч, А. Баліцкі «ўплыву на працу не мелі».

У адрозненне ад разгледжанай «Заявы...» «Паказанні...» Г. Гарэцкага, якія ён даваў на допыце 17 ліпеня, 21–23 верасня 1930 года і 17–18 сакавіка 1931 года, больш самакрытычныя. Тут пафас прызнання «віны» нават узмацніўся. І хоць арыштаваны адзначыў, што ён папярэджаны следчымі аб негатыўных выніках нежадання прызнаць свой удзел у падпольнай контррэвалюцыйнай арганізацыі СВБ, тым не менш не паддаўся ціску, можна пераадолеў «влияние чисто животного страха», не стаў даваць ілжывых паказанняў, а рашуча заявіў:

«У прад'яўленых абвінавачваннях вінаватым сябе не прызнаю». Аднак суд таталітарнай краіны з рэальнымі доказамі не лічыўся: Г. Гарэцкі быў асуджаны да вышэйшай меры пакарання, якая была заменена на дзесяць гадоў працы ў канцлагеры.

Тэрмін Г. Гарэцкі адбываў на будаўніцтве Беларуска-Балтыйскага канала. У дакументальнай аповесці «Браты з Малой Багацькаўкі» сын Гаўрылы Іванавіча, акадэмік Радзім Гарэцкі, прыводзіць звесткі, паводле якіх расстрэльныя спісы канчаткова зацвярджаліся асабіста Сталіным. І калі беларускія кіраўнікі прывезлі прысуды па розных справах у Маскву і папрасілі змяніць меру пакарання Г. Гарэцкаму, крыважэрны тыран нібыта пацікавіўся ўзростам асуджанага, а калі стала вядома, што «контррэвалюцыянеру» і «нацдэму» Гарэцкаму толькі трыццаць, праявіў літасць: «Еще молодой — пусть немного поживет», — і выкрасліў прозвішча са спісу.

Злавеснае прадказанне «вялікага кормчага» даволі хутка збылося: у канцы 1937 года Г. Гарэцкі быў зноў арыштаваны, а пасля вызвалення яшчэ раз трапіў за краты, дзе знаходзіўся ў 1938—1939 гады — болей за год. Тады ж атрымаў ранейшы бязлітасны прысуд — расстрэл. Але і на гэты раз лёс злітаваўся. Магчыма, выратаванню паспрыялі падзеі пярэдняй вайны, немінучасць якой адчувалася ўсё больш выразна. А можа, сваю ролю адыграла згаданая кніга «Межы заходняй Беларусі...», якая пазней выкарыстоўвалася ўдзельнікамі нарады ў Сталіна пры разглядзе пытання заходняй мяжы Беларусі ў паваяенны час?

Удзел у будаўніцтве абаронных збудаванняў, інжынерна-геалагічныя даследаванні пад гідрастанцыі і гідравузлы на Расійскай раўніне, у Перадураллі і Перадкаўказзі ў паваяенны час — вось дзе спатрэбіліся глыбокія веды, талент і арганізатарскія здольнасці Г. Гарэцкага. Нягледзячы на вандроўны лад жыцця інжынера-геолага, частыя пераезды з месца на месца, Г. Гарэцкі не пакідаў сістэматычнай навуковай працы, вынікам чаго стала кандыдацкая дысертацыя, абароненая ў 1945 годзе ў Інстытуце геалагічных навук АН СССР. Вучоная рада інстытута ацаніла прадстаўленую працу як доктарскую, і толькі з фармальных прычынаў — адсутнасць трэцяга афіцыйнага апанента — ВАК зацвердзіў яе ў якасці кандыдацкай. Але праз год Г. Гарэцкі паспяхова абараніў і доктарскую, толькі ўжо на іншую тэму. Прынцыпаў навуковай этыкі беларускі навуковец прытрымліваўся цвёрда і паслядоўна на працягу ўсёй сваёй дзейнасці. Толькі ў 1956 годзе Гаўрыла Гарэцкі змог перайсці на больш-менш аселя лад жыцця: ён пераехаў у Падмаскоўе, дзе і пражыў болей за 10 гадоў... А потым наступілі доўгачаканыя перамены: у 1965 годзе Г. Гарэцкі быў, нарэшце, адноўлены ў званні правадзейнага сябра АН Беларусі, а яшчэ праз тры гады ажыццявілася яго даўня, запаветная мара — несправядліва асуджаны выгнаннік вярнуўся на родную зямлю. У лісце Якубу Коласу ад 26 верасня 1955 г. Гарэцкі пісаў: «Увесь час з 1930 года я жыву думкай і летуценнем аб звароце на любою Радзіму, і не толькі таму, каб скласці ў роднай зямлі свае косці... але і таму

(галоўным чынам — таму), каб *прывесці карысць* роднаму народу, каб хоць адзінае зярнятка прывесці ў засеку нашае культуры, каб хоць жменьку зямлі пакласці ў велічны курган адбудовы.

Думка аб Беларусі была галоўным рухавіком маёй дзейнасці за мінулыя 25 гадоў». Спатканне з Бацькаўшчынай па-сапраўднаму акрыліла вучонага, надало яму новай творчай энергіі. Ён пачаў працаваць з патроенай сілай, натхнёна і плённа. Прычым яго цікавілі — не як аматара, а як прафесіянала — не толькі улюбёная геалогія, геофізіка ці геохімія, але і ўвесь комплекс гуманітарных навук — літаратура і мова, гісторыя і этнаграфія, тэатр і музыка, эканоміка і музейна-архіўная справа... Па сутнасці, Г. Гарэцкі вяртаўся — толькі ўжо на болей высокім духоўна-інтэлектуальным роўні — да самога сябе, якім ён быў у далёкія 20-я гады. Гэта значыць, да сябе як да дзеяча-адрэджэнца, асобы, у якой дакладныя і гуманітарныя веды спалучаюцца арганічна. Менавіта на 60—80-я гады і прыходзіцца большасць артыкулаў, нарысаў, партрэтаў, твораў эпістальнага жанру, якія змяшчаюцца на старонках гэтага тома.

Кожны з іх па-свойму, з новага боку, у іншым ракурсе раскрывае шматграннасць таленту Г. Гарэцкага. Так, распавядаючы пра сустрэчы з буйнымі вучонымі — акадэмікам АН БССР Г. Ф. Мірчынком, П. М. Чырвінскім, з акадэмікам К. К. Маркавым і інш., — Гарэцкі не толькі аддае належнае іх заслугам перад айчынай і сусветнай навукай, папулярнай мовай раскрывае сутнасць зробленага імі вялікіх і малых адкрыццяў, але і спрабуе вызначыць непаўторныя чалавечыя рысы кожнага з іх. У гэтым плане найбольш змястоўна і хораша выпісаны партрэт геолога Чырвінскага, вучонага-энцыклапедыста, педагога, лектара, прамоўцы, чалавека, які любіў паэзію, меў шырокі погляд на свет, клапаціўся пра маладую навуковую змену. Пра шчырасць адносінаў Пятра Мікалаевіча да Г. Гарэцкага сведчыць болей за 70 лістоў, атрыманых апошнім ад старэйшага калегі ў 1941—1955 гады. У адным з такіх лістоў Чырвінскі пісаў: «Мой «оптимизм», вероўна, праістэкае лішч от любви к науке, к исследованию, так как жизнью, особенно теперешней, я очень мало дорожу...» І яшчэ адна вытрымка з успамінаў Г. Гарэцкага, якая выразна раскрывае драматызм становішча нават выдатнага вучонага, які багага зрабіў для свайго народа: «Не легок был жизненный путь Петра Николаевича. Особенно огорчала его невозможность опубликования своих научных работ в необходимом объеме. «Помрешь и оставишь на поток и разграбление гору рукописей — ведь мой пик (верстовой столб) не за горами», — писал П. Н. Чирвинский 26.X.1946 г.». І вось якім быў клопат удзячнай дзяржавы пра чалавека, што падыходзіў да жыццёвага фінішу: «Труднее жить, а мне 67 лет. Очень уж я много, не щадя сил, работал в жизни даром. Оставишь семью без средств...» (ліст ад 7.IX.1947 г.). На жаль, прыведзенае выказванне сёння можна смела дастасаваць да становішча большасці беларускіх вучоных і маладога ўзросту, і старэйшага веку...

У артыкулах на літаратурныя тэмы, якія друкаваліся пераважна ў 80-я гады, адчуваецца характар часу. Эпоха застою дыктавала свае законы грамадскай думцы, згладжвала супярэчнасці, нармавала суадносіны паміж рэальнай праўдай і тым падабенствам праўды, якая адпавядала ідэалагічным пастулатам афіцыёзу. Таму і ў публікацыях Г. Гарэцкага бачна пэўная аспярожнасць, стрыманасць у ацэнках і выказваннях. У іх адсутнічаюць ранейшая палемічнасць, пафас дыскусійнасці. Ды і не меў акадэмік магчымасці адкрыта выказацца пра набалелае, нявырашанае. Аднак і ў згаданых матэрыялах чытач, думаецца, знойдзе для сябе шмат цікавага, пазнавальнага. Асабліва — у артыкуле «Горкі і беларускі фальклор». Тут уражвае багаты фактаграфічны матэрыял, выкарыстаны для асвятлення тэмы. Кожная пазнака, заўвага, зробленая М. Горкім на палях і ў тэксце кнігі А. Багдановіча «Пережитки древнего мирозерцания у белорусов» (1895), прааналізавана, дэталёва патлумачана, а галоўнае — вызначаны магчымыя прычыны асаблівай цікавасці Горкага да выкладзеных у кнізе звестак, думак, меркаванняў: «Параўнанне беларускіх фальклорных з'яў з рускімі прасякае ўсе запісы Аляксея Максімавіча». Інакш кажучы, Горкі супастаўляў фальклор двух народаў, шукаючы агульнае і адрознае дзеля болей глыбокага асэнсавання нацыянальнага менталітэту, асабліва сцяў нацыянальнага характару, псіхалогіі, светаўспрымання кожнага з іх. А гэта ўжо сур'ёзная даследчая праца. Вось такі ж узор ґрунтоўнага навуковага даследавання даў нам сваім артыкулам і Г. Гарэцкі.

Вартасць кароткіх па аб'ёме публікацый пра Я. Купалу, Я. Коласа, У. Дубоўку ў тым, што напісаны яны паводле ўражанняў ад асабістых сустрэчаў акадэміка з выдатнымі песнярамі беларускай зямлі.

Безліч трапных назіранняў, цікавых заўваг утрымліваюць успаміны Г. Гарэцкага.

«Слова пра брата і настаўніка» і некаторыя артыкулы, прысвечаныя Максіму Гарэцкаму, друкаваліся ў беларускай перыёдыцы 80-х гадоў. Разам з тымі, што публікуюцца тут упершыню, яны даюць выразны, акрэслены партрэт выдатнага пісьменніка, узнаўляюць сацыяльныя, побытавыя ўмовы і абставіны, у якіх праходзіла дзяцінства, юнацтва, гады сталення братоў, іх узаемаадносіны з вязковым асяроддзем, блізкімі, роднымі, іх стаўленне да жыцця, да кнігі, асветы. Без такіх звестак і чытач, і даследчык не змогуць скласці больш-менш выразнае ўяўленне пра жыццёвы, а часткова і творчы шлях класіка беларускай літаратуры.

Шмат увагі ва ўспамінах аддадзена і разгляду творчасці Максіма Гарэцкага, ёсць нават спробы акрэсліць пэўныя «кругабегі», перыяды, этапы творчага і жыццёвага шляху, даць ацэнку найбольш значным творам, паказаць гісторыю іх напісання, у прыватнасці «Камароўскай хронікі».

Лаканічныя нататкі, прысвечаныя «жанчыне вялікага сэрца і мужнасці» — Леаніле Чарняўскай, жонцы, вернаму сябру, памочніку Максіма-пакутніка, — арганічна дапоўнілі старонкі ўспамінаў пра брата.

У «Выбраным» змешчана частка эпістальярнай спадчыны Г. Гарэцкага. Гэта новы, малавядомы шырокаму чытачу матэрыял, каштоўнасць якога немагчыма пераацаніць. Ёсць у спадчыне Г. Гарэцкага яшчэ «Выпіскі з блакноціка» — занатоўкі пэўных падзей, здарэнняў, сустрэч і размоў, фіксацыя цяжкага фізічнага і маральнага стану, роздум аб пражытых гадах і трагічным лёсе родных і блізкіх. Датуюцца «выпіскі» не самымі спрыяльнымі ў жыцці Г. Гарэцкага 1937—1945 гадамі. І ўсё ж не на «адчуванні фізічнай знямогі, надзвычайнага стамлення», «жаданні спакою, хоць бы й адвечнага» засяроджае Г. Гарэцкі сваю ўвагу, а на рэчах іншага парадку. «Мэта жыцця, — чытаем мы запіс ад 19 снежня 1943 года, — зрабіць наш народ багатым, заможным, сытым, культурным, адроджаным, адноўленым, сацыяльна і нацыянальна свядомым (не саромецца беларусамі звацца), вызваленым ад уціску гаспадарчага, культурнага і палітычнага, пазбаўленым ад цяжкіх старэйшых спадчыны, ад пасіўнага рабскасці і батрацтва, ад этнаграфічнасці і пераймання, службовасці, пакланення чужым багам...» Перапынім на палове гэты доўгі сказ, у якім даецца пералік тых задач, на вырашэнне якіх і была скіравана творчая энергія, інтэлектуальная сіла Гарэцкага-адраджэнца ў 20-я гады і якія засталіся шмат у чым нявырашанымі. Менавіта гэтая акалічнасць і прыгнятала аўтара дзённікавых занатавак, спараджала нясперпны душэўны боль і пакуты. І разам з тым яна прымушала пераадольваць сумненні і скруху: «Я толькі на паўдарозе. Каб толькі захаваць троху сіл фізічных, спыніць фізічную дэградацыю, хваробу сэрца, апуханне, нязможнасць, неўрастанню. Каб *не толькі дайсці* да Зямлі абетаванай праз пустэчу Ханаанскую, але не дзеля смерці, *а дзеля працы вялікай, няўтомнай, несупынай, працы чорнай, будзённай, дробнай і вялікай разам*». І яшчэ адно гэтакае ж шчырае, глыбокае прызнанне — як наказ самому сабе, як сплачванне доўгу Бацькаўшчыне, свайго ўласнага і тых, каго ўжо не было побач, каго знішчыла таталітарная сістэма: «Праца па вывучэнні геалогіі Беларусі — як мэта апошніх гадоў майго жыцця. Гэта — самае галоўнае, самае важнае, самае вялікае, самае значнае. У ахвяру гэтаму я нясу *самога сябе, сям'ю, сваё каханне, усё*».

Па звароце ў родны край Гаўрыла Іванавіч сваёй самаахвярнай працай даказаў, што ягоныя ўзвышаныя парыванні не былі гучным словам, голай дэкларацыяй.

Лісты Г. Гарэцкага з поўным правам можна назваць своеасаблівай дакументальнай аповесцю.

Як вядома, Максім Гарэцкі ахвотна звяртаўся да эпістальярнай формы (апovesць «У чым яго крыўда?»), як, дарэчы, і да формы мастацка-дакументальнай («На імперыялістычнай вайне»). Можна меркаваць, што «сямейная» традыцыя па-свойму праявілася і ў слоўна-творчай дзейнасці малодшага за Максіма прадстаўніка слаўнага роду Гарэцкіх.

Якія ж, аднак, тэматычныя лініі дамiнуюць у «Лістах»? Галоўная, стрыжнёвая лінія — пачуцці да жонкі Ларысы Парфяновіч-Гарэцкай,

якая з першых радкоў паўстае ў арэоле яскравага рамантычнага асвятлення. «Сёння Ты для мяне — само сонца, само шчасце, уся радасць, летуценне, імклівасць», — гэта з ліста ад 8 ліпеня 1938 года. А ўжо не малады гадамі Гурык тут больш нагадвае юнага, натхнёнага паэта, мастака слова, здольнага ўвекавечыць вобраз сваёй Беатрычэ: «І я ўдзячны свайму лёсу, які разаслаў прада мною такі цяжкі шлях, бо я адшукаў сваю Ларуту, я зразумеў вялікасць яе кахання, я стаў узнімацца на ўзровень гэтае вялікасці, я пазнаў глыбіню любові». І ва ўсіх наступных пасланнях іх аўтар па-ранейшаму заставаўся такім жа закаханым, шчырым, пяшчотным. Ён дзеліцца са сваёй Ларутай клопатамі, турботамі, думкамі і надзеямі на лепшае. Увогуле, уся разнастайнасць жыцця паднявольнага, пазбаўленага правоў чалавека, яго побыт, працоўныя справы, няўдачы і поспехі, узаемаадносіны з калегамі, стаўленне да падзей, якія адбываюцца ў краіне і ў вялікім свеце, уражанні ад прачытаных кніг і пачутых звестак — усё гэта знайшло свой яскравы адбітак на старонках «Аповесці ў лістах».

Гэтак жа цікава разгортваецца ў «Лістах» і лінія ўзаемаадносінаў Гарэцкага-бацькі з сынамі Радзімам і Усяславам. Гаўрыла Іванавіч як таленавіты педагог ацэньвае ўчынкi і паводзіны дзяцей, дапамагае ім у выбары жыццёвай мэты, у фармаванні іх светапогляду. «Не давай агортваць Цябе дрэнным думкам і настроям. Узрастай моцным», — чытаем у лісце Радзіму ад 25 студзеня 1943 года. Часам нават здаецца, што ў звароце да сыноў Гаўрыла Іванавіч знарок перабольшвае недахопы ў сваім характары, негатыўныя рысы, уласцівыя яму — гарачкаватасць, нецярыплівасць, крыўдлівасць. «Мы, Гарэцкія, усе такія крыўдлівыя, такія ўпадлівыя, недачэпныя. Не толькі ад слова, ад непрыемных падзей, але нават ад погляду, ад руху — поўніцца наша сэрца крыўдаю, балючым успрыманнем...» Ёсць у гэтай самакрытычнасці, на наша гледзішча, і пэўны «перабор», мэта якога — засцерагчы сыноў ад неабдуманых учынкаў, прышчапіць ім высакароднае стаўленне да людзей, згарманізаваць іх адносіны з навакольным светам.

Між іншым, гэтая ж тэма — чалавек і асяроддзе, узаемаадносіны яго з іншымі людзьмі, выхаванне чалавека — набыла своеасаблівае асвятленне ў фрагментах «Лістоў», дзе паведамляецца пра трагічны лёс адзінага сына Максіма Гарэцкага Леаніда, які загінуў на Ленінградскім фронце 17 лютага 1944 года ад кулі снайпера. Было ў той час лейтэнанту Леаніду Гарэцкаму ўсяго 21 год! Гаўрыла Іванавіч ставіўся да пляменніка як да роднага сына, лічыў яго «самым таленавітым прадстаўніком» роду Гарэцкіх і з глыбокім сардэчным болем перажываў гэтую незваротную страту і многае зрабіў, каб ушанаваць памяць Леаніда: ён збіраў усе 102 лісты ад юнака, які «вельмі любіў жыццё» і сваю Бацькаўшчыну.

Дадамо, што менавіта ў гэты надзвычай цяжкі для ўсіх Гарэцкіх час — у 1944 годзе — Гаўрыла Іванавіч звяртаецца да Якуба Коласа з

просьбаю дапамагчы Леаніле Усцінаўне і Галіне Максімаўне ў справе працаўладкавання — перавесці іх ў Мсціслаў. «Калі б маці і дачка працавалі ў адным горадзе, недалёка ад в. Малая Багацькаўка, дзе радзіўся Максім і дзе жывуць яшчэ нашыя родныя (бацьку 92 гады, брат Парфір з сям'ёю), ім лягчэй было б маральна, і паціхеньку яны ачунылі б ад вялікае, незваротнае згубы».

З цікавасцю чытаюцца фрагменты «Аповесці ў лістах», прысвечаныя тэме нацыянальнай культуры, мастацтва, літаратуры. З непрыхаванай радасцю распавядае Гаўрыла Іванавіч пра свае сустрэчы з беларускімі паэтамі, артыстамі, шчодра дзеліцца ўражаннямі ад пачутых песняў, вершаў, драматычных ці оперных пастановак. Асабліва ўразіў яго спектакль па п'есе «Паўлінка»: «Гэта быў ... трыумф беларускага тэатральнага мастацтва». І з такім жа глыбокім засмучэннем гаворыць акадэмік пра небеларускі рэпертуар беларускіх спевакоў, пра фармальныя, абыякавыя адносіны да справы арганізатараў юбілейных урачыстасцяў. У лісце ад 13 студзеня 1955 года чытаем: «Паэты далі тон — усё амаль старое. Тое ж было і ў мастацкай частцы... Усё большасцю старое. Палова — не арыгінальнае, не беларускае. Выкананне — сярэдняе і ніжэй сярэдняга... .Найлепшае ўражанне пакінуў аркестр народных інструментаў — вось гэта далягляды!»

Увогуле ж Гаўрыла Іванавіч вызначаўся далікатнасцю, ён не мог знарок, свядома пакрыўдзіць ці абразіць чалавека. Але ў пытаннях, звязаных з нацыянальным пачуццём, заўсёды быў строгі, прынцыповы. Вось і ў лісце Ларысе ад 12 траўня 1943 года вымушаны са здзіўленнем сказаць пра пачутую ў размове «засмечанасць мовы нашага Якуба». Яно і зразумела: жывучы ў расейскамоўным асяроддзі, Я. Колас непазбежна вымушаны быў карыстацца чужой мовай. Імкненне быць аб'ектыўным прымусіла Гаўрылу Гарэцкага сказаць некалькі не вельмі далікатных слоў і пра жонку Я. Купалы Уладзіславу Францаўну, такую «стомленую, распачлівую, неўрастэнічную, на ўвесь свет пакрыўджаную». «І гэтая манера багатае цэці частаваць бедных гасцей, раздаваць бутэрброды, мандарынкi, цукеркі, паіць гарэлкай, даліваць, адліваць. Так непрыемна было наглядаць усё гэта. Я хацеў есці, але не мог ні да чаго дакрануцца». Але нават у такіх выпадках пачуццё справядлівасці не пакідала Гаўрылу Іванавіча. Ён піша: «І толькі дабрата ранейшае Купаліхі, фанатычнае адчуванне адказнасці за Купалаўскую памяць, яе мучэнні і распач перамаглі ўсё непрыемнае».

Кніга, якую вы трымаеце ў руках, бяспрэчна, дапоўніць новымі, змястоўнымі рысамі партрэт выдатнага навукоўца, які сваімі працамі, значнымі адкрыццямі праславіў беларускую навуку, унёс вялікі ўклад у адраджэнне нацыянальнай культуры, у станаўленне нацыянальнай свядомасці беларусаў. Акадэмік Гаўрыла Гарэцкі з годнасцю вытрымаў усе жыццёвыя выпрабаванні, якія выпалі на яго долю, і застаўся ў памяці ўдзячных нашчадкаў як верны сын Бацькаўшчыны, нястомны

змагар за яе лепшую будучыню. Ад шчырага сэрца прамоўлення словы-прызнанні «Нішто не адарве мяне ні ад Беларусі, ні ад беларускага народа» з вычарпальнай паўнатай раскрываюць маральна-этычнае, светапоглядна-філасофскае крэда незабыўнага Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага.

Міхась Мушынскі

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АДРАДЖЭННЕ

БЕЛОРУССКОЕ ТЕЧЕНИЕ И «ТОЖЕ БЕЛОРУСЫ»

В статье «Белорусское течение» г. Цитович¹ удивляется, как могут белорусы приравнивать себя к «иным народам», полякам, финляндцам, украинцам. Цитович, я думаю, знает, что белорусы — чистейшие представители тех славян, которые пришли с Дуная, что теперешние великорусы когда-то назывались «московцами» и только белорусы — «рускими».

Слышал он, вероятно, и о том, что белорусы имели своих князей, свое войско, свое государственное устройство, что они оказывали громаднейшее влияние на ход общественной жизни Литовского княжества, в котором даже князья говорили на языке белорусском. Слышал он, вероятно, и о Статуте Литовском, и о библии белорусской, переведенной Ф. Скариной в 1517 году, когда на Московии царили мрак и невежество; Цитовичу известен, вероятно, и тот расцвет культуры на Белоруссии, которым ознаменованы XII, XIII и XIV века.

И если г. Цитович знает это, то надо удивляться, зачем он отрицает белорусов, как «иных народаў». Для меня непонятно, почему г. Цитович, утверждавший раньше, что белорусы и украинцы не представляют из себя национальностей, теперь отнес последних к лику «иных народаў»? Вероятно, на него повлияли события на Украине, показавшие, что он ошибался в украинцах, как теперь ошибается в белорусах.

Белорусское движение, начавшись в конце XIX века, растет и ширится. К нему прибывают все новые и новые силы. И тем отчаяннее вопят «тоже белорусы», которые видят в этом гибель России.

Г. Цитович кричит, что у белорусов нет ни литературы, ни языка.

Если бы он прочел новых [белорусских] писателей: Я. Купалу, Я. Коласа, Т. Гуцу², З. Бядулю³ и др., он сказал бы, что у нас литература есть, что она пышно расцветает и даст миру своих Пушкиных, Лермонтовых, Толстых. Раньше мы, белорусы, работали для чужой литературы и дали русским и полякам Достоевского⁴, Мицкевича⁵, Сырокомлю⁶, Костюшко⁷, Смотрицкого⁸, Полоцкого⁹ и др.

Для г. Цитовича язык, на котором говорит 10-миллионный народ белорусский, это футуристическое «дыл-бул-шур»! И как бы нарочно он приводит в своей статье так исковерканные фразы белорусские и с таким неправильным правописанием, что приходится удивляться умению г. Цитовича переделывать белорусские фразы под «дыл-бул-шур» и его знанию белорусского языка.

Господа русификаторы, если вы уважаете Ушинского¹⁰, то обратите внимание на его слова: «Только на национальной почве может успешно вестись образование». Или эти слова ничего не говорят нашим «белорусским сердцам»?

Г. Цитович протестует против социалистического направления белорусских комитетов. Не знаю, что дало основание ему так думать? Уж не слухи ли, что в г. Горках налаживается белорусский социалистический комитет, по которому он судит о всех комитетах?

Он хочет, чтобы действительные социалисты боролись с шантажированием белорусскими комитетами словом «социализм». Неужели он думает, что белорусское движение только прикрывается знаменем социализма? Оставьте, г. Цитович. Ведь мы боремся за культурно-национальное возрождение нашего края. Мы боремся за федерацию. А разве не это написано на знамени с[оциалистов]-р[евolucionеров] и народ[ных] социалистов?

Никто не требует, чтобы все белорусы были социалистами, и на съезде в Москве 8–11 июля никто такого вопроса не поднимал. Правда, некоторые предлагали не считать белорусскими организациями те, которые не борются за автономию.

Никакого сепаратизма в движении белорусов нет. Мы, белорусы, стремимся к организации белорусской демократии на национальной почве. Нам дорога Россия, нам дороги завоевания революции. И стремлением организовать демократию белорусов мы только укрепим завоевания революции, ибо в

организации — сила. И никаких палок в колеса общерусской культуры (вернее: русской) мы не думаем ставить. А вот те, которые вопят, что организованность белорусов ведет к ослаблению России, это люди или недалекие, или враги завоеваний революции, вроде «черненьких кадетов».

Я, сын Белоруссии и России, и я говорю, что на предложение Могилевской Белорусской организации поддержать белорусское движение нужно ответить, что поддержка будет, ибо движение это естественно и вызвано жизнью.

1917

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ
ПРАВЛЕНИЯ [БЕЛОРУССКОЙ КУЛЬТУРНО-НАУЧНОЙ]
АССОЦИАЦИИ Г. ГОРЕЦКОГО

Дорогие товарищи! Сегодня ровно год, как здесь, в Петровской академии, мы начали работу по возрождению края, «пакінутага Богам і людзьмі». Нас объединило одно сильнейшее желание, единый творческий порыв к ренессансу Белоруссии. Чем же стимулировалось такое желание, что вздохновляло нас в начатой деятельности? Многое.

Нам всем известны слова великого Реклю² о белорусах: «Там, где начинается болотистое пространство, останавливается население великорусов и литовцев, чтобы уступить место *земноводной* народности — белорусам». Жуткая картина представляется нам, сынам этой *земноводной* народности. Невольно вспоминаются мысли одного социолога, что «человечество вечно борется с пустынями». И не думается, чтобы снежные пустыни сурового Севера, или песчаные пустыни знойного Юга были сколько-нибудь ужаснее наших родных болотисто-лесных, туманно-унылых пустынь. Белорус показал неисчерпаемую, огромную мощь своего терпения, усилий, выносливости, неугасаемой надежды в борьбе с этими пустынями. И только перед пустыней культурной опустили его руки. Опустились бессильно потому, что он оказался «без языка», он онемел при виде небывалого исторического грабежа своих культурных ценностей братьями-соседями, онемел, когда убедился, что и родные сыны его — интеллигенты — покидают свой серый

край, чтобы веселее прожить жизнь в «больших городах»; насладиться небесами юга, красотами востока, сытостью Сибири, обещаниями и посулами Америки. Все усилия напрягал белорусский народ, ощупью дошел до высокой степени интенсификации своего хозяйства, но все же не сумел довести ее до такой высоты, чтобы избежать аграрного перенаселения: началась мрачная эпопея эмиграции и переселений, началась и была продолжена великой войной³ и великим исходом 3 миллионов белорусских беженцев с родных, насиженных мест. Гремели много лет громы смерти и ужаса. Они смолкли. А белорус остался у разбитого корыта. Мир кричал о помощи маленькой Бельгии. А об измученной, истерзанной Белоруссии никто не сказал ни слова. Сама же она *все еще «без языка»*. Повторилась наша историческая трагедия: народ не смог стать сам себе хозяином.

Но он это сделает, и уже в Белорусской Советской Республике начинает делать. И близко уже возрождение хозяйства и культуры Белоруссии. Но для него нужны закаленные, сознательные, преданные своим идеалам творцы. Часть из них сможет подготовить и дать Ассоциация.

Поделится же на годичном собрании думами о том, как этого лучше достигнуть.

1922

ИЗУЧЕНИЕ БЕЛОРУССИИ КАК ФАКТОР ЕЕ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Если до XIX—XX веков нельзя было говорить о прямой функциональной зависимости культуры и знания, то в XX веке не говорить этого нельзя. Без знания немислимо движение вперед. Немислимо оно, следовательно, и без изучения. В неизведанном крае человек — плохой хозяин. А Белоруссия именно и является такой неизученной страной, своего рода *terra incognita*, как выражался о ней проф. М. В. Довнар-Запольский¹. Только этнографии белорусской несколько посчастливилось, а во всех остальных областях знания Белоруссия не вписала еще о себе ни одной страницы. Вспомните, что сказал проф. К. Д. Глинка² на вопрос о почвах Белоруссии: «Неизученная Белоруссия является позорным

пятном невежества на нашей почвенной карте». А мало ли этих пятен Белоруссия имеет на других картах? Вспомните слова нашего общего учителя А. Ф. Фортунатова³, перепечатанные «Нашей нивой»: «Стыдно признаться, но это так: свои губернии — Минскую или Киевскую мы знаем меньше, чем Иркутскую или Енисейскую». Вспомните мрачную картину неизученности Белоруссии, которую рисовал нам наш земляк — проф. Н. М. Кулаши⁴ на лекции «Природа Белоруссий». Не забудьте и признание проф. И. Зографа⁵: «Я чувствовал себя плательщиком долга перед страной, которая видела две культурные народности: польскую и русскую, и об изучении которой не позаботились ни польские, ни русские представители науки». Очевидно, не лучше дело обстоит и с изучением духовной жизни белорусского народа, если М. Горькому нужно было сделать такое напоминание: «Я обращаю внимание скептиков на молодую литературу белорусов, самого забытого народа в России». Надо уяснить себе глубокий смысл белорусской песни, которая в будущем станет народным гимном Белоруссии.

Причин такой поразительной неизученности Белоруссии много: главная из них и основная — это бедность белорусского народа, затем отсутствие культурного, социального и политического независимого «я» у белорусов. Немаловажную роль сыграло и отсутствие высших учебных заведений в Белоруссии: как об этом пишет наша знаменитость — академик Е. Ф. Карский⁶ (в III томе труда «Белорусь»).

«Автор желал высказать посильный знак уважения к многострадальной З[ападной] Руси (Белоруссии) — по злой иронии судьбы, м.б. вследствие бедности и скромности своего основного населения, не получившей ни одного высшего культурно-просветительного учреждения, которое могло бы заняться всесторонним изучением этого забытого и брошенного Края».

Белоруссия не изучена. Белорусы не знают, что находится в недрах их земли, не знают, что есть и на ее поверхности. А надо полагать, что есть многое и весьма интересное.

Ведь вот что говорит о Смоленской Белоруссии местная краеведка проф. Е. Клетнова: «Чуть ли не каждый день со всех краин России получают сведения о новооткрываемых богатствах. Принимая во внимание геологическое строение нашей местности [Смоленской губ. — Г. Г.], а

также данные, собранные лишь в бассейнах рек Вязьмы и Дымы... можно высказать предположение, что мы имеем полное основание ожидать и в данной местности новых находок, в виде ценных глин и прочее...» Да одни ли глины могут быть найдены на Белоруссии? Ведь по отрывочным, случайно собиравшимся данным известно, что у нас попадаются залежи бурого каменного угля, болотной руды, янтаря в Минском уезде недалеко от Припяти, огнеупорной глины высоких сортов в Чаусском и Дорогобужском уездах, известняков по Днепру, известкового туфа, охры, мела и проч.; у нас много минеральных источников: железистые ключи в Витебской губернии, серно-железистые воды близ Лепеля, серные воды в Невельском уезде, углекисло-железистые ключи в Оршанском уезде и пр. и пр.; причем некоторые специалисты говорят, что наши воды ничуть не хуже разных западноевропейских, и только белорусская неустроенность не позволяет использовать их целебную силу; кто знает, быть может, когда-нибудь шутка: «Вы едете в Баден-Баден, а я в Гомель-Гомель» и превратится в действительность. Но для этого надо изучение и изучение. Наши подзолы, их орштейновый горизонт⁷, не исследованы: а ведь именно на железе этого горизонта создалась Тульская промышленность. Мы имеем очень смутное представление о белорусских почвах вообще. Лесные массивы Белоруссии, которые безжалостно уничтожались сначала немцами, потом литовцами и поляками, но только не белорусами — совершенно не изучены и даже не описаны. И т. д., и т. д. А ведь иногда, казалось бы, незаметное открытие давало серьезные экономические результаты. Все, конечно, знают о знаменитом Либиховском⁸ открытии Стассфуртских калийных копей, открытии, которое дало Германии сразу сумму, равную 1/3 дохода от всего ее экспорта; все помнят как проф. Я. Самойлов⁹ рассказывал об отбросах в Цингвальде и Шлягенвальде: никому ранее не нужные «гальди»¹⁰ вследствие открытия в них вольфрама и фтора приобрели огромную ценность и начали снова разрабатываться. Вообще научная мысль, обжевав весь мир и видя, что новых Америк больше нет, начала углублять методы исследования; научная мысль в своем новом ходе всматривается внимательно не только в то, что блестит и манит, но и в то, что серо, заурядно, обыденно. И на этом пути Белоруссия, безусловно, что-нибудь должна подарить своему народу.

Итак, белорусы не знают своей страны: ее особенности им кажутся мелкими, незначительными. Изучение края переубедит их в этом и заставит более настойчиво искать новых путей к лучшей жизни не на стороне, а у себя дома. Изучение Белоруссии положит прочную базу, научно обоснованную, под все народное хозяйство Края и таким образом сыграет решающую роль в экономическом возрождении страны. Изучение Белоруссии научит белорусов той азбуке, без знания которой нельзя читать Великую Книгу Ренессанса.

Какая же важная задача стоит перед нами, белорусами-петровцами¹¹! Неизученное белорусское сельское хозяйство, являющееся рычагом всей общественно-экономической жизни Края, властно зовет к себе наши силы, полные желания и творческого энтузиазма. Отдадим же их Белоруссии вовремя, приблизим тот час, когда «будзе ўнукаў панаванне там, дзе сягоння плача дзед» (Я. Купала).

1922

РЕГРЕССИВНОСТЬ И ПРОГРЕССИВНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВОЗРОЖДЕНИЙ

История XIX века была историей национальных возрождений. Европа пережила ренессанс Чехии, Болгарии, Сербии, Кroatии, Дании, Ирландии; а от этих стран национальные движения, шествуя с запада на восток, через Польшу, докатились до Украины, Белоруссии, Литвы, пошли дальше на восток, к мусульманским народам, и есть серьезные доводы за то, что XX век будет веком революционных национальных движений на востоке азиатском — в мусульманских странах. Государство и общество, его отдельные классы и группы принуждены считаться с национальным моментом истории, который до сих пор недооценивался в Европе, а в России в особенности. Чрезвычайно важно поэтому установить более-менее объективный взгляд на национальные возрождения, на их регрессивность и прогрессивность; важно обсудить национальную проблему на страницах органа студентов именно Петровки¹, где среди кружковых организаций есть организации национальные — Украинский кружок, Белорусская культурно-научная ассоциация,

Еврейский агрономичный кружок, Латышский и др., хотя, безусловно, не чисто, не исключительно национальные. Как петровское студенчество должно отнестись к такого рода организациям? Хочу кратко сформулировать, остановиться на некоторых сторонах национального вопроса, вопроса обширного, имеющего богатую литературу, привлекавшего внимание видных мыслителей, а особенно политиков: О. Базэр², Каутский³, Герц⁴, Семковский⁵, Мартов⁶, Ленин и др.

Безусловно, центральное место занимает язык как главнейший признак нации, наряду с территорией, национальным характером, психологией, бытом, естественными условиями, историческими судьбами и т.д. Язык *главным образом* придает национальные формы культурным ценностям. Со смертью языка умирает народ, умирает национальная культура. Каков же идеал будущего: когда «народы, распри позабыв, в единую семью объединятся»⁷, «всемирное человечество», единый народ с *единым* языком; или же человечество *интернациональное*, состоящее из отдельных более или менее устойчивых национальностей, *владеющих особыми языками*, *творящих ценности единой, всечеловеческой культуры в национальных формах*. Оставим в стороне последнюю точку зрения, посчитаем недоказанным положение, что *всемирная культура более красива, многоколоритна, многообразна лишь при многонациональном составе ее творцов*. Возьмем идеалом будущий *единый* народ с *единым* языком. Как человечество будет идти к этому будущему? Возможны два пути: 1) поглощение более сильными народами слабых родственных и даже чужих, «концентрация народностей», слияние всех наций и языков в большие три-четыре языка, которые через взаимное влияние увеличат у себя интернациональные элементы, и в результате образует единый язык; 2) создание легкого, гибкого, способного к эволюции международного *искусственного* языка, который, благодаря огромному и единому применению во всех международных сношениях (наука, торговля, политика), делается постепенно естественным, заменит собой все существующие национальные языки и делается единым, всемирным, живым, родным для всех. Образование искусственного языка при всей растущей национализации жизненных социальных явлений и приведет к слиянию всех народов в один. История уже знает факты поглощения, слияния наций, но на этот процесс уходили

столетия, даже тысячелетия, а потому и кажутся доводы сторон первого пути утопичными. Единственный *скорый* путь — создание искусственного языка, который может и не уничтожать существующие, а лишь их дополнять, заменять, помогать им... Таков идеал. А сегодня мир складывается из более чем 3000 народов, у каждого из которых имеются свои языки, делающие большую устойчивость и живучесть. *Только родной язык, как и выражение народного творчества, может быть наиболее рационально пригодным для словесного, звукового выявления всех тайников и глубин этого качества.* В педагогике это «язык матери», нашедший таких блестящих защитников в лице Песталоцци⁸ и Ушинского. *Ничем не может быть оправдано запрещение народу говорить на родном языке.* Запрещение было бы не рациональным, даже если игнорировать морально-этическую сторону. Капиталистическая эпоха, неизбежная от угнетения человека человеком, принесла и углубила угнетение народа народом. Угнетающие стараются в разных очень важных целях навязать свой язык угнетенным, создается иллюзия действительной замены языка, который разрушается очень скоро, как только угнетенные осознают и создают «национальное движение», «национальное возрождение». Идеал этих возрождений вполне рационален, сами движения в этом смысле прогрессивны, создают общий народный подъем, связывают широкие демократические нити культурой через родной язык, вызывают, пробуждают спавшее народное творчество: из серой толщи выходят поэты, вслед за ними мыслители, философы и иные; сначала исключительно национальные движения принимают характер культурно-экономических возрождений, двигателей прогресса. Возрожденные западные балканские славяне тому пример (если отбросить националистические моменты).

Таким образом, идеал национальных возрождений с точки зрения рационалистической целесообразности приемлем. Но его осуществление так усложняется социально-экономической и исторической средой, что оно неизбежно сопровождается некоторыми регрессивными явлениями. Создается идеализация «своего» и отчужденность от «чужого»; увеличивается чувствительность национального самосознания, вызывающая быстрые реакции даже на незначительные раздражения, отсюда возникновение

национальных конфликтов и столкновений; идеализация постепенно может перейти в мессианство, веру в верховное предназначение данного народа, его исключительную роль, а это вызывает фанатизм, национальную религиозность, нетерпимость, шовинизм; обостренный национальный момент привлекает к себе исключительное внимание (от представителей данной нации) в ущерб другим моментам и интересам; сила отвлекается от культурной деятельности, не носящей национального характера; *языковое возрождение наций становится не средством к увеличению интенсивности всякого рода творчеств, а самоцелью*; национальным движением в такие периоды затушевывается даже классовый интерес (он сводится на роль второстепенного), тем самым задерживаются революционные порывы, активное устремление угнетенных классов и групп внутри данного народа (Грузия, Рады Украины и Белоруссии, Польши), потому-то революционеры *в принципе* стоят на самых левых позициях в разрешении национального вопроса, а *фактически* иногда выступают резкими противниками национальных движений.

Таковы кратко-прогрессивные и регрессивные стороны национальных возрождений. К глубокому сожалению, в России эти возрождения запоздали, и волны их из XIX века перекатились в XX век — век обостренной классовой борьбы, с которой национальный момент неминуемо и должен был вступить в конфликт. Сомневаться в реальности, обвинять в выдуманности национальные движения в России (например, украинское и белорусское) нет никаких оснований: движения эти стали *массовыми*, в них принимает участие *главный и единственный судья*, его Величество — сам Народ. Задача возрожденческой белорусской и украинской интеллигенции — стремиться так повлиять на ход движений, чтобы они резонировали с лучшими освободительными социально-политическими идеями XX века. В этом им должна помочь интеллигенция и великорусская. Надо ослабить остроту национального конфликта и скорее приблизить время, когда национальное движение переходит в широкое культурно-экономическое возрождение. Для этого прежде всего нужно устранить препятствия к национальной свободе угнетенных народов, убить в своей душе легко могущий зародиться «великодержавный шовинизм»; надо предостерегать возрождающиеся народности от ошибок,

надо критиковать по здоровому их действию, и тогда вступит в благодетельное действие тот перевес прогрессивных элементов над регрессивными, которые в национальных движениях наблюдаются. Таковы мои взгляды в краткой схеме. Я их не подкрепил сознательно ссылками на факты и источники: яснее будет самая схема. Возможно, что я переоцениваю национальный момент, возможно. Меня исправят. Но я чувствую, что необходимо реальное объективное признание каких-то положений, иначе создается почва для националистического угара, для шовинистического яда [...]

Пользуюсь случаем, чтобы на этом фоне сказать несколько слов о Белорусской культурно-научной ассоциации. Она рассчитывала использовать второй момент в национальных движениях, когда на смену первым национальным движениям следует широкое культурно-экономическое возрождение. Очень редко, но все же ей приходится прибегать и к первому моменту, как к катализатору, стимулирующему работу по изучению Белоруссии, что, в сущности, и есть важное задание. Ассоциация не есть «глубоко национальная» организация (не кружок по изучению украинских губерний, Латвии и т. д.), а лишь использующая иногда чувство ответственности перед родными возрождающимися нациями («национальный элемент»).

Главное — пусть национальные движения не превращаются в самоцель.

1922

ШТО НАМ ПАВІНЕН ДАЦЬ БЕЛАРУСКІ ТЭАТР?

У чым карысць і агульначалавечая каштоўнасць Беларускага Адраджэння? У тым, што на роднай мове будзе лягчэй, як на якой пазычанай, выказаць усю глыбокасць беларускае псіхікі, што творчая энергія народа знойдзе найлепшыя формы дзеля свайго выяўлення, што будучь створаны праз беларускую мову новыя каштоўнасці агульнае культуры. Значыцца, пакуль што ўсё беларускае мастацтва павінна перш-наперш выпрацаваць *шчыра беларускія формы*, а далей надаць ім *запраўдна-беларускі змест*, бо ўжо праз гэта можна ствараць агульначалавечыя каштоўнасці. Пакуль

што ва ўсім мастацтве нашым павінна быць найглыбейшая беларускасць.

Вось гэтага і хачу я ад Беларускага тэатра, хачу запраўды беларускага тэатра. Гэта значыць, што з беларускае сцэны я павінен чуць і бачыць:

1) прыгожую, мілагучную, гібкую, поўную характвом формаў мову;

2) у дэкарацыях, бутафорыі, тэатравых абставінах, вопратках і іншых убраннях *самыя тонкія асобнасці беларускага стылю, характару і быту ў шырокім разуменні;*

3) *песню* беларускую, сумна-пераліўную, поўную зусім асобных ад другіх народаў мелодыяў, песню, якая будзіла б дрыжанне найлепшых струнаў беларускае душы;

4) *ідэю*; ідэю ўсечалавечага і беларускага адраджэння, гэтакую вялікую і інтэгральную ідэю; ідэю, якая выклікала б творчы імпэт; ідэю, якая ўпрыгожвала б нашы дасяганні і дзеі, прыгажэла б праз іх сама;

5) *беларускую пластыку*, беларускі балет; гэтыя магутныя формы чалавечых рухаў, якія глыбокакаляльны, значыць, нацыянальны, значыць, могуць быць беларускімі.

Вось што хачу я чуць і бачыць у беларускім тэатры. Беларускі тэатр — гэта сінтэза ўсяго беларускага; тэатр ёсць мера нашых дасягненняў ва ўсіх галінах развітку.

І калі я чую словы «*беларускі артыст*», я повен глыбокай павагі да гэтага чалавека; гэта больш, чым прарок, гэта — наша ўсё, гэта — наша *найлепшае*. Я ведаю, што гэты артыст яшчэ не радзіўся, але родзіцца і творацца яго элементы. І вось, першае дзякуй Беларускаму Дзяржаўнаму Тэатру за гэта шуканне, шуканне, якое не супыняецца, нягледзячы на ніякія перашкоды; *без шукання памірае наш тэатр*, шукаючы пільней і ўпарцей, набліжае момант з'яўлення Вялікага Беларускага Артыста (як калектыўнай адзінкі).

У шуканні павінны быць памылкі, бо шуканне толькі там, дзе памылкі. Але трэба беларускаму тэатру высцерагацца буйных памылак.

Беларус не палічыць беларускім такі тэатр, дзе ён чуе папсаваную беларускую мову, небеларускі акцэнт; артыст без беларускае мовы не можа лічыцца беларускім артыстам. І як балюча рэзалі вушы і пачуццё русіцызмы і паланізмы ў «Беларускай Зорцы», якія былі не толькі ў сцэнічных творах, але нават у спевах, у хоры. *Лепш пакінуць беларускую*

сцэну чалавеку, які не ведае беларускае мовы, бо гэта балюча адбываецца на беларусах-слухачоў і нішчыць усе іншыя дасягненні тэатра.

Таксама балюча бачыць няведанне беларускага быту, характару, псіхікі сялянскай, неразуменне беларускага стылю. Ці ж мы бачылі ў «Беларускай Зорцы» беларускую хату? Не. Няма ніякага беларускага стылю. Адна нязменная «русская» печ (няўжо гэтак бедзен беларускі тэатр?), гарадскія дзверы, несялянскія сталы, ні зэдлікаў беларускіх, ні лавак; панацягалі розных мяшчанскіх табурэтаў, казармавага характару зэдлічкаў; панадзявалі панскія баціначкі, гарадскія спаднічкі, хусцінкі, шмат іншых небеларускіх вопрачак; а яшчэ трымаліся некаторыя артысткі гэтак, як не могуць і палічылі б сорамным трымацца людзі з сяла; а які беларускі батар рабіў бліскучыя боты маскоўскага карчмара — «трактіршыка», або варонежскага «прасола»? Не, дзядзькі кіраўнікі тэатра, — больш увагі к самым дробненькім драбнічкам, бо драбніцы часта найперш і кідаюцца ў вочы. Не шкадуўце грошы і ўзбагаціце свой рэквізіт.

У песні беларускай вялікія дасягненні. Часамі яна ўзнімала цэлыя хвалі радасці. Але трэба, як хваробы, высцерагацца перакладаў расейскіх спеваў на беларускую мову. Каму гэта патрэбна? Няўжо пачала высыхаць крыштальна чыстая вада з крыніц беларускае народнае творчасці?

Як і песня, радасць радзілі і беларускія скокі-танцы. Усё шчыра, проста, непасрэдна, добра, прыгожа. Але трэба культываваць беларускія народныя скокі, трэба рабіць іх кампазіцыі і даваць замест «рускіх» нумароў балета — беларускія.

Ідэя ў беларускім тэатры ёсць, але няма такіх сцэнічных твораў, у якіх гэта ідэя трапятала б, як жывая.

Таксама шкада, што беларуская сцэна не мае шырокае беларускае аўдыторыі, шчырых беларускіх слухачоў, а гэта вельмі затрымлівае развітак маладога беларускага тэатра.

1922

З МАСКВЫ Ў БЕЛАРУСКІ ЕРУСАЛІМ

Усыпаная павятымі адкрасаваўшымі кветкамі паўставала перад вачыма родная Беларуская Краіна там, у Маскве. Павятыя кветкі; прыгожы малады лог, страўлены чужымі коньмі — гэткай здавалася здалёку Беларусь. І гэтак хацелася пабачыць яе запраўдную, рэальную, жывую...

* * *

Гэй, вы, калёсы магутнага чыгуннага каня! Хутчэй бяжыце, хутчэй вязіце мяне к родным межам. Дзе ж, дзе ж пачынаецца Беларусь? Гжацк, Вязьма... Недалёка да Дарагабужа. Вось тут станцыя Семлева, за ёй будзе Дурава, а між імі граніца Беларусі. Углядаемся, хочам падзівіцца на беларускія адзнакі. Во шырокая даліна, во ўеца Дняпро. Прыглядаемся. Лясок, луг, поле... А там па бакох замільгацелі, замітусіліся беларускія хутаркі: першыя паабাপал Аляксандраўскай чыгункі ад самае Масквы. Мы ўехалі ў Смаленскую Беларусь, і як дзіўна, як рэзка кінуліся ў вочы гэтыя асобныя формы землеўладання. «Шчаслівае Эльдарада хутароў», — як зваў Беларусь адзін вучоны. А ці запраўды шчаслівае? Вось пасецца кароўка, а ля яе дзяўчынка ў белай кашулі стаіць такая сумная, спакойная; і васількі ў руках. Ці ж гэта ты, беларуская дзяўчынка? А ці гэта таксама беларусы ідуць за калёсамі па шляху ў сваіх белых світах, з сагнутымі спінамі і плячмі, з апушчанымі рукамі? Яны, яны... Углядайся ты, што захачеў пажыць на Беларусі, пакланіцца Ерусаліму яе — Менску. Углядайся. Станцыя Дурава. Стаім грудком з пяццю таварышамі-студэнтамі. Прыглядаемся к кожнаму чалавеку. О, як адбіваецца беларускі тып на ўсіх людскіх постацях — і на сялянскіх, і на гарадскіх, і на служачых на чыгунцы! Дзе вы знойдзеце на Велікаросі гэтакія глыбокія таемныя, як лясы, шырокапакойныя, як балоты, шэрыя, з нябеснымі пералівамі, з вострымі дрыжачымі аганькамі вочы? А гэтыя белыя або светлыя валасы; гэтакія характэрныя вусы; гэта рэдзенькая, як сасонкі на мшарым балоце, барада; гэта асобная манера стаяць, гутарыць, глядзець; гэта незвычайная мяккасць у словах, ува ўсім, — о, усё гэта беларускае — «мы апазнаем беларуса ўсюды» — аднагалосна кажам мы. І хоць ты страціш родную мову, хоць ты пазабудзешся аб мінулых дзях, думках і славе сваіх дзядоў, — усё ж па псіхіцы, па

фізічным тыпе, па дабрабыце сваім *ты застанешся беларус беларусам* — «мы апазнаем цябе»; ты выявіш сваю асобнасць, бо яе стваралі стагоддзямі твае пушчы, бары, палі, лугі, сенажаці... Ты застанешся сабою...

* * *

Гэй жа, хлопцы, заспяваем свае беларускія песні! Няхай чуюць свае і чужыя, як прыгожа і жыва беларускае слова! І ліюцца, ліюцца гукі нашае песні. Яе з павагаю слухаюць на станцыях, з суседніх вагонаў прыходзяць да нас. «Першы раз слухаем беларускія песні». «Паслухайце, паслухайце, браты; шануйце песню прыгожую беларускую, свае і чужыя. Як некалі па чыгунках паўзла на Беларусь чужая культура, так цяпер мы па чыгунках павязём весткі аб маладым Рэнесансе. Родная песня — ты магутны наш абаронца, хвала табе, родная песня!»

* * *

У вагоне ўзняліся гарачыя спрэчкі, гэтыя вечныя спрэчкі. Горад і сяло, гарадская культура і сельская цывілізацыя. «Што нам, беларусам, патрэбна? Мы павінны пайсці па шляху гарадской, а значыць, агульначалавечай культуры; толькі яна дае творчыя цэннасці, а сяло ніколі нічога выдатнага не дасць», — упарта і гарача даказвае адзін. «Не, мы, беларусы, павінны гардзіцца, што сярод нашага народа толькі 3% гарадскіх насельнікаў. Няхай згінучь беларускія гарады-крывасмокі: яны душаць народную гаспадарку, яны высалі сокі творчыя народа, яны яго дэнацыяналізуюць. Мы створым сваю асобную сельскую беларускую культуру», — падае моцна і шчыра думку другі. А во і трэці голас: «Браты. Мы, беларусы, ёсць частка чалавецтва, і наша культура ёсць адзін з прыгожых каменьчыкаў агульначалавечае культуры. Гэту культуру мы ствараем і ў горадзе і ў сяле; дзеля прагрэсу патрэбна і тое і другое. Вы ж ведаеце, што на Беларусі цесна жыць яе сыном, што яна каля мільёна сваіх лепшых дзетак выгнала ў Сібір ды Амерыку; ведайце ж, што толькі наша родная беларуская прамысловасць, а значыць, нашы родныя багатыя вялікія беларускія гарады прытуляць, дадуць прыпынак гэтым выгнанцам. Няхай жа красуюць нашы беларускія гарады і сёлы, — яны могуць жыць толькі разам. Дык ідзіце ж у гарады, беларусы, няхай вас будзе не 3%, а 30%».

— О вы, дарагія маладыя галовы! Як хораша вас слухаць, колькі добрага зрабіць абяцаеце вы Беларусі, — шаптаў лес, што абступіў дарогу.

— О, як шкада, што мы не пабачым лепшых часоў адраджонае Беларусі! — плакаліся старыя трупяхлеючыя пні, шырокімі лядамі параскіданыя наўкола. Так, пні, вы кажаце праўду: вам не пабачыць маладой Беларусі; вашы магутныя лясы пайшлі па кішэнях чужынцаў; яны прымаюць цяпер літоўскую ды польскую валюту.

* * *

Залечваюцца раны разбурэння — яны скоро загояцца. Але ўспаміны цяжкія колюць у сэрца. О, Краю! Ты спрадвеку быў разбураны і будзеш такім, пакуль не пацалуюцца, як брат з братам, народы, пакуль не перастане ліцца чалавечая кроў. Ты асобны, наш беларускі народзе. Ты праклінаў і клянеш вайну. Ты молішся Праўдзе, Роўнасці, Волі. Ты духам ужо падрыхтаваны, каб маліцца вялікім ідэям сацыялізму. Маліся гэтаму новаму Богу, бо толькі з ім тваё збаўленне. Народ, у гэтым тваё месіянства, у гэтым будучына тваёй працавітасці, упартасці, цярплівасці і надзеі. Лячы ж свае раны, мой Краю, — збаўленне пачалося!

* * *

Стукаюць каткі чыгункі. Усё бліжэй, бліжэй. Мы ўжо бачылі Бярэзіну, ужо скоро і Свіслач, Іярдан Беларускага Ерусаліма. Скора, скоро. Як рады мы, як рады! Тут беларус зрабіўся сам сабе гаспадаром, будзе сваю будучыну: гэта неспадзяванага падзеі ў гісторыі. Хутчэй жа! Паклонімся нашаму Ерусаліму ды і ўпарта за працу на карысць адраджаючамуся народу. Скарэй, беларус, стварай і ўкланяйся свайму Ерусаліму, — гісторыя не ждзэ!

1922

УСЕБЕЛАРУСКІ СТУДЭНЦКІ З'ЕЗД

Гісторыя Беларускага адраджэння ідзе аналагічна адраджэнням другіх заняпаўшых народаў: чэхаў, сербаў, украінцаў. Адраджэнне распачынаецца з чыста *нацыянальнага* руху,

які вядуць паэты, пісьменнікі, публіцысты... Вялікі *нацыянальны рух* выклікае к творчасці ўсе захаваныя сілы народа, а праз тое з'яўляецца *немінучым пралогам к эканамічнаму, а разам к культурнаму адраджэнню*, — за нацыянальнымі літаратарамі-прарокамі прыходзяць інжынеры, эканамісты, дактары, аграномы, тэхнікі, філосафы, грамадскія і палітычныя дзеячы.

Беларусы ўжо паказалі, што яны ёсць асобная нацыя, раўнапраўная са ўсімі другімі. Беларускі рух стварыў маладую, жыццяздольную, шматабяцаючую літаратуру; даў здаровы нацыянальны тэатр з выдатнай беларускай музыкай; зладзіў беларускую нацыянальную школу з сотнямі настаўнікаў; палажыў фундамент самастойнай грамадзянска-палітычнай думкі, — наогул, беларускі рух ужо выгукнуў нацыянальны пад'ём, пакуль што, праўда, невялікі. Гэты нацыянальны творчы імпульс узрастае, павялічваецца, становіцца *масавым* і абяцае перайсці ў шырачэнны інтэгральны культурна-эканамічны рух.

Ужо можна бачыць, як гэты чыста нацыянальны рух прымае формы і змест шырокага культурна-эканамічнага адраджэння, робіцца *масавым і інтэгральным*. А дзеля масавасці і інтэгральнасці яго *патрэбны магутныя шэрагі беларускае інтэлігенцыі, як тэхнічнае, гэтак і іншае*.

Во і паўстае пытанне: ці зможа Беларусь у блізкія годы даць такую інтэлігенцыю, якой павінна быць наша інтэлігенцыя; *адкуль яна прыйдзе?* Беларускія інтэлігенты не ставілі яшчэ свае «Вехі»¹, не мелі яны таксама і «Смены вех»², бо яны яшчэ вельмі маладыя. Але і маладая беларуская інтэлігенцыя мае ўжо свае асобныя адзнакі: яна глыбока дэмакратычная; беларускія інтэлігенты — сапраўдныя «дзеці народа», яны дзеці народныя не толькі духам, але і целам; беларуская інтэлігенцыя не мае ідэёвае сувязі са «старо-рускімі інтэлігентамі», з іх хворай рамантычнай ідэалогіяй, пакаянным «служеннем народу»; наша інтэлігенцыя не хварэла «общерусскими» хваробамі, яна не мае «русских» хворых традыцый. Новая беларуская інтэлігенцыя рэалістычна, цвяроза сацыяльна; шчыра маральна, як і сам беларускі народ; належыць да левых кірункаў у сацыяльных пытаннях; яна працавіта, актуальна, выносліва.

Агулам кажучы, рух беларускае інтэлігенцыі зелена і прыгожа — яна абяцае добры ўраджай. Але рэдкі яе рады. І трэба шукаць крыніц, адкуль прыйшлі б новыя сілы.

Першая і галоўная крыніца — беларуская вучнёўская моладзь. Колькасць яе на Беларусі ўсё пашыраецца, але яшчэ далёка да буйнай значнасці. Беларусаў у сярэдніх школах невялікі працэнт, а значыць, павінен быць малы працэнт і ў вышэйшых школах. Гэтак яно і ёсць. І то яшчэ дзякаваць 20–21 гадам, калі было лёгка дабіцца да вышэйшае вучэбнае ўстановы; а цяпер, у часы панавання новае эканамічнае палітыкі з рублём і гандлем, дзецям сяла будзе ўжо цяжэй папасці ў вышэйшую школу, а разам і цежалей там вучыцца. Беднасць беларусаў-бацькоў будзе перашкаджаць навучанню беларусаў-сыноў. А значыцца, пачне патроху бяднецць крыніца беларускае інтэлігенцыі.

Дык трэба зараз жа клапаціцца, каб не адгароджвалася сярэдняя і вышэйшая школа ад бедных прадстаўнікоў беларускае моладзі, а затым *зараз жа трэба распачаць планавую шырокую працу сярод беларускага студэнцтва, гэтай першай крыніцы, з якой можна зачарпнуць добрых працаўнікоў для Беларусі ў блізкія гады.*

Што ж такое беларускае студэнцтва, дзе яно, якую працу вядзе? З розных паведамленняў можна лічыць, што ва ўсёй федэрацыі студэнтаў-беларусаў маецца:

1) у Менску 300 чал. — шчырых адраджэнцаў і празелітаў (пачынаючых);

2) у Горках — 500;

3) у Віцебску — 250;

4) у Магілёве — 200;

5) у Смаленску — 250;

6) у Маскве — 500;

7) у Петраградзе — 200;

8) у Кіеве — 100;

9) у Варонежы — 40;

10) у Харкаве — 100;

Разам каля 2440 чалавек.

Гэта павялічаная лічба. Сярод гэтага студэнцтва ёсць і такія, якія варожа адносяцца да беларускага руху, ёсць проста нацыянальна несвядомыя, ёсць індэферэнтныя, і лік шчырых беларусаў (вызнаючых патрэбнасць *нацыянальнага* адраджэння Беларусі) з празелітамі (вызнаюць толькі культурна-эканамічнае адраджэнне, абмінаючы нацыянальнае) павінен быць зніжан да 400–500 чалавек.

Гэта ўсё ж значная грамада, асабліва калі сюды дадаць яшчэ закардоннае беларускае студэнцтва (у Вільні, Кракаве, Празе, Берліне) лікам да 100 чалавек. Шырокая адраджэнцкая праца можа весціся, такім парадкам, сярод 2 з пал. тысяч студэнтаў, да 500 чал. з якіх могуць быць залічаны ў шчырыя прыхільнікі беларускага адраджэння.

Сярод студэнтаў вядзецца ўжо арганізаваная праца. У Маскве ёсць 5 існуючых «культурна-навуковых асацыяцый», аб'яднаных у «Бюро беларускіх студэнцкіх арганізацыяў у Маскве», ёсць гурткі ў Кіеве, Варонежы, Пецярбургу, Магілёве, Горках і Менску. Усе гурткі вядуць найбольш даследчую працу і вельмі высцерагаюцца шавіністычных напрамкаў у дзейнасці. Але ўсе беларускія арганізацыі слаба пайнфармаваны аб жыцці адна адной, яны не маюць ніякага друкаванага органа (часопіс «Маладая Беларусь» выйдзе толькі ў канцы жніўня), няма ідэалягічнага пераємства, няма еднасці; раскіданасць, неаб'яднанасць вельмі перашкаджаюць магутнасці беларускага студэнцкага руху, а адсутнасць друкаванага органа і ўсякай іншай мажлівасці дзяліцца думкамі *перашкаджае выпрацоўванню новай ідэалогіі беларускай інтэлігенцыі.*

Ужо адно гэта вымагае, каб быў згуканы Першы ўсебеларускі студэнцкі з'езд (ці, вярней, З'езд беларускіх студэнцкіх арганізацыяў з пашыраным прадстаўніцтвам ад іншага неарганізаванага студэнцтва з *Беларусі*). З'езд, безумоўна, павінен быць скліканы ў Менску, як у адзіным культурным цэнтры Беларусі, дзе тэатр і музей, беларускае мастацтва яскрава пакажуць адзнакі і культурныя дасягненні беларускага народа. З'езд павінен быць скліканы сярод зімы, лепш усяго зараз жа пасле Каляднага распуску (каля 5 студзеня н. ст.), каб студэнт мог прабыць дзён 7 на з'ездзе і пабыць дома да звароту ў сваю школу. З'езд павінен быць не дэлегацкім, а ў поўным складзе ўсіх арганізацыяў (каля 500–700 чал.). На з'ездзе абавязкова прадстаўніцтва ад закардонных беларускіх арганізацыяў студэнтаў.

Да з'езда павінна быць праведзена шырокая падрыхтоўчая праца, як адміністрацыйна-гаспадарчага характару, гэтак і праграмнага.

У праграму з'езда павінны быць змешчаны ўсе пытанні Беларускага інтэгральнага рэнесансу, схематычна кажучы, па такіх вялікіх 5 падзеллах:

1) Нацыянальнае пытанне, інтэрнацыяналізм; касмапалітызм. Рэгрэсіўнасць і прагрэсіўнасць нацыянальных адраджэнняў. Месца ідэалогіі Беларускага рэнесансу ў агульнай сацыяльна-палітычнай сістэме. (Гэта ўсё — «беларускі сімвал веры», нашы падваліны, скрыжалі.);

2) Гісторыя, формы, змест, становішча і пажаданы развітак *нацыянальнага* адраджэння Беларусі;

3) Культурнае адраджэнне;

4) Эканамічнае адраджэнне Беларусі (у такім жа шырокім разгляданні, як і п. 2);

5) Тактыка беларускіх адраджэнцаў. Праца іх арганізацыяў. Формы далейшай дзейнасці і інш.

З'езд павінен шырока і грунтоўна паставіць усе пытанні беларускага адраджэння, ён павінен быць «вселенским собором» беларускай студэнцкай моладзі. А таму і трэба гэта пытанне абмеркаваць зараз жа ўсім беларускім арганізацыям (студэнцкім і нестудэнцкім), трэба згаварыцца праз прэсу («Сав. Беларусь», «Звезда»³) і, можа, ужо трэба абраць Цэнтровае Бюро па скліканні з'езда (у Менску) і мясцовыя бюро (пры кожным акадэмічным горадзе). Трэба зараней абраць выступаючых на з'езде, трэба шырока абмеркаваць тэзісы іх дакладаў, трэба запрасіць на з'езд лепшыя сілы адраджэнцаў і расейскіх грамадскіх дзеячоў.

А дзеля таго, што з'езд павінен разгледзець вельмі важныя праграмныя пытанні (на якія і ў старых дзеячоў адраджэння няма адказу), добра было б перад студэнцкім з'ездам склікаць з'езд Інстытута беларускай культуры (гэта ўжо справа старэйшых адраджэнцаў).

Гэтакі вывад. З'езд можа даць многае. Але добра трэба зараней усё абмеркаваць, усё зважыць, падлічыць, падрыхтавацца. Дзеля шырокай дыскусіі і падаю я гэту думку.

1922

ДЗЕ БЫЦЬ БЕЛАРУСКАЙ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧАЙ АКАДЭМІІ

Няма чаго залішні раз рабіць даказ, што Беларусь ёсць выключна земляробчая краіна, што ўвесь дабрабыт яе заснован на сельскай гаспадарцы, што дэвізам дзеля адраджаючагася

народа пакуль што можа быць прыказка: «Шукай долі ў канцы поля». Таксама не павінна сустракаць ніякіх супярэчак думка аб тым, што Беларусі патрэбна перш-наперш сельскагаспадарчая адукацыя: без сельскагаспадарчай асветы, без свядомае сельскагаспадарчае інтэлігенцыі не можа быць шпаркага поступу ўперад беларускае сельскае гаспадаркі. Беларусі патрэбна свая Беларуска сельскагаспадарчая акадэмія, якая б стаяла па навукова-навучэбнай каштоўнасці разам з заходнеўрапейскімі і расейскімі вышэйшымі сельскагаспадарчымі ўстановамі. Але дзе ж быць гэтай Акадэміі? Гэта пытанне стаіць цяпер практычна, і, здаецца, беларускія грамадзянскія колы вырашылі яго ўжо на карысць Менска: вырашана пры Дзяржаўным універсітэце адчыніць аграрнамічны факультэт. Здаецца, няма ўжо аб чым і гутарыць, трэба толькі актыўна працаваць, на пастаці нечага стаяці; але ж... хоць «лішняе мудраванне-дураванне», хочацца даць тут некалькі думак, пакуль яшчэ не позна.

Беларусь бедна, гэта ёсць асноўная перашкода да яе рэнесансу. І гэта перашкода прымушае этнаграфічную Беларусь назаўсёды адмовіцца ад жадання мець 2 вышэйшыя сельскагаспадарчыя школы. Будзе або аграрнамічны факультэт пры універсітэце ў Менску, або Сельскагаспадарчы інстытут у Горках. Дзве разам існаваць не змогуць; паміж імі пачнецца страшэнная канкурэнцыя як за грошы, што будуць давацца федэральным урадам, гэтак і за месца краёвых сельскагаспадарчых навуковых цэнтраў.

Дзе ж быць будучай адзінай Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі?

І з боку арганізацыйна-грашовага, і з боку нацыянальна-адраджэнцкае працы — першасць належыць Сельскагаспадарчаму інстытуту ў Горках. Падзівімся, ці гэта так.

Горацкі інстытут фактычна *не адчыніўся, а адрадзіўся* 3 гады таму назад. *Першая ў Расеі сельскагаспадарчая вышэйшая ўстанова, даўшая першую тысячу расейскіх аграрномаў, залажыўшая першыя аграрнамічныя традыцыі, — гэта ўстанова, вызваная к жыццю пасля паўвяковае летаргіі, — Горацкі інстытут выгуквае ва ўсіх расейскіх аграрнамічных колах шчырыя да сябе сімпатыі, а значэнне іх нязмерна вялікае. Горкі — бацькаўшчына вышэйшае сельскагаспадарчае адукацыі ў федэрацыі, у Горках было першае вопытнае поле, Горкамі павінна даражыць і гардзіцца Беларусь, Горкі павін-*

ны стаць калыскай новай сельскагаспадарчай беларускай асветы. Горацкі інстытут мае шчырых, цалкам аддадзеных справе працаўнікоў-арганізатараў, якія, не шкадуючы сваіх сіл, нягледзячы на вельмі паганяныя ўмовы і тысячы перашкод, ужо тры гады твораць ўстанову і дабіліся ўжо шмат чаго. Гэткія ж стварыцелі могуць знайсціся і ў Менску, але добрых ініцыятыўных арганізатараў на Беларусі гэтак мала, што трэба эканоміць іхныя сілы, трэба імі даражыць і ніякім парадкам не аддаваць іх на непатрэбную, неразумную канкурэнцыю.

На абдуову Горацкага інстытута пайшлі ўжо добрыя грошы; ёсць ужо даволі каштоўны навукова-навучэбны інвентар; ёсць значныя кадры выдатных прафесараў, сярод якіх ёсць шчырыя «вобласнікі-федэралісты». І будзе лепш, калі новыя грошы пойдучь на працяг ужо распачатай працы.

Новыя эканамічныя абставіны прымусілі прызнаць, што ва ўсёй федэрацыі дзяржава зможа мець толькі 5–7 сельскагаспадарчых устаноў, праўда, такіх, якія будуць вышэйшымі не толькі па адной назве. Дык няўжо бедная Беларусь даб'ецца, каб федэральны ўрад пакінуў ёй 2 сельскагаспадарчыя вышэйшыя школы? Ніколі! А на свае грошы няма чаго вельмі спадзявацца; іх няма, і яны патрэбны на шмат другіх пільных спраў.

Яшчэ адна развага. У 1920–1922 гады праф. Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі З. М. Пранішнікаў¹, а за ім і другія прафесары паднялі пытанне аб тым, што не трэба адчыняць інтэгральных сельскагаспадарчых школаў (з некалькімі факультэтамі), а лепш заставацца на дыферэнцыраваных, спецыялізаваных вузках ўстановах — напр., Лясны, Меліярацыйны, Землеўпарадкаваючы, Балотны, Гарфяны і інш. інстытуты. Пры такім пабудаванні школ лепш скарыстоўваюцца лабараторыі, менш патрэбна прафесараў, менш траціцца грошай, і што асабліва важна — прапуская здольнасць школ узвільчваецца. У Расеі ўжо адчынены такія спецыялізаваныя інстытуты — Заатэхнічны і Лесатэхнічны. Беларусь павінна стаць гэтаксама на такую дарогу. Адчыніўшы адну інтэгральную Сельскагаспадарчую акадэмію ў Горках, яна далей адчыняла б ужо вузкі спецыялізаваныя ўстановы, і перш-наперш Балотны інстытут. У нас у 6 беларускіх губернях ёсць 4 300 000 дзесяцін балотаў, або 16% ад усяго плячу, гэта незвычайна вялікія абшары, балотамі

мы багацей (пасля Фінлянды), чым усе краіны Еўропы. Балотнае пытанне ёсць кардынальнае ў пытаннях эканамічнае адбудовы Беларусі. Балота — наша багацце, наша будучына, гэта — наша электрыфікацыя, наша тэкстыльная і інш. прамысловасці, наша азоцістае ўгнаенне і г.д. А апроч гэтага, балоты змогуць аблягчыць тое страшэнна цяжкае аграрнае перанасяленне, у якім знаходзіцца Беларусь. У Беларuskім краі цесна жыць яго родным сынам. За якіх-небудзь 15 гадоў XX веку ад нас пайшло на чужыну, у Амерыку, да 200 000 чалавек і выехала ў Сібір да 800 000; гэта факты незвычайна вялікай важнасці. Толькі вельмі хуткая інтэнсіфікацыя сельскага гаспадаркі або развіццё беларускага прамысловасці (на што няможна спадзявацца ў блізкія гады) змогуць збавіць Беларусь ад ссухай здаровыя сокі народа эміграцыі. Але каб зрабіць культурнымі нашы 4,3 мільёна [дзесяцін] балот, то яны далі б добрую зямельку не аднаму мільёну эмігрантаў, а 3–4, і аграрны крызіс на Беларусі мінуў бы сам па сабе. Дык важнасць балотнае праблемы прымушае Беларусь адчыніць у сябе Балотны інстытут, куды не шкада страціць якія толькі можна вялікія грошы і куды мажліва было б зацягнуць лепшыя навуковыя сілы федэрацыі, бо адчыненнем Балотнага інстытута Беларусь зрабіла б першы пачын ва ўсёй Усходняй Еўропе.

Вывад такі — Беларuskая сельскагаспадарчая акадэмія ў Горках (інтэгральная), Балотны інстытут у Менску. Гэта прымушаюць прызнаць развагі з боку рацыяналізацыі сельскагаспадарчай асветы арганізацыйна-грашовага пытання. А калі падзвіцца з боку нацыянальна-адраджэнцкага, дык трэба прызнаць — безумоўна, толькі гэтак і трэба зрабіць. Усе беларусы ведаюць і вераць, што пройдзе яшчэ няшмат часу, і Беларусь з 6 уездаў разрасцецца да 6 губерняў, інакш не можа быць. Але ж трэба набліжаць гэты момант, адной веры мала, трэба дзея: трэба ўпарта, несупынна і метадычна весці працу па зручэнні і аб'яднанні 6 беларuskіх губерняў. І перш-наперш трэба паклапаціцца аб Усходняй Беларусі. На Захадзе беларuskую самасвядомасць пашыраюць паліякі сваёю дурной і шалёнай палітыкай паланізацыі. Рух беларuskі там пачаўся даўно, пусціў арганічныя карані ў народныя гушчы і памерці хутка не зможа. На Усходзе ж праца яшчэ толькі пачынаецца: там лётаюць толькі яскрачкі адраджэння і не заняліся яшчэ пажары. На Усходняй Беларусі няма адраджэнцкае базы. Канешне, яе трэба шукаць паміж гара-

доў Смаленск, Віцебск, Полацак, Орша, Магілёў, Гомель, Горкі — вось мажлівыя цэнтры. Выбар сярод іх павінна вырашыць прысутнасць моладзі беларускай. Моладзь, асабліва студэнцкая, — гэта жывая крыніца новай беларускай інтэлігенцыі; моладзь найбольш прыхільна глядзіць на беларускае адраджэнне, найбольш шчыра захопліваецца яго ідэямі. Горадам з такою моладзю з'яўляюцца Горкі, яны і павінны стаць будучым цэнтрам руху. Горкі маюць сваю беларускую традыцыю і гісторыю. Некалі думалі, што горацкія студэнты злажылі «Тарас на Парнасе»², хоць гэта і не было так, як даказвае гісторыя беларускае літаратуры, але важан сам факт такой *мажлівасці*; з Горак выйшаў шэраг маладых беларускіх дзеячаў; там ужо з 1917 года працуе моцная беларуская грамада, якая дала да 30 беларускіх спектакляў, вяла прапаганду сярод настаўніцтва; патэнцыяльныя можнасці адраджэнцае працы ў Горках вельмі шырокія, няма толькі плановасці, расучай ініцыятывы і цеснага сувязку з Менскам. Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках зразу надаць шчыры беларускі колер і ўвесці выкладанне беларускае мовы і беларусазнаўства, у склад прафесуры даць некалькі беларускіх прафесараў, пашырыць заходнебеларускі элемент сярод студэнцтва. Горкі ляжаць у цэнтры этнаграфічнай Беларусі, а таму склад студэнтаў там і цяпер — беларускі. З 617 студэнтаў 590 прыходзіцца на беларускія губерні, або 95,6% (магілёўцаў — 438, смаленцаў — 93, віцебцаў — 37, менчукоў — 24, з Зах. Беларусі — 3); жыдоў лічыцца 79 чалавек, або 18,1%, другіх нацыяў — невялічкая жменька, а рэшта, да 80%, — беларусы, сялянскія дзеці (іх 68%, або 420 чалавек). Як відаць, Горкі вельмі выгаднае месца дзеля беларускае працы; Горкі звязаны чыгункай з Оршаю, ёсць гарадскі тэатр; беларускія артысты маглі б часова прыязджаць у Горкі і заўсёды знаходзілі б удзячную, шчыра спачуваючую аўдыторыю слухачоў.

Дык як не дзівіцца — Горкі такое места, дзе Беларуская сельскагаспадарчая акадэмія і магла б найлепш заснавацца. Вырашаючы пытанне на карысць Менска, беларускае грамадзянства павінна прыняць пад увагу вялікае значэнне Горак, і калі не нанова перарашыць пытанне, то хоць у працы цесна каардынаваць свае планы з дзейнасцю Горацкага інстытута.

БЕЛАРУСКАЯ СЕКЦЫЯ ПРЫ ГУБЕРНСКИМ АДДЗЕЛЕ
НАРОДНАЙ АСВЕТЫ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Ведаю, што гомельцы не вельмі шануюць беларусаў. Памятаю знамяніты сказ даўнейшага старшыні Гомельскага губернскага выканаўчага камітэта *Пестуна*: «*В моей губернии нет белорусов, их выдумали интеллигенты*». А ведаючы гэта і памятаючы, заходжу спачатку ў Губстатбюро. Пытаюся, колькі беларусаў жыве ў Гомельшчыне, ці іх мо і напраўду няма. Кіраўнік дэмаграфічнай статыстыкі з прыемнасцю дае лічбы. Я выпісваю:

Быхаўскі пав. — беларусаў 83,52%;
Горацкі — 79,60;
Клімавіцкі — 75,81;
Магілёўскі — 70,97;
Чэрыкаўскі — 68,40;
Чавускі — 68,40;
Рэчыцкі — 43,23 і г. д.

Ого, думаю, колькі беларусаў «павыдумлялі». Беларусаў у павятовых гарадох — 7,74%, у мястэчках — 16,26%. Статыстык-дэмограф дае тлумачэнне: «Бачыце, беларусаў прыпісвалі к «руским» у друкаваных губернскіх адчотах, гэтак і засталася. А ў часе перапісу сяляне пісаліся так, як ім перапісчык падкажа. А некаторыя перапісчыкі і не пытаючыся прыпісвалі к «руским». Дык не дзіва, што ў Гомельскім пав. беларусаў налічылі толькі 22,02% (?!)».

Так, так... Ну, цяпер нястрашна. З лічбамі ў кішэні заходжу ў губернскі аддзел народнай асветы. Паказалі беларускую секцыю. У адным пакойчыку з польскай і жыдоўскай. Крывабок і столік, адзін паломаны абдзёрты стул... Кіраўнік секцыі — малады хлапец, слухач беларускіх настаўніцкіх курсаў. Распачаў, нягледзячы на перашкоды, працу. Жаліцца на крыўды, але няма і капелькі ападку сілаў.

Замест 4 чалавек па штаце губ. аддз. нар. асветы неяк улашчыўся і дазволіў аднаму чалавеку быць і загадчыкам, і перапісчыкам, і кур'ерам. Грошы адпусцілі скупа [...] Дзядзьку М. зараз жа падтрымалі мясцовыя беларусы. Пачалі ісці заявы з губерні ад настаўнікаў аб адчыненні беларускіх школ, аб прысылцы газет. Я бачыў ліст аднаго настаўніка. Зразу кідаецца ў вочы гарачая адданасць педагагічнай працы

і беларускасці. Сам настаўнік, без ані-каго, зрабіў ужо 2 гады таму назад сваю школу беларускай. Па розных падручніках навучыў дзетак чытаць па-беларуску, увёў беларускую мову ў школу. І чулы педагог зразу заўважыў змену. «Мае дзеткі пачалі акуратней і часцей бегаць у школу; яны павесялелі, іх уважлівасць і цікавасць узраслі. Яны ахотна і з душою дэкламуюць верш, чытаюць, робяць пераказы і самі пішуць. Лепш вучацца, весялей гуляюць». *Зразу пасля ўвядзення матчынай роднай мовы павялічваецца дзіцячая творчасць* — вось галоўная каштоўнасць беларускае нацыянальнае школы.

Настаўнік закінут далёка, не мае беларускіх новых кніжак, часопісаў, газет. Усяго гэтага просіць, як галодны.

Загадчык секцыі хацеў ехаць у Рэчыцу, адчыніць некалькі беларускіх школ, прачытаць лекцыю на настаўніцкіх курсах. Губ. аддз. нар. асветы *не даў грошы*.

Досыць ужо гэтых фактаў, каб бачыць прыхільныя адносіны гамяльчанскіх «прасветнікаў» да беларусаў.

Беларуская секцыя атрымала 15 месц у вышэйшых школы федэрацыі. Дзеліць іх паміж валасцей. Гэтым павялічваецца вага секцыі ў вачах яе прыхільнікаў.

Грунт для працы добры. Патрэбны людзі і грошы. І на 80% беларуская Гомельшчына зараз жа знішчыць усе перашкоды на дарозе да беларускае школы.

1922

НА НОВЫ ШЛЯХ

Жывём, як гарох пры дарозе: хто йдзе, той і скубе. Гэтымі мудрымі словамі беларускай прыказкі можна выказаць характар усяе гісторыі беларускага народа. Склаўшы зусім асобную нацыю яшчэ ў XII веку, беларускія плямёны аселі на *верхаўях* Заходняе Дзвіны і Дняпра, і гэты першы факт нашае старадаўшчыны сведчыць аб слабасці маладога народа, адсунутага і ад мора і ад мнагаводных часцін рэк. Не прыспела Полаччына і іншыя княствы беларускія вытварыць формы вольнага самастойнага жыцця, як ваяцкія літоўцы захапілі іх пад сваю ўладу, прымусілі дзяліць з імі іх гістарычную долю. А там цераз два вякі ўзмацнеўшая Польшча патрошку-патрошку дый добра скубанула Літву-Беларусь,

гвалтоўна пашырыўшы свой эканамічны і культурны ўплыў. А далей узрасла Масковія-Русь, і пачалася безупынная барацьба яе з Польшчай на абшарах беларускае ж зямлі. І па далучэнні да Расіі Беларусь не мела спакою. Яе руйнавалі шведска-французска-расійскія войны, нішчылі польскія паўстанні, абдзіралі паны ды магнаты. Геаграфічнае становішча Беларусі рабіла з яе арэну вялікіх боек народных і адбірала самастойнае распарадкаванне сваім жыццём. На працягу гісторыі рэдка былі моманты, калі беларусы з'яўляліся сапраўднымі распарадчыкамі ўласнае зямлі; яны залежалі ад суседзяў, наогул ад усіх тых народаў, што йшлі з поўначы на поўдзень, з усходу на захад, ці наадварот. Гэта асабліва ярка выявілася ў часы вялікіх падзей 1914–1920 гадоў: Беларусь не знайшла рэальнае моцы, каб уласна вырашыць свой лёс-долю, і аддала цела сваё на ахвяру Сіле; знішчаная вайною, яна кавалкамі падзелена між сваімі «культурнымі» суседзямі. Так было. Бо беларусу чужы ваяцкі дух. Бо беларус моц сваю гістарычную бачыў у іншым. «Гісторыя беларускага племя, — кажа паважаны вучоны наш М. В. Доўнар-Запольскі, — не блішчыць знамянітымі бойкамі, заваёвамі, у яго не было ваяцкіх кіраўнікоў, якім храністы ўклалі б у вусны прамовы, але затое гісторыя яго ў вышэйшым памеры цікава ў бытавых адносінах, гісторыя барацьбы беларускіх культурных пачаткаў з польскімі. А ў вызнанні быту народа і змяшчаецца галоўная цікавасць гісторыі». Культураю сваёю быў сільны беларускі народ! І літоўцы-пабядзіцелі пакорна пахілілі, як падданых, галовы перад беларускай культурай. А калі ў XVII веку была знішчана гэта культура, забраны народ застаўся жывым і дужым толькі праз сваю працу, упартасць і няўгасшую надзею. У часы ваяцкага і капіталістычнага веку, у часы панавання мяча і грошай, беларус не быў гаспадаром свайго краю. Так было. І так будзе, пакуль гэта панаванне будзе жыць.

Ідзі дэмакратызму ўжо ў пачатку XIX стагоддзя выклікалі вызваленне прыгнечаных народаў. Дэмакратызм ажыццёвіў адраджэнне чэхаў, харватаў, славенцаў, кроатаў, сербаў, балгар. У звязку ж з пашырэннем дэмакратычнага руху стаяць пачаткі ўкраінскага і беларускага адраджэння. Лагічны і ідэёвы працяг дэмакратычных думак — сацыялізм становіцца яшчэ большым прыхільнікам вызвалення народаў з-пад культурна-нацыянальнага ўціску. Сацыялізм супроць

прыгнячэння чалавека чалавекам, а значыць, і народа народаў, культуры культурай; сацыялізм абвясчае вайну вайне. Сацыялізм знішчыць тыя перашкоды, якія станавіліся перад беларусамі на іх дарозе да лепшага дабрабыту. Толькі пры сацыялізме беларусы, жывучы ў інтэрнацыянальнай братэрскай еднасці з іншымі народамі, зноў зробіцца самастойнымі ўладарамі і вольнымі створцамі свайго жыцця, якімі былі калісь даўно, пры першых вяках свайго існавання.

Але сацыялізм ёсць наш далёкі ідэал, змаганне за які захопіць значныя сілы беларускіх адраджэнцаў. А між тым мы сягоння ж балюча пачуваем свой культурны і эканамічны заняпад, пачуваем разарванасць Беларусі і енкі нашых братоў закардонных пад прыгняценнем чужынцаў. Што ж рабіць нам, маладым адраджоным беларусам? Па якім шляху мы павінны пайсці, каб здабыць народу нашаму — частцы чалавецтва — лепшую долю? Падзівімся, паслухаем, што казалі першыя дзеячы адраджэння. Вось што пісаў правадыр беларускага руху Антон Навіна¹ ў 1913 годзе: «Толькі высокая культура, толькі эканамічная моц даюць кожнаму народу тую сілу, што можа тварыць новае жыццё. *Кожны народ, каторы хоча жыць, хоча сам сваімі рукамі наводлуг сваёй думкі будаваць сваю будучыну, павінен ісці да сваёй мэты дзвюма дарогамі: адна — гэта пашырэнне асветы, развіццё грамадзянскай і нацыянальнай свядомасці народа; другая — развіццё яго эканамічнае сілы, стварэнне цвёрдага эканамічнага фундамента.* На гэты шлях жыццё кліча асабліва нас, беларусаў, бо такой работы ў нашым народзе дагэтуль, бадай, ніхто рабіць не памыкаўся». А вось думка другога вядомага адраджэнца дзеяча Я. Лёсіка², выказаная ў 1921 годзе: «Мала ёсць народаў, для якіх мова мела б такое агромністай вагі значэнне, як для нас, беларусаў. У іншых краёх, у нармальных акалічнасцях народнага развіцця, мова перастае граць пануючую ролю і служыць найбольш лягчэйшым спосабам для ўзаемнага паразумення. Тым часам для нас, пакуль што, мова становіць усё: нашу палітыку, эканомію і наш грамадзянскі лад жыцця. Цяпер мы параскіданы, нацыянальна расцвярушаны і бедны; народ наш страціў свядомасць свайго нацыянальнага адзінства, ён аграблены і культурна і гістарычна, а калі цяпер мы ўпэўнена гаворыма аб беларускім народзе, то галоўным чынам маем на ўвазе мову, якая злучае ў адзіны народ пе-

раважную большасць насельнікаў этнаграфічнае Беларусі. *Іншага злучніка ў беларускага народа пакуль што няма.* Адгэтуль відаць, што мова — *гэта адзіны наш скарб, што захаваў народ наш ад свае прошласці і што, такім чынам, толькі мова «з нядолі нас вызваліць».* І трэба сказаць, што беларускі рух да нашых часоў ішоў па гэтай дарозе, аб якой піша Я. Лёсік, па дарозе, галоўным чынам, нацыянальнага адраджэння, пашырэння культуры і мовы. Хоць і ў самым пачатку руху дзеячы вызнавалі, як то відаць з думак А. Навіны, вялікую вагу стварэння эканамічнага фундаменту народнага жыцця, але ў гэтым амаль што ніхто нічога «рабіць не памыкаўся». Ці можам мы, маладыя, вінаваціць за тое адраджэнцаў-піянераў? Бадай што не. Бо па такой жа сцежцы ішлі і іншыя народы. Спярша з'явіліся чэшскія паэты, пісьменнікі, а тады ўжо вучоныя, інжынеры, эканамісты, палітыкі; першым запеў Шаўчэнка, а потым ужо загаласілі на ўсе лады «Украіна, Украіна». З гэтага боку выяўленне нацыянальнага аблічча народа, пашырэнне *нацыянальнае* свядомасці ёсць першы камень у падмуроўку адраджэнцае працы. Але калі падмуровак гэты заложан (што ўжо зроблена ў нас, беларусаў), калі пачынаюць ужо вывадзіць будыніну, калі ідэі стварэння новае лепшае будучыны народу захапілі шырокія наслоі, у такі час нямажна, шкодна абмяжоўваць сябе адною моваю. Родная мова заваёўвае народа права на жыццё. І калі ёсць розныя нацыі, гаворачыя на адной мове, але не перастаючы ад таго быць асобнымі нацыямі, напр., ірландцы ды ангельцы, то трэба ведаць, што яны складаліся пад уплывам многіх гістарычных, эканамічных і іншых прычын, якіх на Беларусі цяпер няма. Без роднае мовы беларусы памёрлі, Мацей Бурачок³ бачыў праўду. Але калі пад сцягам адраджэння збіраюцца тысячы, калі мова беларуская займае ўжо пачэсны пасадак, калі беларусы заваявалі права на жыццё зусім асобнага, самастойнага народа, — тады трэба пакіравацца на новы шлях *эканамічнага* адраджэння, трэба пакінуць думку, што «толькі мова з нядолі нас вызваліць», і знайсці той рэальны змест, які насупраўды можа вывесці беларускі народ з заняпаду.

Уся цэннасць беларускага адраджэння ў тым, што яно павялічыць народную творчасць, зробіць яе больш інтэнсіўнай ува ўсіх напрамках. Гэтая творчасць будзе праяўлена як у сферах духоўнае, так і матэрыяльнае культуры. Але

моц сучаснае духоўнае культуры ў вялікай меры залежыць ад тых матэрыяльных абставін, у якіх яна будзе ўзрастаць. Паглядзім жа, ці ёсць матэрыяльная мажлівасць пашырэння духоўнае творчасці беларускага народа?

Ці багаты мы? Ці забяспечан нам мінімум існавання? У 1920 годзе Беларуская культурна-навуковая асацыяцыя студэнтаў Пятроўскае сельскагаспадарчай акадэміі рабіла падлічэнне народнага прыбытку Беларусі. Браўся прыбытак ад усіх галін сельскае гаспадаркі, прамысловасці, лесу і водаў, транспарту, гандлю і дзяліўся на лік насельнікаў. І выйшла, што за 1913 год кожны грамадзянін беларускіх губерняў меў прыбытку толькі 73 руб. з капейкі, або 20 капеек на дзень, тады як кожны чалавек у 50 губернях еўрапейскай Расіі меў 101 руб. 35 кап., або ў паўтара раза больш беларуса, ангелец у 7 разоў больш, немец — у 4, італец — у 2 з паловай разы больш. Вядомы расійскі эканаміст, выйшаўшы з Магілёўскае Беларусі, С. Пракаповіч⁴ зваў рускіх самымі беднымі за ўсіх культурных народаў, беларусы ж бядней за іх, а значыцца, бедныя з бедных. «Беднасць беларуса, — кажа наш беларускі эканаміст-сацыёлаг Я. Канчар⁵, — класічна». А перадаеннае ж эканамічнае становішча Беларусі было куды далёка лепшым, чым у старыя гады: беларус пачаў багацець толькі у XX веку. Вызваленне з паншчыны ў першыя гады не дало палягчэння беларусам, бо пры малым зямельным надзеле прыціснула іх выкупной платой і замест узросту пасеўнага пляцу, як гэта было ў іншых краях былой імперыі (што паказвала паляпшэнне эканамічнага дабрабыту), на Беларусі гэты пляц першыя гады змяншаўся. Пушніна не абмінала беларускага стала аж да XIX веку. І к пачатку вайны беларусы ніколі не прадавалі свайго хлеба, бо яго ледзьве хапала сабе, і толькі адна бульба ўзвышала беларускія патрэбы; нездарма ж народ, апяваючы бульбу, хваліў сваё бульбянае жыццё, а разам з тым і кляў сваю няшчасную долю, як і іншыя «бульбяныя» народы, напр., ірландцы:

Ах ты, бульба-бульбяніца,
Харошая маладзіца.
З бульбы бліны, з бульбы каша,
Прападзі ты доля наша!

Аб нязмернай беднасці гаворыць уся народная творчасць беларуса, гэта найчасцейшы яе матыў:

Гарыць агонь, гарыць агонь за вадою, —
 Я й не бачу за бядою, за бядою.
 Гарыць агонь, гарыць агонь за лясамі, —
 Я й не бачу за слязамі, за слязамі, —

пяецца ў адной песні.

А ёсць яшчэ найбольш яркія абразкі... Гэта эканамічны заняпад зрабіў такімі сумнымі беларускія мелодыі, гэта ён наклаў сваю цяжкую пячатку на характар беларуса. Гэта ён зрабіў сумнымі першыя і пазнейшыя творы беларускіх песняроў. Ах, як бы хацелася нам пачуць мажорныя тоны ў беларускай паэзіі! Але іх няма, бо яны былі б страшэнным дысанансам з той рэчаістасцю, дзейнасцю, якая абкружае нашых літаратараў. І не спадзяюцца няхай строгія крытыкі сагнаць сумны нахіл у беларускай творчасці; гэта немажліва, пакуль стогне беларускі народ у цяжкай беднаце.

Пры вялікай беднасці беларусы — найпладлівейшы народ сярод славян і ўсіх еўрапейцаў наогул (новая адзнака некультурнасці!). Мала развітая прамысловасць не можа праглынуць залішняга насялення, развітак земляробства, хоць і занадта інтэнсіўны, не можа даць народу патрэбнага харчавання (лёгка цень Мальтуса⁶ прабягае па краі). А таму Беларусь абхоплена вялікім аграрным перанасяленнем. Гэтае перанасяленне гнала беларускіх земляробаў у далёкую, сцюдзёную Сібір, куды за якіх 15 гадоў перад вайною выехала звыш 800 тысяч беларусаў. Толькі адно малазямелле, як сведчаць выследаванні А. Каўфмана⁷, выпіхала беларускіх сялян «ад родных ніў, ад роднай хаты» (М. Багдановіч).

Няма хлеба,
 Няма солі,
 Няма шчасця,
 Няма долі.

Поле пусцеець,
 І нечым сеяць.
 Не будзем жыці,
 Пойдзем блудзіці, —

пелі гаротнікі-выгнанцы. Беларусы кідаліся і ў далёкую Амерыку, каб хоць там, далёка на чужыне, здабыць лепшае жыццё. Яны ж ехалі ў гарады Расіі, ішлі ў шахцёры, у батракі на стэпы, хадзілі ў грабары і канавалы; добрая часціна чыгунак Расіі пабудавана мазольнымі рукамі беларуса. І якіх, якіх

яшчэ спосабаў ні шукаў беларус, каб «па-людску зажыць». Гэта цэлая прыгожая і балючая эпопея народа нашага, якая толькі і чакае сваіх Гамераў. У шуканні долі народ траціў найлепшыя свае сілы, бо пасылаў у чужую старану смелых, сільных, бадзёрых сыноў сваіх, якія так былі б яму самому патрэбны. Дзеля найдаражэйшых, найбольш прадпрыемчых дзяцей сваіх Матка Беларусь была злою мачыхаю. І гэта ў той час, калі ў краі нашым знаходзіцца больш 4 мільёнаў дзесяцін балот; мы багацей імі, пасля Фінляндыі, усіх старонак Еўропы; з кожных 100 дзесяцін пляцу ў нас 16 дзесяцін балот. На балотнай зямельцы немцы ды датчане пануюць, ядуць пшанічны хлеб, а збіраюць яго ўдвое больш, чымся мы на сваёй найлепш угноенай зямлі. Пры добрым гаспадаранні балоты нашы пракармілі б у 4 разы больш народу, чым яго выселілася з Беларусі. Гэта неацанёнае багацце, крыніца нашай будучай гадоўлі малочнага статка, электрычнай энергіі, апалу, угнаення і г.д. Гэта цэлая новая дзяржава, большая нашае Смаленшчыны, Магілёўшчыны, Віцебшчыны... І тады, як некалі Фрыдрых Вялікі⁸ траціў на асушэнне балотаў 8% усяго бюджэту Прусіі, нам шкадавалі, у нас не хапала некалькіх тысяч, каб чысціць і даглядаць ужо вырытыя канавы, якія адабралі ад прыроды больш за паўтара мільёна дзесяцін...

Ды ці гэта адно? На якую галіну гаспадаркі Беларусі ні гляньце — усюды заняпад. Дзеля стараземскіх 34 расійскіх губерняў шмат зрабілі земствы. А Беларусі толькі ў 90-х гадох былі дадзены «упрошенныя» земствы з губернатарамі і чынадзёрамі, і, ведама, нічога значнага яны зрабіць не маглі. Толькі Смаленшчына была шчаслівым выключэннем. У 1910 г., кажа Я. Канчар, старыя земствы на сельскагаспадарчую і эканамічную падмогу асігнавалі каля 9 міл. рублёў, або ў сярэднім 263,8 тыс. руб. на губерню. Па асобных губернях асігнаванні дасягалі ад 49,7 тыс. руб. (Рязанская) да 828,3 тыс. руб. (Калярынаслаўшчына). Даволі сказаць, што ніводная ўкраінская губерня не мела ў гэтым годзе менш 300 000 руб. асігнавання. Між тым на Беларусі земствы толькі падышлі да арганізацыі плана эканамічных паляпшэнняў і асігнавалі на гэта — ну проста гарэлы шэлег (напр., Меншчына — 28,2 тыс. руб., у тым ліку 13,8 тыс. руб. спецыяльна на ўтрыманне рамесніцкіх класаў і школы...). У 1910 г. у стараземскіх губернях налічвалася 1098 асоб аграномаў,

інструктароў і т. п., што на губерню выходзіла каля 32 чал. Між тым на кожную беларускую губерню прыходзілася агранамічнага персаналу да 6 чалавек. І гэтак ува ўсім: у даследчай сельскагаспадарчай справе, у сельскагаспадарчай адукацыі, у пашырэнні сельскагаспадарчай літаратуры, у развітку гадоўлі жывёлы, зямельных паляпшэнняў і інш. Напрыклад, з 173 даследчых сельскагаспадарчых устаноў еўрапейскай Расіі (50 губ.) на 26 чарназемных губерняў было 107 устаноў, або каля 4 на губерню, на 24 нечарназемныя — 66, або па 3 на губерню; прытым на кожную беларускую губерню ў сярэднім прыходзілася адна ўстанова.

Беларусь была абхоплена цэлым роём дробных гандляроў, у гандлёвай залежнасці ад якіх беларускі селянін знаходзіўся цалкам. Кааперацыя з'явілася бы ў гэтым краі вялікім збавіцелем, якім стала ў Ірландыі. А між тым беларуская кааперацыя зусім слабая і пачала развівацца толькі ў апошнія дзесяткі гадоў. На Чарнігаўскай Украіне сельскагаспадарчых гурткоў 108, на Палтаўскай — 305, а на Беларусі толькі да 20 на губерню. «Тая ж гвалтоўная розніца ў колькасці пазычковых і пазычкова-зберажных таварыстваў. На студзень 1915 г. на 1 пазычковы кааператыў прыходзілася: на Чарнігаўшчыне — 107 тысяч насельнікаў, на Палтаўшчыне — 126, а на Беларусі — 170 тыс.» (Я. Канчар).

Ды не толькі эканамічны, але і культурны заняпад абхапіў Беларусь. У 1897 годзе ў Прыбалтыцы на 100 дарослых сельскіх жыхароў было пісьменных 96, у цэнтральнай Вялікарасіі — 26–39, у Украіне — 15–17, а на Беларусі толькі 12–13 чалавек. Гэтая ж культурная адсталасць відаць і ў беларускіх гарадох: у 1910 годзе на 100 гарадскіх людзей было навучальных устаноў: на Чарнігаўшчыне — 0,9, Палтаўшчыне — 1,2, а на Беларусі ледзьве 0,5. «Аб тым жа кажуць выходзячыя ў свет газеты і журналы: у гарадох Кіеўскай губерні іх выходзіла 67, на Харкаўшчыне — 13, на Палтаўшчыне — 12, а ў гарадох Беларусі толькі каля 3 на горад... Аб нашай адсталасці сведчыць і невялічкі лік бібліятэк і чытальняў, раскіданых у краі». Трэба да гэтага дадаць, што школы на Беларусі найчасцей «царкоўна-прыходскія», або «школы граматы», у якіх уладаром быў дух схаластыкі, папоўскае царкоўшчыны і чужынства; аснова педагогікі — «навучэнне ў магчынай мове» — сустракала варожыя адносіны ад беларускага настаўніцтва, бо яно было цёмнае, не мела

добрае адукацыі, само праходзіла цераз вытраўляючыя ўсё жывое русіфікатарска-чарнасоценныя «западныя» семінарыі. Яны толькі калечылі сваіх выхаванцаў, гублілі ўсе праявы творчасці. Гэткім парадкам культурнае жыццё на Беларусі не мела здаровых, жывых сокаў, якімі б яно кармілася. Беднае, прыгнечанае сялянства, цёмнае, бачыўшае, як сыны яго, «выходзіўшыя ў людзі», пакідалі яго і становіліся чужымі праз мову і чужынскую культуру, сялянства не магло даваць матар’ялу на культурную дзейнасць. А той матар’ял, які даваўся, пападаў у такія няўмельныя рукі, што замест шчырых інтэлігентаў, сапраўдных стварыцеляў культуры выходзілі недалужныя, няўдалыя «паньы з бліскучымі гузікамі».

А ці трэба ж яшчэ ўспамінаць аб другіх бакох заняпаду беларускага народа? Не. Ужо выказанага даволі, каб намаляваць сабе абраз гаротнага эканамічнага, культурнага і грамадзянскага жыцця беларусаў, пры якім проста немажліва ніякая творчасць народная. Аднакаваць гэтага жыцця на ўсім абшары, дзе толькі жывуць беларусы, і аднакаваць беларускага народнага характару і псіхалогіі, аднакаваць этнаграфічныя асобнасці беларусаў, аднакаваць мінулае гістарычная доля — усё гэта з’яўляецца такім жа моцным цэмантам, звязваючым беларусаў у адзіны, асобны народ, як і мова. Мова — не адзіны злучнік беларускага народа, а значыцца, не адна яна «з нядолі нас вызваліць». Беларускі народ гэтак зачакаўся паляпшэння свайго эканамічнага дабрабыту, што ён гарою пойдзе за ідэямі правядыроў *інтэгральнага* рэнесансу беларускага, падмуроўкам якога можа з’яўляцца найперш адраджэнне эканамічнае. У адраджонай эканамічна Беларусі закрасуюць мастацтва, навука, закрасуе беларуская мова, бо ўсё гэта знойдзе апору ў новых, магутных маладых працаўнікох, сынох народа беларускага, якіх да гэтае пары, як кляшчамі, кіпцямі абхапілі бяда, гора, хваробы, недаяданне, бяспраўе і іншыя ворагі народныя, абхапілі ды не пускаюць да сонца, святла, творчасці.

Як жа забяспечыць нам, маладым адраджэнцам, эканамічную магутнасць беларускага рэнесансу? Што нам рабіць? Паглядзім на народ. Ён сам, шчупком, у пацёмках, без усякае ўрадавае або грамадзянскае дапамогі ўпарта шукае лепшае долі. Беларус дайшоў да такога высокае праца-інтэнсіўнасці ў гаспадарцы, што слаўны расійскі эканаміст Чэлінцаў палічыў Беларусь адным з першых раёнаў па інтэнсіўнасці

ў Расіі. Беларус-селянін сам, без аніякіх аграномаў, вывеў палепшаны завод чырвонае жывёлы; ён сам праведаў ранны, заняты і зялёны папар; ён шануе ўгнаенне, раннюю ворку, засеў добрым насеннем; ён ужо сеяў травы, палепшыў трохполле, а часам пераходзіў і на многа палёў. І наогул, народ наш праявіў у сабе вялікую, глыбокую крыніцу агранамічнае мудрасці. Але колькі часу пайшло на тое, колькі дарэмнае, цяжкае працы! Адзін народ дасягнуў усё ж мала. Нам сорам, што мы гэтак блізкія да Заходняе Еўропы, суседзі яе, а так усё ж такі мала ад яе перанялі! Еўрапейская культура ідзе з Заходу на Усход. Беларусь павінна была б быць, а часта і была, перадатчыцай гэтае культуры суседнім велікароскім губерням. Але перадавала яна дрэнна, бо механізм культурны быў пакрыт іржою. А часамі бывала і так, што культурныя цэннасці і ідэі, падобна птушкам пералётным, што мінуюць голае пустое месца, пераляталі праз Беларусь, ані крануўшы нашы родныя балоты. А ўжо з Усходу, пазней, неяк прыблуджваліся яны і да нас. А што ж бы было, каб шукаючаму беларусу была падана ў пору братэрская рука помачы роднага, свайго інтэлігента? О, народ наш сцягаў бы далёка ўперадзе! Беларус уладае неацанёным характарам з боку гаспадарчае творчасці: ён вынослівы, цягучы ў працы, любіць працу, цярплівы, упарты ў дасяганні мэтаў, не траціць ніколі надзеі, любіць рэзультатыўнасць працы, а не працэс яе. Такому працавітаму народу, асабліва ў лучнасці з інтэлігенцыяй, забяспечана лепшая будучына; ён будзе ўладаром шчасця. Але толькі трэба, каб цераз цяжкія эканамічна-культурныя ўмовы Беларусь не траціла сваіх інтэлігентных сыноў. Яны дагэтуль чураліся цяжкага роднага жыцця і, як высяленцы, выгнанцы, эмігранты, блудзяць па белым свеце, працуючы — і энергічна — на карысць культуры другіх краёў, але не выяўляючы поўнасцю ўсіх тых сіл, якія яны выявілі б на родным грунце.

А Беларусі так патрэбны шчырыя культурныя працаўнікі! Бо гаспадарчага прагрэсу ў ХХ веку не можа быць без вучонага, тэхніка, інжынера і г. д. А на Беларусі іх няма, іх перацягнулі багацейшыя краіны. Таксама не можа быць прагрэсіўнага эканамічнага будаўніцтва без выследавання краю, вызнання ўсіх яго багаццяў, умоў развітку і мажлівасцяў паступовага ходу ўперад. А Беларусь жа — цёмнае месца, гэта terra incognita. Вядомы эканаміст, сучасны

старэйшы і віднейшы статыстык А. Фартунатаў казаў, што мы Меншчыну ведаем менш, чым Іркуцкую або Енісейскую губерню. Грунтазнаўца расійскі К. Д. Глінка прызнаваў, што нявыследаваная Беларусь з'яўляецца плямай цёмнага няведання на нашай мапе глебы. Праф. І. Зограф, як быў у рыбнай экспедыцыі на Беларусі, дык казаў, што ён пачувае свой «доўг прад гэтым краем, які бачыў дзве культурныя народнасці — расійскую і польскую, і аб даследным пазнанні якога не паклапаціліся ні расійскія, ні польскія прадстаўнікі навукі». Дый шмат другіх відных вучоных кажучь аб Беларусі тое самае. Нязнанне Беларусі з боку даследчага перашкаджае ўсякай творчай працы, а дзеля пазнання патрэбна так многа адданных справе і верачых у адраджэнне Беларусі людзей! Вось што піша аб гэтым праф. Горацкага сельскагаспадарчага інстытута В. В. Вінэр⁹, агранамічны вялікі дзеяч на Беларусі: «Арганізацыя агранамічнай дапамогі ў Беларускам краі перашкаджаецца, аднак, не толькі адсутнасцю планавае сеткі сельскагаспадарчых устаноў (навучальных, даследчых і агранамічных пунктаў), але і адсутнасцю фундаментовых экспедыцыйных выследаванняў натуральна-гістарычных і сельскагаспадарчых; а між тым планавая арганізацыя сеткі стацыянарных устаноў мажліва толькі на фундаменце ўсебаковых выследаванняў скрозь-ўсяго краю. І ў звязку з гэтым *блізка ці не першым заданнем навуковых агранамічных цэнтраў — краёвага і ўсіх раённых — з'явіцца арганізацыя мясцовых абследаванняў, дзеля спаўнення якіх на працягу доўгага шэрагу гадоў трэба мабілізаваць шырокія кадры выследаўчых — геадэзістаў, геолагаў, грунтакнаўцаў, геабатанікаў, мэтэаролагаў, гідрологаў, гідратэхнікаў, лесаводаў-таксатараў, лугаводаў, балотаведаў, аграномаў, статыстыкаў і эканамістаў*. Прымеры некалькіх земскіх губерняў, споўніўшых гэтую працу, пры не зусім блякіх надворных умовах, паказваюць, што пры самай напружанай і ўдачнай працы добра арганізаваных выследаўчых партый — па некалькі асоб кожнай з спецыяльнасцяў — выследаванне адной губерні патрабуе не менш 3 гадоў і пры агульным недахваце ў нас спецыялістаў — выследаванне такога вялікага краю, як Беларусь, павінна зацягнуцца мінімум на цэлае дзесяцігоддзе, дзеля таго, што будзе спаўняцца на частку пры помачы аднае і тае ж партыі.

А так, каб закласці цвёрды фундамент будучай агранамічнай арганізацыі Беларускага краю, Горацкі сельска-

гаспадарчы інстытут, які з'яўляецца пакуль што адзіным краёвым цэнтрам з боку сельскае гаспадаркі, павінен найперш усяго на сваёй пасяродкавай арганізацыі забяспечыць падрыхтоўку асноўнага кадру выследаўчых і арганізатараў стацыянарных сельскагаспадарчых устаноў усіх тыпаў... Патрэбны мінімальны кадр выследаўчых (каля 200 спец.) можа быць мабілізаваны Інстытутам толькі ў рэзультате некалькіх выпускаў, прычым першы выпуск будзе не раней, як праз 6 гадоў пасля адчынення Інстытута, г. зн. к восні 1925 года. Канечне, за недахватам падрыхтаваных спецыялістаў — абарыгенаў Беларусі, у першы час немінуча прыйдзеца зваць на дапамогу выследаўчых гастралёраў... *Але калі становішча Беларускага краю і з'яўляецца бяспрэчна найбольш цяжкім, дзеля яго вялікай адсталасці, раўнуючы з большасцю другіх краёў Расіі, усё ж не прыходзіцца спадзявацца на тое, што патрэбы Беларусі будуць здаволены чужымі сіламі, дзеля таго, што запатрабаванні сельскае гаспадаркі растуць у меру яе прагрэсу, і больш папярэднія краі заявяць запатрабаванні на навуковых працаўнікоў і педагогаў бадай што ці не ў большай меры, чым нават Беларусь. У гэтых адносінах асабліва паказаны тыя перашкоды, якія наш Інстытут паспытаў ужо пры самай сваёй арганізацыі, прычым глаўнымі канкурэнтамі Горацкага інстытута з'яўляюцца сельскагаспадарчыя інстытуты найбольш багатых паўдзённых раёнаў Расіі, і ў старыя часы прывабліваўшых найбольшы лік аграномаў і натуралістаў. Моцным прыдбаннем дзеля краю могуць лічыцца толькі асобы, шчыра адданыя інтарэсам данага краю, звязаныя з ім раднёю і пастаяннай аседласцю, а ў новым будаўніцтве народнае гаспадаркі трэба ісці к задаваленню сваіх патрэб на мажлівасці ўласнымі сіламі абарыгенаў».*

Гэтыя думкі паважанага прафесара павінны стаць думкамі беларускае інтэлігенцыі. Яны накіраваны ў бок сельскае гаспадаркі. Але аб кожнай галіне навукі і практыкі можна сказаць тое ж самае. Дзеля стварэння эканамічнага фундаменту Беларусі патрэбна *свая родная*, тэхнічная і ўсякая іншая *інтэлігенцыя*. Стварыць гэтую новую інтэлігенцыю і ёсць заданне маладых беларусаў. Нас яшчэ вельмі мала. Дык трэба, як мага трэба цягнуць з родных каранёў, з-пад сялянскае страхі да сярэдняе, а затым да вышэйшае школы бадзёрую моладзь, будучых тварцоў Адраджэння.

Я не кажу аб той сістэме эканамічнае палітыкі і аб іншых заходах, якія павінны зрабіць Беларусь моцнай эканамічна. Усё гэта знойдуць адраджэнцы. Толькі трэба ім пераканацца, што надышоў час звярнуць на новы шлях. Адраджоныя і ведалі аб ім, але ніколі на яго не ступалі. Цяпер заціхаюць бойкі беларусаў за права на жыццё і падыходзіць час тварыць гэта новае, уласнае жыццё. Момант самы адказны. Грамадзянскае, культурнае, эканамічнае, дзяржаўнае будаўніцтва паўстае прад беларусамі як вольным народам. Часовыя палітычныя завірухі шывка мінуцца. Разарванае цела Беларусі зрацецца, ажывіцца, і трэба цяпер ужо дбаць аб усебаковай культуры гэтага цела. Мова займе пачэснае, падабаючае ёй месца. А папярэднімі задачамі стануць стварэнне новае гаспадаркі, як падмуроўка культурнага рэнесансу. А калі, як піша П. П. Сямёнаў¹⁰, «умственное развитие будет идти рука об руку с экономическим, то для Белорусской области наступит лучшее время и, несмотря на скудость своей почвы, обделенность Белорусской области дарами природы, белорус займет в своей родной земле принадлежащее по праву происхождения место не между ее пасынками, а между родными ее сынами».

Творчая энергія кіпіць у Маладой Беларусі. Яна бачыць горкую родную праўду, як

Сціснула гора дыханне ў народзе,
Гора усюды пануе!..
Хваляй шырокай разлілась, як мора,
Родны наш край затапіла..
Брацця! Ці зможам грамадскае гора?
Брацця! Ці хопіць нам сілы?¹¹

О, на гэта запытанне Маладая Беларусь ведае толькі адзін адказ: «Хопіць!»

Не! Няпраўда. Быць не можа,
Каб не грэла цёпла сонца!..
Наша праўда нам паможа, —
Блісне свет і к нам ў ваконца!

На новым шляху ёсць церні, але Маладая Беларусь прыйдзе к сонцу! Маладыя Беларусы ажыццёвяць ідэі ўсебаковага Рэнесансу роднага Краю.

1922

ПРАПАНОВЫ ПА БЕЛАРУСІЗАЦЫІ
БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАЙ АКАДЭМІІ СЕЛЬСКАЙ
ГАСПАДАРКІ

Цалкам згаджаючыся з прынцыповымі поглядамі Камуністычнае партыі ў тэмпе нацыянальнага пытання, цалкам згаджаючыся і з тымі практычнымі мерапрыемствамі, якія ажыццяўляе Камуністычная партыя па нацыянальнай палітыцы, вызначаю, што беларускае сялянства (безземельнае, малаземельнае і сярэдняе), якое да Кастрычнікавай рэвалюцыі бязлітасна ўціскалася то польскімі магнатамі-панамі, то рускімі памешчыкамі, толькі тады ажыццёвіць свае мэты, сацыянальныя і нацыянальныя, калі яно будзе ісці разам з пралетарыятам і Камуністычнай партыяй, я, як беспартыйны прадстаўнік гэтага прыгнечанага ў былыя часы сацыяльна і нацыянальна сялянства і выйшаўшай з яго гушчы інтэлігенцыі, лічу сваім абавязкам усю сваю дзейнасць у часовым кіраўніцтве Акадэміі весці на падставах тых прынцыпаў, якія праводзіць Камуністычная партыя і ўлада Савецкай Беларусі. Усякі іншы шлях я лічу памылковым і шкодным.

Жадаючы напісаць праект поўнай беларусізацыі сельскагаспадарчай акадэміі, які быў бы потым разгледжан у кіраўніцтве Акадэміі і ў Галоўпрасвеце, праект, які будзе пералічэннем практычных мерапрыемстваў па выкананні належнага дэкрэта саўнаркама аб поўнай беларусізацыі Акадэміі к 1926 — 1927 году, я раней, чым рабіць тыя ці іншыя захады ў гэтым, маючым вялікае прынцыповае значэнне напрамку, зварочваюся да кам'ячэйкі для абмеркавання галоўных пунктаў.

Падставай для практычных мерапрыемстваў па беларусізацыі Акадэміі павінна з'яўляцца рэзалюцыя апошняга пленума ЦК КПБ аб нацыянальнай палітыцы. Пераважна ж такія пункты:

Раздзел О, п. 2: «Первейшим мерилом успехов национальной политики в Белоруссии с точки зрения Коммунистической партии являются хозяйственные достижения республики и повышение уровня жизни трудящихся масс.

п. 3. Хозяйственный подъем создает основу для развития и расширения работы в области национальной политики».

Гэтыя пункты патрабуюць, каб правядзенне нац[ыянальнай] паліт[ыкі] і ў межах Акадэміі было звязана з агульнай

палітыкай партыі і савецкай улады па аднаўленні і развіцці гаспадаркі, з выкліканым гэтаю палітыкаю будаўніцтвам Сельскагаспадарчай акадэміі. Гэта значыць, што ўся так званая канстытуцыя Акадэміі павінна быць скрозь прасякнута ідэяй сельскагаспадарчага адраджэння Беларусі і ідэяй нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі (аб належным змесце ў канстытуцыі — пазней).

Раздзел II, п. 7: «Пленум подчеркивает, что для успешной работы по белорусизации необходимо, чтобы партийные организации подавали пример в деле белорусизации аппарата».

У звязку з гэтым я лічу патрэбным, каб усе прапазіцыі па нацыянальнай палітыцы, якія будуць разглядацца кіраўніцтвам, былі перад гэтым належным чынам разгледжаны спачатку кам'ячэйкай і, калі гэтыя прапазіцыі не ідуць у супярэчнасць з прынцыпамі кампартыі, былі б аўтарытэтна падтрыманы прадстаўнікамі кампартыі ў кіраўніцтве (чаго, на жаль, не было да гэтага часу, напрыклад, факт устрымання ад галасавання таварышаў Вінакура¹ і Байкова² пры абмеркаванні пытання аб беларусізацыі апарату і ўсяго дзелаводства).

У звязку з гэтым жа я прашу ячэйку:

а) або затрымаць беларусізацыю апарата Акадэміі, якая ўжо пачалася, пакуль не будзе беларусізавана камячэйка;

б) або расцягнуць беларусізацыю акадэмічнага апарату на невялікі тэрмін, каб спешна правесці беларусізацыю ў радах камячэйкі.

Пункт 5: «Необходимо положить конец кустарным методам проведения белорусизации учреждений».

Пункт 2. Основными недостатками в постановке работы по белорусизации являлись: а) недостаточная планомерность и организованность работы...»

У звязку з гэтымі двума пунктамі я прапаную, каб зараз жа была створана належная партыйная камісія па беларусізацыі Акадэміі, якая б апрацавала належныя праекты беларусізацыі прафарганізацыі, партарганізацыі, стударганізацыі і ўсіх навукова-навучальных устаноў (прадметных камісій, саветаў факультэтаў і інш.). Праца гэтае камісіі павінна быць праведзена ў самым хуткім часе (4–5 дзён), каб потым усе праекты былі ўложаны ў адну стройную планавую сістэму, якая павінна безадкладна і няўхільна праводзіцца ў жыццё.

Раздзел I, п. 5: «Однако в целом белорусизация учреждений является наиболее слабым местом в системе на-

циональной работы, как в силу запаздывания ее во многих случаях против намеченных сроков, так и в силу того, что она зачастую носит поверхностный и формальный характер. Кроме объективных причин, это явление объясняется сопротивлением русифицированного и далеко еще не освободившегося от великодержавных предрассудков государственного аппарата и часто недостаточно решительного воздействия руководящих работников».

Патрэбны рашучыя захады ячэйкі адносна адказных таварышаў, асабліва тых, якія працуюць у органах Акадэміі і часам не цалкам трымаюцца дырэктыў партыі па нацыянальным пытанні. Усе захады павінны быць рашучымі і тэрміновымі.

Раздзел II, п. 3: «Имея в виду исключительное значение Инбелкульта, Пленум поручает Бюро ЦК усилить последний партийными работниками. Окружкомат обратить больше внимания на краеведческие общества и на вербовку корреспондентов Инбелкульта».

А таму, што існуючае пры Акадэміі Навуковае таварыства па вывучэнні Беларусі з'яўляецца філіяй Инбелкульта, я прашу ячэйку звярнуць увагу на гэтую арганізацыю, узмацніць яе аўтарытэтнымі партыйнымі працаўнікамі і, што асабліва важна, надаць ёй належныя арганізацыйныя формы: цясней звязаць з Акадэміяй. Я прапаную ўсе існуючыя ў Акадэміі аднатыповыя арганізацыі («Научное общество», «Совет опытных учреждений», «Навуковае таварыства па вывучэнні Беларусі») аб'яднаць у адну арганізацыю-філію Инбелкульта, якую назваць «Навуковае таварыства». Гэта «Навуковае таварыства» павінна складацца з дзвюх секцый: секцыі стацыянарных доследаў (Савет даследчае станцыі, прадстаўнікі даследчых катэдраў і г.д.) і секцыі экспедыцыйных доследаў, якія будуць несці абавязкі КЕПС³ — Саюзнае акадэміі навук (па форме).

Раздзел II, п. 4: «Поскольку белорусский язык в области политической, научной и правовой находится еще в начальной стадии развития, вопросы развития и разработки языка должны пользоваться ближайшим вниманием партии. Пленум отмечает необходимость ускорения терминологической работы».

Прашу ячэйку звярнуць увагу на тэрміналагічную працу ў Акадэміі і звязаную з гэтым працу выдавецтва Акадэміі.

Тэрміналагічная дзейнасць Навуковага таварыства па вывучэнні Беларусі заставаўліваецца за адсутнасцю сродкаў. Кіраўніцтва Акадэміі не ідзе на сустрэчу, і рэктар Акадэміі адмовіўся адпусціць сто рублёў нават на самую пільную патрэбу (канцылярскія страты па рассылцы анкет па збіранні жывое народнае тэрміналогіі, патрэбу ў якой якраз адмячае Пленум ЦК), калі гэта патрэба не перадугледжана каштарысам, грошы так і не адпушчаны. А ў пашырэнні друкарні (прыдбанне беларускага шрыфту, выданне беларускіх падручнікаў для вышэйшае школы і г.д.), якое звязана якраз з ажыццяўленнем нацыянальнай палітыкі, што мною і было адмечана ў дакладзе кіраўніцтву, было адмоўлена большасцю ўсіх галасоў супраць аднаго майго. Без навуковай беларускай тэрміналогіі, без беларускага сталага друку ў Акадэміі не будзе самага неабходнага звяна ў агульнай сістэме па беларусізацыі Акадэміі.

Раздзел III, п. 1: «Коренное разрешение еврейского вопроса в Белоруссии заключается в избавлении еврейского местечка из того тягчайшего экономического положения, в котором оно находится сейчас. Работа по улучшению экономического положения местечкового населения должна занимать выгоднейшее место в работе партии».

Знішчыць цяжкі матэрыяльны стан яўрэйства, знішчыць перанаселенасць яўрэйскіх рамеснікаў і местачковага жыхарства змог бы пераход яўрэяў да земляробства. А таму, што гэты пераход звязаны з спецыфічнымі арганізацыйнымі формамі, я прапаную пры катэдрах аграрнамічнай дапамогі заснаваць самастойную дацэнтуру аграрнамічнай дапамогі яўрэйскаму земляробству.

Раздзел IV, п. 1: «Незыблемой основой национальной политики в школьном деле является обеспечение населению каждой национальности возможности обучать детей на родном языке».

п. 6. В связи с развитием дела белорусизации школ пленум поручает фракции Наркомпроса разработать вопрос об обеспечении великорусского населения школой на русском языке».

Лічу злоснаю правакацыяй або праступным глумствам учынак тых таварышаў, якія зачынілі рускую школу на тэрыторыі Акадэміі. Прашу ячэйку абгаварыць гэта пытанне і паклапаціцца аб адчыненні рускай школы для дзяцей

навуковага персаналу Акадэміі, якія на 60% складаюцца з велікарусаў.

Раздзел VI, пп. 1, 2, 3. Лічу, што ячэйка павінна рашуча змагацца з усякімі жаданнямі схіліць вырашэнне нацпытання з таго шляху, які акрэслен ЦК, павінна змагацца з усякімі паліятывамі, напаўмерамі або нерашучым, толькі пасіўным правядзеннем нацпалітыкі КП. Гэтым самым ячэйка траціць ініцыятыву ў нацыянальнай палітыцы, што з'яўляецца, безумоўна, шкодным. Ячэйка павінна змагацца з так званымі «национал-демократическими настроениями мелкобуржуазной интеллигенции» (якія, канешне, нічога супольнага не маюць з настроймі новай беларускай работніцка-сялянскай інтэлігенцыі, шлях якой ідзе разам з шляхамі Кампартыі Беларусі), і лепшым спосабам змагання будзе ўзяць ініцыятыву ва ўласныя рукі. Гэтым самым шкодныя настроі будуць паранены з самага пачатку. Трэба заўсёды помніць п. 2 раздз. VI пастаноў Пленума: «Наиболее опасным уклоном является недостаточное внимание к вопросам национальной политики и недоучет национальной психологии (пассивность в проведении политики партии, высокомерное отношение к слабым культурам, недостаточное внимание делу выживания и воспитания работников из среды ранее угнетенных наций, невнимание к строительству культуры этих наций вообще). Настроения такого рода являются, по сути дела, прикрытой и потому наиболее опасной формой великодержавного шовинизма и требуют со стороны всей партии самой решительной борьбы и преодоления».

Пры пераходзе на акадэмічную працу ў новым вучэбным годзе прашу, каб ячэйка падтрымала маё хадайніцтва перад кіраўніцтвам аб пераводзе на беларускую мову з першага ж трыместра 45 навуковых працаўнікоў, якія ўладаюць беларускаю моваю (спіс прыкладаю).

Для ўсіх іншых працаўнікоў (за выключэннем прафесараў) павінны быць утвораны адмысловыя курсы беларускае мовы, літаратуры і навуковае тэрміналогіі.

Таму, што і знадворны выгляд Акадэміі павінен адбіваць у сабе пэўныя крокі ў нацпалітыцы, я прашу ячэйку даць згоду на ніжэй паданы праект пераймення ўсіх вуліц і аляяў у Акадэміі (праект прыкладаю).

Больш дэталёвыя і канкрэтныя прапазіцыі па ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі я зараз не пералічаю,

спадзеючыся, што мае веды па беларускім пытанні ячэйка выкарыстае для спецыяльна створанае камісіі па беларусізацыі Акадэміі.

1925

АБ БЕЛАРУСІЗАЦЫІ ВЫШЭЙШЫХ НАВУЧАЛЬНЫХ УСТАНОЎ БССР

Навуковы персанал — найпаважнейшы элемент вышэйшае навучальнае ўстановы. Таму і будзем сачыць за беларусізацыяй іменна яго, за беларусізацыяй навуковага складу, памятаючы, што мерка беларусізацыі навуковых працаўнікоў ёсць паказчык беларусізацыі вышэйшае школы наогул.

Будзем фактычны ў кожным самым дробным меркаванні. У табліцы № 1 даём лічбы аб нацыянальным складзе навуковых працаўнікоў Універсітэта і Акадэміі сельскай гаспадаркі з вылучэннем у кожнай нацыянальнай групе тых асоб, якія ўладаюць беларускаю моваю і належаць да Камуністычнае партыі. Беларусізаваным навуковым працаўніком мы лічым кожнага (*незалежна ад нацыянальнасці*), хто ўладае беларускаю моваю. Працэнт партыйных даём для таго, каб вызначыць той актыў, які кіруе і ажыццяўляе нацыянальную палітыку саветскае ўлады ў беларускіх вышэйшых школах.

З табліцы № 1 [вынікае наступнае].

1. Беларусізацыя навуковых працаўнікоў Акадэміі і Універсітэта праведзена ў зусім мізэрнай долі — у Акадэміі беларускай моваю ўладае ледзьве 1/4 частка працаўнікоў, ва Універсітэце нават і гэтага менш — толькі 1/6 частка.

2. Найбольш спрыяючай групай, дзе эфект беларусізацыі максімальны, з'яўляецца беларуская (прыблізна палова ўладае моваю), за ёю групы былых прыгнечаных нацыянальных меншасцяў — украінцы (40 прац. уладаючых бел. моваю ва Універсітэце) і яўрэі (30 прац. улад. бел. моваю ў Акадэміі).

3. Актыў, які кіруе нацыянальнай палітыкай (камуністы), таксама вельмі нязначны — у абсалютных лічбах у два разы меншы, чым лік беларусізаваных (38 супроць 75); адносна — каля 1/10 часткі ўсіх працаўнікоў.

Табліца № 1

Нацыянальнасць	Усіх нав. працаўн.		% нац. групы		Уладае беларускай мовай		% улад. б. м. у дан. нац.		Лік членаў КПБ		% парт. у кожнай нац. гр.	
	Унів.	Ак.	Унів.	Ак.	Унів.	Ак.	Унів.	Ак.	Унів.	Ак.	Унів.	Ак.
1. Беларусы	55	73	25,1	44,5	29	36	52,7	49,3	3	8	5,6	10,1
2. Расейцы	56	66	25,6	40,3	3	1	5,4	1,5	5	5	8,9	7,6
3. Яўрэі	93	10	42,5	6,1	1	3	1,1	30,0	10	2	10,7	20,0
4. Палякі	3	1	1,4	0,6	0	0	0	0	3	0	100,0	0
5. Украінцы	5	8	2,3	4,9	2	0	40,0	0	0	0	0	0
6. Немцы	2	3	0,9	1,8	0	0	0	0	0	0	0	0
7. Латышы	—	3	—	1,8	0	0	—	0	—	1	—	33,3
8. Шведы	1	—	0,4	—	0	—	0	—	0	—	0	0
9. Літоўцы	2	—	1,0	—	0	—	0	—	1	—	50,0	—
10. Французы	1	—	0,4	—	0	—	0	—	0	—	0	—
11. Татары	1	—	0,4	—	0	—	0	—	0	—	0	—

4. У Акадэміі параўнаўча з Універсітэтам найбольш партыйных у беларускай, яўрэйскай і латышскай групам; ва Універсітэце — у расейскай, польскай і літоўскай.

Усіх навуковых працаўнікоў па іх ролі ў навучальным жыцці школы можна падзяліць на 4 асноўныя групы: прафесары, дацэнты, асістэнты і навуковыя супрацоўнікі; у апошнюю групу ўключаем і навукова-тэхнічны персанал: лабарантаў, ардынатары, прызектараў і памочнікаў прызектараў. Кожная з гэтых груп па-рознаму ставіцца да беларусізацыі [...].

1. Працэнт уладаючых беларускай мовай:

	Унів.	Акад.
Прафесары	10,0	5,0
Дацэнты	30,0	25,0
Асістэнты	21,4	35,4
Навук. супрац.	2,0	29,2

Апрыёрны вывад: чым малодшая тая ці іншая група навуковых працаўнікоў з'яўляецца «па акадэмічным рангу», чым больш яна пралетарская і сялянская па складу, чым больш спаміж яе партыйных — тым больш беларусізаванай павінна яна з'яўляцца.

Фактычны вывад паказвае вялікія, вельмі характэрныя ўхіленні: *малодшыя групы* (асістэнтаў і навуковых супрацоўнікаў ва Універсітэце і адных навуковых супрацоўнікаў у Акадэміі) з'яўляюцца менш беларусізаванымі, чым *старэйшая дацэнцкая, а ва Універсітэце нават і прафесарская.*

Гэта азначае, што сучасны склад навуковых працаўнікоў ні ў Універсітэце, ні ў Акадэміі — не забяспечвае нармальнага бесперабойнага ходу беларусізацыі; гэта азначае, што ў *вышэйшых навучальных установах БССР няма беларускае навуковае змены* (беларускае па мове, а не па нацыянальнасці), *што стварае на бліжэйшыя гады пагрозу крызісу ў арганічным ходзе беларусізацыі; няма беларускага навуковага маладняку.*

2. Працэнт партыйных:

	Унів.	Акад.
Прафесары	5,0	7,5
Дацэнты	20,0	14,3
Асістэнты	11,4	4,2
Навук. супрац.	4,0	14,6

Няма ў вышэйшых школах БССР і камуністычнага маладняку сярод навуковых працаўнікоў: працэнт партыйных сярод асістэнтаў і навуковых супрацоўнікаў не толькі не вышэй працэнта партыйных сярод прафесараў і дацэнтаў, не толькі не ровен яму, а нават ніжэй; асабліва катастрафічнае становішча з асістэнтамі і навуковымі супрацоўнікамі Універсітэта і з асістэнтамі ў Акадэміі.

Вывад аб адсутнасці камуністычнага навуковага маладняку ў вышэйшых школах БССР падкрэсліваецца параўнаннем і абсалютных лічбаў: пры пераходзе дацэнтаў у вышэйшую групу асістэнтаў і навуковых супрацоўнікаў ледзьве стане толькі для захавання status quo.

Лік камуністаў:

	Унів.	Акад.	Разам
Прафесары	2	3	5
Дацэнты	8	4	12
Асістэнты	10	2	12
Навук. супрац.	2	7	9

3. З нацыянальных груп у *Акадэміі* асабліва малы працэнт партыйных між расейцамі, яўрэямі і інш. нацыянальнасцямі сярод асістэнтаў: (з 19 чалавек ніводнага камуніста), і паміж навуковых супрацоўнікаў з яўрэяў, расейцаў і іншых (з 17 чалавек 2 партыйных). Ва *Універсітэце* наадварот: незвычайна мізэрная доля партыйных сярод беларусаў у *асістэнцкай групе* пры даволі значным працэнце партыйных між іншымі нацыянальнасцямі тае ж групы; поўная адсутнасць партыйных сярод беларусаў — навуковых супрацоўнікаў, пры малым працэнце партыйных і сярод іншых нацыянальнасцяў гэтае групы.

4. У адносінах да ведання беларускае мовы між асістэнтамі найбольш спрыяючай групай трэба лічыць беларусаў (пры 0 з 40 асістэнтаў-яўрэяў ва *Універсітэце* і 0 з 19 асістэнтаў-расейцаў, яўрэяў і іншых у *Акадэміі*); сярод навуковых супрацоўнікаў найбольш уладаючых беларускаю моваю між яўрэяў — 66,7 прац. і беларусаў — 38,7 прац. у *Акадэміі*; ва *Універсітэце* гэты працэнт (з бел. моваю) катастрафічна малы (1 чалавек з 50!), у тым ліку не толькі між іншымі нацыянальнасцямі, але і між беларусамі (1 з 14!).

5. Такім чынам, групы, дзе найменш ведаюць беларускую мову і дзе найменш партыйных, супадаюць.

[...] Між камуністаў больш ведаючых беларускую мову, чым між непартыйных навуковых працаўнікоў (выключэнне — *Універсітэт*, апрача прафесарскай групы). Таксама больш ведаючых беларускую мову між камуністамі розных нацыянальных груп у параўнанні з веданнем мовы ўсёю дадзенай нацыянальнаю групаю наогул (выключэнне — *Універсітэт*, апрача беларускае групы).

Прасачыць *сацыяльны* склад навуковых працаўнікоў можна толькі па *Акадэміі*, бо па *Універсітэце* не збіраліся адпаведныя звесткі [...].

В ы в а д ы:

1. Чым ніжэй група па акадэмічнай лесвіцы, тым больш у ёй сялян і рабочых, менш паноў, мяшчан і інтэлігенцыі.

2. Навуковыя працаўнікі-беларусы — гэта пераважна сяляне, расейцы — інтэлігэнцыя і паны, яўрэі — мяшчане.

3. У беларусаў і расейцаў, пачынаючы з дацэнцкай групы, зніжаецца працэнт сялян:

	дац.	асіст.	наук. супр.
беларусаў	77,7	72,4	71,0
расейцаў	36,3	25,0	46,2

Працэнт рабочых павялічваецца вельмі слаба:

	дац.	асіст.	наук. супр.
беларусаў	0	0	6,4
расейцаў	0	0	7,7

Значней павялічваюцца групы мяшчан і інтэлігенцыі — *гэта сведчыць аб незадавальняючым складзе дзвюх малодшых груп і з сацыяльнага боку (у перспектыве).*

Гэтым скончым разгляд складу навуковых працаўнікоў у *статыцы* і *пяройдем да дынамікі* іх. Разгрупуем усіх працаўнікоў па году, у якім яны пачалі працаваць у вышэйшых школах Беларусі; а ў кожнай з атрыманых груп зробім такія ж групуванні, як раней. Не падаючы абсалютных лічбаў, каб не абцяжаць артыкула, падаем толькі адносныя паказчыкі, узрост якіх мы прымаем за ўзрост беларусізацыі; такіх паказчыкаў чатыры: 1) прац. ведаючых беларускую мову, 2) прац. партыйных (бо павялічэнне камуністаў карэлюе з павялічэннем беларусізаваных), 3) прац. беларусаў і 4) прац. беларусаў, уладаючых беларускаю моваю. Гэта сведчыць аб змяншэнні «тоже белорусов», сярод якіх бываюць найгоршыя ворагі і шкоднікі беларусізацыі. [...]

В ы в а д ы:

1. Толькі 1921 і 1922 гады далі беларусаў-прафесароў і прафесароў, уладаючых беларускаю моваю; за далейшыя 4 гады з 43 прафесароў-беларусаў або ведаючых па-беларуску было прыцягнута толькі 2; адносна беларусізацыі прафесарскага складу справа пайшла назад, а не ўперад.

2. У камплектаванні дацэнтаўскага складу гадамі найбольшага прыцягнення асоб, уладаючых беларускаю моваю, былі 1921–1923 для Універсітэта і 1925 год для Акадэміі, (які даў новай Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі адразу 6 дацэнтаў). Універсітэт з 1923 года колькасных дасягненняў у беларусізацыі дацэнтур не меў. Акадэмія з 1925 года пайшла назад: з 60 прац. доля асоб, уладаючых беларускаю моваю, знізілася да 25 прац. Пайшла назад яна і ў прыцягненні дацэнтаў-камуністаў.

3. З 1921 года доля ведаючых беларускую мову сярод асістэнтаў ва Універсітэце і ў абодвух сельскагаспадарчых інстытутах — Горацкім і Менскім пачала сістэматычна зніжацца; у 1924 і 1925 гады заўважаецца некаторае колькаснае палепшанне з пагоршаннем якасці ў Акадэміі ў 1925 годзе; а 1926 год і ў асістэнцкай групе, як і ў папярэдніх, вызначыўся рэзкім пагоршаннем стану беларусізацыі. Апошнія пяць гадоў не далі ніводнага партыйнага асістэнта ў Акадэміі (у абодвух інстытутах); з астатніх трох гадоў ва Універсітэце асістэнты-камуністы былі прыняты толькі ў адным 1925 годзе (4 з 15 чал.); 1926 год і з гэтага боку прынёс пагоршанне.

4. За пяць з лішнім год існавання Універсітэт з 50 навуковых супрацоўнікаў у 1926 годзе прыняў толькі аднаго ведаючага беларускую мову; але працэнт беларусаў з 1924 года няўхільна ўзрастае — толькі прынятыя ў 1924 і 1925 гады, на жаль, на 100 прац. не ведаюць бел. мовы («тоже белорусы»?). Доля партыйных к 1926 году ў Універсітэце знізілася. Якраз адваротны працэс можна наглядаць у Акадэміі — прац. уладаючых беларускаю моваю, які да 1925 года ў абодвух сельскагаспадарчых інстытутах паступова зніжаўся, у Акадэміі пачаў няўхільна і сістэматычна ўзрастаць, даючы адносна павелічэнне беларусаў-партыйных, партыйных наогул і паступовае, але няўхільнае змяншэнне «беларусаў без беларускае мовы». Беларусізацыя навуковых супрацоўнікаў Акадэміі, якая не спынілася і ў 1926 годзе, — адзіны станоўчы факт, якім мо часткова кампенсуецца рэзкае пагоршанне справы беларусізацыі з 1925 к 1926 году першых трох груп у Акадэміі. Ва Універсітэце, калі толькі шкодныя сімптомы сваячасна не будуць спынены, беларусізацыя з 1926 года стане пад значнай пагрозай.

Ці лепшае разам з палепшаннем беларусізацыі навуковых супрацоўнікаў у Акадэміі іх сацыяльны і партыйны склад? [...]

Безумоўна, лепшае; як само па сабе, гэтак і параўнаўча з расейскай групай.

Прааналізуем, як адбілася скарачэнне штатаў Акадэміі ўлетку 1926 года на справе беларусізацыі. Скарачаецца згодна пастановы кіраўніцтва [...].

Найбольш скарачаецца беларусаў (75 прац.) як абсалютна, гэтак і адносна; доля рускіх пасля скарачэння ў Акадэміі павялічваецца (на + 8,7 прац.). Зразумела, што ў першую

чаргу гэта адбіваецца на навуковых супрацоўніках (бо з 20 скарочаных — толькі 6 асістэнтаў).

Навук. супрац.	Беларусы	Расейцы
Было	31	13
Засталося	18	12
± %	-41,9	-7,7
% супр. да ўсіх — было	64,6	27,1
% супр. да ўсіх — застал.	52,9	35,3
± %	-18,3	+30,3

Беларусаў скарочана адносна ў 5 раз болей, чым расейцаў — навуковых супрацоўнікаў, а калі меркаваць аб адноснай вазе — дык беларусаў зменшылася на 1/5 частку, а расейцаў узрасло на 1/3. Праўда, у лік скарочаных супрацоўнікаў папала 8 «тоже белорусов», але ўсё ж скарачэнне так зменшыла лік уладаючых бел. моваю, што фактычна касуецца тая добрая тэндэнцыя ў беларусізацыі наймалодшай групы [...].

Акадэмія праз скарачэнне маладых беларускіх супрацоўнікаў пайшла адным шляхам з Універсітэтам — пагоршанне стану беларусізацыі ў 1926 годзе. Гэты год ёсць значная ступа назад у справе беларусізацыі вышэйшых школ БССР.

Памагчы беларусізацыі прафесарскага і дацэнцкага складу можна прыцягненнем да працы ў БССР вучоных, пахаджэннем з Беларусі, якія працуюць у Расіі. У справачніку «Наука в России», выдадзеным Усесаюзнай акадэміяй навук, па адным толькі Ленінградзе лічыцца выйшаўшых з Беларусі вучоных: прафесароў 55, дацэнтаў і выкладчыкаў 51, асістэнтаў 9, лабарантаў 6, навуковых супрацоўнікаў 6 і інш. 49, а разам 176 чалавек. У гэтым ліку ёсць некалькі акадэмікаў, загадчык цэлага аддзела Акадэміі навук, дырэктар Інстытута эканамічных даследванняў, дырэктар Заа-музея, некалькі рэктараў вышэйшых школ і г. д. З найбольш выдатных імён можна назваць: філосафа Лоскага М. О., заолага Бялыніцкага-Бірулю А. А., энтамолага Мардвілко А. К., арнітолага Кайгародава Д. Н., гідролога Арнольда І. Н., палітэканом Сонцава С. І., хіміка Тызмана Б. Г., міколага Ячэўскага П. К., машынабудаўніка Янкоўскага П. К., матэматыка Цытовіч Н. П., мікрабіёлага Суліма-Самойло А. Ф.

і г. д. У РСФСР, згодна справаздачы ЦК Працасветы СССР, лічыцца 115 беларусаў-навуковых дзеячоў. Трэба было б увесці ў сістэму запрашаць на вольныя катэдры ў БССР вучоных пахаджэннем з Беларусі. Але надзеі на гэта мала. Бо беларускія эмігранты-вучоныя пераважна такіх гадоў, у якія нялёгка мяняюць аселасць, а тым больш пры тых спрыяючых умовах, у якіх праходзіць іх навуковая дзейнасць у Маскве або Ленінградзе.

Можна было б спадзявацца адшукаць маладых беларускіх вучоных у даследчых інстытутах Расеі. На жаль, і на гэта няможна разлічаць, бо працуе ў гэтых інстытутах беларусаў незвычайна мала; напрыклад, па даведцы асацыяцыі грамадазнаўчых даследчых інстытутаў, у Маскве з некалькіх сот аспірантаў беларусаў толькі 3 чалавекі!

Самі ж беларускія вышэйшыя школы беларускіх даследчыкаў не рыхтуюць.

Беларусізаванае навуковае змены няма. На гэта трэба звярнуць увагу.

1926

ВЫСТУП НА АКАДЭМІЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ ПА РЭФОРМЕ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ І АЗБУКІ

Я маю гонар вітаць беларускую Акадэмічную канферэнцыю ад імя праўлення Беларускай дзяржаўнай сельскагаспадарчай акадэміі. Мы ўжо віталі канферэнцыю тэлеграмай, бо, на жаль, не маглі раней прыслаць свайго прадстаўніка з тае прычыны, што былі вельмі заняты праверкай беларусізацыі і распрацоўкай плана далейшай беларусізацыі нашай Акадэміі.

Беларуская акадэмія ў гэтых адносінах за апошні час, як вядома, мае доволі вялікія дасягненні. Як высветлілася пасля праверкі, каля 75% асістэнцкага складу ўжо пераходзіць на беларускую мову; каля 50% навуковых працаўнікоў таксама перайшлі на беларускую мову; цэлы шэраг дацэнтаў выкладае па-беларуску і нават некаторыя прафесары, нягледзячы на тое, што пераход на беларускую мову з'яўляецца дабравольным, перайшлі на беларускую мову. Але, на жаль, на шляху далейшай поўнай беларусізацыі Акадэміі мы маем

вялікія перашкоды — гэта адсутнасць у нас навуковае тэрміналогіі. Самі навуковыя працаўнікі, будучы спецыялістамі паасобных прыродазнаўчых дысцыплін, не з'яўляючыся мовазнаўцамі, могуць толькі дапамагаць пры распрацоўцы беларускай сельскагаспадарчай тэрміналогіі. А за гэтым кіраўніка ў гэтай працы — Інстытут беларускае культуры — і скліканую ім беларускую Акадэмічную канферэнцыю асабліва гарача вітае наша Сельскагаспадарчая акадэмія. Канферэнцыя з'яўляецца надзвычайна своечасовай. Яна з'яўляецца сімвалам маладой Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. На самай справе: беларускі народ, які да сяго часу з'яўляўся этнаграфічнай масаю, дажыў да факта ўтварэння БССР — гэтага вялікага гістарычнага факта. І Беларуска-Савецкая Рэспубліка, нягледзячы на вялікае зруйнаванне, зробленае імперыялістычнай і грамадзянскай войнамі, зараз перажывае працэс інтэнсіўнага гаспадарчага будаўніцтва. Мы ведаем, што Беларуска-Рэспубліка стаіць адной з першых у Саюзе на шляху аднаўлення гаспадаркі. Беларуска-Рэспубліка з'яўляецца рэспублікай з найбольш інтэнсіўнаю сельскаю гаспадаркаю ва ўсім Саюзе. [...] І ўласна на гэтай аснове гаспадарчага і дзяржаўнага адраджэння ідзе культурнае адраджэнне. Яно павінна быць гарманізавана ва ўсіх сваіх частках. Усе гамы беларускага руху павінны зліцца ў адзін развой адраджэння беларускай культуры. Гэты працэс даўно пачаўся ў Савецкай Беларусі. Мы маем беларусізаваную сетку пачатковай і сярэдняй школы, тэхнікумаў, сельскагаспадарчых школ і г. д. і ўжо стаім на пераломным моманце беларусізацыі вышэйшых школ. І Універсітэт і асабліва Беларуска-Сельскагаспадарчая акадэмія маюць зараз у гэтых адносінах вялікія дасягненні. І калі будзе створана да канца беларусізаваная вышэйшая школа, тады будзе дасягнута поўная беларусізацыя асветы, беларусізацыя культуры, будзе ўтворана беларуская навука. Але паколькі такі важны працэс не можа адбыцца сам па сабе, без утварэння навуковай тэрміналогіі і навуковага правапісу, патолькі скліканне канферэнцыі з'яўляецца надзвычайна своечасовым. Усведамляючы важнасць канферэнцыі, яе выключную гістарычную ролю — бо канферэнцыя стаіць на рубяжы ўтварэння вышэйшай беларускай школы, — Беларуска-Савецкая дзяржаўная сельскагаспадарчая акадэмія асабліва гарача вітае канферэнцыю. Факт дзяржаўнага будаўніцтва

Савецкай Беларусі павінен быць падмацаваны і іншымі фактамі — утварэннем навуковай беларускай мовы, самастойнай беларускай навукі. Толькі тады будзе цалком запоўнена гістарычная гама будаўніцтва беларускай культуры.

Сельскагаспадарчая акадэмія даручыла мне вітаць вас і сказаць: няхай жыве беларуская культура, няхай жыве беларуская навука!

1926

ТРАГЕДЫЯ БЕЛАРУСКАЙ
НАЦЫЯНАЛЬнай ІНТЭЛІГЕНЦЫІ
Зява ў ДПУ Беларусі ад 14–15.VIII.1930

Трагедыя Беларусі і беларускае нац. інтэлігенцыі ў тым, што задачы адраджэння, задачы, па сутнасці, буржуазнае рэвалюцыі, прыйшлося вырашаць рэвалюцыі пралетарскай. Беларускае нацыянальнае адраджэнне пачалося значна пазней, чым нацыянальныя адраджэнні іншых славянскіх і неславянскіх «недзяржаўных» нацыянальнасцяў, — таму нявырашаных нацыянальных задач к моманту пралетарскае рэвалюцыі на Беларусі было вельмі многа. Пралетарская рэвалюцыя паступова пачала вырашаць адну за адною нацыянальныя праблемы, маючы на мэце «задачу беларускага нацыянальнага возроджэння довести до конца» (словы Кнорына¹ на сходзе працаўнікоў, той жа сэнс з шэрагу пастаноў партыйных з'ездаў і пленумаў ЦК). Аднак вырашэнне нацыянальных задач пралетарская рэвалюцыя рабіла ў сувязі і адпаведна рашэнню іншых класавых, пралетарскіх задач рэвалюцыі. Нацыянальная ж інтэлігенцыя, дробнабуржуазная ў сваёй асноўнай масе, не кажучы ўжо пра чыста буржуазную яе частку, задачы вырашэння нацыянальных праблем ставіла часта вышэй і не ў сувязі, не ў адпаведнасці выразіцелю пралетарскіх задач рэвалюцыі, ставіла пазакласава. Нават непалітычная беларуская пралетарская інтэлігенцыя і блізкая да яе частка дробнабуржуазнай інтэлігенцыі часта ў гэтым сэнсе былі ў адным лагера з буржуазнай і дробнабуржуазнай інтэлігенцыяй.

Гэты працэс уласціў для кожнай нацыянальнай рэспублікі СССР, у БССР павінен быў выявіцца асабліва рэзка ў сувязі

з надзвычайнай колькасцю нявырашаных нацыянальных задач (позны пачатак нацыянальнага руху).

Я, як прадстаўнік дробнабуржуазнае інтэлігенцыі, блізкай па ідэалах да інтэлігенцыі пралетарскай, перажыў тую ж трагедыю. Сваю дзейнасць, развіццё палітычнай і нацыянальнай самасвядомасці з 1917 да 1930 года я падзяляю на 7 перыядаў: 1) 1917 г. — да Кастрычнікавай рэвалюцыі 2) Кастрычнікавая рэвалюцыя — 1919 г. 3) 1919–1920 г. 4) 1920–1922 г. 5) 1922–1926 г. 6) 1926–1927 г. 7) 1927–1930 г.

Іперыяд. Ад лютага да кастрычніка 1917 г. Я быў вучнем Каморніцка-агранамічнае школы ў Горках. Гэты час ёсць пачатак палітычнага і нацыянальнага ўсведамлення. Перад гэтым я выхоўваўся пад уплывам вучнёўскага гуртка, ідэалогіі якога адпавядаў часопіс «Жизнь для всех» Пасэ². Пра Леніна і бальшавікоў я пачуў толькі ў ліпенскія дні 1917 года — гэта сведчыць аб маім палітычным узроўні. Нацыянальная самасвядомасць мая прыблізна адпавядала ідэалогіі канца нашаніўскага перыяду. Гэтаму сведкай з'яўляецца мой артыкул у газеце «Горецкий вестник», накіраваны супраць тамтэйшага лідэра кадэтаў і рэдактара газеты, выкладчыка нашай школы С. Г. Цітовіча. Артыкул мой мае характэрны подпіс «Сын Маці Беларусі», а ў сваёй палітычнай частцы далей туманнай «аўтаномнай дэмакратыі беларусаў у рамках Расійскай Федэратыўнай Рэспублікі» не ідзе. Крытэрыем у ацэнцы палітычных партый таго часу ў мяне было — як тая ці іншая партыя вырашае нацыянальнае пытанне. Пры літаральна пагалоўным захапленні вучняў партыяй сацыялістаў-рэвалюцыянераў я ваража ставіўся да гэтае партыі, бо ведаў з газет, як Керанскі прагнаў беларускую дэлегацыю, а з мясцовай практыкі ў Горках я ведаў ганьбуючую ацэнку беларускага нацыянальнага пытання з боку лідэра эсэраў Хрысапенкава і бліжэйшых яго памочнікаў — Куліша і Опра. Адмоўныя адносіны да беларускага руху партыі сацыял-дэмакратаў і меншавікоў былі вядомы мне ад мясцовага меншавіцкага лідэра Фабрыстава. Вось чаму ў час выбараў ва Устаноўчы Сойм, калі ўсе вучні школы былі «мабілізаваны» для агітацыі за тую ці іншую партыю, большай часткай за сацыялістаў-рэвалюцыянераў і канстытуцыйных дэмакратаў, я зрабіў быў спробу арганізаваць агітацыю за беларускі спіс па Магілёўшчыне № 8. Я быў набраў групу прыхільнікаў чалавек 15, аднак калі з ліста гр. Раманоўскага, аднаго з

членаў беларускага спісу з г. Оршы, мы даведаліся, што беларускі спіс кааліцыйны і ў яго склад уваходзяць усе партыі ад кадэтаў да эсэраў, вырашылі не агітаваць ні за каго, а толькі супроць эсэраў і кадэтаў. К гэтаму часу адносіцца мой артыкул у газеце «Вольная Беларусь» пад назвай «Хто яны», дзе я высмейваю эсэраў, якія ў ацэнцы беларускага пытання салідарызуюцца з манархістамі, папамі і пагромшчыкамі.

II перыяд. Кастрычнік 1917 г. — восень 1919 г. Кастрычнікавая рэвалюцыя ішла ў Горацкім местачковым захалусці слаба прыкметным ходам. Школа была зачынена, і я апынуўся на службе ў Смаленску, у Эканамічным аддзеле, пазней СНГ, Губвыканкама, у якасці рэгістратара, а пазней сакратара-стэнаграфіста. У Смаленску я пазнаёміўся з Купалам, Чарвяковым³, Шантырам⁴. Чарвякоў прыезджаў з Ленінграда, каб арганізаваць Беларускаю секцыю РКП, але ў той час з гэтага нічога не выйшла. Шантыр меў на мэце стварыць беларускую партыю левых эсэраў. Я думаў, што гэта партыя будзе мне бліжэй за ўсё: яна прымае Кастрычнік, яна адстойвае класавыя інтарэсы сялян-сераднякоў і беднацы, яна кардынальна выражае нацыянальнае пытанне. Быў скліканы першы ўсегарадскі ўстаноўчы сход новае партыі. На сход сабралася чалавек 80–100. Шантыр быў абраны старшынёю, я — сакратаром сходу. І вось на першым паседжанні на запытанне Шантыра, на якой мове весці сход, амаль аднагалосна было прынята — сход весці на расейскай мове і не гаварыць па-беларуску. Шантыр дэманстрацыйна пакінуў сход, я — таксама. Сход не адбыўся. Ніякая партыя арганізавана не была. А праз некалькі дзён прыйшло паведамленне з Масквы аб паўстанні левых эсэраў, аб забойстве Мірбаха. Я стаў сачыць за працай Беларускай секцыі РКП у Ленінградзе і за арганізацыяй такой жа секцыі ў Смаленску. Я напісаў вялікі артыкул у «Звезду» аб арганізацыі беларускіх секцый РКП і аб іх задачах. Артыкул не быў змешчаны. А праз некалькі дзён у «Звезде» з’явіўся артыкул Кнорына, дзе пісалася, што ніякіх беларусаў у Заходняй Камуне няма, што іх выгледзелі ў мікраскоп беларускія нацыяналісты і г. д. Хутка была вынесена пастанова арганізаваць пры Смаленскім ГВК нацыянальныя аддзелы: яўрэйскі, польскі, латышскі, беларускі. Былі прызначаны загадчыкі ўсіх аддзелаў, апрача беларускага, разгарнулася праца ўсіх аддзелаў, апрача беларускага; беларускі аддзел існаваў толькі на паперы. У

гэты час быў скліканы у Смаленску краёвы з'езд Саветаў Заходняй Камуны. Я быў стэнаграфістам гэтага з'езда. Стэнаграфавая прамову старшыні Обліскамзапу т. Мяснікова⁵ і інш. Памятаю выступленне прадстаўніка Беларускай секцыі РКП у Ленінградзе т. Лагуна⁶, які прыехаў на з'езд з групай беларусаў-матросаў Балтфлоту (я таксама запісваў прамову). Да гэтага выступлення былі халодныя і нават варожыя адносіны. Усе гэтыя факты складалі ў мяне ўражанне, што ўвесь радыкалізм у вырашэнні нацыянальнага пытання РКП носіць толькі дэкларацыйны характар, што РКП не адстойвае нацыянальныя інтарэсы раней прыгнечаных царызмам нацыянальнасцяў. Усё гэта радзіла ў мяне нацыяналістычны настрой. Але к канцу 1918 года І краёвы з'езд РКП Заходняй Камуны ў Смаленску перайменаваў сябе ў І з'езд БКП і абвясціў утварэнне БССР у этнаграфічных межах. Радасці маёй не было канца. Я бачыў, што бальшавікі на справе вырашаюць нацыянальнае пытанне так радыкальна, як ніводная партыя. Хутка я пакінуў Смаленск і пераехаў у Горкі канцаць школу.

Я працаваў адначасова з вучобай сакратаром-стэнаграфістам Горацкага павятовага ВК і яго прэзідыума. На ўсе павятовыя з'езды саветаў я нязменна абіраўся прадстаўніком ад вучняў сярэдніх сельскагаспадарчых школ. Аднак з нямногіх вучняў тагачасных школ у Горках я працаваў заўсёды разам з РКП. Я лічыўся адказнымі партыйцамі цалкам сваім чалавекам і вёў пратаколы нават павятовай партыйнай канферэнцыі.

У мясцовай газеце «Луч Интернационала» я змясціў у гэты час шэраг артыкулаў, у тым ліку перадавых, па пытаннях нацыянальнай палітыкі. Але хутка ад БССР у этнаграфічных межах адлучылася Смаленшчына, далей — Магілёўшчына і Віцебшчына. Засталася куца ССРБ у складзе Меншчыны. Як перадавалі ў Горках, пастановы аб адлучэнні выносіліся губернскамі з'ездамі Саветаў нібы пасля перамоў па простым провадзе з Масквой, з т. Свярдловым. Гэта зноў нарадзіла ўва мне хістанні ў адносінах да нацыянальнай палітыкі РКП, меркаванні, што нацыянальная палітыка партыі выклікаецца толькі патрэбамі тактыкі на даны момант. Побач з вучобай я захапіўся чыста культурніцкай дзейнасцю. Арганізую Беларускаю секцыю саюза вучняў Горацкіх сярэдніх сельскагаспадарчых школ, арганізую культпрасвет у гэтым Саюзе,

арганізую Беларускі драматычны гурток, наладжваю цэлы шэраг першых беларускіх спектакляў у Горках і г. д. Канчаю школу і па мабілізацыі Цэнтразема НКЗ у Маскве накіроўваюся па спецыяльнасці ў Уфімскі губземаддзел.

За гэты ж II перыяд, здаецца, у канцы 1918 года, я вазіў у Менск 200 экзэмпляраў Беларуска-расійскага слоўніка, складзенага братам пры маёй дапамозе. Здаваў я слоўнік Алесю Гаруну⁷, загадчыку кнігарняй. Пазнаёміўся тады ў Менску з Лёсікам, Ракам-Міхайлоўскім⁸, Зм. Бядулем. Беларусь да самай Воршы была акупавана немцамі. Моцнае ўражанне пакінуў на мяне Алесь Гарун. Былы паліткатаржанін, сам рабочы-сталяр, вельмі бедны, з хворай маці, сам сухотнік... І гэты чалавек супраць бальшавікоў толькі таму, што ён аслеплен нацыяналізмам, ён за любую ўладу, абы не расійскую.

III перыяд. Ад восені 1919 г. да лета 1920 г. Працую ў Уфімскім губземадзеле ў якасці губернскага інструктара-рэвізора па сац. землеўпарадкаванні. Калчак⁹ толькі нядаўна прагнаны з Урала. Настрой спецыялістаў сельскай гаспадаркі, каморнікаў, інжынераў-землеўпарадкавацеляў яўна анты-савецкі, сабатажніцкі. Я з усёй адданасцю партыі працую па рэвізіі і інструктаванні ў губерні, арганізую работу па выдзяленні дзяржаўнага лугавага фонду — першаобраз будучых вялізных лугова-жывёлаводных гаспадарак. На I губернскім з'ездзе па сельскай гаспадарцы мне даручаецца кіраўніцтва ўсёй секцыяй землеўпарадкавання, я раблю адказны даклад па палітыцы сацыялістычнага землеўпарадкавання. У гэты час я пішу шэраг артыкулаў у газеце «Известия Уфимского Совета», у тым ліку пра саўгасы, зямельную палітыку партыі і г. д. Няма месца ніякаму нацыяналізму ў працы. Прапагандую эсперанта, дапамагаю гурткам па яго вывучэнні, чытаю лекцыі. Працую, як студэнт II курса ІНА, слухаю марксіста-грамадазнаўца Калашнікава, працую ў яго семінары. Яшчэ далёкі ад матэрыялістычнага светапогляду, ідэалізую Герцэна¹⁰, пішу пра яго брашуру, прасякнутую ўспрыняццем рэвалюцыі. Лічу сябе «внепартийным» сацыялістам.

IV перыяд. 1920–1922 гады. Пераязджаю ў канцы лета 1920 года ў Маскву, залічаюся студэнтам ПСГА¹¹ і адначасова ў Цэнтразем інструктарам па землеўпарадкаванні. Выязджаю без дазволу начальніка Цэнтразема, але па камандзіроўцы НКА РСФСР да брата ў Вільню, якую яшчэ займаюць са-

векція войскі. У дарозе даведваюся, што нашы часткі адыходзяць пад Маладэчна. Прабіраюся праз літоўскі кардон пехатою з камуністычнай літаратурай на беларускай мове. Быў у Вільні 7 дзён. Пазнаёміўся з беларускай гімназіяй, з Луцкевічам¹², Некрашэвічам¹³, з Янам Станкевічам¹⁴, з міністрам па беларускіх справах пры ўрадзе Літвы «брандмайстрам» Сямашка¹⁵. Вёў спрэчкі з Янам Станкевічам пра шляхі беларускага адраджэння, даказваў, што без эканамічнага адраджэння не можа быць адраджэння нацыянальнага, даказваў сувязь нацыянальнага адраджэння з эканомікай краіны. Даказваў падначаленасць пытання нацыянальнай самастойнасці справе эканамічнае самастойнасці, у сувязі з чым сцвярджаў неўгрунтаваны тэзы аб незалежнасці Беларусі ў сістэме буржуазных краін. У асобе Сямашкі пабачыў першага гандляра-спекулянта на беларускай справе. Набраў беларускай літаратуры з Вільні і пад відам настаўніка зноў перайшоў літоўскі вайсковы кардон праз Ашмяны да станцыі Солы. У дарозе зарадзілася ідэя беларускай студэнцкай арганізацыі ў Маскве. Па звароце ў Маскву атрымаў спагнанне за самавольную адлучку — 4 дні арышту. Пакінуў працу ў Цэнтраземе.

У ПСГА адразу ж далучыўся да рэвалюцыйнага студэнцтва, арганізаванага тады ў Асацыяцыю — Асрэўстуд, і вельмі нямногалічную, 100–120 чалавек разам з поўным складам ячэйкі. Працаваў членам прэзідыума Асрэўстуда, загадчыкам культпрасвета, старшынёю міжгурткавага бюро, рэдактарам першай насценнай газеты Акадэміі «Інфарматар», членам Савета Акадэміі. Разам з ячэйкай вёў барацьбу з арганізаваным рэакцыйным студэнцтвам эсэраўскім і кадэцкім (т. зв. група 18-ці). Арганізаваў Беларускаю культурна-навуковую асацыяцыю студэнтаў ТСГА, лозунгам якой па маім праекце павінна было быць «*к адраджэнню — к сацыялізму*», і § 1 статуту Асацыяцыі ў маёй рэдакцыі гаварыў аб «*Культурна-эканамічным адраджэнні Беларускай сацыялістычнай краіны*». Абедзве прапазіцыі былі адхілены ініцыятыўнай групай па стварэнні Асацыяцыі (пры ўдзеле 2 партыйцаў) і агульнымходам. Асацыяцыя набыла характар шырокай масавай нацыянальнай арганізацыі з лікам сяброў да 200–250 чалавек. У Асацыяцыі ўтварылася канспірацыйная група эсэраў на чале з Сцепуценкам, якая і пачала выкарыстоўваць Асацыяцыю ў сваіх палітычных мэтах. На летнюю практыку

1922 года я ездзіў разам з Сцепуценка, ён увесь час агітаваў мяне, як эсэр; рэзка парваў з ім і варочаўся ў Маскву з цвёрдым намерам рэарганізаваць Асацыяцыю, узаконіць у ёй партыйнае кіраўніцтва, самому ўступіць у партыю. 29 жніўня 1922 года быў арыштаваны ДПУ па інфармацыі студэнта Акадэміі Рындына (былы абшарнік). Прасядзеў да 16 верасня 1922 года Ранейшае вырашэнне ДПУ выслаць мяне ў Нямеччыну было заменена поўным вызваленнем пасля гадзіннай гамонкі з т. Мянжынскім¹⁶. У гэты час трагічна загінула мая сястра¹⁷...

У 1922 годзе мною апублікавана некалькі нацыяналістычных артыкулаў: «На новы шлях» у канфіскаваным часопісе «Маладая Беларусь», «З Масквы ў беларускі Ерусалім», «Усебеларускі студэнцкі з'езд» і г. д. у газ. «Савецкая Беларусь». Кіруючай ідэяй у гэты час у мяне была: каб беларускі рух прывёў да сапраўднага нацыянальнага рэнесансу, ён павінен набыць *масавы і інтэгральны* характар. Магутным сродкам у барацьбе за ажыццяўленне гэтае ідэі з'яўляюцца кадры адпаведна выхаванае тэхнічнае інтэлігенцыі, якія і павінна была б даць часткова і Асацыяцыя. Другім магутным сродкам культурна-эканамічнага адраджэння Беларусі з'яўляюцца яе вывучэнне, у прыватнасці, вывучэнне аграрна-мічнае. Асацыяцыя павінна была даць першых беларускіх даследчыкаў у галіне сельскай гаспадаркі. IV перыяд быў самім цяжкім у маім жыцці.

У перыяд. Восень 1922 — зіма 1926 г. Арышт 1922 года не змяніў добрых адносін да мяне партыйных таварышаў (членаў РКП) па Акадэміі. Я быў абраны ў склад Выканкамбюро прафсекцыі Пралетстуда, быў старшынёю першага бюро па планавай летняй практыцы студэнтаў, абраны прадстаўніком ад студэнцтва Акадэміі ў Галоўны выставачны камітэт I Усесяюзнай выстаўкі сельскай гаспадаркі ў 1923 годзе, дзе і праводзіў працу ў якасці спачатку інструктара па губернях Заходняй вобласці і Беларусі, а потым загадчыка Цэнтральнага экскурсійнага бюро. Па сканчэнні Акадэміі ў канцы 1923 года і абароне дыпломкі ў пачатку 1924 года я быў праведзены без усякіх супярэчнасцяў у аспіранты НДІ сельскагаспадарчай эканоміі пры Акадэміі. Працуючы ў Інстытуце, я выкладаў эканамічную геаграфію ў Камуністычным універсітэце нацыянальных меншасцей Захаду. Толькі зімой 1926 года, па заканчэнні абавязковых семінарскіх заняткаў для аспірантаў,

я пераехаў на сталую працу ў БССР, у Горкі. У перыяд быў самым пладатворным у сэнсе маёй навуковай падрыхтоўкі і працы. У 1924 годзе я сур'ёзна праштудзіраваў «Капітал» Маркса і эканамічныя працы Леніна. Праца мая «Народны прыбытак Беларусі» напісана ўжо пад уплывам Маркса, чым тлумачацца мае крытычныя адносіны да работ па нацыянальным прыбытку буржуазных эканамістаў — Пракаповіча, Літашанскага, Вайнштэйна, Студзенскага¹⁸ і інш. Каб быць цалкам марксісцкай працай, мой твор «Народны прыбытак Беларусі» павінен быў бы даць нацыянальны прыбытак па класавых групах. Але зрабіць гэта пры аблічэнні прыбытку па рэальным метадазе па матэрыялах казённай рускай статыстыкі было немагчыма (гл. ацэнку рускай статыстыкі Леніна). У 1924 годзе я праштудзіраваў артыкулы і прамовы Леніна па нацыянальным пытанні. У іх я пабачыў ключ да ўсіх сваіх памылак у мінулай дзейнасці. Я памятаю вывад Леніна — «для камуніста нацыянальныя праблемы займаюць 9-е месца, для нацыяналіста яны займаюць 1-е месца». Для мяне праблемы беларускага нацыянальнага адраджэння якраз і займалі 1-е месца, праблемы ж сацыяльна-класавыя займалі падначаленае месца. Я зрабіў гэтай і сэнсам свайго жыцця — служэнне ідэі нацыянальнага рэнесансу Беларусі, а не толькі служэнне ідэям сацыяльнай рэвалюцыі, хаця яны і былі мне ўвесь час блізкі і дорагі. Галоўным крытэрыем жыцця і дзеяння ў мяне быў нацыянальны, а не сацыяльна-класавы. Яшчэ адзін вывад Леніна запамятаў я добра, гэта што *пралетарыят вырашае нацыянальныя задачы*, якія выпалі яму ў спадчыну, як нявырашаныя буржуазнай рэвалюцыяй, *мімаходам, у адпаведнасці з пабеданосным ходам самой пралетарскай рэвалюцыі*. Найлепшым практычным доказам гэтага вываду было пашырэнне БССР у 1924 годзе.

У тэарэтычных працах за гэты перыяд я ўсё больш стаў наўлюся на пазіцыі марксізму, хаця, паўтараю, да гэтага часу ніколі ворагам марксізму не быў і ніколі на пазіцыях народніцтва і неанародніцтва не стаяў. У галіне маёй спецыяльнасці — тэорыі штандорту¹⁹ народнае гаспадаркі, дзе панавалі і цяпер пануюць буржуазныя тэорыі і схемы, галоўным чынам Цюнена, Брыкмана, Вебера і Энглендэра²⁰, я не ўспрыняў ніводнай з гэтых тэорыяў і імкнуўся крытычна «преодолевать» гэтыя тэорыі, выходзячы з прынцыпаў Маркса, хаця яшчэ і зараз частка камуністаў усё яшчэ ў палоне

схем Вебера (Баронскі, Марозаў). Увесь V перыяд можна назваць пачаткам рэвізіі мінулага і набліжэння да марксізму.

VI перыяд. Большая частка 1926 года і першыя 1 1/2 месяца 1927 года. На гэты час прыпадае паездка ў Заходнюю Беларусь і праца ў БДА ў Горках. Галоўнай мэтай маёй паездкі ў ЗБ я ставіў збіранне матэрыялаў па вывучэнні яе эканомікі. Гэту задачу я выканаў цалкам, хаця частка матэрыялаў пры перасылцы з Польшчы і згубілася. Паводзіны мае ў ЗБ поўнаасцю адпавядалі паводзінам шчырага савецкага інтэлігента. Не можа быць і мовы аб справе з майго боку ўстанавіць «адзіны нацыянальны фронт» з такімі асобамі, як Зянкевіч, Багдановіч, Іваноўскі, Валэйша, Мамонька, Косцевіч, Уласаў, кс. Станкевіч, Більдзюкевіч, Янка Станкевіч і г. д. Змыканне фронту і [агульны] погляд былі з кіраўнікамі Грамады — Тарашкевічам²¹, Валожыным, Мятлой і Ракам, а ўсяго з майго асабіста боку — з першымі двума [...]. Змыканне поглядаў з кіраўнікамі Грамады насіла характар адназначнасці гэтых поглядаў на становішча ЗБ, на патрэбы і задачы нацрэвалюцыйнай барацьбы з польскім фашызмам, аграрнай рэформай, з асадніцтвам, на няўхільнасць будучай сацыяльнай рэвалюцыі ў Польшчы, аб'яднання ў выніку гэтага Заходняй Беларусі з БССР і г. д. Абсалютна нічога кампраметуючага ў гэтых гамонках не было, як, напрыклад, хлусня пра гамонку з Тарашкевічам пра стварэнне БНР.

Кароткі мой побыт у Горках (усяго не больш 4 месяцаў) характэран барацьбой з козыраўшчынай²², як сістэмай, як спробай перанесці ў умовы Горак контррэвалюцыйную кірсаўшчыну²³ Менскага інстытута. Я стаяў на чале гэтае барацьбы, я яе арганізоўваў, я надаваў ёй масавы характар, уцягваючы ў гэту барацьбу шырокія колы навуковых працаўнікоў, незалежна ад нацыянальнасці. Барацьба гэта мела сваю праграму-план поўнай і шырокай беларусізацыі Акадэміі на падставе пастановаў Пленума ЦК КП(б)Б 1926 года. Адпаведны даклад мною быў пасланы ў бюро ячэйкі Акадэміі, вусна, а потым пісьмова быў дакладзены мною сакратару Акругкама і накіраваны ў ЦК КП(б)Б сакратаром ячэйкі т. Вінакурам. Непрымірымасць сваёй пазіцыі ў адносінах да козыраўшчыны, як закончанай сістэмы вялікадзяржаўнага шавінізму, як рэстаўрацыі дастаслаўных прынцыпаў абрусіцельнага Нова-Александрыйскага інстытута²⁴, я і зараз лічу ў асноўным правільнай. Мая грубая палітычная памылка была

ў тым, што, арганізуючы барацьбу супроць козыраўшчыны і Козырава, я часта пераставаў бачыць у ім усё ж такі прадстаўніка партыйнай арганізацыі, чым несвядома, зусім нязлосна, але мог перашкодзіць ячэйцы праводзіць правільную класавую лінію ў нацыянальнай палітыцы. Але ячэйка не хацела браць ініцыятыву ў свае рукі ў справе беларусізацыі Акадэміі, не арганізоўвала гэту справу, не мела яе ў плане, нягледзячы на ўсё жаданне групы навуковых працаўнікоў, на чале якой стаяў я, працаваць цалкам пад кіраўніцтвам ячэйкі і ва ўсім ёй дапамагаць. Гэты перыяд закончыўся «выгнаннем» мяне з Горак, адабраннем ад мяне і ліквідацыяй катэдры эканамічнай геаграфіі, самай шырокай траўляй мяне ў Горках і Менску, налепліваннем ярлычка — шавініст, нацыяналіст, контррэвалюцыянер.

У 1926 годзе я быў на Акадэмічнай канфэрэнцыі, але ўдзелу ў ёй фактычна не прымаў. Сказаў прывітальную прамову і падпісаў заяву аб увядзенні лацінскага альфабэту. Гэтым я зрабіў недыялектны ўчынак. Прынцыпова лацініка мае ўсе перавагі перад кірыліцай, і калі-небудзь увесь свет пяройдзе на лацініку (інтэрнацыяналізацыя альфабэту), але ў тых канкрэтных умовах, пры якіх адбывалася канфэрэнцыя, гэта быў акт дэманстрацыі арыентацыі беларускае культуры на буржуазны захад. У 1926 годзе ў часопісе «Асвета» № 6 я змясціў артыкул аб беларусізацыі навуковых працаўнікоў. У гэтым артыкуле я правільна канстатаваў факт адсутнасці ў той час у БССР камуністычнага і беларусізаванага навуковага маладняку. Але разам з тым я зрабіў няправільную прапанову аб прыцягненні з РСФСР выдатных вучоных паходжаннем з БССР, *незалежна ад іх ідэалагічнай каштоўнасці*. У пачатку гэтага перыяду з’явіўся мой артыкул у «Полымі» пад назвай «Насельніцтва БССР». У гэтым артыкуле я ўжо зусім шчыльна падходжу да праблемы беларускага горада, беларускага пралетарыяту, беларускай пралетарскай культуры.

VII перыяд. 1927–1930 гады. Праца ў НДІ імя Леніна²⁵. Я быў супроць прызначэння мяне дырэктарам Інстытута: хацеў заняцца кабінетнай навуковай працай, без грамадскай і арганізацыйнай дзейнасці. Акрамя таго, я з самага пачатку баяўся, што прызначэнне мяне дырэктарам шкодна адаб’ецца на працы Інстытута: дрэнныя адносіны да мяне, як кіраўніка ўстановы, будуць перанесены да самае ўстановы. Але самы факт прызначэння, пасля траўлі ў Горках, я прыняў як доказ

даверу да мяне ЦК партыі, і я паставіў за мэту апраўдаць такія адносіны да мяне. Аднак кожны раз пры нездавальненні працай Інстытута, выказанай вусна або ў друку, ішоў я або да т. Адамовіча²⁶, або да Крыніцкага²⁷, Кнорына, Галадзеда²⁸ і Чарвякова, каб адмовіцца ад дырэктарства, каб не перашкаджаць росквіту Інстытута сваёй прысутнасцю. Я вырашыў палажыць усю энергію, упартасць, вытрыманасць, каб паставіць працу Інстытута добра. Я лічыў, што тут можна дасягнуць гэтага пры 3 умовах: 1) пры поўным падтрыманні і аўтарытэце НДІ у ЦК і ў партыйнай грамадскасці, 2) пры аўтарытэце Інстытута ў саюзных навуковых колах, у Маскве, Ленінградзе, на Украіне, 3) пры аўтарытэце НДІ ў беларускіх беспартыйных колах. Ажыццяўленне гэтых умоў я бачыў у наступных мерапрыемствах, якія і праводзіў: 1) падбор моцнага партыйнага ядра навуковых працаўнікоў, асабліва маладых, без гэтага я чакаў поўнага правалу Інстытута; 2) поўная адназгоднасць вырашэнняў дырэкцыі з пастановамі партыйнай ячэйкі Інстытута; 3) высоўванне партыйцаў на адказную кіруючую працу ва ўстановах НДІ; 4) рэканструкцыя ўсёй сістэмы даследчай справы БССР у адпаведнасці з прынцыпамі марксізму, планавага сацыял. будаўніцтва; 5) найхутчэйшае дасягненне Інстытутам такіх навуковых вынікаў, якія б далі адразу буйны эканамічны эфект у практычным будаўніцтве; 6) падбор у Ін-це моцнага ядра выдатных расійскіх вучоных, якія б стварылі аўтарытэт («імя») Інстытута ў саміх навуковых установах; найноўшае замежнае абсталяванне дзеля навуковых прац Інстытута; перавод усёй працы на стацыянарныя, эксперыментальна-лабараторныя метады, скарачэнне метаду экспедыцыйнага, фінансаванае друкаванне вынікаў навуковых прац; 7) падбор у НДІ ядра старых беларускіх даследчыкаў, з цэнтрам увагі падбору маладых беларускіх навуковых кадраў («антыкірса-наўшчына»); ідэальным пры гэтым я лічыў супадзенне партыйнасці і актыўнасці ў правядзенні нацыянальнай палітыкі. Я ставіў мэтай і гаварыў аб гэтым адказным партыйным працаўнікам — выпусціць з НДІ праз 7–8 год 60–70 беларускіх прафесараў, з якіх мінімальна — палова партыйцаў; гэтым, думаў я, можна будзе праз Інстытут уплываць на беларусізацыю вышэйшаных сельскагаспадарчых школ БССР; 8) забяспечанне ленінскай палітыкі ў адносінах нацыянальных меншасцяў, асабліва яўрэйскай (як галоўнай у БССР),

ува ўсёй працы НДІ — вывучэнне яўрэйскага земляробства, падбор навуковых працаўнікоў і г. д.; 9) фарсаванае друкаванне навуковых прац I-та на беларускай мове і шырокая рассылка іх як у межах БССР, так і за межамі; гэта будзе найлепшым паказчыкам, лічыў я, пераходу беларускае культуры на вышэйшую ступень; 10) стварэнне з навуковых працаўнікоў НДІ апазіцыі да спецыялістаў НКЗ і Дзяржпланна — у большасці рэакцыйных і вялікадзяржаўных.

На працягу трох з паловай год працы НДІ імя Леніна ў асноўным выканаў пералічаныя мерапрыемствы здавальняюча. Канкрэтных доказаў я зараз прыводзіць не буду. Спашлюся толькі хаця бы на тое, што сістэма даследчае справы БССР праз 3 гады была прынята ў аснову рэканструкцыі даследчае справы ўсяго СССР, што на базе НДІ імя Леніна вырастаюць зараз 2 ўсесаюзныя і-ты і цэлы шэраг беларускіх навуковадаследчых інстытутаў.

Ніякіх іншых палітычных мэт у працы НДІ я не ставіў. Кіраваў працай НДІ выключна сам, як у навуковай частцы, так і ў арганізацыйнай. Прышчэпаў²⁹, Смоліч³⁰, Кіслякоў³¹, Некрашэвіч, Баліцкі³², ІБК³³ і старыя беларускія даследчыкі і дзеячы ніякага фактычнага уплыву на працу не рабілі і не мелі. Нельга назваць амаль ніводнага значнага мерапрыемства ў НДІ, праведзенага пад іх уплывам. Умовы для працы ў НДІ імя Леніна былі надта цяжкія і неспрыяючыя [...]

Працуючы ў якасці кіраўніка НДІ імя Леніна, я імкнуўся рабіць так, як на маім месцы рабіў бы партыец. Але паколькі я не вызваліўся яшчэ цалкам ад рэштак нацыяналістычнае ідэалогіі, патолькі былі ў маёй працы пасобныя памылкі і зрывы, якія ў асноўным пералічыў у сваім дакладзе на вечары самакрытыкі ў НДІ і пры патрэбе магу паўтарыць і зараз. За гэты перыяд я працягваў далейшае паглыбленне, вывучэнне марксізму і ўсведамленне гісторыі беларускага руху, асабліва яго далейшых шляхоў з погляду марксізму. Я пабачыў механізм сувязі нацыянальнага руху і працэсаў класавага распластавання грамады. Я зразумеў прычыну паланізацыі Беларусі Польшчай (роля арыстакратыі, паноў і шляхты) і русіфікацыі Расіяй (роля беларускага кулака) [...]

Адгэтуль некаторыя змены напрамку маіх навуковых прац — вывучэнне эканомікі прамысловасці Беларусі, вывучэнне яе дынамікі за апошнія 115 год, вывучэнне штандорту урбанізацыі.

Усё маё ранейшае утапічнае і эмацыянальнае ўспрымання пытанняў беларускае нацыянальнае культуры змянілася навуковым і рацыяналістычным успрыняццем беларускае пралетарскае культуры. Працэс гэты пачаўся ў пачатку апошняга VII перыяду майго жыцця. Не кажу, што ён ужо цвёрда кансалідаваўся.

Пры ўсім тым недаверы да мяне, якое выявілася хоць бы ў гэтым ганебным факце майго арышту, я повен сацыяльнага аптымізму. Мне не трэба верыць, я ведаю, што беларуская пралетарская культура будзе пабудавана. І гэтае ўпэўненасці зусім досыць, каб можна перанесці ўсе асабістыя цяжкасці, незадачы, крыўды.

Паказанні ад 17 жніўня 1930 г. 1. У прад'яўленых абвінавачаннях вінаватым сябе не прызнаю.

2. Сваю працу ў БДА, як сябра кіраўніцтва Акадэміі і як навуковы працаўнік, праводзіў цалкам у суадпаведнасці з пастановамі Пленума ЦК КП(б)Б аб беларусізацыі. Праца насіла планавы характар. План беларусізацыі БДА быў даложаны мною ў пісьмовай форме Бюро ячэйкі КП(б)Б Акадэміі і перасланы сакратаром ячэйкі т. Вінакурам у Аршанскі Акругкам і ЦК КП(б)Б.

Асноўны змест дакладу:

а) беларусізацыя выкладання ў БДА, ад асістэнтаў да дацэнтаў; для прафесуры — паступовасць пераходу на беларускую мову і для некаторых прафесараў — неабавязковасць;

б) каранізацыя навуковых працаўнікоў, асабліва малодшых груп: асістэнтаў, навуковых супрацоўнікаў, аспірантаў;

в) выкладанне навуковых дысцыплін на грунце мясцовага даследчага матэрыялу, абапёртага на ўмовах прыроды і эканомікі БССР;

г) шырокая пастаноўка ў БДА навукова-даследчай працы не абстрактнага і нераённага характару, а чыста канкрэтнага, вынікаючага з умоў прыроды і эканомікі БССР;

е) друкаванне навук. прац БДА на беларускай мове з пашыраным рэзюме на расійскай мове і рэзюме на англ. або нямецкай мовах;

і) пашырэнне друкарні БДА з прыстасаваннем яе да друкавання не толькі Запісак Акадэміі, але і падручнікаў на беларускай мове для БДА, якія павінны былі ўлажыць навуковыя працаўнікі Акадэміі;

к) узмацненне працы навуковага таварыства па вывучэнні Беларусі [...]

4. Спецыяльнае працы па замацаванні нацыянальна-дэмакратычных уплываў на студэнцтва не вялося. Мерапрыемствы *па беларусізацыі* студэнцтва былі распрацаваны нацыянальнай камісіяй БДА, але без майго ўдзелу. У Навуковае таварыства па вывучэнні Беларусі студэнты таксама ўваходзілі. Гурток беларусазнаўства сярод студэнтаў арганізавала катэдра беларусазнаўства без усякага майго ўдзелу.

5. План беларусізацыі БДА быў складзены мною (гл. вышэй). На падставе яго і маёй заявы ў Бюро ячэйкі была вылучана сталая нацыянальная камісія, якая і распрацавала канчаткова план беларусізацыі БДА. У Горках спачатку было 4 групы старых горацкіх працаўнікоў, маладых беларускіх навуковых працаўнікоў, козыраўцаў і былых менскіх працаўнікоў. Ячэйка КП(б)Б пры БДА працу групавак адразу ж не спыніла, кіраўніцтва і рэктар барацьбы з групамі не вялі (рэктар даў афіцыйны дазвол, напрыклад, для сходу менскае групы), і ў выніку групы замацоўваліся — першыя дзве зліліся ў адну беларуска-горацкую, другія дзве — у козыраўска-менскую.

Першая група стаяла за актыўнае правядзенне беларусізацыі БДА ў асноўных напрамках, вызначаных планам працы нацкамісіі, другая група — вяла актыўнае і пасіўнае супраціўленне беларусізацыі. Яднала другую групу і думка аб немагчымасці разгарнуць нармальную працу Акадэміі, як вышэйшае школы, у Горках, надзея праваліць працу ў Горках і дабіцца пераводу БДА ў Менск. Асобныя факты, якія могуць сведчыць аб гэтым, мне здаецца, такія: 1) вялае разгортванне працы кабінетаў у Горках; 2) жаданне не перавозіць усё абсталяванне Менскага інстытута ў Горкі — напрыклад, абсталяванне па жывёлагадоўлі, па культуры балот; 3) перамовы з БДУ аб пераводзе Ляснога ф-та ў Менск; 4) мяшчанскае ныццё ў Горках аб дрэнных умовах працы, гразі, местачковай глушы і г. д.; 5) пагроза, што Горкі пакінуць «лепшыя» навуковыя працаўнікі — праф. Пераход, Таўсталес, Яржэмскі і г. д.; 6) непрыстасаванне выкладання да ўмоў прыроды і эканомікі Беларусі [...]

Паказанні ад 21–23 верасня 1930 г. [...] Я ўжо прадуджэнен тт. Мулявко, Арговым, Юдашкіным, Радзівілов-

ским и Врачевым, что мое отрицание принадлежности к контрреволюционным организациям рассматривается как поведение, достойное «отпетого неисправимого контрреволюционера». Также предупрежден я и о том, что такое поведение значительно ухудшает мое положение и отразится на постановлении обо мне коллегии ОГПУ в смысле назначения наиболее сурового наказания. И все же я категорически отрицаю принадлежность свою к ТрКрП⁵⁹ и СВБ⁶⁰. Я считаю, что если бы я под влиянием чисто животного страха перед наказанием стал утверждать несуществующие или неверные факты, то тем самым я ввел бы в обман как ОГПУ, так и принес бы вред ложным утверждением социалистическому строительству [...]

Паказанні ад 17–23 сакавіка 1931 г. Ува ўсіх сваіх тэарэтычных разважаннях і вынікаючых з іх практычных мерапрыемствах у галіне як народнай, гэтак і сельскай гаспадаркі я выходзіў не столькі (і не толькі) з патрэб сацыялістычнага будаўніцтва пралетарскай дзяржавы, усяго СССР, а галоўным чынам, а часамі выключна, з патрэб незалежнасці Беларусі, як зусім паасобнай самастойнай краіны-дзяржавы.

Ставячы галоўнай мэтай усёй сваёй дзейнасці ажыццяўленне нацыянальнага рэнесансу Беларусі, стварэнне самастойнай беларускай нацыянальнай культуры, я, як эканаміст, накіроўваў сваю тэарэтычную думку і практычную працу на стварэнне грунтоўных падстаў гэтае нацыянальнае культуры — гэта значыць, стварэнне незалежнае беларускае эканомікі, стварэнне своеасаблівай, арыгінальнай і самабытнай сістэмы (нацыянальнай сістэмы) беларускае народнае гаспадаркі.

Сістэма беларускае народнае гаспадаркі ў мінулым (яе я даследваў у сваёй працы «Нацыянальны прыбытак Беларусі») насіла пераходныя рысы, мела дадатковы характар у адносінах да расійскае і польскае сістэм народнай гаспадаркі. Савецкі лад дзяржаўнага і гаспадарчага будаўніцтва, як кардынальна змяняючы старую сістэму народнай гаспадаркі, я разглядаў, як выключна спрыяючы дзеля перабудавання старой беларускай гаспадаркі ў новую, нацыянальную, *устойлівую сама ў сабе*, сістэму. Таму я імкнуўся скарыстаць савецкае гаспадарчае будаўніцтва ў сваіх нацыянальных мэтах, зразумела, наколькі гэта магчыма.

Галоўнымі элементамі ў стварэнні нацыянальнае сістэмы народнае гаспадаркі Беларусі я лічыў і ажыццяўлення іх дабіваўся:

а) індустрыялізацыя і «звышіндустрыялізацыя Беларусі», як сродак прыдання народнай гаспадарцы найбольшай устойлівасці, зраўнаважанасці прамысловасці і сельскай гаспадаркі, самастойнасці; як сродак узрастання беларускіх нацыянальных гарадоў, нацыянальнага пралетарыяту і г. д.; разам з тым індустрыялізацыя Беларусі выклікае пераліў у БССР сродкаў на капітальныя ўкладанні з агульных фондаў СССР;

б) мэтазгоднае з нацыянальнага пункту погляду размяшчэнне (штандорт) прамысловых прадпрыемстваў на тэрыторыі БССР, стварэнне нацыянальных індустрыяльных цэнтраў. У старой сістэме беларускай народнай гаспадаркі самыя буйныя прамысловыя раёны былі размешчаны па акраінах этнаграфічнай Беларусі: Беластоцка-Берасцяцкі раён, Віленскі, Дзвінскі, Віцебскі, Гомельска-Клінцоўскі, чым дапамагалі *цэнтрабежнасці* беларускай гаспадаркі і *дэнацыяналізацыі Беларусі*. Таму ў БССР з майго погляду трэба было індустрыялізаваць галоўным чынам цэнтр яе, а не акраіны, у прыватнасці, трэ было індустрыялізаваць Менск, як сталіцу будучай аб'яднанай этнаграфічнай Беларусі;

в) прыданне сістэме беларускай сельскай гаспадаркі арыгінальных рысаў, якія б рэзка адрознівалі яе ад сістэмы сельскай гаспадаркі суседніх абласцей РСФСР — гэта я бачыў магчымым дасягнуць у ператварэнні жывёлаводнае сістэмы сельскай гаспадаркі Беларусі ў *прамыслова-тэхнічную сістэму*; разам з тым гэта выклікала б прыліў капіталаўкладанняў у БССР з агульнасаюзных фондаў;

г) замацаванне самабытнай формы сельскай гаспадаркі Беларусі — гэту форму я бачыў у пасёлках; я быў прыхільнікам іх пашырэння.

Стварэнне нацыянальнай сістэмы народнае гаспадаркі Беларусі я разглядаў, як базу дзеля ўсяго далейшага дзяржаўнага нацыянальнага будаўніцтва, а разам з тым як базу тых класавых груп, якія з майго погляду павінны былі стаць носьбітамі нацыянальнага рэнесансу; гэтыя базы я бачыў, з аднаго боку, у каапераваным селяніну-серадняку і, з другога боку, у маладым беларускім пралетарыяце. Я спадзяваўся на вялікую жывучасць сялянскай серадняцкай гаспадаркі і

мала верыў у магчымасці калектывізацыі беларускае інтэнсіўнае сельскай гаспадаркі. Першыя поспехі калектывізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі я разглядаў, як чуда, як другую рэвалюцыю.

Вось чаму ў 1925–1927 гады я стаяў за значныя капітальныя ўкладанні ў сялянскую сельскую гаспадарку, за яе моцнае крэдытаванне, развіццё яе таварнасці, за «бухарынскі кааперацыйны план»³⁶, наогул за сістэму поглядаў, якая зараз вядома пад назвай праваапартуністычнай, беларускай прышчэпаўшчыны і г. д. [...]

Выходзячы з нацыянальных меркаванняў, я быў супроць вялікага перасялення сялян з Беларусі — а ў той час меркавалася выселіць да 480 000 чалавек на працягу пяцігодкі. Сродкам па знішчэнні аграрнай перанаселенасці Беларусі, апрача інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі, я лічыў шырокую па ахопе і шыбкую па тэмпе меліярацыю балот Беларусі. На асушаных балотах, мне здавалася, можна будзе стварыць унутрыбеларускія сялянскія каланізацыйныя фонды. Вось чаму я стаяў як за пераважную форму сельскай гаспадаркі на балотах не за буйную саўгасную гаспадарку, а за гаспадарку сялянскага тыпу.

Не спыняючыся зараз на далейшым развіцці сваіх эканамічных поглядаў, а толькі робячы ім падагульненне, я мушу сказаць, што іх найхарактэрнейшай рысай з’яўлялася падпарадкаванне момантаў эканамічнай палітыкі момантам палітыкі нацыянальнай [...]

Нацыянальнае пытанне з’яўлялася для мяне часамі як бы самамэтай, яно засцінала сабою сацыяльны бок справы [...]

Нацыянальную палітыку савецкай улады так, як яна канкрэтна выяўлялася ў БССР, я лічыў да 1924 года дэкларацыйнай, а з 1924 года, пасля пашырэння БССР, пачаў глядзець на яе, як на зусім рэальную палітыку, але не здавальняючую па тэмпах. Асабліва быў я супроць надта марудных тэмпаў беларусізацыі савецкага цэнтральнага апарату і вышэйшых навучальных устаноў.

Праведзенае двойчы пашырэнне БССР я разглядаў, як усё яшчэ не закончанае і няпоўнае. Я лічыў абавязковым далейшае пашырэнне БССР за кошт далучэння рэштак Гомельшчыны і Віцебшчыны і часткі Смаленшчыны, т. зв. Усходняй Беларусі [...]

Я стаяў за ліквідацыю былога Менскага сельскагаспадарчага інстытута і за перасяленне яго ў Горкі, выходзячы выключна з меркаванняў і патрэб беларускай нацыянальнай культуры [...]

Сельскагаспадарчы інстытут у Менску я разглядаў як чарнасоценнае гняздо расійскіх нацыяналістаў-асімілятараў, як «обрусительный» інстытут тыпу былога расійскага інстытута ў Новай Александрыі ў Польшчы. Ліквідацыю Менскага сельскагаспадарчага інстытута я разглядаў як канчатковы ўдар і перамогу над вялікадзяржаўна-шавіністычнай «кірсанаўшчынай».

Перанясенне Сельскагаспадарчага інстытута з Менска ў Горкі і арганізацыю там Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі я разглядаў як магчымасць стварыць першую нацыянальную беларускую вышэйшую навучальную ўстанову ў супрацьлегласць БДУ ў Менску, які я лічыў таксама цытадэляю вялікадзяржаўных шавіністаў і асімілятараў. У Горках, мне здавалася, ёсць усе ўмовы дзеля стварэння нацыянальнае Акадэміі сельскае гаспадаркі — адзінага і моцнага фарпосту беларускае нацыянальнае культуры на ўсім усходзе Беларусі [...]

Працуючы як сябра кіраўніцтва Акадэміі я ўзяў на сябе абавязак арганізатара ўсёй працы па беларусізацыі Акадэміі, беларусізацыі не толькі па форме (мова), але і па сутнасці — наданне ўсім бакам жыцця і дзейнасці у БСГА краёвага, мясцовага, нацыянальнага характару.

Я з'яўляўся таму ў Горках арганізатарам і кіраўніком т. зв. беларускай групы і блізкай да яе часткі горацкай групы навуковых працаўнікоў.

Кіраўніцтва БСГА ў асобе рэктара яе М. М. Козырава было, безумоўна, вялікадзяржаўна-шавіністычным, і Козыраў пачаў сваю дзейнасць з адмены і скасавання і той невяліччай беларусізацыі Акадэміі, якая да таго часу была ўжо зроблена. Козыраў абапіраўся на старую расійскую нацыяналістычную прафесуру («зуброў») як з Менскага, так і Горацкага інстытутаў. Я павёў рашучую барацьбу з самім Козыравым і з усёй яго сістэмай «kozyраўшчыны», якая была толькі новым выданнем «кірсанаўшчыны» [...]

Дзеля барацьбы з «kozyраўшчынай» я скарыстоўваў гадоўным чынам легальныя магчымасці — падача заявы пра неабходнасць і мерапрыемствы па беларусізацыі Акадэміі

ў ячэйку, выступленні на агульных сходах навуковых працаўнікоў, апазіцыя Козыраву ў кіраўніцтве і г. д.

Але ў часе выбараў новага кіраўніцтва Акадэміі я стаў на шлях і нелегальнай барацьбы супроць «kozyраўшчыны» — арганізацыя пашыранага сходу беларускай групы з удзелам горацкай групы, складанне асобнага спісу кандыдатаў у кіраўніцтве, пашырэнне гэтага спісу паміж навуковых працаўнікоў, нарады т. зв. беларускай групы і г. д.

Я асабліва завастрэў нацыянальны момант пры выпрацоўцы і прыняцці новае канстытуцыі (Статута) Акадэміі [...] Барацьба за канстытуцыю паміж вялікадзяржаўнай і нацыяналістычнай часткай навуковых працаўнікоў настолькі абвастрылася, што прыняцце канстытуцыі было фактычна сарвана на цэлых паўгода. Пазней быў прыняты ў асноўным вялікадзяржаўны праект Фралова—Вэйса.

Таксама ў вельмі рэзкай форме дабіваўся я беларусізацыі Запісак Акадэміі, я настойваў на 100% безадкладнай беларусізацыі [...]

Дзеля стварэння фармальных і легальных магчымасцяў па нацыяналізацыі Акадэміі я актыўна падтрымліваў працу Навуковага таварыства па вывучэнні Беларусі і Тэрміналагічнай камісіі пры ім. Гэтыя арганізацыі фактычна і былі месцам дзейнасці беларускай групоўкі.

Абвастрэнне нацыянальнага пытання з майго боку выяўлялася і ў маіх адносінах да працы Нацыянальнае камісіі пры кіраўніцтве Акадэміі. Калі я быў членам гэтае Нацыянальнае камісіі, я заўсёды настойваў на рэзкіх тэмпах правядзення беларусізацыі. Калі ж выявілася, што мае прапазіцыі не прымаюцца, я дэманстрацыйна пакінуў працу ў Нацыянальнай камісіі [...]

Пераходзячы да ацэнкі сваёй працы ў якасці дырэктара НДІ імя Леніна, адзначаю, што мне была вядома асноўная ўстаноўка на НДІ як будучую нацыянальную ўстанову ў галіне даследчай справы па сельскай гаспадарцы, супрацьстаўляемую меўшай арганізавацца Усесаюзнай акадэміі сельскай гаспадаркі імя Леніна. Гэта Акадэмія мелася быць размешчана амаль выключна ў Ленінградзе і Маскве, зусім мінуючы нацыянальныя рэспублікі, як БССР, УССР і г. д. У супрацьлегласць гэтай ідэі ўкраінскія і беларускія нацыянал-дэмакраты (Яната³⁷ і Смоліч) высунулі праект арганізацыі нацыянальных, рэспубліканскіх акадэміяў або

інстытутаў імя Леніна, якія б у суцэльнасці і склалі Усесаюзную акадэмію.

Я не толькі ведаў пра гэту ўстаноўку адносна будучага БелНДІ імя Леніна, але і дапамагаў Смолічу ўстанавіць па гэтым пытанні кантакт з украінскім працаўніком-даследчыкам Янатам. Я асабіста быў у Янаты ў Харкаве, на кватэры, здаецца, у канцы 1926 года і прывёз ад Янаты праекты арганізацыі Усеўкраінскай акадэміі сельскай гаспадаркі імя Леніна [...]

Працуючы ў якасці дырэктара НДІ, я ажыццяўляў цэлы шэраг мерапрыемстваў па рэканструкцыі даследчае справы БССР [...] Гэта — арыентацыя даследчае справы на існуючую эканоміку сельскай гаспадаркі БССР [...] У выніку такой арыентацыі нават частка чыста тэхнічных даследаў па сельскай гаспадарцы прыстасоўвалася пераважна да патрэб дробнай сельскай гаспадаркі. Даследы ж па эканоміцы і арганізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі амаль на 100% абслугоўвалі і прыстасоўваліся да эканомікі сялянскай гаспадаркі і да рэгулявання стыхійных міжгаспадарчых адносін зноў жа такі сялянскай гаспадаркі [...]

Ініцыятыва і ідэя стварэння Бюро сялянскіх рахунковых запісаў належала мне. Я высунуў гэтую ідэю пасля першага замежнага падарожжа ў Нямеччыну і Польшчу.

Звыш 50% усіх выданняў ішло за межы БССР, а з гэтага ліку каля паловы і за межы ССР. Выданні НДІ, выдрукаваныя ў беларускай мове, павінны былі быць, паводле маёй думкі, лепшай дэманстрацыяй за межамі БССР дасягненняў вышэйшых форм беларускае культуры. Вось чаму я і арганізаваў такую шырокую рассылку выданняў НДІ за межы БССР. Найбольш яскравым прыкладам такіх дэманстрацыйных выданняў НДІ з'яўляецца «Кліматычны атлас Беларусі» Кайгародава³⁸ [...]

Фактычна я сканцэнтравалі большасць галоўных даследчых устаноў Інстытута якраз у Менску і на разгортванні даследчых устаноў на перыферыі БССР я ішоў толькі ў крайнім выпадку. Рабіў я гэта па двух меркаваннях: 1) НДІ будзе моцным толькі тады, калі тут жа, пад Менскам, у адным месцы разгорнута будзе сталая цэментуючая база І-та, толькі гэта [дапамога] арганічна звязаць даследчыя станцыі НДІ паміж сабою, будзе паралізаваць моцныя ў той час цэнтрабежныя сілы ў І-це; 2) тэрытарыяльная бліз-

касць даследчых станцый НДІ пад Менскам створыць, мне здавалася, базу («даследчы камбінат»), на якой у далейшым можна будзе разгарнуць любую вышэйшую навучальную ўстанову; асабіста я лічыў мэтазгодным перанясенне БСГ Акадэміі з Горак у Менск і размяшчэнне яе на тэрыторыі даследчых станцый НДІ.

[...] Пра мае адмоўныя адносіны да Акадэміі ў Горках ведалі горацкія навуковыя працаўнікі, і многія з іх тлумачылі гэта часта персанальнымі прычынамі і адносінамі. Гэтае тлумачэнне неправільнае, яно вуальнае больш грунтоўна, больш прынцыповыя мае матывы. Перанясенне Акадэміі (вярней, былога Менскага сельскагаспадарчага інстытута) з Менска ў Горкі не апраўдала тых надзей, якія я ўскладаў на факт пераносу. Праўда, пераносам кірсанаўшчыне быў даны моцны ўдар, але адзін голы перанос не толькі не ліквідаваў кірсанаўшчыну, але, наадварот, нарадзіў яе ў новай, больш шкоднай для беларускай нацыянальнай культуры форме, форме козыраўшчыны. Кірсанаўшчына мела антаганіста не толькі ў беларускіх аграрнамічных колах, але і ў горацкіх навуковых працаўнікоў незалежна ад нацыянальнасці і нацыянальных поглядаў. З перанясеннем жа Сельскагаспадарчага інстытута з Менска ў Горкі і стварэннем БСГ Акадэміі зніклі супярэчнасці паміж менскай і горацкай групамі вялікадзяржаўна-асімілярскай прафесуры, узнік іх адзіны фронт супроць беларускасці пад эгідай Козырава і козыраўшчыны. Дзякуючы працы гэтых груп паступова зніклі і тыя невялікія здабыткі ў справе беларусізацыі Акадэміі, якія былі зроблены ў самым пачатку арганізацыі Акадэміі. Пасля першага разгрому беларускай групы ў Горках, які адбыўся хутка па маім пераездзе ў Менск, пачалася паступова дэбеларусізацыя Акадэміі. Козыраўшчына, як сістэма, мне здавалася, заваявала ўсе пазіцыі. З пераездам у Горкі прафесара Аляксеева³⁹ аб'яднаная вялікадзяржаўная група атрымывала моцнага супрацоўніка, а па выездзе Козырава фактычна свайго новага правадыра, козыраўшчына прымала новыя формы аляксееўшчыны. Горкі ператвараліся з перадавога фарпосту беларускае нацыянальнае культуры на ўсходзе БССР, чым яны былі, па маёй думцы, у пачатку арганізацыі Акадэміі, у цытадэлю вялікадзяржаўна-асімілярскага абрусіцельства.

Вось чаму і змяніліся мае адносіны да Горак. Дзеля змагання з кансалідаваным на новай аснове вялікадзяржаўным

шавінізмам у вышэйшай сельскагаспадарчай асвеце трэба было, паводле маіх поглядаў, аслабіць самую базу гэтай вялікадзяржаўнай групойкі — Сельскагаспадарчую акадэмію. А фактам пераносу Акадэміі з Горак у Менск можна б было нанесці гэтай новай форме вялікадзяржаўнасці («алексееўшчына») руйнуючы ўдар, як некалі ён быў нанесены кірсанаўшчыне пры ліквідацыі Менскага сельскагаспадарчага інстытута [...]

Я настойваў на арганізацыі на тэрыторыі БССР магчыма большага ліку даследчых устаноў наогул. А ўжо з гэтага ліку я намагаўся на стварэнні найбольшай колькасці на абшарах БССР усесаюзных даследчых інстытутаў і іх філіялаў, з перадачай фінансавання іх на саюзны бюджэт. Выходзіў пры гэтым я не з патрэб усяго СССР (хаця браў іх таксама на ўвагу), а галоўным чынам, а часамі выключна з інтарэсаў БССР у маім разуменні, г. зн. з інтарэсаў максімальнага капіталаўкладання ў гаспадарчае і культурнае будаўніцтва БССР, па магчымасці, коштам агульнасаюзных сродкаў: я стаяў за безадкладнае і найкарацейшае фактычнае ліквідаванне адсталасці БССР у гаспадарцы і культуры і ажыццяўляў гэту ідэю на практыцы даследчае справы. Пры маім непасрэдным удзеле ўдалося дабіцца арганізацыі ў БССР Усесаюзнага балотнага інстытута, а пры ўскосным удзеле — арганізацыі Усесаюзнага свінаводнага інстытута. Але я настойваў на заснаванні ў БССР апрача таго, Усесаюзнага бульбянага інстытута, Усесаюзнага канапляна-пяньковага інстытута, Усесаюзнага інстытута інтэнсіўнай зярнёвай гаспадаркі (зярнёвых, бабовых) і іншых [...]

Усесаюзны інстытут прыкладной батанікі звярочвае на беларускае аддзяленне сур'ёзную ўвагу, праектуе яго пашырэнне і даводзіць яго гадавы каштарыс да 60 000 рублёў, значыцца, праектуе досыць значныя па маштабе фінансавання беларускай даследчай справы капіталаўкладанні. Як толькі я ўсё гэта пабачыў, мае адносіны да Беларускага аддзялення пачалі змяняцца, зрабіліся прыхільнымі. Я вырашыў зусім не чапаць працу аддзялення, не ўносіць у праграму і план дзейнасці аддзялення ніякіх карэктываў, не ўвязваць праграму іх працы з рабочым планам даследчых станцый БССР, даць ім поўную магчымасць працаваць так, як яны самі хочуць, як хоча Усесаюзны інстытут у Ленінградзе. Усё гэта я рабіў, каб не даць поваду думаць ленінградцам хоць аб

якіх-небудзь маленькіх непрыязненых адносінах беларускіх даследчыкаў да іх працы, каб не выклікаць гэтым згортвання іх працы, а значыцца і капіталаўкладанняў [...]

[...] Баявым і першачарговым мерапрыемствам па Белгеафізу я паставіў пабудову Геафізічнай абсерваторыі, набыццё абсталявання для яе і безадкладную арганізацыю паглыбленае навуковае працы яе, хаця б для гэтага прыйшлося выпісваць навуковыя сілы з Нямецчыны (я хацеў выпісаць адтуль вядомага геафізіка д-ра Бютнэра⁴⁰). Пры гэтым я стаяў за тэрміновы пачатак працы па ўсіх аддзелах абсерваторыі, у тым ліку і па аддзеле зямнога магнетызму і сейсмалогіі, для чаго, апроча будынка абсерваторыі, трэба было рабіць яшчэ адмысловыя новыя пабудовы.

Чаму я так рабіў? А як жа — БССР цэлая рэспубліка і не мае сваёй нацыянальнай абсерваторыі. Па маіх поглядах, Беларусь павінна пабудаваць усе элементы *вышэйшых* форм нацыянальнай культуры, у тым ліку і абсерваторыю. А разам з тым абсерваторыі няма наогул ува ўсёй заходне-цэнтральнай частцы СССР: Беларусь павінна культурна не толькі дагнаць, але і перагнаць РСФСР у некаторых момантах культурнага будаўніцтва.

[...] У час замежнага падарожжа ва Усходнюю Прусію і Данію я «агітаваў» Прышчэпава за Беларускаю акадэмію навук; Прышчэпаў у той час быў рэзка супраць утварэння Акадэміі.

Перад афіцыйным адчыненнем БАН, але ўжо пасля аглашэння пастановы аб яе утварэнні, я напісаў даклад пра прынцыпы арганізацыі новай Акадэміі. Гэты даклад я разаслаў кіруючым партыйным і савецкім працаўнікам. У дакладзе праводзіцца зусім правідловая думка аб арганізацыі Акадэміі не па старым тыпе буржуазных акадэміяў (у нас была Расійская і Украінская) — з падзелам навук на чыстыя і прыкладныя і недапушчэннем у Акадэміі катэдраў па дысцыплінах тэхнікі, а па новым тыпе акадэміяў пралетарскіх, з якіх у СССР БАН будзе адною з першых. Я прапановаў канцэнтраваць усю навукова-даследчую працу ў БССР у БАН, перадаць Акадэміі ўсе існуючыя навукова-даследчыя інстытуты і ўстановы. Зноў жа, такая прапазіцыя з погляду інтарэсаў сацыялістычнага будаўніцтва была правідловай.

[...] Па даручэнні ІБК я паехаў у 1926 годзе ў Польшчу, на тры месяцы, збіраць матэрыял па вывучэнні Заходняй Бе-

ларусі. Я сабраў шмат каштоўнага матэрыялу па эканоміцы Заходняй Беларусі і, звярнуўшыся з навуковага падарожжа, пачаў яго распрацоўку. І вось што характэрна: аб эканамічным становішчы Заходняй Беларусі я надрукаваў усяго адзін артыкул у «Бальшавіку Беларусі» памерам у 1 аркуш, грунтоўную ж працу па эканоміцы Заходняй Беларусі я адклаў надалей, а сам заняўся распрацоўкай пытання найбольш блізкага маёй ідэалогіі і настроям, пытання пра межы Заходняй Беларусі ў Польшчы; працу аб межах Заходняй Беларусі я выдрукаваў кніжкай у 15 аркушаў (выданне ІБК).

Я прымаў удзел у Камітэце па абароне Грамады. У прыватнай гутарцы са Смолічам я выказаў незадавальненне дзейнасцю Камітэта, яго пасіўнасцю, неразгортваннем шырокай кампаніі абароны і г. д. — бо абарона Грамады ў масавай кампаніі спрыяла б, паводле маіх поглядаў, прапагандзе ў масах беларускай нацыянальнай культуры.

Перад выбарамі ў Беларускаю акадэмію навук я быў на вечары ў прафесара Смоліча і вёў прыватныя гутаркі пра неабходнасць зрабіць якія-небудзь крокі дзеля выбару ў акадэмікі Смоліча, адносіны да якога ў той час рабіліся ўсё больш крытычнымі з боку партыйнай і савецкай грамадскасці.

[...] Беларускі нацыянальны рух пачаўся позна; трохі-трохі масавыя рысы ён набываў толькі з [часу] рэвалюцыі 1905 года. Беларусы былі нацыяй у сабе, але не нацыяй для сябе. Працэс пранікнення ў масы беларускай нацыянальнай свядомасці ішоў надта марудна. Характэрныя рысы беларускай нацыянальнасці — мова, песні, эпас і г. д. — не выяўляліся яскрава і актыўна, лёгка паддаваліся ўплыву суседніх нацый (расійцаў і палякаў), паступова знікалі, асіміляваліся. Жывучы на самым усходзе БССР (Мсціслаўшчына), я сам заўважаў ужо з маладых, 13–14 год, якія велічэзныя поспехі робіць расійская асіміляцыя на Беларусі праз школу, суд, адміністрацыю, інтэлігенцыю, газеты, чыгункі, гарады і г. д. Я бачыў, як амаль з кожным годам змяняецца лексічны склад мовы, песні робяцца мяшанымі або расійскімі і г. д. Бачыў я таксама, што носьбітам асіміляцыі Беларусі з’яўляецца беларускі кулак, сталыпінскі хутарэц, паны, падпанкі, папы і паповічы, уся інтэлігенцыя. Так варожасць нацыянальная злучалася з варожасцю сацыяльнаю.

Агульнапрынятай думкай расійскай буржуазнай інтэлігенцыі (за зусім невялікімі выключэннямі) было адмаўленне за беларусамі права на годнасць нацыі, непрызнанне беларусаў за асобны народ, беларускай мовы за самастойную культурную мову, прызнанне няўхільнай асіміляцыі беларусаў, іх знішчэння як нацыі. Нават сярод марксісцка-бальшавіцкай інтэлігенцыі сустракаюцца такія погляды — Бройда, Трайнін, Ларын і г. д. Няма чаго і казаць пра меншавікоў і эсэраў.

Усё гэта радзіла ўва мне небяспеку за далейшае існаванне беларусаў як нацыі; думка, што «беларусам як нацыі пагражае смерць», ніколі не пакідала мяне. Я жыў як бы пад фетышам беларускае нацыі.

[...] Вывучаючы эканоміку і гісторыю Беларусі, я прыйшоў да выніку, што пры ўмове барацьбы дзвюх магутных культур і сістэм народнай гаспадаркі — расійскай і польскай — трэцяя самастойная культура, а тым больш дзяржаўнасць — беларуская патэнцыяльна ў дзесяткі разоў за суседзяў слабейшая, існаваць не можа. Гэта было для мяне адным з найцвярдзейшых вынікаў, арыентуючых далейшыя погляды. Сацыялізм нішчыць нацыянальную барацьбу, нішчыць войны, нацыянальнае прыгнечанне. (Так я разважаў яшчэ ў 1920 годзе.) А калі гэтак, значыцца, толькі ў сацыялізме — выратаванне беларускай нацыі. «К сацыялізму — к адраджэнню», — вось мой лозунг з 1920 года.

[...] Больш пазнаёміўшыся з марксізмам, у прыватнасці, з працамі Леніна па нацыяльным пытанні, я не змяніў адзначаных маіх поглядаў, а толькі развіваў іх і ўдасканальваў, беручы з марксізму тое, што ўзмацняла мае погляды.

[...] Я імкнуўся тэарэтычна сканструяваць такую адзіную беларускую нацыянальную сістэму гаспадаркі, якая б кансалідавала беларускія тэорыі ў моцнае нацыянальнае адзінства, якая б спыніла цэнтрабежна-асіміляртарскія сілы на Беларусі, дапамагала б стварэнню і замацаванню беларускае нацыянальнае культуры.

Разумеючы, што пры капіталістычнай Расіі і Польшчы не будзе існаваць самастойная па дзяржаўнасці і культуры Беларусь, што савецкая сістэма дзяржаўнасці найбольш спрыяе развіццю нацыянальнае беларускае культуры і рэканструкцыі гаспадаркі (нацыянальная сістэма), — я ўвесь час стаяў за савецкі лад на Беларусі, за Савецкую Беларусь, супроць панскай Польшчы, за далучэнне Заходняй Беларусі

да БССР [...] Я разгортваў думкі аб бальшавізацыі беларускага нацыянальнага руху, стаяў за тое, каб ініцыятыва і кіраўніцтва справай будаўніцтва беларускай нацыянальнай культуры былі цалкам у руках беларускіх камуністаў.

[...] Я разважаў так: К. Маркс некалі адносіўся вельмі спагадліва да нацыянальна-рэвалюцыйных рухаў Польшчы і Ірландыі; чаму ж зараз не можа беларускі нацыянальны рух быць нацыянальна-рэвалюцыйным, супадаючым з інтарэсамі пралетарскай рэвалюцыі?

[...] Будучую форму дзяржаўнасці Беларусі этнаграфічнай, Беларусі аб'яднанай я бачыў ў самастойнай савецкай рэспубліцы, якая ўваходзіць у склад Еўрапейска-Азіяцкага СССР, з уключэннем, апрача сучаснага СССР, Савецка-Заходняй Еўропы, перш-наперш Савецкай Польшчы, Савецкай Нямеччыны, Савецкай Прыбалтыкі. Канешне, я лічыў, што ў тых умовах сістэма цэнтралізму будзе меншая і што магчымасці развіцця самастойнай беларускай культуры будуць самыя поўныя.

[...] Прыналежнасць сваю да СВБ, да ТКП і да Аб'яднанай контррэвалюцыйнай арганізацыі БССР я рашуча абвяргаю.

1930–1931

ПРА БЕЛАРУСКУЮ НАВУКУ

КАЛЯ ВЫТОКАЎ БЕЛАРУСКАЙ САВЕЦКАЙ НАВУКІ

Вытокі беларускай савецкай навукі прыпадаюць на пачатак 20-х гадоў. Мінуў жудасны час кайзераўска-нямецкай акупацыі. Беларускі народ набыў у 1919 годзе сваю дзяржаўнасць, але ў хуткім часе зноў перажыў жахі белапольскай акупацыі і заняволення Заходняй Беларусі аж на 19 год. Прымусовае далучэнне Заходняй Беларусі да буржуазнай Польшчы было сапраўднай трагедыяй беларускага народа. Уладзімір Дубоўка¹ адлюстравваў гэта ў вершы «Наля» (1925):

За што, за што нас доля пакарала,
парэзала на часткі дзве зару?
Адна зара, ой зорка-зараніца —
у літарак БССР цвіце.
Другая ночы, ночы-начаніцы
дапамагае крыллем шалясцець.

Сталіца Беларусі — горад Мінск зрабіўся прыцягальным цэнтрам беларускай савецкай культуры і навукі, на яго з нязгаснай надзеяй глядзелі беларусы, якія апынуліся часова за межамі савецкай Радзімы. Стварэнне ў 1922 годзе Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, непадзельнай часткай якога зрабілася Савецкая Беларусь, яшчэ больш павялічыла палітычнае і культурнае значэнне Мінска.

Невыпадкова менавіта ў год утварэння ССРСР у Мінску быў заснаваны Інстытут беларускай культуры, Інбелкульт, праз 7 гадоў рэарганізаваны ў Беларускаю акадэмію навук. Адзначаючы 50-годдзе АН БССР, варта ўспомніць пра вы-

токі беларускай савецкай навукі, пра дзейнасць Інстытута беларускай культуры.

Матэрыяльныя магчымасці, якія меў Інбелкульт з каштарысам у паўмільёна рублёў і штатам менш за 200 адзінак, здаюцца мізэрнымі ў параўнанні з магчымасцямі сучаснай АН БССР, з яе каштарысам у 50 мільёнаў рублёў і 14 тыс. навуковых супрацоўнікаў. Аднак абмежаванасць матэрыяльных магчымасцяў не перашкодзіла Інбелкульту пакінуць прыкметны след у развіцці некаторых галін беларускай савецкай навукі.

Найбольшых поспехаў дасягнуў Інбелкульт у вывучэнні палеаліту. Нястомныя археалагічныя пошукі даследчыкаў Інбелкульту завяршыліся адшуканнем дзвюх класічных познапалеалітычных стаянак. У 1926 годзе тэленавіты беларускі археолаг Канстанцін Палікарповіч² знайшоў стаянку Бердыж на Сожы, а ў 1928 годзе Юры Попель³ — стаянку Юравічы на Прыпяці. Гэтыя стаянкі — самыя старажытныя і пакуль што адзіныя паселішчы першабытнага, палеалітычнага чалавека на Беларусі. Прайшло больш за 50 год, а новыя познапалеалітычныя стаянкі так і не былі знойдзены ў Беларусі, нягледзячы на дэтальныя пошукі археолагаў, геологаў і географіаў.

Значныя здабыткі меў Інбелкульт у складанні слоўніка беларускай мовы і беларускай навуковай тэрміналогіі. Плённа працавалі ў гэтым напрамку Сцяпан Некрашэвіч (першы старшыня Інбелкульту), Мікола Байкоў⁴, Браніслаў Эпімах-Шыпіла⁵, Янка Купала, Якуб Колас, Максім Гарэцкі, Пятро Бузук⁶, Іван Бялькевіч⁷, Уладзімір Дубоўка, Міхась Ганчарык⁸, Алесь Вечар⁹ і інш. Былі надрукаваны першыя акадэмічнага тыпу Беларуска-расійскі слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча, практычны Расійска-беларускі слоўнік М. Байкова і М. Гарэцкага, а таксама тэрміналагічны даведнікі па асноўных галінах навукі.

Вялікая праца вялася па складанні слоўніка жывой беларускай мовы; шматлікія карткі гэтага слоўніка загінулі ў час Вялікай Айчыннай вайны. П. Бузук стварыў кнігу «Спробы лінгвістычнай геаграфіі Беларусі» (1928).

Пільную ўвагу аддаваў Інбелкульт складанню гістарычнага слоўніка беларускай мовы, дыялектных слоўнікаў, слоўніка беларускай літаратурнай мовы і г.д.

Патрэба ў тэрміналагічных слоўніках у той час была вялікая — неабходна было забяспечыць выкладанне па-беларуску ў сярэдніх школах, у тэхнікумах і нават у некаторых вышэйшых навучальных установах. Таму праца слоўнікавай і тэрміналагічнай камісій Інбелкульты была найбольш актыўнай і масавай. Цікава было прысутнічаць на пасяджэннях гэтых камісій, пачуць вырашальныя заўвагі славурых лексікографў, мовазнаўцаў, пісьменнікаў, розных спецыялістаў. Трапляліся ёмкія народныя назвы, узніклі добрыя наватворы.

Выключна масавы характар насіла ў Інбелкульце праца па складанні краёвых слоўнікаў: усходняй Магілёўшчыны (пераважна Калінінская акруга), Віцебшчыны, Мазыршчыны, Чэрвеньшчыны, Случчыны і інш. Вялікую працу рабілі асобныя даследчыкі-энтузіясты — І. Бялькевіч, Мікалай Каспяровіч¹⁰, Мікалай Шатэрнік¹¹, А. Крукоўскі¹², а таксама шматлікія карэспандэнты — члены краязнаўчых таварыстваў, гурткоў, студэнты, вучні, падпісчыкі часопіса «Наш край», аматары роднага слова.

Актыўна працавалі ў Інбелкульце гісторыкі: па гісторыі Беларусі (Уладзімір Пічэта¹³, Васіль Дружчыц¹⁴ і інш.), гісторыі беларускіх гарадоў, асветы, права (Дзмітрый Даўгяла¹⁵ і інш.), народнай гаспадаркі (В. Доўнар-Запольскі), беларускага мастацтва (Мікола Шчакаціхін¹⁶), па гісторыі беларускай літаратуры (Іван Замоцін¹⁷, М. Гарэцкі). Былі выдадзены «Працы і матэрыялы да гісторыі і археалогіі Беларусі» (1926–1927); «Беларускі архіў» (1927–1928); «Чатырохсотлецце беларускага друку» (1926).

Пры кафедры гісторыі беларускай мовы існавала камісія па выданні твораў беларускіх пісьменнікаў. Камісія падрыхтавала да друку Збор твораў Максіма Багдановіча пад рэдакцыяй І. Замоціна. Двухтомнік выйшаў у Мінску ў 1927–1928 гады. Гэта адно з першых і лепшых выданняў класікаў беларускай літаратуры.

Вельмі станоўчай асаблівасцю Інстытута беларускай культуры было тое, што ён не абмяжоўваўся даследаваннямі толькі ў галіне гуманітарных навук, але ахопліваў шырокае кола навук у галіне прыроды і гаспадаркі. Такія даследаванні асабліва разгарнуліся ў 1924–1926 гады пасля далучэння да БССР частак тэрыторыі Віцебшчыны, Магілёўшчыны, Смаленшчыны і Гомельшчыны.

Вывучэнне глебаў Беларусі вялі ў Інбелкульце і па яго даручэннях будучыя акадэмікі АН БССР Якаў Афанасьеў¹⁸ і Павел Рагавы¹⁹, будучы член-карэспандэнт АН БССР Андрэй Мядзведзеў²⁰, старэйшы навуковы супрацоўнік будучы прафесар П. Кучынскі²¹, старэйшыя навуковыя супрацоўнікі Н. Булгакаў²², В. Пашын²³ і Р. Пратасеня²⁴. Тэрытарыяльныя даследаванні глеб у м. 1:126000 ахапілі ўсе 10 акруг БССР, у выніку якіх была складзена папярэдняя карта глебаў Беларусі.

Для кіраўніцтва глебавымі і геалагічнымі даследаваннямі ў Інбелкульце была створана глебава-геалагічная камісія на чале з будучым акадэмікам Мікалаем Бліадухам²⁵. Ужо ў 1924 годзе ў Інбелкульце адбылася першая Усебеларуская глебазнаўчая канферэнцыя, а затым створана даследчая кафедра глебазнаўства пад кіраўніцтвам Я. Афанасьева, ператвораная пазней у Інстытут аграглебазнаўства і ўгнаенняў АН БССР.

Як бачым, у самым пачатку глебавых даследаванняў Беларусі, арганізаваных Інбелкультам, у іх выявіліся дзве прагрэсіўныя тэндэнцыі: а) цесная сувязь глебавай навукі з патрабаваннямі народнай гаспадаркі, з практыкай; б) арганічная сувязь вывучэння глебаў Беларусі з геалогіяй і іншымі прыродазнаўчымі навукамі.

Мне прыемна ўспомніць тагачасную сумесную экскурсію з Я. Афанасьевым у ваколіцах Мінска, у раёне Сенніцы (дзе некалі жыў і працаваў на зямлі з бацькамі Янка Купала). Колькі ўвагі аддаваў Якаў Мікітавіч дакладным назіранням над сувяззю асабліва глебавага покрыва з рэльефам і мікрарэльефам канцовамарэнных утварэнняў.

Геалагічныя даследаванні ў Беларусі ўзначаліў у Інбелкульце прафесар М. Бліадуха, будучы першы акадэмік-геолаг у Беларускай акадэміі навук. Выдатны горны інжынер, выхаванец слаўтага Горнага інстытута ў Пецярбургу, да пераезду ў БССР у 1922 годзе паспяхова працаваў у Сібіры і на Далёкім Усходзе, дзе адшукаў багатыя радовішчы карысных выкапняў, у тым ліку каменнага вугалю і каляровых металаў.

З прыездам у Беларусь М. Бліадуха накіраваў геалагічныя даследаванні на пошукі і вывучэнне карысных выкапняў. Але паспяхова зрабіць гэта можна было толькі на грунтоўнай навуковай базе. І М. Бліадуха арганізуе ў БССР комплексную геалагічную здымку, спалучаную з геаграфічнымі

даследаваннямі і свідраваннем свідравін у Мінску, Полацку, Бабруйску, на Палессі — у Даманавічах і каля Давыдаўкі.

Экспедыцыйныя геалагічныя даследаванні пад кіраўніцтвам М. Бліадухі ахапілі ў першую чаргу Калінінскую, Аршанскую і Магілёўскую акругі. У басейне Сожа былі адшуканы паклады крэйды, мергелю і фасфарытаў, на выкарыстанні якіх быў пабудаваны Крычаўскі цэментны завод.

М. Бліадуха валодаў глыбокімі геалагічнымі ведамі і тонкай інтуіцыяй. Мне давялося прысутнічаць на пасяджэнні Саўнаркама БССР пад старшынствам Мікалая Галадзеда, на якім М. Бліадуха рабіў даклад пра вынікі сваіх геалагічных і гідрагеалагічных даследаванняў у Бабруйску. Аналізуючы хімічны склад падземных вод Бабруйска і паўночных раёнаў Палесся, асабліва хларыдна-натрыева-кальцыевых вод, М. Бліадуха выказаў меркаванне пра магчымасць адшукання пакладаў каменнай солі і нават нафты на Палессі. Гэта меркаванне бліскуча пацвердзілася. На базе мінеральных вод у Бабруйску быў створаны санаторый імя У.І.Леніна.

М. Бліадуха прывёз з Сібіры багатую калекцыю горных парод і мінералаў, якую ён перадаў Інбелкульту.

З 1929 года М. Бліадуха ўзначаліў Інстытут геалогіі і гідрагеалогіі Інбелкульту.

Па даручэнні Інбелкульту геалагічныя даследаванні на Віцебшчыне, Аршаншчыне і Магілёўшчыне вёў прафесар кафедры геалогіі і гідрагеалогіі Горацкага сельскагаспадарчага інстытута, ператворанага ў 1925 годзе ў Беларускаю сельскагаспадарчую акадэмію, Фрыдрых Лунгерсгаўзен²⁶. Некалькі гадоў запар Фрыдрых Вільгельмавіч разам з сынамі-студэнтам, будучым выдатным савецкім геалагам Людвігам Лунгерсгаўзенам, рабілі сістэматычныя даследаванні басейна Заходняй Дзвіны, асабліва яе тэрас. Ф. Лунгерсгаўзен склаў на беларускай мове першы дапаможнік па геалогіі Беларусі — «Уступ у геалогію Беларусі», надрукаваны пазней у «Працах Горы-Горацкага навуковага таварыства БАН», т. 7, 1930.

У галіне геаграфічных навук працаваў у Інбелкульту Міхайла Грамыка²⁷, Мікалай Азбукін²⁸, І. Троська²⁹ і інш. М. Грамыка надрукаваў на беларускай мове першыя падручнікі «Крышталаграфія» і «Мінералогія» (1926). М. Азбукін даследаваў канцовыя марэны Беларусі, тыпы паселішчаў БССР, асабліва гарадоў і мястэчак, тыпы сялянскіх будынкаў,

геаграфію асобных акруг Беларусі, напрыклад Мазырскую акругу (1928) і інш.

Геаграфы Інбелкульта склалі першую дазіметрычную карту Беларусі (карту гушчыні насельніцтва), за якую Усеаюзнае географічнае таварыства ўзнагародзіла іх залатым медалём. І. Троська вывучаў географію культуры БССР, размяшчэння школ, навучальных устаноў і інш.

Геаграфы Інбелкульта вывучалі географію і Заходняй Беларусі, перш за ўсё змены нацыянальнага складу яе насельніцтва пад уплывам прымусовай паланізацыі, заснавання паселішчаў вайсковых асаднікаў, фальсіфікацыі перапісаў насельніцтва. Вынікі даследаванняў былі надрукаваны Інбелкультам у 1928 годзе: «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)» на беларускай і англійскай мовах.

Цікавілі даследчыкаў географіі Беларусі і пытанні географіі рэк нашай рэспублікі, вывучэнне іх гідралогіі, гідрэнергетычных рэсурсаў. Асабліва паспяхова працаваў у гэтым напрамку прафесар Аляксандр Дубах³⁰, заснавальнік савецкай патамалогіі, будучы беларускі акадэмік, а таксама інжынер-гідратэхнік К. Хржанеўскі³¹, які падлічыў гідрэнергетычныя рэсурсы Беларусі.

У галіне даследаванняў клімату Беларусі па запрашэнні Інбелкульта працаваў прафесар А. Кайгародаў, будучы акадэмік Беларускай акадэміі навук; ён распачаў складанне «Кліматычнага атласа Беларусі», які быў надрукаваны сумесна з Беларускай НДІ сельскай і лясной гаспадаркі імя У.І.Леніна пры СНК БССР у 1928 годзе; гэты атлас быў вельмі высока ацэнены ў СССР і за яго межамі.

Даследчыкі Інбелкульта надавалі вялікае значэнне даследаванням у галіне эканамічнай географіі (Алесь Бурбіс³², Гаўрыла Гарэцкі, С. Ждановіч³³, А. Ярашчук³⁴). Каб паспяхова аднаўляць і перабудоўваць народную гаспадарку Беларусі, трэба было ведаць яе сучасны стан, яе географію, змены эканамічнай географіі ў часе.

Найцікавейшай асобай сярод прадстаўнікоў савецкай эканамічнай географіі ў БССР і ў Інбелкульце быў Алесь Лаўрынавіч Бурбіс. Выдатны грамадскі і культурны дзеяч Беларусі, адзін з заснавальнікаў Беларускай сацыялістычнай грамады і пачынальнікаў беларускага прафесійнага тэатра, член камуністычнай партыі, які спазнаў царскую турму і ня-

годы быту, Алесь Бурбіс пражыў кароткае жыццё, няпоўных 37 год. І ўжо ў самым канцы жыцця, хворы, Алесь Бурбіс захапіўся даследаваннямі па эканамічнай геаграфіі Беларусі; ён напісаў вельмі цікавы «Кароткі нарыс па эканамічнай геаграфіі Беларусі» («Народное хозяйство Белоруссии», № 4, 1922).

Алесь Бурбіс шмат сіл аддаў вывучэнню матэрыялаў чыгуначных перавозак з усіх станцый Беларусі, каб зразумець гандлёвыя сувязі Беларусі з іншымі эканамічнымі рэгіёнамі, спазнаць спецыфічныя асаблівасці асобных эканамічных раёнаў БССР.

Па тым жа шляху пайшлі С. Ждановіч і А. Ярашчук, якія вывучалі чыгуначныя перавозкі сельскагаспадарчай прадукцыі з розных станцый БССР, іх дынаміку ў дарэвалюцыйныя гады. Так спазнавалася таварная спецыялізацыя сельскагаспадарчых раёнаў БССР.

Падлік нацыянальнага прыбытку шасці губерняў Беларусі за 1896 — 1900 гады і 1909 — 1913 гады (Г. Гарэцкі «Народны прыбытак Беларусі», 1926) паказаў, што прыбытак аднаго жыхара Беларускага эканамічнага рэгіёна быў у паўтара раза меншы, чым сярэдняга жыхара еўрапейскай Расіі. У гэтым паказчыку выяўлялася агульная беднасць беларускага народа як вынік эканамічнай палітыкі царызму ў адносінах да ўскраін. Разам з тым назіралася і паступовае павелічэнне прыбытку ад найбольш інтэнсіўных, таварных галін гаспадаркі — жывёлагадоўлі, асабліва свінагадоўлі, ільнаводства, бульбаводства, браварніцтва.

Геаграфы Інбелкульта адгукнуліся на патрабаванні асвятліць эканамічную геаграфію Гомельскай губерні ў сувязі з далучэннем часткі Гомельшчыны да БССР. Былі складзены і надрукаваны нарысы пра сельскую гаспадарку, насельніцтва, грузаварот Гомельшчыны (Г. Гарэцкі, С. Ждановіч і інш.).

Инбелкульт арганізаваў спецыяльную экспедыцыю па вывучэнні эканамічнай геаграфіі Беларускага Палесся, сумесна з БелНДІ сельскай і лясной гаспадаркі імя У. І. Леніна — экспедыцыю па вывучэнні эканомікі меліярацыі пад кіраўніцтвам прафесара Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі Н. Фралова³⁵. Экспедыцыя сабрала вельмі каштоўныя матэрыялы па эфектыўнасці меліярацыйных работ Палесся, выкананых Жылінскім.

Былі распачаты даследаванні і ў галіне геафізікі, для выканання якіх былі запрошаны прафесары М. Сіроцін³⁶ і А. Кайгародаў. Быў складзены праект арганізацыі беларускай геафізічнай службы — Белгеафіза. У 1928 годзе пад кіраўніцтвам А. Кайгародава было распачата складанне праекта будынка Беларускай геафізічнай абсерваторыі, па якім пазней і быў пабудаваны сённяшні будынак.

Шырокія даследаванні праводзіў Інбелкульт і ў галіне геабатанікі. Была арганізавана экспедыцыя пад кіраўніцтвам выдатнага геабатаніка прафесара М. Кузняцова³⁷ з удзелам вядомых даследчыкаў У. Адамава, В. Міхайлоўскай, В. Палянскай, Н. Савіча, У. Дактуроўскага, І. Васількова³⁸ і інш.

Заалагічным даследаванні паспяхова праводзіліся пад кіраўніцтвам прафесара А. Фядзюшына³⁹, які арганізоўваў сістэматычныя экспедыцыі, вынікі якіх друкаваліся ў «Матэрыялах да вывучэння флоры і фауны Беларусі».

Актыўна працавала сельскагаспадарчая секцыя інстытута ў складзе С. Скандракова, М. Бурштэйна, П. Рагавога, М. Ганчарыка, С.І.Журыка, І. Кісякова, М. Лайкова, С. Тупяневіча, І. Грабоўскага, П. Труса, А. Дзямідовіча, П. Санько⁴⁰, У. Адамава, С. Ждановіча, Г. Гарэцкага і інш. Тэрміналагічная камісія гэтай секцыі склала Слоўнік беларускай сельскагаспадарчай навуковай тэрміналогіі. Па ініцыятыве секцыі быў створаны Беларускі навукова-даследчы інстытут сельскай і лясной гаспадаркі імя У.І.Леніна пры СНГ БССР. Секцыя дапамагала арганізацыі ў Горках Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі, садзейнічала вытворчай сувязі Інбелкульту з БелНДІ сельскай і лясной гаспадаркі і заключэнню паміж імі ўмоў садружнасці.

Инбелкульт клапаціўся аб жывой сувязі навукі і вытворчасці, аб удзеле ў навуковых даследаваннях прадстаўнікоў вытворчасці. З гэтай мэтай былі арганізаваны многія краязнаўчыя таварыствы па ўсёй рэспубліцы, пры інстытуце існавала Цэнтральнае бюро краязнаўства, выдаваўся часопіс «Наш край» з удзелам Змітрака Бядулі.

У рабоце Інбелкульту ўдзельнічалі многія навуковыя супрацоўнікі вышэйшых навучальных устаноў БССР. Пры Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі было заснавана таварыства па вывучэнні Беларусі, якое выдала некалькі тамоў з працамі сваіх членаў.

Аглядаючы дзейнасць Інбелкульта за ўвесь мінулы час, варта адзначыць тое галоўнае, што было дасягнута папярэднякам Беларускай акадэміі навук і захавала сваё значэнне да нашага часу. Гэта, па-першае, гарманічнае спалучэнне навуковых даследаванняў па ўсіх асноўных галінах навукі; па-другое, першачарговае развіццё даследаванняў па тых галінах навукі, вынікі якіх мелі вырашальнае значэнне для патрэб сацыялістычнага будаўніцтва ў БССР; па-трэцяе, быў закладзены падмурак Беларускай савецкай навукі як непадзельнай часткі ўсёй савецкай навукі пры спецыфічных нацыянальных умовах, пры шырокім ужыванні Беларускай мовы.

1979

КАРОТКІ ўСПАМІН ПРА АДЧЫНЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ АКАДЭМІІ НАВУК

Адчыненне Беларускай акадэміі навук адбылося ў канцы дзесяцігоддзя існавання БССР і кампартыі Беларусі. Заснаванне Беларускай АН было сімвалам найвялікшых дасягненняў ленінскай нацыянальнай палітыкі. Таму адчыненне Акадэміі навук набыло асаблівую ўрачыстасць і святочнасць. На ім прысутнічалі прадстаўнікі ЦК ВКП(б) і ЦВК СССР, ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР, АН СССР, Усеўкраінскай АН, многіх навуковых арганізацый Савецкага Саюза. Колькасць урадавых віншавальных тэлеграм перавысіла 80. Адчыненне адбылося ў прыгожым будынку Дома культуры, дзе цяпер змяшчаецца Рускі тэатр імя Горкага. У вялікай зале, дзе сядзелі новаабраныя акадэмікі і многа гасцей, панавала цішыня і напружанае чаканне. Урачысты сход распачаў старшыня ўрадавай камісіі па рэарганізацыі Інбелкульта ў АН сакратар ЦВК А. Хацкевіч¹. Ён абвясціў прозвішчы першых акадэмікаў БАН. Сярод вучоных і грамадскіх дзеячаў Беларусі былі названы Усевалад Ігнатоўскі², Браніслаў Тарашкевіч, які тады сядзеў у турме буржуазнай Польшчы, Сцяпан Некрашэвіч, Янка Купала, Якуб Колас, Цішка Гартны³, Іван Пятровіч (Янка Нёманскі)⁴, Уладзімір Пічэта, Іван Замоцін, Вацлаў Ластоўскі⁵, Язэп Лёсік, Я. Афанасьеў, М. Малюшыцкі⁶, Мікалай Блядуха, А. Дубах, С. Вышалескі⁷, Гаўрыла Гарэцкі

і іншыя. Паміж першых акадэмікаў БАН былі вядомыя вучоныя СССР, якія жылі за межамі Беларусі, — А. Карпінскі⁸, С. Ольдэнбург⁹, М. Пакроўскі¹⁰, М. Мар¹¹, В. Вільямс¹², П. Туткоўскі¹³, М. Скрыпнік¹⁴, Д. Забалотны¹⁵. Імя кожнага акадэміка БАН сустракалася воплескамі, асабліва гучнымі былі воплескі, калі называліся імёны Янкі Купалы і Якуба Коласа. Беларускаю Акадэмію навук цёпла вітаў Мікалай Галадзед. У. Ігнатоўскі зрабіў даклад пра шлях развіцця БАН ад тэрміналагічнай камісіі і Інбелкульта, пра ролю Акадэміі ў росквіце беларускай нацыянальнай культуры і народнай гаспадаркі БССР. Усіх прысутных акадэмікаў БАН сфатаграфавалі паасобку. [...]

[1978]

ЖЫЦЦЁ ПАТРАБУЕ

Што патрэбна зрабіць у будучым для далейшага развіцця беларускай мовазнаўчай навукі?

Першае маё пажаданне такое. Трэба паставіць даследаванні жывой народнай беларускай лексікі XIV—XVIII стагоддзяў. Менавіта народнай, не кніжнай. За першакрыніцы ўзяць летапісы тыпу Баркалабаўскага, Быхаўца, алькітабы, лісты, акты, успаміны, фальклор, хатнія запісы і г.д.

Другое пажаданне. Трэба шырэй паставіць укладанне мясцовых слоўнікаў жывой беларускай мовы, запісваючы толькі арыгінальныя словы, каб вычарпальна сабраць залаты фонд скарбаў беларускай лексікі.

Трэцяе пажаданне. Варта шырока даследаваць сучасныя лексічныя працэсы жывой беларускай мовы. Трэба вывучаць, як змяняецца лексічны склад беларускай мовы ў розных сацыяльных асяроддзях і ў розных геаграфічных зонах уплыву суседніх моў. Трэба прасачыць у самых тонкіх нюансах, як змяняецца беларуская лексіка сярод сялян, рабочых, інтэлігенцыі, навучэнцаў, студэнтаў, артыстаў, навуковых працаўнікоў, пісьменнікаў і г.д.

Чацвёртае пажаданне. Трэба скласці слоўнік найбольш пашыраных лексічных памылак у сучаснай беларускай мове, каб захаваць чысціню беларускай мовы, і вуснай і пісьмовай,

папярэдзіць шырокія колы ад пагрозы засмечвання і магчымай дэструкцыі беларускай мовы.

1979

АБ ПРЫРОДНА-ГІСТАРЫЧНЫМ АСЯРОДКУ МІНСКА

Наш Мінск, сталіца Беларусі, горад-герой, горад-партызан, вылучаецца спаміж буйных гарадоў Савецкага Саюза дзвюма яскравымі асаблівасцямі. Па-першае — гэта горад надзвычайна вялікіх тэмпаў росту насельніцтва за савецкі час: колькасць яго ў Мінску ўзрасла ў 15 разоў, што дало падставы гаварыць пра мінскі дэмаграфічны феномен.

Па-другое, Мінск поўнасцю размяшчаецца на канцовых ледавіковых утварэннях, на ледавіковых, марэнных узвышшах-градах і на западзінах, лагчынах, нізінах між градамі. І хаця няма тут вялікай ракі, але наша невялікая Свіслач так угрызлася ў ледавіковыя ўзвышшы, так прыгожа віецца між марэннымі градамі ў напрамку руху ледавікоў, з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, што ўтварыліся чароўныя краявіды непаўторнага характа.

У якасці найбольш характэрнага вылучаецца цэнтральнае ледавіковае ўзвышша, на якім разбудаваўся прыродна-гістарычны асяродак Мінска. У гэта ўзвышша ўгрызлася Свіслач, стварыўшы 3 вялікія правабярэжныя лукавіны: Няміжскую, Купалаўскую і Кастрычніцкую.

У мясцінах набліжэння лукавін да ледавіковага ўзвышша ўзніклі найбольшыя кантрасты рэльефу і самыя прывабныя краявіды — як на ўзвышшах, так і на іх схілах, у нізінах і на тэрасах. Менавіта ў гэтых мясцінах пераважна і сяліліся старажытныя жыхары Мінску.

Сустрэўшы каля Нямігі значную перашкоду ў форме цэнтральнага ледавіковага ўзвышша, рака Свіслач звярнула ўлева, каб абысці гэта ўзвышша. А абышоўшы цэнтральнае ўзвышша, Свіслач звярнула ўправа, утварыўшы вялікую левабярэжную Чырвонаармейскую лукавіну.

Вышэй цэнтральнага ледавіковага ўзвышша Свіслач у вялікі паводкі рабіла падпруды, на месцы якіх фармавалася надпоплаўная тэраса Свіслачы — арэна будучай бітвы на Нямізе, апетай у «Слове аб палку Ігаравым», месца заснавання Мінска.

Выбар мясціны для будаўніцтва горада Мінска быў, такім чынам, вызначаны самой прыродай, рэльефам, геамарфалогіяй, размяшчэннем цэнтральнага ледавіковага ўзвышша. Менавіта тут і ўтварыўся прыродна-гістарычны асяродак Мінска. Захаванне гэтага асяродка ў непарушным выглядзе з'яўляецца пачэсным абавязкам будаўнікоў Мінска. Варта было б гэты асяродак абвесціць запаведным.

Будаўнікі Мінска маюць магчымасць захаваць і палепшыць прыроднае прыгаство Мінска, гарманічна спалучыўшы будаўніцтва горада і асаблівасці рэльефу Мінска, яго геамарфалогіі. Ёсць поўныя падставы ажыццявіць геамарфалагічны феномен Мінска.

У гэтым грамадзянскі абавязак будаўнікоў і жыхароў роднага горада. Хораша напісаў пра гэта наш таленавіты паэт Пімен Панчанка¹:

Ад плошчаў да лісточка на вярбе
Мы зноў цябе стварылі, родны горад,
І рукатворным цёмна-сінім морам
Забавілі мы чаек да сябе.
Мы дзецям горад свой перададзім,
Свой дом, свой дождж і месца на заводзе...
А хочацца звязаць усе стагоддзі
У сноп адзін.
Бо Мінск у нас адзін.

Трэба замацаваць дэмаграфічны і геамарфалагічны феномены Мінска. Дэмаграфічны феномен ужо замацаваны гісторыяй. Геамарфалагічны феномен замацоўваецца ў наш час.

Неабходна захаваць рэльеф і прыродныя асаблівасці ўсіх прыродна-гістарычных ансамбляў Мінска, улічыць у дойдстве геамарфалагічную спецыфіку Мінска, акцэнтаваць асаблівасці краявідаў горада ў праектаванні будаўніцтва на ледавіковых градах-узвышшах, іх схілах, нізінах і тэрасах.

Трэба значна павялічыць колькасць паркаў, бульвараў, сквераў, прысадаў, садоў, каналаў, ставоў, сажалак, фантанаў — каб з іх дапамогаю падкрэсліць геамарфалагічныя асаблівасці Мінска.

Пажадана, каб Мінск зрабіўся ўзорным сацыялістычным горадам у бліжэйшыя гады. Каб у ім былі новыя будынкі прагрэсіўнага дойдства, з манументальнымі помнікамі, панарамамі — аперацыі «Баграціён», вызвалення Мінска, мінскага падполля, партызан, бітвы на Нямізе і інш. Каб былі помнікі выдатным палкаводцам, героям Вялікай Айчыннай

вайны, героям працы і вытворчасці, выдатным дзеячам культуры і навукі і інш.

Паколькі геалагічныя і геамарфалагічныя асаблівасці Мінска вызначаны ледавікамі, пажадана адзначыць гэты момант і ў манументальных помніках. У глыбокіх земляных выемках на станцыях метро і на трасах галоўных магістраляў трэба пакінуць прагалы з цікавымі археалагічнымі, геалагічнымі і геамарфалагічнымі з’явамі і адкладамі: старажытнымі драўлянымі хатамі, насціламі вуліц і дарог, гаспадарчымі пабудовамі, калодзежамі, «культурнымі сляямі», крапаснымі валамі, крушніямі валуноў, лінзамі валуноў, галек і жвіру ў марэнах і ў алювіі, стужкавымі глінамі, балотнымі адкладамі, выкапнёвымі косткамі жывёл, пахаванай драўнінай, гляцыядыслакацыямі і г.д.

Прагалы варта пакрыць адмысловым шклом, празрыстым і пластычным. У выпадку перасячэння землянымі выемкамі метро пахаваных старажытных хат, варта зрабіць нішы ў выемках для захавання хат і замацавання бярэвення спецыяльным клеём або смалою — з мэтай іх агляду экскурсантамі.

Пажадана ў Палацы спорту размясціць Музей гісторыі Мінска, у якім выставіць дэтальную геамарфалагічную карту Мінска, мадэлі геалагічнай будовы Мінска і калекцыю валуноў з марэн Мінска і яго ваколіц.

1983

ЯКУБ КОЛАС І БЕЛАРУСКАЯ САВЕЦКАЯ НАВУКА

Якуб Колас на працягу 35 год, пачынаючы з 1921 года і да самай смерці, стаяў на чале беларускай савецкай навукі.

Вялікі класік беларускай літаратуры актыўна ўдзельнічаў у працы Навукова-тэрміналагічнай камісіі, створанай 10 лютага 1921 года, і Інстытута беларускай культуры — Інбелкульту, заснаванага 20 лютага 1922 года на базе гэтай Камісіі.

У гэты час Якуб Колас шмат зрабіў для пільнай справы складання беларускай навуковай тэрміналогіі, так неабходнай (як гаварыў Колас у дакладзе «Культура і навука ў БССР за 30 год» на юбілейнай сесіі АН БССР у студзені 1949 года) «для развіцця беларускай савецкай навукі і для складання

падручнікаў на беларускай мове для пачатковай і сярэдняй школ» (т. XI Збору твораў, 1964, с. 357).

Якуб Колас і Янка Купала надавалі вялікае значэнне працы па складанні беларускай навуковай тэрміналогіі, бо гэта быў асноўны падмурак савецкай беларускай навукі і культуры.

Якуб Колас станоўча ацаніў ролю Інбелкульта «ў аб'яднанні мясцовых навуковых сіл і ў арганізацыі вывучэння рэспублікі. Ён (Инбелкульт) разгарнуў значную работу, правёўшы шэраг навуковых экспедыцый — геалагічных, батанічных, этнаграфічных і іншых» (Тамсама, с. 358).

Инбелкульт падрыхтаваў глебу для стварэння Беларускай акадэміі навук, у якой Якуб Колас плённа працаваў больш як 28 год у якасці віцэ-прэзідэнта. Якуб Колас з пэўнай падставай гаварыў 11 лістапада 1952 года ў прамове на сесіі Акадэміі навук БССР, прысвечанай 70-годдзю з дня яго нараджэння: «Я належу да ліку старэйшых членаў Акадэміі навук БССР, старэйшых па ўзросту. Пры мне яна асноўвалася, пры мне і пры маім удзеле яна расла і развівалася» (т. XI, с. 505).

Якуб Колас быў душою Беларускай акадэміі навук, ён увесь час намагаўся, каб наша Акадэмія была сапраўды Беларускай паводле месца сваёй дзейнасці. Якуб Колас быў цвёрда перакананы, што беларуская савецкая навука павінна быць цесна, арганічна звязана з практыкай камуністычнага будаўніцтва ў БССР, з вытворчасцю.

Вось чаму Якуб Колас увесь час клапаціўся аб тым, каб беларуская савецкая навука займалася вывучэннем вытворчых сіл БССР, прыродных багаццяў Беларусі, вывучэннем пытанняў развіцця народнай гаспадаркі і культуры Савецкай Беларусі.

Якуб Колас яшчэ ў 1949 годзе лічыў, што «зараз нашай Акадэміі пад сілу праблема выключнага народнагаспадарчага значэння. Гэта — асушка Палескай нізіны, выкарыстанне яе рэсурсаў і вытворчых сіл» (т. XI, с. 359).

Якуб Колас пакінуў багатую спадчыну, не толькі літаратурную, але і спадчыну ідэй і задумаў, якія не згубілі сваёй вартасці і да сённяшняга дня. Апрача ідэй ўсебаковага навуковага вывучэння Палесся ў мэтах яго меліярацыі, гэта была ідэя меліярацыі камяністых зямель Беларусі.

На XXII з'ездзе камуністычнай партыі Беларусі Якуб Колас сказаў 25 студзеня 1956 палкую прамову, выдрукаваную ў «Звяздзе», № 23 ад 27 студзеня (т. XI, с. 587–591).

Гэтая прамова была прысвечана пытанню «ачысткі нашай зямлі ад камення». Пытанне гэта — вельмі важнае на погляд Якуба Коласа. Гэта прамова — нібы лебядзіная песня вялікага прадстаўніка — паўпрэда беларускай культуры і навукі, нібы запавет нашчадкам.

Якуб Колас многія гады цікавіўся гэтым пытаннем, хваляваўся, разважаў, збіраў даведкі аб распаўсюджанні валуноў на землях Беларусі ў Інстытуце геалагічных навук БССР, рабіў разлікі.

Якуб Колас абгрунтавана лічыў, што каменні-валуны пашыраны на вялікай частцы Беларусі, пераважна ў яе паўночна-заходняй палавіне. У некаторых раёнах на 1 га сустракаецца да 180 кубаметраў камення, у многіх 60–80 м³. Запасы валуноў маглі б поўнасьцю задаволіць патрэбы БССР у каменных будаўнічых матэрыялах.

Але галоўнае значэнне ачыстка палёў ад камення мае для палепшання сельскай гаспадаркі. Урадлівасць засмечаных каменнем палёў павялічылася б, па разліках Якуба Коласа, «сама меней працэнтаў на пяць — дзесяць».

Якуб Колас меў усе падставы, каб сказаць: «праблема ачысткі нашай зямлі ад камення — усенародная задача».

Будзем спадзевацца, што ідэя Коласа зробіцца актуальнай у самыя бліжэйшыя гады. Гэта будзе найлепшым ушанаваннем яго светлай памяці, як і ажыццяўленнем яшчэ аднаго закліка мудрага Якуба Коласа: «Няхай часцей, грамчэй і смялей гучыць слова беларускага народа ў сценах Беларускай акадэміі навук!» (т. XI, с. 505).

1972

ПРА КАНДРАТА КРАПІВУ

[...] Кандрат Крапіва — лепшы носьбіт традыцый беларускай савецкай навукі, створаных у АН БССР Янкам Купалам і Якубам Коласам. Асабліва блізкі Крапіва да Якуба Коласа, як яго непасрэдны паслядоўнік на пасадзе віцэ-прэзідэнта нашай Акадэміі навук, кіраўніка беларускай лінгвістычнай навукі.

Імя Крапівы непарыўна звязана з велічнай працай беларускіх мовазнаўцаў, якой ён кіраваў на працягу шэрагу дзесяцігоддзяў; за навуковыя дасягненні Крапіва і яго сябры ў галіне беларускай дыялекталогіі адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР.

Капітальныя акадэмічныя слоўнікі беларускай мовы, у тым ліку Тлумачальны слоўнік, складаліся пад непасрэдным кіраўніцтвам Крапівы.

Дзейнасць Крапівы на пасадзе віцэ-прэзідэнта АН БССР вызначаецца вялікай прынцыповасцю, рэалізмам, строгаасцю справядлівасцю, добразычліvasцю і дэмакратызмам.

Кандрата Кандратавіча я асабіста ведаю з часоў Інбелкульта і «Узвышша». Найбольш часта сустракаўся я з ім у апошнія гады, падчас працы Тэрміналагічнай камісіі БелСЭ.

Прыемна адзначыць, што, нягледзячы на гады і хваробы, Крапіва захаваў аптымізм і жартаўлівасць. Прыгадваю такі выпадак. Прышоў я аднойчы да яго прасіць, каб кніга «Аб мяжы паміж неагенам і антрапагенам» з артыкуламі выдатных савецкіх вучоных выдавалася не ратапрынтам, а друкарскім спосабам. Крапіва сказаў, што прынцыпова гэта магчыма. На маю заўвагу: «Таварышок акадэмічак, мне трэба не ў прынцыпе, а ў хлеме», Кандрат Крапіва гарэзліва засмяяўся і напісаў спрыяльную рэзалюцыю.

П'еса «Брама неўміручасці» Крапівы сведчыць аб яго нязгасным творчым патэнцыяле.

1976

ВЕТЭРАН ВЫВУЧЭННЯ ГЛЕБАЎ БЕЛАРУСІ —
АКАДЭМІК П. РАГАВЫ

У 1923 годзе, 50 год назад, на Беларусі пачаліся першыя экспедыцыйныя даследаванні глебаў на палях сельскагаспадарчай доследнай станцыі у Банцараўшчыне. Даследаванні гэтыя пачаў малады вучоны, асістэнт кафедры глебазнаўства Мінскага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі, вучоны сакратар Глебава-геалагічнай камісіі Інбелкульта П. Рагавы. Ужо ў 1924 годзе названая Камісія склікала навуковую нараду, на якой быў распрацаваны план суцэльных глебавых даследаванняў на ўсёй тэрыторыі БССР. На працягу 5 год суцэльнае вывучэнне глебаў Беларусі было выканана некалькімі экспедыцыямі пад кіраўніцтвам П. Рагавага і А. Мядзведзева.

У далейшым, да пачатку Вялікай Айчыннай вайны, П. Рагавы ў якасці загадчыка кафедры глебазнаўства і геалогіі Гомельскага лесатэхнічнага інстытута праводзіў вывучэнне глебаў на Палессі, для патрэб меліярацыі зямель. У 1936 годзе П. Рагавы кіраваў працай Глебава-гідралагічнай экспедыцыі па вывучэнні воднага рэжыму глеба-грунтоў БССР.

У часе вайны П. Рагавы вёў даследаванні глебаў у лясах Сярэдняга Урала, сумесна з акадэмікам У. Сукачовым¹ і праф. Ткачэнка².

Пасля Вялікай Айчыннай вайны вучоны вярнуўся ў Мінск і распачаў шырокія глебавыя даследаванні на землях Заходняй Беларусі ў якасці загадчыка Аддзела глебазнаўства АН БССР. Ужо ў 1949 г. пад яго кіраўніцтвам была складзена першая карта глебаў усёй Беларусі, а ў 1953 годзе падсумаваны вынікі вывучэння глебаў Беларусі ў манаграфіі: «Глебы БССР». Навуковыя дасягненні П. Рагавага ў даследаванні глебаў Беларусі былі падставай для выбару яго ў 1949 годзе членам-карэспандэнтам, а ў 1953 годзе — акадэмікам АН БССР.

З 1949 года П. Рагавы пачаў стацыянарнае вывучэнне лясных глебаў Беларусі з мэтай распрацоўкі метадаў эфектыўных пасадак маладой сасны.

У 1957 годзе акадэмік узначаліў Інстытут глебазнаўства Беларускай акадэміі сельскагаспадарчых навук, у якім былі ажыццёўлены дэтальныя даследаванні глебаў ва ўсіх калгасах і саўгасах БССР.

Акадэмік П. Рагавы паспяхова спалучае вялікую педагогічную дзейнасць з няспыннай навукова-даследчай працай, вынікам якой з'явілася капітальная манаграфія па вывучэнні воднага рэжыму глеба-грунтоў на тэрыторыі БССР, выдрукаваная ў 1972 годзе.

Вучоны актыўна ўдзельнічаў у грамадскім жыцці Мінска. Узначальваючы дэпутацкую камісію гарсавета па азеляненні разбуранага фашыстамі Мінска, ён прапанаваў азеляняць вуліцы і скверы горада перасадкай дарослых дрэў, якія зараз маюць ужо па 50–60 год і ўпрыгожваюць сталіцу БССР.

На працягу 50 год акадэмік П. Рагавы нястомна вывучае глебы і паверхневыя грунты Беларусі; ён — сапраўдны ветэран навук аб Зямлі нашай рэспублікі; пажадаем жа яму новых поспехаў у развіцці беларускай савецкай навукі.

1973

**ПРА ЛІТАРАТУРУ
І ПІСЬМЕННІКАЇ**

ГОРКІ І БЕЛАРУСКІ ФАЛЬКЛОР

Максім Горкі ўсё жыццё цікавіўся фальклорам. У сваёй працы «Горкі і фальклор» М. К. Піксанаў¹ не раз успамінае пра адносіны Горкага да беларускага фальклору.

Усім вядомы ліст да Каццюбінскага ад 21 лістапада 1910 года, у якім Максім Горкі з вялікай пашанай гаворыць пра беларускіх паэтаў Якуба Коласа і Янку Купалу, пра глыбокія народныя каранні іх творчага натхнення і паэзіі².

У другім месцы Піксанаў зазначае: «У 1911 годзе Горкі ў рэцэнзіі на «Апавяданні» Івана Новікава параўноўвае «цудоўную легенду пра разбойніка Юду» з «Беларускага зборніка» Е. Раманава (т. 1, Віцебск, 1887) і яе перапработку ў Новікава і аддае перавагу народнаму тэксту. Пра зборнік Раманава Горкі ўспамінае і ў артыкуле «Казкі»³.

У 1935 годзе М. Горкі напісаў у артыкуле: «...я адчуў вялікую радасць, прачытаўшы некаторыя з казак няні ў зборніку «Беларускіх казак» Раманава».

Ёсць весткі, што Горкі пачаў цікавіцца беларускім фальклорам яшчэ ў канцы мінулага стагоддзя (1898–1900).

У час упарадкавання кніг, падрыхтаваных Максімам Горкім для былой Ніжагародскай гарадской грамадскай бібліятэкі (цяпер Горкаўская абласная публічная бібліятэка імя Леніна), праф. Д. А. Баліка⁴ ў 1938 годзе звярнуў увагу на вельмі цікавую кнігу А. Я. Багдановіча «Перажыткі старадаўняга светапогляду ў беларусаў»⁵. Чытаючы гэтую кнігу, Максім Горкі зрабіў многа адзнак і заўваг на палях і ў тэксце. Пра заўвагі на кнізе А. Я. Багдановіча пісалі ў 1940–1941 гады Д. А. Баліка і А. Елісееў⁶, а ў 1946 годзе — Ф. П. Хітроўскі. Аляксею Елісееву належыць грунтоўнае

даследаванне горкаўскіх заўваг на кнізе А. Я. Багдановіча. Максім Горкі падараваў Ніжагародскай гарадской грамадскай бібліятэцы на працягу 1900–1910 гадоў звыш тысячы кніг навуковай і мастацкай літаратуры. У 1900 годзе бібліятэцы было перададзена 75 кніг і сярод іх названая кніга А. Я. Багдановіча.

Праца А. Я. Багдановіча была надрукавана ў Гродне ў 1895 годзе. Аўтар падараваў яе Максіму Горкаму 5 снежня 1896 года з такім надпісам: «Вельмі паважанаму Аляксею Максімавічу Пешкаву, дарагому Максіму Горкаму ад аўтара».

Адам Багдановіч, бацька Максіма Багдановіча, пазнаёміўся з Горкім у лістападзе 1896 года. Пра гэтае знаёмства Багдановіч расказвае ў сваіх успамінах: «Відаць, і я быў для А. М. нечым новым. Ён уважліва ўглядаўся ў мяне, нібы вывучаючы. Даведаўшыся, што я беларус, ён як быццам узрадаваўся гэтаму.

— Вы беларус? Ну вось... ну вось... Вось гэта добра! Добра належаць да невялікага народа... нахштальт сербаў, балгараў, харватаў або, вось, беларусаў. У іх усё ясна, проста, нескладана. Можна ўсё вывучыць — і прыроду краіны, і жыццё, і мінулае, і сучаснае... Тады лёгка працаваць, лёгка пісаць — усё ведаеш. І ты ведаеш усіх, і цябе ведаюць... Я многа бадзяўся па Русі, углядаўся... Многа незразумелага. А вось Беларусі зусім не ведаю. А цікава. Можа вы мяне пазнаёміце? А-а, вы займаецеся этнаграфіяй? Вось гэта добра, вельмі дарэчы. З Ангелам Іванавічам Багдановічам вы не радня? Аднаго прозвішча? Ён з Беларусі, жыве ў Ніжнім, з сасланных»⁷.

У хуткім часе прыцельскія адносіны Горкага з Багдановічам перараслі ў дружбу. Пісьменнік любіў Адама Ягоравіча, дзівіўся яго ўсебаковай таленавітасці. Пры канцы жыцця А. Я. Багдановіч вывучаў старажытную яўрэйскую мову і напісаў вялікую манаграфію пра паходжанне мовы. Гэты капітальны твор Багдановіча спагадліва ўхвалілі Мар і Горкі, яны лічылі патрэбным яго выдаць⁸.

М. Горкі прапанаваў А. Я. Багдановічу памагчы ў надрукаванні яго даследаванняў: «Мова зямлі»; «Да гісторыі партыі «Народнай волі» ў Мінску і Беларусі ў 1882–1892 гг.»; «Спраба даследавання старажытнай наменклатуры ў сувязі з этналогіяй». (Лісты М. Горкага да А. Багдановіча ад 7

сакавіка 1930 г., 16 траўня 1930 г., 30 траўня 1930 г., 28 студзеня 1931 г.) Кнігу «Перажыткі старадаўняга светапогляду ў беларусаў» М. Горкі чытаў з выключнай увагай: на 180 старонках, памерам 1/16, ён зрабіў 32 адзнакі і заўвагі.

Цікавасць пісьменніка да працы А. Я. Багдановіча выявіцца яшчэ больш выразна, калі мы пазнаёмімся з агульным характарам адзнак на кнігах, прачытаных ім у 1896–1904 гады.

А. Елісееў піша пра іх так: «Характар адзнак разнастайны. Ёсць падкрэсліванні ў тэксце, ёсць падкрэсліванні простага або хвалістай лініяй на палях. Ёсць нотабена, пыталнікі і клічнікі на палях, а на некаторых кнігах (іх, на жаль, няшмат) знаходзім і запісы, зробленыя рукою Аляксея Максімавіча... Аляксей Максімавіч не абмяжоўваўся часта простым прачытаннем, праглядам кнігі, а чытаў, як кажуць, «з алавіком у руках», вылучаючы ў кнігах думкі, якія спынілі яго ўвагу⁹.

Такім чынам, праца А. Багдановіча па беларускім фальклору належыць да тых нешматлікіх кніг, на якіх ёсць уласнаручныя горкаўскія запісы. Такіх кніг у Горкаўскай публічнай бібліятэцы налічана 26¹⁰. Трэба заўважыць, што выпісак і канспектаў Максім Горкі амаль не рабіў, іх не знайшлі ў яго архівах¹¹, відаць, іх замянілі адзнакі, заўвагі і запісы.

Усе 32 адзнакі, якія зрабіў Горкі на кнізе А. Багдановіча, падзяляюцца па сваім характары так: карэктарскія папраўкі — 1, падкрэсліванні ў тэксце — 1, нотабена — 12, нотабена і падкрэсліванні — 2, пыталнікі — 4, клічнікі — 1, адзнакі з аднае літары «Т.» — 2, запісы — 7, запісы з клічнікам — 1, запісы з падкрэсліваннем — 1.

З гэтага пераліку відаць, што *простыя падкрэсліванні* ў тэксце займаюць паміж горкаўскіх адзнак зусім нязначнае месца. Гэтыя падкрэсліванні зроблены на старонцы 18, дзе А. Багдановіч у адным сказе ўжывае словы «последствий» і «вследствие», — абодва словы падкрэслены Горкім.

Карэктарская памылка заўважана на старонцы 121, дзе надрукавана «варварскокам» замест «варварском». Горкі акуратна бярэ літары «ка» ў квадрацік і закрэслівае іх алоўкам.

Максім Горкі заўсёды заўважаў, як казалі Кацярына Паўлаўна, карэктарскія памылкі друку, а таксама арфаграфічныя і стылістычныя памылкі, а часам сам і выпраўляў іх.

Нотабена Горкі паставіў у 12 месцах кнігі Багдановіча. Так, на старонцы 21 нотабена стаіць супроць сказа: «Вя-

лікіх грэшнікаў зямля «не прымае», гэта значыць выкідае іх з магілы, не дае ім супакаення» (раздзел I — «Перажыткі фетышызму»).

На старонцы 75 знаходзім адзнаку супроць таго месца, дзе А.Багдановіч гаворыць пра адсутнасць у беларускіх сялян выразнага ўяўлення пра такіх багоў, якія стаяць далёка «ад непасрэдных, так кажучы, хатніх інтарэсаў беларускіх сялян. Напрыклад, ад Перуна, бога нябеснага агню (значыцца, радні дамавіка) — бога, як кажучь летапісы, што некалі панаваў на славянскім Алімпе, — ад гэтага бога грымот і дажджу захавалася вельмі мала».

На старонцы 121 адзначана такое места: «На Беларусі шырока распаўсюджаны вясельны звычай «зводзіць» жаніха і нявесту і потым паказваць гасцям сарочку. Калі не будзе доказаў «сумленнасці», то гэта прынясе ганьбу сям'і нявесты і для яе самой выкліча многа непрыемных вынікаў».

Два разы ставіць Горкі нотабена супроць апісанняў народных лекаў. Напрыклад, на старонцы 147: «Сродкі супроць трасцы. Дробна пасечанае лісцё палыну мяшаюць са свежым хлебам, з гэтае мешанкі качаюць галачкі велічынёю з грэцкі арэх або трохі менш і даюць іх глытаць хвораму».

На старонцы 148 адзначана: «Калі ломіць у спіне або плячах, націраюць хворае месца дробна надраным хрэнам або рэдзькаю. Гэтае націранне робяць у лазні, у моцнай пары».

Найчасцей знаходзім адзнакі каля канкрэтных апісанняў замоў, чараўніцтва і розных дробных забабонаў. Так, на старонцы 167 адзначана такое месца: «Каб пазбавіцца ад пошасці, у былыя часы, паводле апавяданняў старых, ужывалі наступны спосаб. Маладыя дзяўчаты запрагаліся ў саху, а бабулькі бралі ў рукі патэльні, косы і да іх падобныя прадметы бразгання і, раздзеўшыся дагала, з як магчымым крыкам, віскам, галасам, трэскам абводзілі баразну вакол вёскі. Увесь гэты гвалт меў, магчыма, на мэце напужаць «панну мору-лошасці» і прагнаць яе з сяла, калі яна ў ім засела; а баразна — гэта своеасаблівае «чуранне», звернутае да заступніцтва Чура, каб ён не пушчаў хваробу праз мяжу ўладанняў свайго роду».

Нотабена Горкі паставіў супроць радка: «Маладыя дзяўчаты запрагаліся ў саху...»

На старонцы 169 адзначаны сказ: «Таксама «вымаюць след» і вынятую з следа зямлю зашываюць у торбачку і

сушаць. Так павінен засохнуць той чалавек, чый след быў выняты».

Паміж дробных забабонаў беларускіх сялян увага Горкага спынілася на наступных. Старонка 178: «Калі прадаеш каня або карову, наогул што-небудзь жывое, і жадаеш, каб «пайшло рукою», то не трэба перадаваць іх новаму гаспадару голымі рукамі — не будуць пладзіцца. У такім выпадку «б'юць па руках» і перадаюць купленае «касматаю рукою», захінуўшы руку ў палу адзежы».

Нотабена стаіць супроць радка: «перадаюць купленае «касматаю рукою...».

Старонка 179: «Ёсць людзі «з лёгкай рукою», ад якіх, калі што-небудзь набываеш, будзе «ручыць».

І далей на той жа старонцы: «Калі выюць сабакі — гэта яны прадчуваюць або наклікаюць смерць ці іншае няшчасце. Каб яны перасталі выць, трэба што-небудзь з посуду перавярнуць дагары дном».

Старонка 180: «Нельга гаманіць праз парог ці праз акно: гэта к сварцы».

Нотабена з падкрэсліваннем паставіў Горкі двойчы на старонцы 24, побач з апісаннем цудадзейных камянёў Дзям'яна і Мар'і. «Вочы забабонных людзей бачаць у тым і ў другім падабенства да людское постаці, а менавіта да чалавека, які ўзяў рукі ў бокі, хаця гэтыя камяні не маюць ні найменшых адзнак галавы, шыі і іншых частак цела». Падкрэслены словы «гэтыя камяні не маюць», і супроць іх пастаўлена нотабена.

Пытальнікі Аляксея Максімавіча паставіў у кніжцы Багдановіча толькі 4 разы. На старонцы 68, дзе аўтар піша пра звычай смажыць курэй, калі пачынаюць будаваць новы будынак або складаць печ. «Гэта, бяспрэчна, рэшткі ранейшых ахвяр дамавіку; тым больш, што ў старажытнасці курэй часта прыносілі ў ахвяру багам, як пра гэта, між іншым, успамінаецца ў слове Хрысталубцы. «Куры ім (багам) рэжуць». Горкі паставіў пасля слова «Хрысталубцы» пытальнік, а другі пытальнік ён паставіў на полі кнігі супроць радка з гэтым словам.

Відавочна, што запытальны знак Горкі паставіў не для пярэчання аўтару, а каб адзначыць незразумеласць, хто такі ў паданым кантэксце Хрысталубца, адкуль узяты яго словы.

Яшчэ раз пыталынік пастаўлены на старонцы 147: «Ад раматусу і ламаты ў касцях, апрача націрання камфарай, ужываюць карань цыкуты». Горкі ставіць пыталынік пасля слова «цыкуты». Магчыма, запытанне азначае, ці не будзе небяспекі ад ужывання такой атрутнай расліны.

На старонцы 149 у А.Багдановіча напісана: «Гемарой ле- чаць ваннамі, прычым у ванну ўліваюць адвар «дзівасілу», а хвораму, раней чым садзіцца ў ванну, прывязваюць гарачую цэглу на крыж». Горкі ставіць пыталынік супроць радка са словам «дзівасілу».

Апошні раз пыталынік сустракаецца на старонцы 171: «Калі ж жадаюць разладзіць шчасце новапабраных маладых, дык разбіваюць на кавалачкі гаршчок перад вясельным поездам, калі ён вяртаецца пасля шлюбу маладых». Пыталынік ставіць каля радка са словамі: «разбіваюць на кавалачкі гаршчок».

Клічнік М.Горкі ўжыў толькі ў адным выпадку — на старонцы 150, у канцы сказа: «карослівых таксама купаюць у перагнаным дзёгці». Аляксея Максімавіча, мабыць, здзівіў такі незвычайны спосаб лячэння каросты.

Адзнаку з аднае літары «Т.» (з кропкай) першы раз М.Горкі паставіў на старонцы 51 побач з апісаннем помніка пасля хаўтур: «Абавязковыя стравы — куцця, клёцкі і бліны; што звыш гэтага — залежыць ад заможнасці радні нябожчыка, але чым больш будзе страў, тым большы гонар памёршаму».

У другім месцы, на старонцы 87, горкаўская адзнака «Т.» ставіць супроць апісання варажбы: «Ёсць і другі падобны спосаб варажбы. Трэба, зашчапіўшыся начою ў лазні і паставіўшы перад сабою люстэрка, а па баках яго дзве свечкі, глядзець у люстэрка, не міргаючы, не зводзячы вачэй і не аглядаючыся ўбакі». У канцы сказа на старонцы 88 пастаўлена нотабена.

Якое слова меў на ўвазе Горкі, даючы яму скарачаную адзнаку «Т.»? Што агульнага паміж памінкамі (мо «трызнай»?) і варажбой? Мусіць, тое, што абедзве апісанья Багдановічам этнаграфічныя з’явы пашыраны не толькі між беларусаў, але і сярод рускіх. Літара «Т.» у такім выпадку азначае пачатак сказа «то же и у нас».

З такім маім тлумачэннем згодны Д.А.Баліка і К.П.Пешкава.

Найбольшую цікавасць маюць *запісы* Максіма Горкага. Яны даюць падставу правільна зразумець і іншыя горкаўскія адзнакі.

Першы кароткі запіс сустракаецца на старонцы 27, на якой гаворыцца: «Ёсць нямала гор, з якімі звязаны легенды і забабонныя пераказы. У іх апавядаюць галоўным чынам пра тое, што на такой гары стаялі некалі царква або касцёл і праваліліся, праглынутыя гарою. Паміж іншым, такі пераказ звязаны з курганом, які ўзнямаецца сярод мястэчка Лукомлі (Сенненскага¹² павета Магілёўскай губерні). Гэты курган, мусіць, — старое замчышча; але сяляне кажуць, што на ім здавён-даўна стаяла царква і правалілася. Яны запэўняюць, што на Каляды, на Вялікдзень і некаторыя іншыя святы, калі прыкладзі вуха да гэтае гары, дык у ёй чуваць, як звоняць званы і пяюць. Нам здаецца, што такія забабоны тлумачацца тым, што ў былыя часы на гарах змяшчаліся кумірыцкія капішчы і ахвярні; інакш — неяк не стасуецца з хрысціянскім светапоглядам, каб царква, святыня, правалілася, — і нам ніколі не здаралася пачуць тлумачэнне, чаму яна правалілася».

Максім Горкі піша збоку і падкрэслівае простаю лініяй: «Китеж — факты».

А. Елісеёў тлумачыць, што тым самым Горкі «як бы паказвае на шырока распаўсюджаную ў народзе легенду пра Кіцеж-град»¹³. Мне здаецца, што Горкі хацеў падкрэсліць тут аналогію фактаў, прыведзеных Багдановічам, з легендай пра Кіцеж, агульнасць ідэі знікнення паселішчаў.

На старонцы 30 А. Я. Багдановіч піша аб прыгожай легендзе пра папараць-кветку, якая «красуе толькі ўначы на Купалу (23 чэрвеня); красуе яна адно мігценне; кветкі гараць як яскаркі».

Максім Горкі напісаў на палях ці то «Русское», ці то «И русское». А. Елісеёў лічыць, што Горкі напісаў «Русское». Справа ў тым, што ў час нядбайнага пераплятання кнігі А. Багдановіча горкаўскія запісы ў шэрагу месц абрэзаны на некалькі літар, таму магчыма некаторыя суб'ектыўнасць у рэстаўрацыі пачатковага тэксту Горкага. Мне здаецца, што агульнаму духу горкаўскіх запісаў на працы Багдановіча больш адпавядае другі варыянт, бо М. Горкі вельмі добра ведаў, што легенда пра купальскую папараць-кветку пашы-

рана не толькі між рускіх, украінцаў і беларусаў, але і сярод сербаў, чэхаў, немцаў, італьянцаў і г. д.¹⁴

На старонцы 32 А. Я. Багдановіч расказвае, што ў «паўднёвай частцы Бабруйскага павета і далей на поўдзень, на Палессі, ёсць шмат вужоў, зусім свойскіх, якія ядуць з аднае міскі з дзецьмі, пасаджанымі есці на падлогу, як гэта часта бывае ў сялян».

Горкі бярэ ў квадратныя дужкі частку сказа ад слова «ёсць» да «сялян» і піша збоку: «за Волгой». Трэба думаць, што гэтую заўвагаю Горкі падкрэслівае падабенства, агульнасць прыродна-бытавых з’яў на беларускім Палессі і за Волгаю, а не толькі проста сцвярджае пашыранасць адзначанае бытавое з’явы.

Шуканне падабенства і агульнасці бачым і ў іншых горкаўскіх запісах. У гэтым лёгка ўпэўніцца.

На старонках 49–60 А. Я. Багдановіч гаворыць пра погляд беларусаў на прарочае значэнне соннага трызнення, гамонак праз сон. Каб зразумець гэтыя гамонкі, раець, як толькі чалавек пачне трызніць, узяць соннага «адною рукою за мезены палец і, злёгка гладзячы другою рукою яго руку, даваць яму запытанні, тады ён будзе адказваць складна і разумна і не зможа ўтаіць што-небудзь. Між іншым, такім спосабам зайдросныя мужы выпрабоўваюць вернасць сваіх жонак».

Максім Горкі напісаў на старонцы 50: «Известно и в В. — России. Не следует ли в этом видеть гипноз?»

Параўнанне беларускіх фальклорных з’яваў з рускімі прасякае ўсе запісы Аляксея Максімавіча.

На той жа старонцы А. Багдановіч падае надта цікавы этнаграфічны матэрыял. Ён піша, што «беларусы ўяўляюць сабе душу як нешта матэрыяльнае, але больш тонкае, чым прадметы, да якіх можна дакрануцца. Душа ў іх тлумачэнні — «дух», пара (як у лазні), якая можа бясконца перайначваць сваю форму і прымаць розныя вобразы, а таксама быць нябачнай». М. Горкі піша на палях: «Как и у нас». «Свет [гл]аз вы[л]ивается». Гэты запіс А. Елісеёў пакінуў без расшыфроўкі. Аднаўляючы зрэзанія пры пераплёце літары (яны ўзяты ў квадратныя дужкі), атрымаем сказ: «Свет глаз выливается». З такой рэстаўрацыяй запісу згаджаецца і К. П. Пешкава.

У гэтым запісе Горкі-даследчык зноў падкрэслівае агульнасць народных уяўленняў аб душы ў рускіх і беларусаў: «Как и у нас».

Значную частку заўваг зрабіў Аляксей Максімавіч супроць апісанняў народных лекаў. Такія запісы ёсць на старонках 147, 148, 150.

На старонцы 147 А. Я. Багдановіч адзначае: «Часам даюць хвораму есці палын у чыстым выглядзе, без усякіх дамешак».

М. Горкі супроць гэтага піша: «Остатки настойки». Аляксей Максімавіч добра ведаў народныя спосабы лячэння, як відаць з гэтай і іншых яго нататак.

На старонцы 148 у А. Багдановіча апісваюцца спосабы лячэння сухот і іншых грудных хвароб: «Кладуць цялячае лёгкае (з аднаго цяляці) у паліваны гаршчок, дадаюць туды фунт свежага каровінага масла і фунт мёду-ліпцу. Гаршчок накрываюць накрывкай, герметычна замазваюць цестам і ставяць на цэлыя суткі ў гарача напаленую печ. Жыжку, якая ўтвораецца ў гаршку, даюць хвораму тры разы на дзень па сталовай лыжцы».

Максім Горкі заўважае: «У нас — гречневая каша, настоящая на масле».

Горкі сам хварэў на сухоты, таму, чытаючы кнігу Багдановіча, быў асабліва ўважлівы да народных сродкаў лячэння гэтае хваробы. А. Елісееў кажа, што М. Горкі ў гэты час чытаў і кнігу Шуке «Гігіена сухотнікаў» і пакінуў на ёй свае адзнакі¹⁵.

М. Горкі ведаў, што некаторыя народныя лекі скарыстоўваюцца медыцынай. На старонцы 150 у А. Багдановіча напісана: «Дробна патоўчаная сера, змешаная з тлушчам, ужываецца як сродак супроць каросты. Хворы залазіць у цёплую печ і там націраецца гэтай маззю».

Горкі робіць запіс: «Использовано медициной!»

Шуканне агульных з'яваў у фальклору беларусаў і рускіх выразна відно і ў наступным горкаўскім запісе з падкрэсліваннем. На старонцы 51 А. Багдановіч перадае погляды беларусаў на вандраванне душы нябожчыка: «Пасля смерці чалавека душа яго не адразу пераходзіць на той свет: сорак дзён яна яшчэ застаецца ў родным сяле; з іх спачатку шэсць дзён ходзіць ля хаты і тры дні — па сваіх гародах і палатках». М. Горкі адзначае тут: «И у нас», — і падкрэслівае.

Асаблівую ўвагу пісьменнік звярнуў на старонкі 128–131 кнігі А. Багдановіча, дзе апісаны погляды беларусаў на чарцей. Пра гэта ўспамінае К. П. Пешкава.

Падамо асобныя выпісы: «Чорт — гэта, так кажучы, прынцыповы праціўнік усяго добрага, гэта чыстае ўвасабленне зла. І вадзянік, і лесавік, і іншыя стыхійныя багі могуць рабіць зло, але могуць і не рабіць яго; а чорт не можа: такая ўжо ў яго натура. Калі часам ён і робіць нібыта добра, дык гэта толькі каб дасягнуць большага зла. Ён няўхільна сочыць за чалавекам, імкнецца скарыстаць усякую магчымасць, каб нарабіць яму шкоды, штурхнуць яго на грэх, загубіць яго душу. Ён накіроўвае чалавека на благія думкі і ўчынкі. Ён асабліва моцны і прычэпны, калі воля чалавека слабая, свядомасць цьмяная, гэта, напрыклад, калі чалавек п'яны. Тады чорт смела выступае на барацьбу з ім і не хаваецца, а прымае свой сапраўдны выгляд. Які ж гэта сапраўдны выгляд?

Нешта накшталт малюнка ў сатыраў: на галаве рогі, казліная бародка, двухкапытовыя або аднакапытовыя ногі, хвост каровы, на руках даўгія кіпцюры, цела пакрыта поўсцю. Хто з чарцей больш важны, той у дадатак яшчэ кульгавы і гарбаты. Чорт таксама часта прымае вобраз казла...

Чорт любіць збіваць падарожнікаў з дарогі, скідаць колы-каткі з восей у час язды, заводзіць п'яных у балота або ў пролубку. Чэрці бываюць большага і меншага калібру, але вялікаснага вобраза сатаны, як ён малюецца ўяўленню паэтаў, народ не ведае: беларускі чорт наогул «мелкотравчатый»...

Беларусы ўяўляюць, што на дне непадступнае багны сядзіць чорт і адтуль рассылае падуладных яму чарцей дзеля спакусы людзей, выслухоўвае справаздачы пра іх дзейнасць, дае ім раду, як дасягнуць больш паспяховай вынікаў, і карае гультаяватых...

Чорт — крыніца зла на зямлі. Па касмаганічным пераказе, шырока распаўсюджаным на Беларусі, ён, удзельнічаючы ў стварэнні зямлі, улучыў у яе ўсё злое».

Беларускія легенды пра нячыстую сілу, відаць, нагадвалі М. Горкаму казкі яго бабулі пра чарцей, вобразы беларускіх чарцей падобны да намалёваных у рускіх дэманалагічных паданнях і апавяданнях.

Аб чым сведчаць адзнакі і нататкі Максіма Горкага на кнізе А. Багдановіча? Д. Баліка лічыць, што гэта — «шматлікія прэрэчаны А. М. Горкага супроць сцвярджэнняў аўтара»¹⁶.

Аднак дэтальны разгляд паказвае, што ні тыя месцы, дзе пастаўлены пыталныя і клічныя знакі, ні тыя, дзе зроблены падкрэсліванні і пастаўлены нотабена, зусім не носяць характару нязгоды. Адзнакі пастаўлены найчасцей супроць канкрэтных апісанняў фальклорных з’яваў і амаль поўнасьцю адсутнічаюць у тых месцах, дзе Багдановіч робіць аналіз і абагульненні фактычнага матэрыялу.

Гэта заўважыў А. Елісееў, які кажа: «У кнізе Багдановіча Аляксей Максімавіч робіць шмат адзнак звычайна ў тых месцах, дзе падаюцца самыя апісанні абрадаў, звычайў»¹⁷.

Наадварот, у іншых кнігах, дзе змешчаны матэрыялы па этнаграфіі беларускага народа, якія мне давалося перагледзець у бібліятэцы М. Горкага, зусім няма горкаўскіх адзнак у тых месцах, дзе прыводзіцца канкрэтна матэрыял. Іх няма на кнігах Е. Р. Раманова, П. А. Бяссонава, А. М. Афанасьева, Ул. І. Дабравольскага, П. В. Шэйна, Н. Ф. Сумцова, Д. Г. Булгакоўскага, А. К. Сержпутоўскага, А. М. Смірнова, А. Цярэшчанкі і інш.¹⁸

У кнігах жа, дзе даецца абагульненне фальклорнага матэрыялу, горкаўскія адзнакі з’яўляюцца зноў.

Часткова гэтыя адзнакі маюць рэдакцыйны характар. Так, у першым томе капітальнага твора А. М. Афанасьева¹⁹ на старонцы 28 прыводзіцца тлумачэнне беларускага слова «таксама» з казкі «Мужык, мядзведзь і лес» (надрукавана: «так само» в значенні «как раз то же самое»). Горкі чырвоным алоўкам закрэслівае слова «как раз». Там жа даецца пераклад беларускіх слоў: «дзіравы збан» — «дыравый жбан (бочонок, ведро)». Аляксей Максімавіч чырвоным алоўкам закрэслівае словы «бочонок, ведро».

У працы А. М. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» на старонцы 52 (т. 1), дзе гаворыцца аб «галубінай кнізе», у заўвазе прыводзіцца выпіс з жыцця Аўраамія Смаленскага; там надрукавана «глубінныя кнігі». М. Горкі падкрэсліў гэтыя словы.

Рэшта адзнак зроблена супроць месцаў, якія маюць шырокія абагульненні і спынілі ўвагу Максіма Горкага сваім зместам. На старонцы 29 першага тома працы А. М. Афанасьева пра рускія казкі напісана: «Наогул, у народных помніках уся прырода ўяўляецца крыніцай разумнага жыцця, надзеленаю розумам, пачуццём і дарам слова; у яе свае радасці і пакуты, якія яна нярэдка падзяляе з чалавекам». На полі з левага

боку Аляксея Максімавіч праводзіць чырвоным алоўкам хвалістую лінію.

У гэтым жа томе на старонцы 16 выказана такая цікавая думка: «бо ў слове заключана ўнутраная гісторыя чалавека, яго погляд на самога сябе і прыроду». М. Горкі падкрэслівае гэты сказ.

У другім томе той жа працы на старонках 396–399 гаворыцца пра разрыў-траву, або перуновую кветку, і высвятляецца агульнасць легенд аб купальскай кветцы ў розных народаў.

Максім Горкі ставіць чорным алоўкам нотабена на старонцы 398 і падкрэслівае слова «разрыў-траву».

У працы А. А. Патабні²⁰ даецца параўнанне народных поглядаў на «Кузьму-Дзям’яна, божага каваля» ва ўкраінскім і беларускім фальклоры. Украінцы лічаць, што першы плуг для людзей каваяў «Кузьма-Дзям’ян, божы каваль».

А. А. Патабня піша: «З гэтым параўнайце беларускую казку. Асілак накіроўваецца забіваць змея, які праглынуў сонца; забівае яго і, разламаўшы яго галаву, аднаўляе белы свет. За асілкам гоняцца спачатку дочки змея, потым сама змяіха з зяпай ад неба да зямлі, і ён ратуецца ў кузні Кузьмы і Дзям’яна за дванаццаццю жалезнымі дзвярмі. Змяіха пралізвае гэтыя дзверы, але кавалі, схапіўшы яе за язык распаленымі абцугамі, забіваюць і прах рассыпаюць па ветры»²¹.

«І тут бескарыслівыя дактары і бяссрэбнікі Кузьма і Дзям’ян зрабіліся кавалямі, з прычыны гукавае блізкасці імя Кузьмы са словамі кузня, кузла (коў). Гэта адзін з многіх прыкладаў моцнага імкнення народа атаясамліваць чужое, рабіць зразумелымі незразумелыя словы, надаючы ім свой змест».

Горкі падкрэслівае чырвоным алоўкам словы: «Кузьма і Дзям’ян зрабіліся кавалямі, з прычыны гукавае блізкасці імя Кузьмы са словамі кузня, кузла (коў)».

У кнізе І. Прыжова напісана: «У пераказах усіх індаеўрапейскіх плямёнаў мы сустракаем багоў, якія вандруюць і бадзяюцца па зямлі»²². Аляксея Максімавіч падкрэсліў частку сказа: «...мы сустракаем багоў, якія вандруюць і бадзяюцца па зямлі», а ў канцы ўсяго сказа паставіў знак «Х».

Узнікае пытанне: чаму параўнаўча невялікая кніга А. Я. Багдановіча звярнула на сябе такую выключную ўвагу М. Горкага? Мне здаецца, што вытлумачыць гэта можна так. Спаткаўшыся ў лістападзе 1896 года з А. Я. Багдановічам,

М. Горкі прызнаўся, што ён зусім не ведае Беларусі, але ведаць яе яму цікава. Аляксей Максімавіч прасіў А. Багдановіча пазнаёміць яго з Беларуссю. У адказ Адам Ягоравіч у снежні таго ж года падараваў М.Горкаму сваю працу.

Адзнакі на кнізе Адама Багдановіча Максім Горкі зрабіў паміж 5 снежня 1896 года (дата, калі падаравана кніга) і 1900-м годам, калі пісьменнік перадаў кнігу Ніжагародскай гарадской бібліятэцы. Можна меркаваць, што Максім Горкі чытаў гэтую кнігу тады ж, у снежні 1896 года, або ў самым пачатку 1897 года.

Прыблізна ў той жа час, ці трохі раней, чытаў Максім Горкі і казкі з беларускага зборніка.

Магчыма, у той жа ніжагародскі перыяд (1896–1900) знаёміўся Аляксей Максімавіч з беларускім фальклорам па кніжках А. А. Патабні (выданне 1865 г.), А. М. Афанасьева (выданне 1865–1869 гг.), П. А. Бяссонава (выданне 1871 г.), П. В. Шэйна (выданне 1874 г. і 1900 г.), Ул. І. Дабравольскага (выданні 1893–1894 гг.), Д. Г. Булгакоўскага (1899).

Але цікавасць да беларускага фальклору не знікала на працягу ўсяго жыцця пісьменніка.

У 1910 годзе Горкі стаў падпісчыкам «Нашае нівы» і папрасіў рэдакцыю газеты высялаць яму ўсе выданні на беларускай мове. У № 43 «Нашае нівы» за 1910 год у раздзеле «Паштовая скрынка» з’явіўся цікавы адказ рэдакцыі на ліст Горкага: «Максіму Горкаму, Італія, Капры. Дзякуем за сімпатычны ліст. *Аб музыцы беларускай адпісалі вам асобна.* Кніжкі скоры вышлем, а газету пачалі ўжо высялаць». (Падкрэслена мною. — Г. Г.)

Такім чынам, *Максім Горкі ў гэты час цікавіцца таксама беларускаю народнаю музыкаю.* Перад намі — яшчэ адзін доказ яго надзіва вялікай энцыклапедычнасці і надзвычайнай шырыні творчых інтарэсаў.

М. Горкі, сведчыла К. П. Пешкава, любіў слухаць беларускія песні, якія спяваў А. Я. Багдановіч. Часамі беларускія песні яны спявалі разам.

У 1912 годзе Горкі напісаў рэцэнзію на «Апавяданні» Івана Новікава, у якой паказаў добрае веданне беларускага казачнага фальклору²³. У тым жа 1912 годзе ён публікуе артыкул «Аб рускай інтэлігенцыі і нацыянальных пытаннях» (адказ на анкету «Украинской жизни») ²⁴, які выклікаў злосць і варожыя адносіны да Горкага з боку вялікадзяржаўных

шавіністаў. У гэтым артыкуле чытаем: «Паколькі я ведаю псіхіку лепшай часткі рускай інтэлігенцыі, я ведаю, што рускі народ усіх трох плямёнаў успрымаўся ёю як адзінае цэлае, якое мае перад сабой ворага зусім акрэсленага для «жахла», «кацапа» і «ягута»²⁵.

Мянушка для беларусаў «ягуты» сустракаецца ў М. Горкага ў яго аповесці «У людзях».

«Замасленыя і засмаленыя качагары-беларусы лічыліся на параходзе ніжэйшымі людзьмі, іх называлі адным імем — ягуты — і дражнілі:

— Ягу, бягу, на берягу...

Калі Смуры чуў гэта, ён, натапырыўшыся, наліўшыся крывёю, крычаў на качагара:

— Ты што дазваляеш насміхацца з сябе, лыкавая морда?

Бі кацапа ў морду!

Неяк раз боцман, прыгожы і злосны мужык, сказаў яму:

— Ягут ды хахол — адна вера!

Кухар схапіў яго за карак, за пояс, падняў у паветры і пачаў трэсці, пытаючыся:

— Хочаш — знявечу?»²⁶

Тады ж, у 1912 годзе, Горкі выказвае думку аб выданні зборнікаў нацыянальных і абласных літаратур. Ён піша Кацюбінскаму 22 жніўня 1912 года: «Хацеў бы ведаць, як паставіцеся Вы і Вашы таварышы да выдання зборнікаў іншаплямённай і абласной літаратуры? Можна вельмі хутка арганізаваць зборнікі твораў сібірскіх, беларускіх і ўкраінскіх пісьменнікаў, латышскі і татарскі — казанскіх татар. Далей няцяжка скласці зборнік грузінскі, армянскі, польскі, фінскі і г. д.»²⁷. Гэта значыць, што ўжо ў той час М. Горкі ставіў беларускую літаратуру ў шэраг перадавых нацыянальных літаратур Расіі.

У 1911–1914 гадах М. Горкі не пакідае цікавіцца беларускім фальклорам. Ён чытае творы А. К. Сержпутоўскага, П. П. Міндалаева, Н. Н. Радкова, А. М. Афанасьева²⁸.

У кнізе А. М. Афанасьева, супроць беларускай казкі, ёсць горкаўскія адзнакі і папраўкі ў перакладзе словаў на рускую мову.

Пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі Максім Горкі працягвае цікавіцца кнігамі па фальклору, у прыватнасці і беларускім: ён набывае кнігу А. М. Смірнова, выдадзеную ў 1917 годзе, дзе ёсць і беларускія казкі²⁹.

У 1921 годзе М. Горкі наведаў рабфак пры Першым Маскоўскім універсітэце. Кіраваў рабфакам у той час С.Г.Каляснёў, цяпер выдатны вучоны Сельскагаспадарчай акадэміі імя Ціміразева, акадэмік Акадэміі сельскагаспадарчых навук імя Ул. Леніна і Нямецкай акадэміі сельскай гаспадаркі.

Даведаўшыся, што Каляснёў беларус, Аляксей Максімавіч пачаў з цеплынёй успамінаць пра свае сустрэчы з беларусамі. Ён сказаў: «Беларусы — надта працавіты народ, які вельмі хутка выявіць сябе, у першую чаргу ў лірыцы».

Пісьменнік раскажаў пра беларусаў з Стаўрапальшчыны, з жыццём якіх ён пазнаёміўся ў гады свайго вандравання. «Гэта народ вельмі задушэўны, вельмі мяккі, гасцінны, даверлівы... Нашы бадзязгі заўсёды разжываліся каля іх».

М. Горкі раскажаў С.Каляснёву пра адзін цікавы выпадак. Ішлі аднойчы яны, бадзязгі, некалькі чалавек, ля мора. Бачаць, цягнуць рыбакі сеці. Вандроўнікі селі, дзівяцца. Адзін з іх, беларус, падкасаў нагавіцы і пайшоў памагаць рыбакам. Калі гэты памагаты вярнуўся, у яго запыталіся: «Ты чаму пайшоў?» — «Як чаму? Людзі працуюць, намагаюцца, ім сіл не хапае. А мне сілу падзець няма куды. Намучыўся я з вамі. Карэння ў вас няма. Носіць вас вецер па свеце, як быллі ў полі. А мне рабіць хочацца...»

У 1928 годзе Максім Горкі вярнуўся з-за мяжы на радзіму. Працоўныя Мінска цёпла і ўрачыста спаткалі яго. Упершыню Максім Горкі сустрэўся тут з Якубам Коласам³⁰.

У 1934 годзе на Усесаюзным з'ездзе савецкіх пісьменнікаў Максім Горкі выявіў асаблівую ўвагу да нацыянальных літаратур, у тым ліку і да беларускай.

У час спаткання ў сябе на дачы з беларускімі пісьменнікамі Аляксей Максімавіч, як успамінае пра гэта Якуб Колас, «жыва цікавіўся беларускай паэзіяй, народнай творчасцю, літаратурнымі помнікамі і прапанаваў распачаць працу па стварэнні гісторыі беларускай літаратуры»³¹.

У апошнія гады жыцця Аляксей Максімавіч скарыстоўвае беларускі фальклорны матэрыял для падмацавання сваіх надзвычай глыбокіх абагульненняў, выказаных, напрыклад, у артыкуле 1935 года «Аб казках» і ў лісце да А. Суркова ў 1936 годзе.

Разглядаючы рэлігійна-міфалагічныя моманты ў старажытным эпасе, М. Горкі адзначае, што некалі «багі Алімпа і

Асгарда хадзілі па зямлі»³², і гэты «факт» настолькі глыбока замацаваўся ў памяці працоўнага люду, што яшчэ ў XIX стагоддзі жылі паданні аб тым, як па Беларусі хадзіў па вёсках Хрыстос у гурце са святымі»³³.

У артыкуле «Беседа о ремесле»³⁴ пісьменік зноў скарыстоўвае матэрыял беларускага фальклору. Адноўчы Горкі пачуў казку пра сварку Міколы Цудадзея і Касьяна. «Перад тым, як пачуць гэтую казку з вуснаў пастуха, — піша Горкі, — я чытаў яе ў нейкім зборніку, здаецца, у беларускім, Раманава; там сварка святых перадавалася, вядома, інакш, прычына сваркі была другая, але і там і тут ад гэтае казкі павявае глыбокай старажытнасцю з часоў паганскай веры».

Можна нагадаць, як радаваўся Горкі набыццю каштоўнае кніжкі для мілага сэрцу раздзела сваёй бібліятэкі («быт»). Гаворка ідзе пра кнігу А.Цярэшчанкі «Быт русского народа», ч. II, выдадзеную ў 1848 годзе, дзе ёсць матэрыял і па беларускім фальклору (апісанне беларускага вяселля).

У мастацкіх творах Горкага амаль зусім няма герояў, якія былі б звязаны з беларускім народам або з Беларуссю. Гэты факт можна растлумачыць тым, што М. Горкі заўсёды пісаў у сваіх творах толькі пра тое, што сам бачыў і глыбока перажыў.

Тэмам «Горкі і беларускі фальклор», «Горкі і беларуская літаратура» будзе прысвечана яшчэ многа даследаванняў — такі вялікі, усебаковы і жыватворчы быў уплыў Горкага на беларускую савецкую культуру. Мне хацелася закрануць толькі пытанне пра вытокі цікавасці Максіма Горкага да беларускага фальклору і беларускай літаратуры.

З шчырай удзячнасцю называю я тут імёны К. П. Пешкавай, Д. А. Баліка, Ф. П. Хітроўскага і Л. Г. Падольскага, ад якіх меў многа каштоўных парад, даведак і дапамогі ў час напісання гэтага артыкула ў 1946 годзе.

1946

НАШ ГАНАРОВЫ АКАДЭМІК

У гэтым багатым на юбілейныя даты годзе (60-годдзе ўтварэння СССР, 100-годдзе з дня нараджэння Янкі Купалы і Якуба Коласа) ёсць яшчэ адна знамянальная дата: 25 верасня 1932 года маладая Акадэмія навук Беларусі абрала ганаровым членам Аляксея Максімавіча Горкага. Гэтая падзея амаль супала з выдатнай датай: 24 верасня 1932 года споўнілася сорок год з дня публікацыі першага апавядання Максіма Горкага «Макар Чудра». Значыць, у гэтыя дні мы святкуем яшчэ і 90-годдзе з пачатку яго пісьменніцкай дзейнасці. Вялікі пісьменнік, пачынальнік сацыялістычнага рэалізму быў *першым* ганаровым акадэмікам нашай акадэміі. І гэтая акалічнасць таксама пра многае гаворыць. У гэтым факце бачыцца глыбокі, інтэрнацыяналістычны сэнс.

Абранне М.Горкага ганаровым акадэмікам было актам удзячнасці вялікаму пісьменніку за яго нязменную ўвагу да беларускага народа, да яго фальклору, да яго літаратуры. Ён першы даў ацэнку характару маладой беларускай літаратуры і першы ў Расіі заўважыў лепшых яе прадстаўнікоў — Янку Купалу і Якуба Коласа.

Захапленне Максіма Горкага паэзіяй Якуба Коласа і Янкі Купалы звычайна звязваюць з 1910 і 1911 гадамі, з лістамі Горкага да М. Чарамнова і М. Кацюбінскага пра ўражанні ад «Адвечнай песні» і верша «А хто там ідзе?». Гэта так і было. Аднак зацікаўленасць М. Горкага беларускім фальклорам пачалася значна раней — у 1896–1900 гады.

Пра гэта сведчаць многія адзнакі і заўвагі Горкага на палях і ў тэксце кнігі А. Я. Багдановіча, бацькі Максіма Багдановіча, «Пережитки древнего мирозерцания у белорусов». Кнігу гэтую А. Я. Багдановіч падараваў Горкаму ў 1896 годзе. На 180 старонках названай кнігі Горкі зрабіў 26 адзнак, разгляду якіх прысвечаны працы Д. А. Балікі і А. Елісеева, а таксама мой артыкул.

Горкаўскія нататкі здзіўляюць глыбокім веданнем беларускага фальклору і мэтанакіраванасцю іх навуковага аналізу — шуканнем агульнасці ў фальклору беларусаў, рускіх і ўкраінцаў, у славянскіх народаў наогул.

Максім Горкі быў шчырым патрыётам рускага народа і адначасова сапраўдным інтэрнацыяналістам, абаронцам нацыянальных меншасцяў у Расіі ў іх імкненні стварыць

нацыянальныя літаратуры, у тым ліку і беларускую літаратуру. Бацькоўскімі былі адносіны М.Горкага да творчасці Янкі Купалы і Якуба Коласа, да будучыні беларускай лірычнай паэзіі.

Мой блізкі друг і зямляк, акадэмік Усесаюзнай акадэміі сельскагаспадарчых навук нябожчык Самуіл Георгіевіч Каляснёў расказваў мне, што ў 1921 годзе, калі ён кіраваў рабфакам Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, яго наведаў М. Горкі. Даведаўшыся, што Каляснёў беларус, Горкі з цеплынёй успамінаў пра свае сустрэчы з беларусамі, ён сказаў: «Беларусы — народ вельмі задушэўны, вельмі мяккі, гасцінны, даверлівы... Беларусы — надта працавіты народ, які хутка выявіць сябе, у першую чаргу ў лірыцы». Прадбачанне Максіма Горкага спраўдзілася.

Важным фактарам асаблівай цікавасці Горкага да беларускага фальклору і маладой беларускай літаратуры было сяброўства яго з А. Я. Багдановічам. Кацярына Паўлаўна Пешкава ўспамінала ў гамонцы са мною ў 1946 годзе, што М. Горкі любіў беларускія песні і сам часам спяваў іх разам з Адамам Ягоравічам.

Горкі цікавіўся беларускай народнай музыкай і прасіў рэдакцыю «Нашай нівы» прыслаць яму на Капры матэрыялы пра яе. Рэдакцыя адгукнулася на яго просьбу.

У 1928 годзе М. Горкі вярнуўся з Італіі на радзіму. На станцыі Негарэлае Горкага сустракалі Якуб Колас і Янка Купала. У 1934 годзе на Усесаюзным з'ездзе савецкіх пісьменнікаў М. Горкі, у часе сустрэчы з беларускімі пісьменнікамі на дачы, як успамінае пра гэта Якуб Колас, «жыва цікавіўся беларускай паэзіяй, народнай творчасцю, літаратурнымі помнікамі і прапанаваў распачаць працу па стварэнні гісторыі беларускай літаратуры».

На фатаграфіі беларускіх пісьменнікаў у гасцях на дачы Горкага, змешчанай у БелСЭ, Максім Горкі стаіць у цэнтры, а з левага і правага бакоў стаяць Янка Купала і Якуб Колас, нашы першыя акадэмікі. Гэта як бы ілюстрацыя да трох вялікіх датаў у гісторыі беларускай культуры, бо выбранне М. Горкага ганаровым акадэмікам АН БССР — акт значнага. Ён не толькі даў класічныя навуковыя ацэнкі найбольш выдатным з'явам мастацкай культуры Беларусі — творчасці Купалы і Коласа, не толькі ўмеў прадбачыць будучае нашай паэзіі, не толькі спазнаў душу нашага народа,

не толькі выдатна пераклаў на рускую мову гімн дарэвалюцыйнай Беларусі «А хто там ідзе?». Вялікі пралетарскі пісьменнік даў узоры мастацкай творчасці, на яго раўняліся і раўняюцца, у яго вучыліся і вучацца беларускія пісьменнікі. Вось чаму ён — наш акадэмік.

1982

ВОБРАЗ ЯНКІ КУПАЛЫ Ў МАІМ УСПРЫМАННІ

Першае ўяўленне пра Янку Купалу склалася ў мяне ў маладыя гады. Мой брат Максім вучыўся ў Горацкім каморніцка-агранамічным вучылішчы ў 1909–1913 гады; прыходзячы ў час канікул дахаты, у Малую Багацькаўку, брат многа расказваў пра маладую беларускую літаратуру, пра Янку Купалу і Якуба Коласа, прыносіў «Нашу ніву», зрэдку беларускія кніжкі.

Аднойчы Максім прынёс зграбную кніжачку — «Жалейку» Янкі Купалы, з надта прыгожай вокладкай: над беларускай вёсачкай узыходзіць сонца; хлопчык-пастушок, сумнаваты з выгляду, грае на жалейцы; сама назва кніжкі складаецца з графічнага спалучэння жалеек-дудачак, ствараючы сімвал тагачаснага жыцця Беларусі, поўнага жалю.

Але над журботнаю назваю ўзвышаўся эпіграф з выразам гарачага спадзявання і поўнай надзеі — «Загляне сонца і ў наша ваконца».

Увесь змест «Жалейкі» адпавядаў назве і выгляду цудоўнай кніжкі, першым радкам яе: «Граі, мая жалейка, пей, як салавейка. Апявай нядолю, апявай няволю і грымі свабодна, што жыве край родны».

Максім працягаў сваім братам і сястрычцы ўсю «Жалейку». Тлумачэнні вершаў Янкі Купалы з «Жалейкі», якія даваў нам старэйшы брат, былі выключна яскравыя, натхнёныя, узвышаныя. А само чытанне купалаўскіх вершаў Максімам было такім мастацкім, што яно зачароўвала нас, захоплівала, спараджала замілаванне паэзіяй Янкі Купалы, палкую любоў да нашага роднага вялікага паэта.

Асабліва магутны ўплыў на нас меў верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?». Перад вачыма паўставала вялізарная грамада людзей, змучаных, зняможаных, але гнеўных, рашучых, пэў-

ных у перамозе, у сваёй светлай будучыні, калі і яны будуць «людзьмі звацца».

Чытанне Максімам верша «А хто там ідзе?» пакінула ў нас, маладых яго слухачах, незабыўны след на ўсё жыццё. Нам захачелася далучыцца да грамады нашых прыгнечаных людзей, ісці разам з імі на змаганне з адвечнай крыўдай, з панскай пагардай і здзекам, прыгнётам, зрабіцца вольнымі людзьмі.

Калі, следам за братам, і я вучыўся ў Горацкім каморніцка-агранамічным вучылішчы ў 1914–1919 гады, папулярнасць твораў Янкі Купалы сярод навучэнцаў нашага і земляробчага вучылішча ў Горках была ўжо вялікай, — яна проста выбухнула пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі. Вершы Янкі Купалы дэкламаваліся на вечарах і самадзейных канцэртах, на некаторыя купалаўскія вершы студэнты-навучэнцы самастойна складалі песні. Студэнты Аляксей Ляднеўскі і Мікіта Лайкоў, маючы прыгожыя галасы (бас і тэнор), з поспехам спявалі на ўласныя матывы «Гэта крык, што жыве Беларусь», «Вось тут і жыві», «Я не паэта», «І як тут не смяцца...». Апошнія радкі-прыпеўкі дружна падхопліваліся грамадою студэнтаў.

У бліжнім часе, у 1918 навучальным годзе, калі ў занятках адбыўся часовы перапынак (не было хлеба і дроў), мне давялося працаваць у Смаленску, у якасці стэнаграфіста Савета народнай гаспадаркі выканкама Заходняй вобласці (Облкомзап). Жыў я разам з братам Максімам, які супрацоўнічаў тады ў рэдакцыі газеты «Звезда».

У 1918 годзе ў Смаленску жыў і Янка Купала з маладою жонкай Уладзіславай Францаўнай; жылі яны на Малаой Багаслоўскай вуліцы, у прыдаліннай частцы горада, у аднапавярховым доме. Купала досыць часта запрашаў Максіма ў госці, брат і мяне браў з сабою. Хоць і цяжка жылося ў той час, але Уладзіслава Францаўна заўсёды была выключна гасціннай і жыццяродаснай.

Сустрэўшыся з Янкам Купалам, я зусім разгубіўся, засароцеўся, не мог вымавіць ані слова. Толькі ўважліва слухаў, са здзіўленнем наглядаў, маўчаў. Аднак надзвычайная прастата, добразычлівасць і ўвага Янкі Купалы, ласка Уладзіславы Францаўны надавалі мне крыху смеласці і раўнавагі.

Янка Купала і брат разглядалі кнігі па гісторыі Смаленска і Мсціслава, па этнаграфіі Беларусі і Смаленшчыны, па нумізматыцы. Купала паказваў сваю досыць багатую нуміз-

матычную калекцыю, частку якой, разам з дзвюма кнігамі па нумізматыцы, ён падараваў нам.

Купала і брат гаварылі пра беларускую літаратуру, этнаграфію, гісторыю, пра беларускія слоўнікі І. І. Насовіча¹ і У. М. Дабравольскага², які жыў тады ў Смаленску. Самаадданая дзейнасць Насовіча і Дабравольскага па складанні беларускіх слоўнікаў вельмі падабалася Купалу і брату. Бытавая неўпарадкаванасць і страшэнная беднасць славурых беларускіх словазнаўцаў не спынілі іх актыўнай творчай працы да канца жыцця; гэта выклікала вялікую пашану да іх з боку Купалы і Максіма.

Асабліва цікавіўся Янка Купала ў Смаленску «Словам аб палку Ігаравым». Мусіць, менавіта гэта жывіла зацікаўленасць Янкі Купалы «Смаленскім абласным слоўнікам» У.М.Дабравольскага, бо ў гэтым слоўніку трапляліся словы, якімі карыстаўся і стваральнік «Слова». Можна, таму захапіўся Купала і нумізматыкай, бо старадаўнія грошы вызначалі гандлёвыя і культурныя шляхі праз беларускія землі. Наведванне многіх вёсак Смаленшчыны і Магілёўшчыны (на стыку з Браншчынай) у час працы ў харчова-нарыхтоўчай арганізацыі спрыяла Купалу ў пазнанні моўнай стыхіі, у якой жыў аўтар «Слова». Шукаючы на Смаленскім рынку старадаўнія манеты, Купала знаходзіў і залатыя словы з паэтычнай песні пра Ігара. Ужо праз год (у 1919 г.) Купала перакладзе «Слова» на беларускую мову.

Мне пашчасціла пабачыць Янку Купалу ў гістарычным 1918 годзе ў Смаленску, дзе ўжо вялася адказная падрыхтоўчая праца па абвешчэнні Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Вобраз Янкі Купалы, вобраз нацыянальнага паэта-рэвалюцыянера, які склаўся ў мяне пасля «Жалейкі» і «А хто там ідзе?», ускладніўся ў маім успрыманні.

Пад уплывам дзейнасці беларусаў-бальшавікоў, перш-наперш А. Р. Чарвякова і Я. А. Адамовіча, пад уплывам такіх фактаў рэалізацыі ленінскай нацыянальнай палітыкі, як абвешчэнне БССР па непасрэдным указанні вялікага Леніна, нарадзіўся ў асобе Купалы паэт-правадыр.

Заір Азгур успамінае ([артыкул] «Янка Купала» ў зборніку «Такі ён быў», Мінск, «Мастацкая літаратура», 1975, с. 168), як Янка Купала сказаў яму, агледзеўшы скульптурны эскіз «А хто там ідзе?»: «Тыя, што ідуць — гэта не толькі гаротнікі, якія хацелі «людзьмі звацца», але цяперашнія і

будучыя людзі». Янка Купала рабіўся не толькі нацыянальным правадыром прыгнечаных гаротнікаў, але правадыром і прарокам людзей, якія ідуць у сваю будучыню.

Усведамленню гэтага дапамагалі і глыбокія веды Купалы ў галіне гісторыі беларускага народа, яго культуры, мовы. Надзвычайная творчая інтуіцыя Янкі Купалы, як геніяльнага паэта-прарока, адчыняла перад ім скарбы мінуўшчыны і будучыні беларускага народа, дапамагала памнажэнню гэтых скарбаў.

Пасля Смаленска мне пашанцавала перыядычна сустракацца і працаваць з Янкам Купалам у Інбелкульце і ў Беларускай акадэміі навук у 1924–1930 гады. З вялікім плёнам працаваў Янка Купала ў Тэрміналагічнай камісіі Інбелкульту на працягу некалькіх гадоў як лепшы знаўца беларускай мовы.

Янка Купала ўдзельнічаў у гістарычным пасяджэнні, прысвечаным заснаванню Беларускай акадэміі навук. Урачыстасць адбывалася ў будынку сучаснага Рускага тэатра імя М.Горкага (былая сінагога). Прысутнічалі члены ўрада на чале з А.Р.Чарвяковым і М.М.Галадзедам, амаль усе акадэмікі-заснавальнікі, абраныя 26 снежня 1928 года. Памятаю, што, калі былі названы імёны акадэмікаў Янкі Купалы і Якуба Коласа, у зале выбухнулі асабліва гучныя і працяглыя воплескі.

Янка Купала лічыў заснаванне Беларускай акадэміі навук вялікай падзеяй у развіцці беларускай культуры, якая сведчыла аб новым творчым размаху савецкай улады ў нацыянальна-культурнай галіне. Янка Купала назваў Беларускаю акадэмію навук «новай кветкай у бессмяротным вянку культурнага будаўніцтва ў БССР» («Звязда», 14 кастрычніка 1928 г.).

Янка Купала і Якуб Колас, працуючы пераважна ў галіне гуманітарных навук, надавалі вялікае значэнне развіццю ў БССР і іншых навук, перш-наперш прыродазнаўчых і сельскагаспадарчых. Адноўчы на сяброўскай сустрэчы, у час адкрыцця Беларускай акадэміі навук, давялося мне сядзець паміж Янкам Купалам і Якубам Коласам. Колькі добразычлівасці было выказана тады імі ў адрас маладых беларускіх вучоных у галіне сельскагаспадарчай навукі, якія працавалі ў Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках і ў Бе-

ларускім навукова-даследчым інстытуце сельскай і лясной гаспадаркі імя У. І. Леніна ў Мінску.

У тую незабыўную сустрэчу нашы вялікія паэты-акадэмікі выказвалі цікавыя думкі-пажаданні пра далейшыя напрамкі развіцця навук у дапамогу сельскай гаспадарцы. Янка Купала асабліва адзначаў ролю навукі ў меліярацыі балот і забалочаных зямель Беларусі, спасылаючыся на прыклад мінскай Балотнай станцыі, з вынікамі працы якой Іван Дамінікавіч быў добра знаёмы. Цікаваць Янкі Купалы да культуртэхнікі асушаных зямель выявілася і пазней — у 1933 годзе, калі Купала быў у адмысловай паездцы на Палессі («Над ракою Арэсай»).

Якуб Колас выказаў спадзяванне, што сельскагаспадарчая навука ў БССР абавязана ўсебакова вывучыць праблему паляпшэння камяністых зямель Беларусі шляхам ачысткі іх ад каменя. Гэту праблему Якуб Колас закранаў неаднаразова пры сваім жыцці. Але і праз 50 год пасля заснавання Беларускай акадэміі навук справа меліярацыі камяністых зямель БССР вырашаецца марудна. Беларуская зямля ўсё яшчэ застаецца «гарыстай і камяністай», хаця засеянае на ёй збожжа расце не «вераб'ю па калена». А як бы добра яно расло пасля ачысткі зямлі ад каменя!

Янка Купала вельмі радаваўся поспехам гаспадарчага і культурнага жыцця Савецкай Беларусі ва ўсіх яго праявах — у будаўніцтве Асінаўскай ГРЭС і іншых індустрыяльных аб'ектаў, у калектывізацыі сельскай гаспадаркі, у працы БАН, БДУ, БСГА і іншых ВНУ, шырокім разгортванні народнай асветы з выкладаннем на беларускай мове, у росквіце беларускай мастацкай літаратуры, тэатраў, беларускім кнігадрукаванні і г.д. Пра гэта чуў я ад Янкі Купалы пры сустрэчы на з'ездах Саветаў, у ЦВК, розных пасяджэннях, чытаў у яго творах.

З цяжкай гаркотай успрымаў Янка Купала падзеі адмоўнага характару ў развіцці гаспадаркі і культуры БССР, асабліва ў жыцці пісьменніцкіх арганізацый. Балюча перажываў панаванне ў Заходняй Беларусі фашыстоўскага ладу, жорсткія праявы каланізатарскай нацыянальнай палітыкі, разгром Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Купала падпісаў у студзені 1927 года зварот навуковых працаўнікоў БССР да вучоных свету ў абарону Грамады; я бачыўся з Янкам Купалам пры падпісанні гэтага звароту.

Глыбокі жаль ахопліваў Купалу, калі смерць забірала лепшых прадстаўнікоў беларускай камуністычнай інтэлігенцыі: Сцяпана Булата і Паўлюка Труса. Словы Янкі Купалы «сні, таварыш, аб Камуне» зрабіліся такімі ж неўміручымі, як «мне сняцца сны аб Беларусі».

Натура Купалы была складаная, надзвычай тонкая, чуллівая, кволая. Знешне спакойны, роўны, нават сарамлівы, сціплы, Янка Купала быў глыбока ранімы. Аднак свае раны наш пясняр умеў добра хаваць, пакуль яны не загояцца. Але часамі гэтыя раны прарываліся, і тады здавалася, што яны нараджаюць словы распачы. Успомнім такія радкі з вершаў «Каму вас, песні?» з «Жалейкі» (1908): «Спалі вас, песні, дым чырвоны, чым мае гэтка лёс спаткаць» (Збор твораў, т. I, 1972, с. 218).

Прыгадаем з «Адвечнай песні» (1910) праяву XII, дзе гамоніць цень Мужыка з духамі, якія адказваюць ёй на запытанне «патомкі мае як жывуць?». Пачуўшы, што гаротнае жыццё патомкаў яшчэ пагоршылася, цень Мужыка просіць:

Не міла мне слухаць, не міла
З зямлі маёй гэтка прывет.
Раскрыйся нанова, магіла:
Страшней цябе людзі і свет.

(Збор твораў, т. 6, 1975, с. 40)

Гэта — і словы распачы, але — і выраз пратэсту і гневу супраць несправядлівасці гісторыі. У тым жа вершы з «Жалейкі» ёсць радкі сапраўднага аптымізму:

О! веру, веру, што загнаны
Мяне не здрадзіць мой народ...

У моманты самых змрочных перажыванняў Янку Купалу не пакінула нязгасная вера ў беларускі народ, у перамогу Савецкага Саюза над фашыстоўскай зграй, у набліжэнне звароту да родных мясцін. Варта было Максіму Лужаніну (гл. зб. «Такі ён быў», с. 130) нагадаць пра даўнія мары аб аднаўленні беларускай зямлі, як Купала адчуў прагу неадкладнай творчасці, каб палкім словам змагацца з лютым ворагам за вызваленне Радзімы.

Рысы паэта-змагара адчуваюцца і ў постаці Купалы на помніку, што на Вайсковых могілках — у гнеўнай няскоранасці паставы галавы, у выразе мудрых вачэй, у дынамічнай напружанасці цела.

Мне здаецца, што вобразу Янкі Купалы як нацыянальнага паэта-рэвалюцыянера, правадыра, прарока найбольш адпавядае таленавіты помнік Купалы, створаны А. А. Анікейчыкам³ (парк імя Купалы). Такім успрымаецца Купала большасцю яго сучаснікаў.

Пасля смерці Янкі Купалы мне захацелася наведаць тая мясціна, якія былі апошнім прытулкам яго на роднай зямлі ў Ляўках і апошнім прыстанішчам у Пячышчам на Волзе. На месцы разбомбленай і спаленай фашыстамі дачы Купалы ў Ляўках густа параслі маладыя бярозы. Каля сцежкі, па якой хадзіў Купала да Дняпра, было многа грыбоў, і ў тым ліку маладзюсенькіх баравічкоў. На схіле даліны купка дубоў нібы вартавала зварот паэта ад любай ракі да асірацелай альтанкі. Прыгожы куток прыдняпроўскай прыроды цяплява чакаў свайго песняра. Нагадваў тут пра яго і мемарыяльны пакой у доме лясніцтва. А перад вачыма паўставаў будучы вялікі мемарыял, падобны да Тарасавай гары ля Канева: два неўміручыя паэты-прарокі — Тарас Шаўчэнка і Янка Купала — стаяць на варце гераічнай гісторыі братніх савецкіх народаў.

1982

«А ХТО ТАМ ІДЗЕ?» ВА ЎСПАМІНАХ СУЧАСНІКАЎ

Упершыню пачуў я гэты *гістарычны* верш Янкі Купалы ў канцы лета 1910 года. Мой брат Максім прывёз «Жалейку» з Горак, дзе ён вучыўся ў каморніцка-агранамічным вучылішчы і выпісваў новыя беларускія выданні з Вільні.

Максім любіў хадзіць улетку з сястрычкай Ганначкай, братам Парфірам і са мною ў Багацькаўшчыну — пераважна бярозавы лес недалёка ад нашай вёскі Багацькаўкі. У Багацькаўшчыне расло шмат грыбоў, асабліва баравічкоў, а на ўскраінах былі маленькія палянкі-лугавіны з процьмай розных кветак.

Вось на такой лугавіне, пры самым уваходзе ў наш любы лес, у цёплы сонечны дзень і прачытаў нам Максім «А хто там ідзе?». Чытаў ён па-мастацку, з хваляваннем і радасцю, з захапленнем і пераканаўчасцю. Мы, хоць і малыя, былі зачараваныя. Перад вачыма паўставала велізарная грамада

людзей, змучаных, зняможаных, але гнеўных, рашучых, мужных, пэўных у светлай будучыні, калі і яны будуць людзьмі звацца.

Гэта чытанне Максіма «А хто там ідзе?» засталася ў нас незабыўным на ўсё жыццё: нам палка захацелася далучыцца да грамады нашых прыгнечаных людзей, ісці разам з імі на змаганне з адвечнай крыўдай, зрабіцца вольнымі людзьмі. Такое жаданне, імкненне ператварылася ў мяне ў кіроўнае назаўсёды. А прыгожы выгляд кніжкі «Жалейка», яе вокладкі запаў у зрокавую памяць на доўгія гады.

Верш Янкі Купалы «А хто там ідзе?», напісаны ў 1905–1907 гадах і надрукаваны ў 1908 годзе, набыў сапраўды гістарычнае значэнне. Максім Горкі пераклаў яго на рускую мову («Современный мир», 1911, № 2), прыраўноўваў да беларускага гімна. З часоў верша «А хто там ідзе?» пачалося шырокае прызнанне беларускай літаратуры як глыбока народнай, прагрэсіўнай, рэвалюцыйна-дэмакратычнай.

1981

ПАМЯЦЬ ПРА КУПАЛУ НА ВОЛЗЕ

Сонечным ліпнёвым ранкам параход «Пралетарый» падплываў знізу да Казані. Паўстала прыгожая шырокая панарама старой сталіцы Татарыі. Коміны заводаў, муры і вежы крэпасці, белыя і чырвоныя камяніцы на фоне зялёных прастораў Волгі.

На правым высокім беразе — Пячышчы. Здавён-даўна ў вялікіх печах тут абпальвалі вапну. Побач з велізарным белым кар’ерам вапнякоў і запыленым каменнаю мукою шэрым вапненным заводам прыляпіліся да гары чырвоныя гмахі механізаванага млына.

Зусім мала расліннасці. Рэдкія купіны дрэў вабяць вока. Нішто не нагадвала тут Янку Купалу пакінутую Беларусь. Лютая, сцюдзёная зіма 1941/42 года яшчэ больш падкрэслівала розніцу.

Але нязгасная вера ў неўміручасць роднага народа, пэўнасць у перамозе Савецкае Радзімы сагравалі Купалава сэрца — яно вылучала прамяні ласкі і цеплаты навокал:

прамяністым застаўся Янка Купала ў памяці простых людзей на Волзе.

Я не заспеў лепшых волжскіх прыяцеляў Купалы: былога дырэктара завода Івана Якаўлевіча Няякшына і крупчатніка Сагапа Селахудзінавіча Селахудзінава; першы працуе ў іншым месцы, у Яшкар-Але, другі — ляжаў у бальніцы.

Вось здольны самавук, тэхнік-вынаходца Васіль Мацвеевіч Галовушкін. Ужо сталых гадоў чалавек, сівы, прысадзісты, тоўсты, з павольнымі рухамі, ціхі, з удумлівымі ласкавымі вачыма.

Ён апавядае, як прыехаў да іх на завод Купала ў лістападзе 1941 года, як адразу спадабаўся працаўнікам млына вялікі і прасты чалавек, як прасілі ўсе яны Івана Дамінікавіча застацца ў іх, не выязджаць далей нікуды. Кватэру сям'і Купалы далі тут жа, пры заводзе.

— Я сябраваў з Іванам Дамінікавічам, — кажа Галовушкін. — Часта-часта, амаль кожны дзень, мы гаманілі з ім. Звычайна Купала выходзіў і садзіўся вась на гэту лаву ля варот млына. Сядзе вась так на сярэдзіне лавы, адхіліцца троху назад і ўбок і ўсё глядзіць на Волгу. А я сяджу каля яго справа. Тут жа пакладзе Купала сваю качарэжачку — ён усё з клочкаю хадзіў. Закурым мы самасадку, доўга сядзім, гамонім.

Вельмі культурны чалавек быў Іван Дамінікавіч, такі прасты, харошы. Увесь час ён ціха ўсміхаўся, вясёлы быў, радаваўся жыццю, хоць меў ён ужо каля 60 год, многа перажыў. Праўда, не так старым выглядаў Купала, але ўсё ж, канечне, слабасць у яго была. Гаворка Купалы была свежая, сакавітая!

Ніхто міма лавы, дзе сядзеў Іван Дамінікавіч, не пройдзе. Кожны з ім прывітаецца, табакі пакурыць, пагамоніць. А звычайна Купала сам першы ўсім уклоніцца — ласкавы і сімпатычны ён быў. І з усімі ён пагамоніць, пра жыццё падрабязна распытаецца, калі і кім хто працаваў пры заводзе.

Людзі да Купалы адносіліся вельмі добра, паважалі і шанілі яго. Усім хацелася яго праведаць, усіх цікавіла, што думае вялікі чалавек пра вайну. Купала быў цвёрда, моцна ўпэўнены, што мы пераможам, што немцы будуць пабіты. А ў той час ворагі стаялі ўжо пад самаю Масквою, пад Сталінград імкнуліся. Купала гаварыў, што, калі б нават фашысты і

Маскву забралі, усё роўна перамога будзе наша. Радаваліся мы слову Купалы ў той трывожны час.

Гамонак у нас з Іванам Дамінікавічам было многа. Распытваў ён пра Казань, пра Волгу, пра млын, пра мінулае жыццё. Купала з цікавасцю слухаў, што Волга раней цякла не каля нас, а за 10 кіламетраў далей, каля самае крэпасці. Цікавіла Купалу, калі і як будавалі мост цераз Волгу, чый быў млын, хто будаваў яго — а будаваў млын непісьменны вяцкі селянін Акольнікаў.

І я распытваў Івана Дамінікавіча, як і з чаго ён пачаў пісаць. Ён гаварыў, што шмат чытаў, многа гора бачыў. Асабліва любіў ён сваю першую кніжку «Жалейку». Купала паказваў мне свае творы. Я браў кніжкі, разглядаў іх, але чытаць не мог. Купала цаніў працу літаратурную.

Мыліся мы разам у лазні, тут жа, пры заводзе. Худы быў Іван Дамінікавіч, слабы, адчуваў сябе цяжка. Ён нікуды не хадзіў, нікуды не ездзіў, не ўздываўся на гарысты бераг. Або на лаве сядзеў, ля варот завода, або пойдзем мы з ім да самае Волгі, сядзем на бярвенне, доўга гамонім.

Была ў Івана Дамінікавіча свая машына. Толькі сам ён амаль не ездзіў на ёй. А людзям заўсёды даваў. «Патрэбна машына? Бярыце, калі ласка, едзьце, куды трэба».

Да Купалы часта прыязджалі госці з Казані, члены беларускага ўрада, пісьменнікі.

Жыў ён у нас месяцаў восем. Улетку 1942 года паехаў ён у Маскву. І ў хуткім часе прыйшла да нас сумная вестка. Усе мы вельмі шкадавалі аб згубе. Светлы чалавек быў Купала.

Сакратар канторы завода Надзея Апалонаўна Карчэўская паказвае мне кватэру Янкі Купалы.

— Вось у гэтым пакоі жыў Іван Дамінікавіч, вось тут — Уладзіслава Францаўна. На гэтым месцы стаяў ложкак, на сцяне была геаграфічная карта. Вось дзе быў пісьмовы стол, кнігі...

Купала з жонкай былі вельмі гасцінныя, прыветныя. Іван Дамінікавіч быў сардэчны, уважлівы, ласкавы. Я захварэла неяк, і вялікі чалавек прыслаў мне гасцінец, падарункі, цукеркі.

Купала быў вельмі вясёлы, жыццярадасны, нягледзячы на свой узрост і стан. У час вайны ўсе цікавіліся жыццём фронту — Купала быў пэвен у нашай перамозе, у добрым канцы вайны, гаварыў нам аб гэтым.

Іван Дамінікавіч быў гаманлівы. Успамінаў мінулае, апавядаў пра Мінск. «Нічога мне так не шкада, як майго асабістага архіва», — гаварыў ён. Я бачыла, што Купалу цяжка ўспамінаць мінулае. Апавядаў Іван Дамінікавіч, як яны пакідалі Беларусь, як выязджалі з Мінска.

Купала вельмі часта хварэў, здароўе яго было кепскае; дрэнна было з лёгкімі, з сэрцам. Стаяла лютая зіма. Іван Дамінікавіч страшэнна зябнуў, цяжка было яму многа хадзіць. Аднак ён любіў нашу волжскую прыроду.

У дзень 8 сакавіка Янка Купала даў нам у насценную газету, якую я рэдагавала, тры вершы аб жаночай долі са сваіх ранейшых твораў.

Купала вельмі любіў дзетак. Асабліва любіў ён Юрку Наякшына. Перад выездам у Маскву зайшоў да яго, Юрочка быў хворы, і, развітваючыся, сказаў: «Ну, Юрка, папраўляйся». Але Юрочка памёр.

Да Купалы часта прыязджалі госці з Казані. Іван Дамінікавіч быў блізкі з Наякшыным. Хадзіла да Купалы ў госці нямала народу.

Мы бедавалі, праведаўшы аб трагічнай смерці Купалы. Мы будзем доўга яго помніць.

— Як памяць аб Івану Дамінікавічу, я хаваю яго прыгожае кашнэ, — кажа на развітанне Надзея Апалонаўна. — Трэба было б прыбіць на гэтым доме, дзе жыў Янка Купала, мемуарную дошку, — заключыла яна.

Загадчыца дзіцячага сада Варвара Мікалаеўна Сямёнава мала ведала Янку Купалу. Адноўчы спаткалася яна з ім на вечары ў дырэктара завода І. Я. Наякшына. Сустрэча з Іванам Дамінікавічам зрабіла на яе моцны ўплыў і пакінула добрыя ўспаміны.

— Увесь вечар я не заўважала ні пачастункаў, ні гасцей. Я наглядала толькі за вялікім паэтам, за яго гамонкамі і паводзінамі. Гэта быў для мяне новы чалавек, вялікі чалавек. Я дзівілася яго выселасці, жыццярэдаснасці. Увесь час граў патэфон. Купала любіў музыку. Гэта быў дзіўны чалавек, які любіў усе яскравыя праявы жыцця і радасці, і віно, і пагляд жаночы...

Другі раз Янка Купала наведваў з Наякшыным дзіцячы сад, пазнаёміўся з нашай працай, з дзеткамі, падараваў дзіцячай бібліятэцы зборнік сваіх вершаў, які і цяпер там старанна захоўваецца.

Мне было так горка ад заўчаснай смерці Янкі Купалы, светлай застанецца ў нас памяць аб ім...

Пакідаючы Пячышчы, я зноў убачыў суровыя белыя кар’ер, шэрыя вапняковыя заводы і чырвоныя гмахі млына. Нішто не нагадвала тут пакінутую Беларусь...

Толькі пачуцці простых савецкіх людзей былі аднолькавымі. Купалаўская паэзія і сам Купала быў ім тут на Волзе такім жа дарагім, як і там, на вызваленай Беларусі.

1946

ТАКИМ ЯГО ПОМНЮ

З твораў Якуба Коласа пазнаёміў мяне ў 1912 — 1913 гадах мой брат Максім Гарэцкі, які канчаў Горацкае каморніцка-агранамічнае вучылішча, быў падпісчыкам «Нашай нівы» і захапляўся маладой беларускай літаратурай. Максім з натхненнем дэкламаваў вершы Якуба Коласа з першай кнігі пісьменніка «Песні жалбы», выдадзенай у 1910 годзе, чытаў аповяданні Тараса Гушчы — Якуба Коласа.

Брат пазнаёміў мяне ў 1924 годзе ў Мінску і з самім Якубам Коласам. Канстанцін Міхайлавіч і Максім сябравалі, бывалі адзін у аднаго. Я досыць часта сустракаўся з Коласам у 1927–1930 гадах у часе працы ў Інбелкульце і ў Беларускай акадэміі навук. Канстанціна Міхайлавіча цікавілі не толькі пытанні літаратуры і навуковай тэрміналогіі, у распрацоўцы якой ён прымаў разам з Янкам Купалам вельмі актыўны ўдзел. Якуб Колас стаяў ля калыскі беларускай савецкай навукі, быў на чале яе больш як 28 гадоў у якасці віцэ-прэзідэнта Акадэміі навук. Ён імкнуўся, каб Акадэмія навук нашай рэспублікі была беларускай паводле сваёй навуковай дзейнасці, накіроўваў навуковую працу на самую цесную, арганічную сувязь з практыкай, з патрэбамі народнай гаспадаркі.

Канстанцін Міхайлавіч асабліва падкрэсліваў неабходнасць актыўнай дзейнасці па ўсебаковым вывучэнні прыроды Беларусі, у тым ліку геалогіі ў мэтах пошуку карысных выкапняў, па навуковым абгрунтаванні рацыянальнай меліярацыі палескіх балот і ўсёй праблемы Палесся цалкам, па навуковай распрацоўцы поўнай ачысткі зямель Беларусі ад

камення, валуноў, шырокай меліярацыі камяністых глебаў. Усе гэтыя праблемы не згубілі сваёй вартасці і актуальнасці і да нашага часу.

Сустрэкаўся я з Коласам і ў часе Вялікай Айчыннай вайны ў Маскве. Адночы наведаў Канстанціна Міхайлавіча ў Клязьме, пад Масквою, разам з сынам Усяславам. Завіталі ў той дзень да свайго старэйшага сябра Пятрусь Броўка і Пятро Глебка. Колькі радасці было ў той час і ў Якуба Коласа, і ў ягоных гасцей — набліжалася поўнае вызваленне Беларусі ад фашысцкай навалы.

Добра памятаю вечар 16 лютага 1945 года (у той дзень я паспяхова абараніў доктарскую дысертацыю). Якуб Колас сабраў на вячэру сваіх сяброў і землякоў: Янку Маўра, Пятра Глебку, Аркадзя Куляшова, Антона Бялевіча, Канстанцыю Буйло, Алесю Александровіч, Міколу Міцкевіча. Многа ласкавых слоў сказаў тады мне Канстанцін Міхайлавіч.

Былі і невясёлыя сустрэчы ў Маскве, на кватэры Коласавых знаёмых, калі цяжка захварэла яго жонка, Марыя Дзмітраўна. Яна ўжо так і не змагла ўстаць з ложка...

Мне пашчасціла быць з жонкай на ўрачыстым пасяджэнні ў Маскве ў 1952 годзе, прысвечаным 70-годдзю народнага паэта Беларусі. Настрой быў прыўзняты. Канстанцін Міхайлавіч ласкава гаманіў з намі. Але адчувалася стомленасць, адбітак частых хвароб на запаленне лёгкіх.

Запрасіў Колас мяне з жонкай у 1956 годзе наведаць яго ў Мінску. Гэта была наша апошняя сустрэча, знешне радасная, а ў глыбіні — сумная, развітальная: надта цяжка хварэў перад тым Канстанцін Міхайлавіч, і зноў на запаленне лёгкіх. Прыняў Колас нас гасцінна ў сваім доме ля Акадэміі навук, апавядаў жартаўлівыя выпадкі з акадэмічнага жыцця, чытаў жартаўлівыя вершы. Аднак паехалі мы з Мінска з трывожным прадчуваннем. Неўзабаве прыйшла журботная вестка — памёр наш незабыўны Колас...

1982

НЕКАЛЬКІ СУСТРЭЧ З УЛАДЗІМІРАМ ДУБОЎКАМ

Найбольш памятная мая сустрэча з Уладзімірам Дубоўкам адбылася 30 мая 1921 года на маёўцы зямляцтва студэнтаў-беларусаў Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі (цяпер імя Ціміразева), прысвечанай памяці Максіма Багдановіча. На маёўку прыйшлі і нашы сябры-студэнты ПСГА¹ са Смаленшчыны, Украіны, з цэнтральных абласцей Расіі. Маёўка была каля вёскі Ліхаборы, недалёка ад станцыі Пятроўска-Разумоўскае. Былі запрошаны супрацоўнікі прадстаўніцтва Беларускай ССР у РСФСР. З імі прыехаў сакратар ЦК КП(б) Б Сцяпан Булат, няглядзячы на цяжкую хваробу (сухоты). Праз 2 месяцы ён і памёр. Янка Купала прысвяціў яго памяці цудоўны верш «На смерць Сцяпана Булата». Уладзімір Дубоўка быў яшчэ ў Чырвонай Арміі, але, маючы адпачынак, таксама прыехаў на нашу маёўку.

Прысутнасць высокіх гасцей, асабліва Сцяпана Булата, якога вельмі шанавала і любіла беларуская моладзь, надавала ліхаборскай маёўцы нейкую ўрачыстасць і строгасць, нават хваляванне. Бо мы ж сабраліся, каб адзначыць памяць нашага выдатнейшага паэта, боляка па заўчаснай смерці якога далёка ад родных гоняў яшчэ жыла ў сэрцах многіх удзельнікаў. Веснавое сонейка шчыра свяціла, але думкі ляцелі з сумам да адзінокай магілкі Максіма ў Ялту. «Не куй ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары...» — успаміналіся словы паэта. І яго жаданні: «Прыляці ж тады ты на магілу, закувай як у бары». Здавалася, што мы чуем гэтыя гукі ў недалёкім ляску.

Мой даклад аб творчасці Максіма Багдановіча быў мінорным; я цытаваў урыўкі з многіх вершаў Багдановіча, хваляваўся сам і ствараў сумны настрой у прысутных.

І вось у абмеркаванні майго даклада слова бярэ Уладзімір Дубоўка. Прамова Уладзіміра была трапяткая, палкая, глыбокая па змесце, пераканаўчая. Дубоўка даводзіў, што творчасць Максіма Багдановіча была не такая песімістычная, што ён (Багдановіч) быў пэвен у вялікай будучыні беларускага працоўнага народа, у росквіце яго гаспадаркі, культуры, навукі, літаратуры, у перамозе над усімі перашкодамі.

Багдановіч, паводле Дубоўкі, ганарыўся слаўным мінулым беларускага народа, яго выдатнымі прадстаўнікамі, летапісцамі, вучонымі, першадрукарамі, паэтамі, стваральнікамі найбагацейшага фальклору...

Уладзімір Дубоўка цытаваў на памяць многія вершы Багдановіча для ілюстрацыі сваіх доказаў, чытаў гэтыя вершы сапраўды па-мастацку, з выключнай артыстычнасцю, захапляў сваім словам усіх слухачоў, ствараў гераічны вобраз паэта-змагара, узнімаў настрой.

Прамова Сцяпана Булата была ўзнёслай, поўнай рэвалюцыйнага пафасу і шчырасці, ён з гонарам гаварыў аб перамозе Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Расіі і на Беларусі, аб пачатку велічнай адбудовы гаспадаркі і культуры Беларусі, аб удзеле ў сацыялістычным будаўніцтве народнай беларускай інтэлігенцыі, шэрагі якой павінны папоўніць і беларусы-выпускнікі Пятроўкі, да чаго палка і заклікаў іх Сцяпан Булат.

* * *

Ніколі не забуду сустрэчу з Уладзімірам Дубоўкам у верасні 1922 года ў Беларускам прадстаўніцтве на Малой Мікіцкай, 18. У горкія часіны, калі трагічна загінула, трапіўшы пад трамвай, адзіная ў нашай сям’і сястрычка Ганначка, студэнтка. Дубоўка суцяшаў мяне, як брат. У хуткім часе Уладзімір Дубоўка склаў першую кнігу вершаў «Строма», як вяночак на магілу Ганулькі. «Строма» паказала, які здольны лірычны паэт з’явіўся на Беларусі, як блізка стаіць ён каля творчай постаці Максіма Багдановіча.

* * *

Уладзімір Дубоўка запрасіў мяне да сваіх бацькоў, на Малую Грузінскую, 34. Уладзімір быў вельмі падобны да сваіх бацькоў, асабліва да маці — і выглядам, і голасам, і моваю, і добразычлівасцю, спагадай. Адчувалася роднасць Уладзіміра і да бацькі — рахманасцю, разважлівасцю, рухамі, сціпласцю, пранікнёным поглядам вачэй, удумлівасцю. Ад бацькі перадалася Уладзіміру схільнасць да лінгвістыкі. Калі маці Дубоўкі нават у Маскве гаварыла толькі па-беларуску і была непісьменнай, дык бацька Уладзіміра валодаў рускай, польскай, літоўскай, яўрэйскай і нямецкай мовамі.

Маці Дубоўкі перадала яму не толькі лексіку беларускай мовы, але і яе мілагучнасць, усе тонкасці вымаўлення, музычнасці, вобразнасці, фальклорнага багацця.

У сям’і Дубоўкаў панавала жывая, чыстая беларуская мова, у атмасферы якой арганічна ўзрастаў талент Уладзіміра як нацыянальнага паэта.

* * *

У 1924–1925 гадах Уладзімір Дубоўка выкладаў у Маскве, у Камуністычным універсітэце народаў Захаду, у Беларускім сектары, беларускую літаратуру, а я выкладаў там жа эканамічную геаграфію. Адноўчы трапіў я на лекцыю Дубоўкі пра Максіма Багдановіча. Гэта была лекцыя-імправізацыя. Уладзімір гаварыў без усякіх папер, без усякіх дапаможнікаў і падручнікаў. Урыўкі з твораў Багдановіча дэкламаваў на памяць.

Гэта лекцыя нагадвала прамову Дубоўкі на ліхаборскай маёўцы ў 1921 годзе. Але больш увагі ў ёй аддавалася аналізу мастацкай вартасці твораў Багдановіча, іх вытокаў, параўнанням, арыгінальнасці, сацыяльнай накіраванасці, ідэянасці, новым шляхам, новым формам, філасофскаму асэнсаванню, неўміручасці беларускага слова.

Дубоўка гаварыў з выключнай перакананасцю, захапленнем, заміланнем да Максіма Багдановіча, глыбокай павагай да надзвычайнай мужнасці паэта, да яго адданасці беларускаму працоўнаму народу і Беларусі. Студэнты слухалі Уладзіміра Дубоўку з найвялікшай увагай.

Творы Дубоўкі дваццатых гадоў рабілі моцны ўплыў на тагачасную моладзь і на мяне дзвюма асаблівасцямі: палымяным патрыятызмам, савецкім і беларускім гневам і абурэннем за здзек над Заходняй Беларуссю з боку польскай буржуазна-шавіністычнай улады. Неўміручымі зрабіліся вершы Дубоўкі «О, Беларусь, мая шыпшына, зялёны ліст, чырвоны цвет» і «Адна зара, ой зорка-зараніца! — у літарых БССР цвіце. Другая ночы, ночы-начаніцы дапамагае крыллем шалясцець».

* * *

Доўгі час Уладзімір Дубоўка не займаўся літаратурнай працай. Сустрэўся я з ім у цягніку Масква — Мінск у 1959 годзе, — выпадкова ехалі мы, Уладзімір Мікалаевіч, мая жонка і я, у адным вагоне. Дубоўка быў з сіваю барадою, як яго звычайна паказваюць на фотаздымках. Пазналі яго мы адразу, хаця мінула каля 30 год з часу развітання. Гаманілі да самага рання. Дубоўка — вялікі майстар апавядання пра свае жыццёвыя прыгоды і не губляць жартаўлівасці, добрага

настрою. Ларыса Восіпаўна і я былі здзіўлены і захоплены мудрасцю Дубоўкі, яго жыццёвым імпэтам, энергіяй, разуменнем людзей, маладосцю духа.

Аднаго я не разумеў. Як мог Дубоўка не пісаць па-беларуску столькі год, не ствараць вершаў, захаваўшы юнацкую прагнасць да жыцця, да людзей, да літаратуры?

Наблізіў крыху да разумення надпіс Дубоўкі на фотакартцы, зробленай 5 мая 1970 года ў Маскве, у адну з апошніх маіх сустрэч з Уладзімірам Мікалаевічам. Вось гэты надпіс:

«Ай, дзяды! Гляньце, колькі на іх сівзны!
А нядаўна ж былі маладымі яны:
Удваіх накруцілі сто сорок гадоў...
Застаецца капа да двух круглых вякоў.
Паднаціснем, браток, ды... ў Зацішны Куток...

Масква. Ул. Дубоўка.»

З фотакарткі ўзіраецца мудры Чалавек з ласкавым поглядам маладых вачэй, з пышной сівой барадою і добрай чупрынай сівых валасоў.

Здаецца, што гэта Чараўнік Жыцця, пераапануты Юнак, які пазнаў усе таямніцы жыцця і не згубіў ні веры ў яго, ні цікавасці. Трагічную згубу сына Аліка, які падарваўся на міне, Уладзімір Мікалаевіч і Марыя Пятроўна перажывалі цяжка і доўга, але мужна.

Дубоўка праз усё жыццё пранёс нязгасны аптымізм, любоў да людзей і прыроды, да новага ладу жыцця, да ўсяго прыгожага, паэтычнага, да Беларусі, да беларускага слова, да Чалавека:

А колькі б дзе ні вандраваў,
хоць добра ўсюды і прыгожа, —
мяне цягнула да Пастаў,
хацелася пабыць ля Доўжа².

(1958)

У песнях мне шумеў чарот
пра нарачанскія азёры.
У казках казачны народ
насіў лятункі аж на зоры...
Які б цяжар ні быў калі,
на сэрцы гарката якая,

ад гэных песень і быліц
яны крышыліся, знікалі...³

(1958)

Творчы імпэт збіраўся ў душы Дубоўкі дзесяткамі год, і ён выбухнуў полымем пасля звароту на Беларусь. Але пошукі літаратурных жанраў даліся Дубоўку не адразу і нялёгка. Мне здаецца, што найбольш яркая выявіліся яны ў «Пялёстках» і «Казках», у грамадзянскай лірыцы.

Зарана адышоў Дубоўка ў «Зацішны Куток», не сказаўшы свайго велічнага і апошняга слова.

1987

БЯЗМЕЖНАЯ ЎДЗЯЧНАСЦЬ

Калі я ўспамінаю Пятра Фёдаравіча Глебку, сэрца мае поўніцца бязмежнай удзячнасцю гэтаму чалавеку: ён доўга захоўваў рукапіс «Віленскіх камунараў» майго брата Максіма. У змрочныя гады фашысцкай акупацыі Мінска рукапіс «Віленскіх камунараў» ратавала ад немінучай згубы жонка Пятра Фёдаравіча Ніна Іларыёнаўна. Адшуканню рукапісу ў Вільні і прасоўванню яго ў друк дапамаглі Іван Язэпавіч Шутовіч¹, Станіслаў Пятровіч Шушкевіч і Максім Лужанін.

Ніколі не зменшыцца мая бязмежная ўдзячнасць гэтым добрым людзям і перш-наперш Пятру Глебку, бо выратаванне «Віленскіх камунараў» і з'яўленне іх у друку было раўназначна другому нараджэнню Максіма Гарэцкага ў беларускай савецкай літаратуры.

З Пятром Глебкам і яго творчасцю пазнаёміўся я ў Мінску ў 1927 — 1930 гадах. У вершах маладога Глебкі мяне больш усяго краналі мяккі лірызм, замілаванне да беларускай прыроды, захапленне фальклорам, прыгожым беларускім словам, усеабдымная любоў да Радзімы, імкненне да росквіту Савецкай Беларусі, да ўз'яднання з ёю Заходняй Беларусі. Здзіўляў мяне і радаваў сацыяльны аптымізм Глебкі, цвёрдая ўпэўненасць у светлай будучыні, палымяны савецкі патрыятызм.

Гэтыя рысы ў творчасці Пятра Глебкі захаваліся і ў далейшыя гады. Найбольш яркая выявіліся яны ў час Вялікай Айчыннай вайны. Сведкам гэтага давялося мне быць у

1943 і 1944 гадах, у Маскве, калі я неаднаразова сустракаўся з Глебкам.

Пачыналася вызваленне Беларусі ад гітлераўскай няволі. Творчы ўздым беларускіх пісьменнікаў, асабліва паэтаў, дасягнуў нязмернай вышыні. Вершы Янкі Купалы, Якуба Коласа, Адкадзя Куляшова, Петруся Броўкі, Максіма Танка, Пімена Панчанкі, Максіма Лужаніна хапалі за самае сэрца, выклікалі слёзы, з хваляваннем чыталіся і перачытваліся, перадрукоўваліся на машынках і перапісваліся, перакладаліся на рускую мову, пашыраліся за лініямі фронту сярод насельніцтва, партызанаў і воінаў.

Менавіта ў гэты час дасягнула кульмінацыі і паэтычная творчасць Пятра Глебкі. З'яўляюцца такія цудоўныя вершы, як «Родны хлеб», «Беларусі», «Дзяўчыне з Клімавіч», «Смерць салдата», «Жывое слова», «Чырвонай Арміі», «Наша слава» і інш. Вершы Глебкі заслугоўвалі шчырую ўхвалу сярод многіх прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі, якія жылі тады ў гасцініцы «Якар», чакаючы звароту на Беларусь. Салюты ў гонар вызваленых гарадоў часта чуліся жыхарамі «Якара», абуджаючы пачуцці, сугучныя вершам Пятра Глебкі і яго паэтычных паплечнікаў.

Глебка ўяўляўся мне ў Маскве маладым, дынамічным, рухавым, бадзёрым, жыццярэдасным, энергічным, вясёлым. Такім бачыў я яго і ў «Якары», і ў гасцях у Якуба Коласа, у пасёлку Клязьме, куды Глебка прыехаў аднойчы разам з Петрусём Броўкам. Колькі планаў і добрых намераў роілася тады ў нашых выдатнейшых паэтаў перад зваротам у родныя мясціны!

Калі я і сам звярнуўся ў адноўлены Мінск ў 1968 годзе на працу ў Акадэмію навук БССР, я ўбачыў, што многія свае намеры Пятро Глебка ўжо здзейсніў. Абраны акадэмікам у 1957 годзе і акадэмікам-сакратаром Аддзялення грамадскіх навук у 1968 годзе, Глебка разгарнуў плённую навуковую і навукова-арганізацыйную дзейнасць. П. Ф. Глебка актыўна ўдзельнічае ў складанні капітальнага руска-беларускага слоўніка, рэдагуе трохтомны «Курс сучаснай беларускай мовы», узначальвае Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, з'яўляецца адказным рэдактарам акадэмічнага часопіса «Весці Акадэміі навук БССР, серыя грамадскіх навук». Па ініцыятыве Глебкі пачалося выданне 19 тамоў

фальклору Беларусі — гэта будзе сапраўдная энцыклапедыя найбагацейшага беларускага фальклору².

Пятро Фёдаравіч Глебка быў вельмі дзейным акадэмікам АН БССР, здольным арганізатарам навукі. На агульных сходах нашай Акадэміі часта чулася палкае беларускае слова Глебкі, прысвечанае самым надзённым пытанням развіцця беларускай савецкай навукі.

Пятро Глебка, нягледзячы на хваробу, заўсёды быў бадзёрым, добразычлівым, жартаўлівым. Асабісты аптымізм Пятра Фёдаравіча Глебкі меў глыбокія сацыяльныя каранні — непахісную веру ў будучыню, у росквіт беларускай культуры.

У вершы «Смерць салдата» Глебка пісаў:

Мы ўсе памалу прыйдем к небыццю.
Судзі мне, доля, мужнаму памерці
І праспяваць перад вачамі смерці
Апошняя песня хвалу жыццю!

Такім мужным, напэўна, і быў Пятро Глебка ў апошнія хвіліны свайго жыцця.

1973

БРАТ МАКСІМ ГАРЭЦКІ

СЛОВА ПРА БРАТА І НАСТАЎНІКА

Мой брат, Максім Гарэцкі, нарадзіўся 18 лютага (6 лютага паводле старога стылю) 1893 года ў глухім кутку Беларусі — у маленькай, на 20 двароў, вёсцы Малая Багацькаўка (паранейшаму — Меншая Багацькаўка) Мсціслаўскага павета, закінутай паміж дрымоткіх панскіх лясоў Цемналясы, за 90 кіламетраў ад бліжэйшае чыгуначнае станцыі Орша.

Вялікая сялянская сям’я бацькі і дзядзькі Якава складалася з 12 душ, жыла ў адной цеснай хаце з замшэлай саламянай страхою, з земляною падлогаю і маленькімі акенцамі на адну шыбу. Асвятлялася хата лучынаю.

Жылі бедна, кожная луста хлеба, кожная лыжка былі на ўліку. Працавалі многа і цяжка. Часта хварэлі.

Але ў гэтай хаце маленькі Максімка быў на ўсё жыццё зачараваны дзівоснымі казкамі дзядзіны Хрысціны, ціхімі песнямі сваёй матулі — Ахрасінні, у казках і песнях пазнаваў ён цяжкую гісторыю сацыяльна і нацыянальна прыняволенага беларускага народа.

Трэба было шукаць паратунку ад цёмнага, згрызотнага жыцця. Бацька з маладых гадоў пайшоў «у свет» — служыць панам Іванскім, а потым пану Цэкерту, у маёнтак Лонніцу, каля станцыі Краснае, за 80 кіламетраў ад Смаленска, дзе і праслужыў звыш 30 гадоў кухарам.

Узяў бацька да сябе і Максіма, захацеў «вывесці ў людзі» і першага з усёй сям’і (старэйшы брат Іван і малодшы Парфір далей пачатковай школы не вучыліся) аддаў у навуку, у Альшанскае двухкласнае вучылішча.

Максім вучыўся выдатна, многа чытаў, пад уплывам свайго настаўніка Кцітарава палюбіў мастацкую літаратуру, навучыўся спяваць і добра граць на скрыпцы.

На канікулы Максім заўсёды прыязджаў у Багацькаўку. Вось калі было свята і для Максіма, і для ўсіх родных, асабліва для яго меншых братоў ды сястрычкі Ганначкі. Яшчэ раней да старой хаты прыбудавалі новую, светлую, хоць у ёй, для эканоміі апалу, жылі зрэдку. У гэтай хаце Максім натхнёна граў сваім меншым на скрыпцы і дудках-жалейках ды апавядаў найцікавейшыя гісторыі-імправізацыі, часам такія страшныя, жудасныя, што малыя аж крычалі і хапаліся за апавядальніка. Можа, у гэтых імправізацыях і нараджаўся мастак слова.

У 1909 годзе Максім, вытрымаўшы вялікі конкурс, паступіў у Горы-Горацкае каморніцка-агранамічнае вучылішча, якое скончыў у 1913 годзе. Вучыўся на стыпендыю, жыў у інтэрнаце, дзе стварылася невялічкае вучнёўскае таварыства аматараў маладой беларускай літаратуры. Выпісвалі «Нашу ніву», захапляліся беларускім фальклорам, «Тарасам на Парнасе», творамі Францішка Багушэвіча, Янкі Лучыны, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Змітрака Бядулі. Найбольш актыўныя ўдзельнікі таварыства друкавалі допісы і апавяданні ў «Нашай ніве».

На канікулы Максім пехатою прыходзіў за 33 кіламетры ў родную Багацькаўку і памагаў у сельскагаспадарчай і хатняй працы, наведваў усіх родных і знаёмых, бываў на вечарынках, ігрышчах, вадзіў карагоды, запісваў народныя казкі, паданні, прыказкі, песні, цікавыя і рэдкія словы, гаманіў пра тагачаснае сялянскае жыццё. А было яно цяжкае, складанае і супярэчлівае. Рэвалюцыйны выбух 1905 года захапіў і багацькаўцаў. Сяляне пачалі секчы панскі лес, захопліваць панскую зямлю пад пашу, выцярэбліваць і засяваць ляды. Курманаўскія паны-абшарнікі, якія мелі звыш 5 тысяч дзесяцін зямлі, выклікалі казакоў, паставілі конную варту з бізунамі. На полі адбылася сапраўдная бойка, і сяляне з косамі і каламі прагналі казакоў і стражнікаў. Але стыхійны бунт быў задушаны, прыйшла рэакцыя. Аграрна перанаселеная беларуская вёска кінулася ў высяленне на сібірскія лясныя прасторы і ў далёкую Амерыку, звыш мільёна з чвэрткаю чалавек пакінула родныя хаты. Многімі дзесяткамі тысяч пайшлі беларускія сяляне ў шахцёры, на земляныя работы, у сезонныя батракі, у лесарубы і пlyingагоны, на руднікі і фабрыкі, на чорную работу ў гарадах.

Паны пачалі прадаваць лес на суцэльнае высяканне, адбылося нечуванае драпежніцкае знішчэнне лясных багаццяў Беларусі. Аголеную ад лесу зямлю паны прадавалі маленькімі і буйнымі кавалкамі. Набыццё зямлі зрабілася заповітнай мэтай заможнага і сярэдняга сялянства. Каб здабыць грошы на куплю зямлі, селянін ішоў на жорсткую эксплуатацыю сям'і, на інтэнсіфікацыю сельскай гаспадаркі і павелічэнне яе таварнасці.

Класавае распластанне беларускай вёскі павялічвалася: узрасталі групы кулакоў і бядняцтва за кошт змяншэння групы сярэдняга сялянства.

Гэтаму асабліва спрыяла сталыпінская сістэма землеўпарадкавання — хутарызацыя. Маленькія хутарскія гаспадаркі, у 2—3 гектары, занепадалі, і іх землі набывалі кулакі, а самі дробныя хутарцы рабіліся батракамі і выгнаннікамі. Такіх дробных і заняпалых хутаркоў многа бачыў Максім па дарозе з Горак у Багацькаўку, каля Лебедзева і Гор.

Сацыяльны прыгнёт беднага і значнай часткі сярэдняга сялянства Беларусі спалучаўся з нацыянальным. Беларуская мова была забаронена, з яе здэкаваліся паны, чыноўнікі, папы, гандляры, буржуазная інтэлігенцыя. Стыхійным носбітам беларускай культуры рабілася бяднейшая частка сялянства і гарадскога насельніцтва.

Максім вельмі добра дэкламаваў нам вершы Янкі Купалы з «Жалейкі», «Гусяляра» і «Шляхам жыцця», вершы Якуба Коласа са зборніка «Песні жалбы», Цёткі — «Хрэст на свабоду». Гэта былі незабыўныя, самыя шчаслівыя гадзіны нашага жыцця.

Прыгадваю прагалінку ў светлым бярозавым гаі ля Багацькаўкі ў пачатку лета: усё поўна сонейкам, росквітам, дзеці заварожана слухаюць Максімава чытанне. Гучыць неўміручая музыка купалаўскіх і коласаўскіх слоў:

Грай, мая жалейка,
Пей, як салавейка!
Апявай нядолю,
Апявай няволю
І грымі свабодна,
Што жыве край родны!¹

Край наш бедны, край наш родны!
Лес, балоты і пясок...

Чуць дзе крыху луг прыгодны...
Хвойнік, мох ды верасок².

Мой родны кут, як ты мне мілы,
Забыць цябе не маю сілы...³

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнащечнай,
Дрэмле памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Ўдзірванелы курган векавечны...⁴

Гэтыя словы, вобразы, пачуцці заўладалі нашымі сэрцамі на ўсё жыццё.

Максім любіў рускую літаратуру: Пушкіна, Лермантава, Гоголя, Талстога, Дастаеўскага, Буніна. Вельмі падабаліся яму творы Шаўчэнкі, Кацюбінскага⁵, Міцкевіча, Ажэшкі⁶ — ён чытаў іх у арыгіналах.

Багацькаўскі перыяд жыцця Максіма (1893 — 1913), гады дзяцінства і юнацтва, непасрэдна спалучаныя з жыццём і бытам беларускай дарэвалюцыйнай вёскі, вызначылі творчы шлях майго брата як пісьменніка на доўгі час.

Рэалістычныя малюнкi сялянскага жыцця, усяго глыбока перажытага, бачанага на ўласныя вочы, пададзены ў многіх творах і зборніках Максіма: «Рунь» (1914), «За што?» (1918), «Антон» (1919), «Досвіткі» (1926), «Ціхія песні» (1926), «Ціхая плынь» (1930) і інш.

У 1913 годзе Максіма накіравалі на працу каморнікам у Літву. Бываючы ў Вільні, Максім пазнаёміўся і пасябраваў з Янкам Купалам, Змітраком Бядулем, Лявонам Гмыракам⁷.

У пачатку першай імперыялістычнай вайны Максім — у арміі, пад Сталупененам яго параніла. Пасля лячэння ў віленскім шпіталі брат прыехаў у Багацькаўку. Колькі было радасці, доўгіх гамонак! Супрацьваенныя настроі Максіма адбіліся ў творах «За што?», «Літоўскі хутарок», «На імперыялістычнай вайне» і ў сцэнічным абразку «Жартаўлівы Пісарэвіч». Максім прадчуваў надыход рэвалюцыйных падзей, чакаў іх у бліжэйшы час. У падручніку па гісторыі Расіі, які быў у 1915 годзе ў нашай хаце (здаецца, Платонава), у храналагічнай табліцы, якая змяшчалася ў канцы кнігі, пасля слоў «Мікалай II» брат напісаў: «1916 год. Рэвалюцыя».

Скончыўшы Паўлаўскае ваеннае вучылішча ў Петраградзе, Максім, ужо як прапаршчык, паехаў у Іркуцк на фармаванне часці. Сібір, якая зрабілася другою радзімай для

соцень тысяч беларусаў, уразіла брата неабсяжнымі прасторамі, суровасцю і прыгажосцю, асабліва Прыбайкалле.

Вялікі Кастрычнік сяляне Цемналеся, у тым ліку і багацькаўцы, адзначылі поўным знішчэннем ненавіснага котлішча курманаўскіх паноў-абшарнікаў. Полымем панскага палаца выбухнула стыхійная помста прыгнятальнікам.

Пасля Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі Максім адразу пайшоў на савецкую службу: у 1918 годзе працаваў камендантам у Смаленску, быў супрацоўнікам газеты «Звезда», у рэдакцыі якой тады працаваў В. Кнорын (з ім брат быў добра знаёмы).

Брат склаў і выдаў у Смаленску невялічкі руска-беларускі слоўнік; я дапамагаў яму, працуючы ў той час стэнаграфістам абласнога Саўнаргаса.

У 1918 годзе ў Смаленску жыў Янка Купала. Максім досыць часта наведваў яго, беручы і мяне з сабою. Уладзіслава Францаўна гасцінна нас частавала. Янка Купала і брат гутарылі пра беларускую літаратуру, пра мінулае Беларусі, разглядалі кнігі па гісторыі Смаленска і Мсціслаўля, нумізматычную калекцыю і кнігі па нумізматыцы. Частку сваёй калекцыі і некалькі кніг па нумізматыцы Купала падараваў нам.

Часам мы разам гулялі або гаспадары праводзілі нас. І Янка Купала, і цёця Уладзя, і Максім былі тады такія маладыя, прыгожыя, жыццярадасныя, жартаўлівыя! Якія далёкія ўжо часы!.. Чаму не застэнаграфіраваў я ў той час гутаркі дарагіх людзей? А памяць не здольна ўжо аднавіць іх цяпер...

Актыўна працавалі ў 1918 годзе беларускія бальшавікі. Смаленск наведваў Алесь Чарвякоў, рыхтавалася вялікая гістарычная падзея — абвяшчэнне Беларускай Савецкай Рэспублікі.

З пераездам рэдакцыі «Звезды» ў Вільню туды пераехаў у 1919 годзе і Максім. Пры раптоўным захопе Вільні беларускімі войскамі брат не мог уцячы.

Максім пабраўся ў Вільні з пісьменніцай Леанілай Чарняўскай. Працаваў настаўнікам у Беларускай гімназіі і ў рэдакцыі прагрэсіўнай газеты «Беларускія ведамасці».

Асветніцкая дзейнасць не спыніла літаратурнай працы Максіма. Захапіла думка паказаць неўміручасць працоўных мас беларускага народа, іх мужнасць у часы самых жорсткіх

гістарычных выпрабаванняў, няскоранасць іх пад жудасным уціскам паншчыны.

Тэматычная накіраванасць літаратурнай творчасці Максіма ў віленскі перыяд не была выпадковая: яна сцвярджала, што беларускі народ, перажыўшы жудасці прыгону, выйдзе пераможцам і ў змаганні з новай паншчынай, створанай на зямлі Заходняй Беларусі літоўскім буржуазным урадам, і панска-фашысцкай пілсудчынай.

Улетку 1920 года па камандзіроўцы Народнага Камісарыята асветы РСФСР, за подпісам М.Пакроўскага, я павёз беларускую савецкую літаратуру ў Вільню. Вёз я поўны камплект газеты «Дзянніца», якую рэдагаваў Цішка Гартны (Змітрок Жылуновіч), брашуры «Павукі і мухі», «Хто чым жыве», кнігу «Курс беларусазнаўства» і іншыя выданні.

Чыгункаю даехаў я да станцыі Солы, а далей рушыў у Вільню пехатою, несучы літаратуру на плячах у скрутку шыняля-паліто. Ішоў разам з двума вясковымі дзядзькамі, мо таму і не затрымаў нас конны белалітоўскі патруль. А ўвечары я пастукаў у дзверы братавай кватэры ў доме, побач з якім змяшчалася Беларуская гімназія.

Прабыў я ў брата чатыры дні; ёнказаў мне прыгожы горад, поўны помнікаў мінуўшчыны, расказаў пра сваю працу і літаратурныя задумы.

З'явіўся ў Максіма намер напісаць хроніку адной сям'і, некалькі яе пакаленняў, пачынаючы ад прыгону і да нашых дзён. У гісторыі гэтай сям'і сродкамі мастацкага слова павінны былі адлюстроўвацца асноўныя змены ўсяго ладу жыцця Беларусі, гаспадарчага, палітычнага, ідэалагічнага, культурнага, бытавога.

Жанр сямейнай хронікі дазваляў ахапіць вялікія прасторы і многія сацыяльныя з'явы на працягу доўгага часу, спалучыць гэтыя з'явы праз асабістае ўспрыманне аўтара хранікальных запісаў, надаць ім лірыка-псіхалагічную афарбоўку, асаблівую шчырасць.

Апавяданні з часоў паншчыны, напісаныя ў віленскі перыяд Максімавага жыцця, фактычна складалі першы падмурак сямейнай «Камароўскай хронікі», мадэллю іх з'яўляюцца і «Віленскія камунары», гісторыя Мацея Мышкі.

Максім і Леаніла Усцінаўна ўспаміналі пазней пра частыя пагромныя акцыі польскага і літоўскага буржуазных урадаў супраць беларускай працоўнай інтэлігенцыі (якую яны лічы-

лі савецкай агентурай), пра арышт Максіма і зняволенне яго ў турме на Лукішках.

На ўскраіне Вільні стаялі тры вялікія крыжы з белага мармуру. Адноўчы, гуляючы з Максімам і Лёляю, калі людзей паблізу не было, я зрабіў алоўкам надпіс на сярэднім крыжы, на мове эсперанта і па-беларуску: «Пралетарыі ўсіх краін, злучайцеся!», «Няхай жыве Савецкая Беларусь!»

Выйшаў я з Вільні пехатою, жнівеньскім ранкам. Сонейка залаціла маляўнічы горад і яго зялёныя ваколіцы, на далёкім небасхіле паўставалі сілуэты прыгожых узгоркаў. Максім правёў мяне далёка за горад. Развітанне было не сумнае: будучыня здавалася такой шчасліваю і для роднай краіны і для нас, так вабіла наперад, дзе столькі новага, цікавага. Максім падараваў мне сваю качарэжачку і доўга стаяў на ўзгорку, пакуль я не адышоў далёка па ашмянскай дарозе і не схаваўся з вачэй.

Не адчувалі мы, што чакае нас вялікае гора: 19 верасня 1922 года трагічна загінула ў Маскве, трапіўшы пад трамвай, наша любая, адзіная сястра Ганначка, дваццацігадовая студэнтка...

Зноў сустрэліся мы з Максімам у Мінску, куды брат пераехаў з сям'ёй у 1923 годзе. Максім працаваў у Інстытуце беларускай культуры і на рабфаку Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, дзе выкладаў гісторыю беларускай літаратуры. У 1926 — 1928 гадах брат працаваў у Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках загадчыкам кафедры беларускай мовы і літаратуры, а потым — да 1930 года — у Беларускай акадэміі навук старэйшым навуковым супрацоўнікам.

У мінска-горацкі перыяд Максімавага жыцця, калі так многа часу забірала выкладчыцкая і літаратуразнаўчая работа, не было спрыяльных умоў для яго літаратурнай дзейнасці.

Літаратуразнаўчая дзейнасць, перапрацоўка «Гісторыі беларускае літаратуры» (1924 — 1926), складанне літаратурнакрытычных аглядаў творчасці маладнякоўцаў і пісьменнікаў старэйшага пакалення павялічылі ў Максіма патрабавальнасць і да ўласных твораў. Брат перагледзеў значную частку сваіх ранніх твораў, перарабіў іх і выдаў у асобных кніжках: «Досвіткі» (1926), «Ціхія песні» (1926), «У чым яго крыўда?» (1926), «На імперыялістычнай вайне» (1926), «Жартаўлівы Пісарэвіч» (1928), «Ціхая плынь» (1930).

Час ад часу Максім наведваў сваіх старэнькіх бацькоў, родных і знаёмых у любай Багацькаўцы, і яны прыязджалі то ў Горкі, то ў Мінск. Наша маці ведала многа песень, мелодыі звыш 100 песень запісаў ад яе А. Ягораў, 20 песень — М. Аладаў, а словы 318 песень — Максім. Ён выдаў матчыны песні асобным зборнікам (1928)⁸.

Увесь свой вольны час, якога мала заставалася пасля службовых заняткаў і літаратуразнаўчай працы, Максім прысвяціў збіранню матэрыялаў да «Камароўскай хронікі» і «Віленскіх камунараў». У якасці першакрынціц былі вусныя ўспаміны родных, успаміны старых багацькаўцаў, гісторыі многіх двароў-родаў Багацькаўкі, найбольш значныя падзеі ў Цемналессі, шматлікія лісты за многія гады, уласныя ўспаміны.

Максім настолькі захапляўся збіраннем матэрыялаў да «Камароўскай хронікі», што зрабіў у 1926 годзе адмысловае падарожжа ў Сібір, бо туды вялі жыццёвыя шляхі некаторых герояў. З вялікай колькасці кароткіх апавяданняў сібірскага цыкла ў той час надрукавана было менш дзесяці. Але яны маюць важнае значэнне для гісторыі літаратурнай творчасці Максіма як кавалачкі будучай хранікальнага эпапеі.

З больш значных сваіх твораў ранняга часу Максім не перарабіў вялікай аповесці «Дзве душы» (1919).

У 1931 годзе брат вымушаны быў асесці на пяць гадоў у горадзе Кіраве (былой Вятцы)⁹.

Цяжкія гады, вялікія матэрыяльныя цяжкасці (з выпадковай працай не па спецыяльнасці) і маральная прыгнечанасць не скрушылі, аднак, Максімавага духу і не згасілі прагнасці да літаратурнай творчасці. Упарта працягвалася апрацоўка матэрыялаў да «Камароўскай хронікі», пісаўся раман «Віленскія камунары».

Вельмі шкадаваў брат, што не давялося яму пабачыць апошні раз пакутніцы-маці: памерла яна 4 сакавіка 1935 года.

У 1935 годзе Максім з сям'ёю пераехаў у горад Кіраў (былая Пясочня) цяпер Калужскай вобласці, бліжэй да Беларусі. Там працаваў выкладчыкам рускай літаратуры ў сярэдняй школе.

Прыехалі мы з жонкай у адведкі да брата ўвосень 1936 года. Гэта была асабліва светлая сустрэча. Разам былі мы на вучнёўскім вечары, і Максім нават танцаваў. Не забываліся мы наведць і лазню кіраўскіх рабочых, з гарачай парай і

бязрозавым венікам, такую ж прыемную, як і лазня ў Багацькаўцы, некалі красамоўна апісаная Максімам («У лазні»). Максім жыў надзеяй вярнуцца на родную Беларусь.

У брата роілася многа думак пра стварэнне манументальнай «Камароўскай хронікі», пра яе будову, асноўныя раздзелы, пра галоўных герояў, перамогу творчага пачатку, пра апафеоз новага жыцця.

Максім памёр 20 сакавіка 1939 года¹⁰.

1963

НЕКАЛЬКІ МАЛЮНКАЎ З ДЗІЦЯЧАГА І ЮНАЦКАГА ЖЫЦЦЯ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Радзіма і ўвесь свет пачынаюцца для кожнага чалавека, асабліва пісьменніка, з роднае хаты, з роднага кутка — ці то вёска, ці горад. Адгэтуль бяруць вытокі і «Дзяды» Адама Міцкевіча, і «Новая зямля» Якуба Коласа, і раманы-аповяданні пра цімкаўцаў Кузьмы Чорнага, і «Птушкі і гнёзды» Янкі Брыля...

Адсюль мусіла выйсці і «Камароўская хроніка» Максіма Гарэцкага, вялікі раман-эпапея пра чатыры пакаленні беларускай вёскі.

Дык якая ж была хата, дзе нарадзіўся Максім, дзе прабеглі яго дзіцячыя гады? Пабудаваў яе мой дзед Кузьма на месцы сваёй курнай хаты з часоў прыгону. Падлога ў нашай хаце была земляная, халодная, няроўная. Пры ўваходзе налева — вялікая печ. Ад печы, усцяж левае сцяны, праз усю хату цягнуўся пол — суцэльныя нары, агульны сямейны ложкак, — улюбёны прытулак для дзяцей. Над полам, амаль пад самай столлю, былі зроблены шырокія палаці, дзе спалі хлопцы і туды так любілі запаўзаць дзеткі, каб пагрэцца і пагалузаваць.

Каля печы быў шырокі запечак, дзе сядзелі старэйшыя жанчыны, пралі, шылі, гаманілі ў доўгія вечары, а да іх туліліся дзеці. Гэта — сямейны клубны куток. Ад печы, амаль на ўзроўні палаццяў, праз усю хату была перакінута бэлька, курчына, якая здавалася малым вузенькай кладкай над бяздоннем, перапаўзці якую было найвялікшай спакусай і прайвай геройскай смеласці.

У куце віселі цёмныя абразы, стаяў вялікі і адзіны стол, з доўгімі лаўкамі ўздоўж сцен.

Пад палом у познюю восень і ўзімку хаваліся ад халадоў агняткі, цялятка, парсючкі, а часам і авечкі, сяброўства з якімі было самай прыемнай пацехай для малечы.

У хаце былі тры невялікія акны з аднымі рамамі і мутнаватымі шыбамі. Самае вясёлае акно было ў левай сцяне, над палом, бо ў яго найчасцей свяціла сонейка, і тады ад акна ішлі сонечныя сцяжынкi, у якіх мітусіліся, штурхаліся, беглі навывперадкі мільёны пылінак. Дзеткі любілі трапляць на гэтыя сонечныя сцяжынкi, якія, здавалася, бягуць да самага сонца, у далёкае неба, лавіць залатыя пылінкі маленькімі ручаняткамі.

У халодных сенцах была невялічкая баковачка-чуланчык, дзе стаяла маміна скрыня, поўная таямнічай прывабнасці, — мама зрэдку дазваляла дзецям зазірнуць у гэтую скрыню і тады частавала цукеркамі, якія купляла па сем штук на капейку.

Знадворку хата наша здавалася зачараваным палацам, дзякуючы маляўнічай замшэлай страсе. Мох на страсе быў густа-зялёны, роўны, аксамітны, нейкі ўрачысты. Узімку хата заносілася снегам пад самыя вокны.

Многа спазнаў Максім у гэтай хаце людскай гаркаты і радасці, сапраўднага дзіцячага і юнацкага шчасця. Успамінаю такія малюнкi.

Зіма. Максім прыехаў з Вольшы на Каляды. Мама сядзіць на палку, ля акна, праз якое прабіваецца струменьчык сонца. Мама маладая, прыгожая, шые і пяе. На запечку сядзіць дзядзіна Хрысцёна і прадзе. Максім, Парфір, Ганначка і я прымасціліся каля мамы, слухаем яе песні, нам так добра...

А потым пачынаюцца доўгія гамонкі. Максім распытваецца ў мамы пра ўсіх родных, пра ўсе багацькаўскія сем'і, іх гісторыю, пра прыгон і падзеі пасля прыгону, пра панскіх казакоў і стражнікаў, бойкі з імі, падзеі 1905 года.

Зімовыя дні кароткія. І вось ужо вечар. На запечку сядзяць мама і дзядзіна Хрысцёна, прадуць. На палку каля іх уладкаваліся Максім, Ганначка, Парфір і я. Дзядзіна Хрысцёна расказвае нам казкі, адна цікавей за другую. А мама пяе песні, пераважна сумныя, але і весялейшыя. Многа прыгожых песень ведала мама. Гарыць лучына, устаўленая ў светач. Бегаюць па сухой лучынцы вясёлыя зайчыкі агню, адваль-

ваюцца адгарэлыя кавалачкі лучынкi на земляную падлогу і ў адмыслова падстаўлены цэбар, шыпяць у вадзе, кадзяць.

Парфiр старанна сочыць за агнём, каб спрытна ўставіць у светач новую лучынку замест дагарэлай.

І ўзрастае шчасце ў дзіцячых істотах ад матчынай і дзядзінавай ласкі, ад пазнання свету, ад гарэзлівага агеньчыка на лучынках, ад крышталёвай паэзіі беларускіх песень і казак.

У Максіма была вельмі добрая музычная памяць; ад мамы ён пераняў многія песні. І казак многа помніў Максім. Любіў Максім выдумляць нешта сваё, імправізаваць. Часта расказваў ён нам, меншым, казкі, страшныя апавяданні, пераважна выдуманя ім самім. Слухалі мы старэйшага брата з найвялікшай цікавасцю, ды часта нам надта страшна рабілася, асабліва Ганначцы. Тады мы туліліся да Максіма, каб абараніў нас ад усяго страшнага і злага.

Сангвінічны характар Максіма праяўляўся і ў тыя гады, калі быў ён яшчэ хлопчыкам 11–12 гадоў. Лічыўся ён слухмяным, ціхім, ды і быў такім, але часам пачынаў вырабляцца, гарэзіць, лазіць на руках па курчыне галавою ўніз, дражніцца з малымі, крыху злосна жартаваць.

Аднак і тады, як і праз усё жыццё, Максім умеў утаймаваць сябе, суцішыць раптоўныя палкія парыванні, супакоіцца... Успамянаюцца і такія малюнкi, з больш позняга часу, калі Максім быў ужо юнаком, вучыўся ў Горы-Горацкім каморніцка-агранамічным вучылішчы. На калядныя вакацыі Максім дабіраўся да хаты пехатою або прыезджаў на санях, прыносячы з сабою весялосць, радасць і шчасце для ўсёй сям'і. Максіма ўсе мы вельмі любілі, асабліва мама.

Любілі Максіма і аднавяскоўцы. У навейшай хаце збіралася ў нас багацькаўская моладзь, дзяўчаты і хлопцы.

Гулялі ў розныя гульні, вадзілі карагод. Максім часта сам вёў карагод, стоячы наперадзе з чапялою ў руках і стукаючы ёю аб падлогу, запяваючы карагодныя песні.

Гамонкі Максіма з мамаю былі доўгія, ласкавыя, задусэўныя. Цяпер Максім пачаў запісваць маміны песні і казкі, а таксама апавяданні пра жыццё родных і знаёмых. Часта чытаў ён маме і нам, меншым, вершы Янкі Купалы, Якуба Коласа, газету «Наша ніва», свае першыя беларускія допісы.

Максім часта граў на скрыпцы і дудках-жалейках, хораша граў. З вялікім захапленнем слухала ўся сям'я, асабліва мама, як пела і галасіла Максімава скрыпка.

Максім паказваў нам рэвалюцыйныя ілюстраваныя выданні 1904 — 1906 гадоў, чырвонае і чорнае, з карыкатурамі на цара, міністраў, генералаў, якіх білі японцы ў Манчжурыі. Максім з нянавісцю ставіўся да царскіх чыноўнікаў-русіфікатараў, чарнасоценцаў, паноў-абшарнікаў, папоў; не хадзіў у царкву, быў атэістам.

Максім наведваў у часы прыезду на вакацыі свайго дзядзьку Якава (Тужыка), сям'я якога аддзялілася і жыла ў новай хаце на другім баку вуліцы. Максім «жалеў і любіў старых — дзядзьку, і дзядзіну, і цётку, і Тараса¹ — сіраце спачуваў. У Адаркі маленькія дзеці ўміралі, і ўсё ля палка люлька вісела з хворым дзіцянем. Адарка кашляла і курыла.

[...] А цётка Палута тулялася ля печы, ля парога, як і ўсё сваё жыццё. Тукалі на яе... Толькі пры Лявоне не тукалі. Хворая яна была» («Камароўская хроніка», с. 116).

Наведваў Максім сем'і многіх багацькаўцаў, распытваў пра жыццё, наглядаў і запамніў многа чаго на доўгія гады.

Дык не дзіва, што амаль праз дваццаць год, у далёкай ад Багацькаўкі Вятцы, Максім пісаў «Камароўскую хроніку» з выключнай дакументальнай дакладнасцю, шчырай праўдай.

Сама манера апавядання ў «Камароўскай хроніцы» нагадвае просты расказ мамы, дзядзіны Хрысцёны, звычайнага багацькаўца. За гэтай прастатой хаваецца вялікае веданне жыцця, праўда яго, як у Баркулабаўскім летапісе², які так любіў Максім.

Уся творчасць Максіма жывілася здаровымі, роднымі карэннямі, якія ішлі з саміх глыбінь жыцця, з дзіцячых і юнацкіх уражанняў пісьменніка.

1968

САЦЫЯЛЬНЫ АПТЫМІЗМ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Мінуліся 34 гады з часу смерці майго брата Максіма і толькі 10 год з часу выдрукавання ў часопісе «Полымя» рамана-хронікі «Віленскія камунары».

З часу выдання «Віленскіх камунараў» пачалася паласа больш шырокага прызнання Максіма Гарэцкага як пісьменніка, як бы з'яўлення яго нанова ў беларускай літаратуры, быццам другое нараджэнне.

Хачу выказаць некалькі меркаванняў пра самую істотную асаблівасць жыцця і творчасці Максіма — пра яго сацыяльны аптымізм.

Мой брат Максім пражыў нядоўгае — толькі 46 год, — складанае і нялёгкае жыццё.

І ўсё ж Максім пераадолеў усе перашкоды, можна перамог усе выпрабаванні лёсу, захаваў вялікую працаздольнасць: напісаў «Віленскія камунары», упарадкаваў матэрыялы да велічнай эпопеі — «Камароўскай хронікі».

У чым была прычына такой нязломнасці характару і духу, такога нязгаснага сацыяльнага аптымізму, такой непараўнальнай жыццяздольнасці?

Прычына гэтага — тыя родныя карэнні творчасці Максіма, што глыбока ідуць у перадрэвалюцыйнае мінулае беларускага народа, якое наглядаў мой брат у свае маладыя гады, пра якое чуў ад старэйшых.

Гэта перш-наперш жудаснае жыццё бяспраўнага беларускага селяніна ў часы прыгоннай залежнасці, прыгону, мастацкаму адлюстраванню якога Максім прысвяціў нямала апавяданняў.

Потым — не менш жудаснае жыццё беларускай вёскі пры капіталізме, ад прыгону да рэвалюцыі. Максім сам перажыў і бачыў на ўласныя вочы ўсе праявы «ідэятызму вясковага жыцця», самыя дзікія формы сацыяльнага і нацыянальнага прыгнечання Беларусі самаўладным царызмам, жорсткія праявы класавай барацьбы, жахі і знішчэнні імперыялістычнай вайны, пакуты соцень тысяч уцекачоў-бежанцаў.

Сацыяльны аптымізм майго брата нараджаўся ў гэты час ад усведамлення нетрываласці існаваўшага палітычнага ладу, непазбежнасці і набліжэння рэвалюцыі, якая павінна прынесці беларускаму народу сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, адраджэнне беларускай культуры. Сацыяльны аптымізм Максіма жывіўся непарыўнай сувяззю яго з простым народам, глыбокім дэмакратызмам і гуманізмам.

Максім бачыў у простым, непісьменным працаўніку беларускай вёскі перш-наперш чалавека, з яго цяжкай працай, поўнай не толькі фізічнага стамлення, але і творчай радасці, чалавека, які мае свой светапогляд, сваю вусную культуру, захаваную ў роднай мове, у песнях, казках, апавяданнях, прыказках, танцах, звычаях, вопратцы, мастацкіх вырабах, матэрыяльнай культуры, архітэктуры і інш. Фальклор для Максіма быў шырэйшым за этнаграфію; у беларускім фальклоры змяшчалася ўся беларуская гісторыя і культура,

доказы неўміручасці беларускай нацыі, крыніца маладой беларускай літаратуры.

Мой брат быў пэвен, што праз рэвалюцыю прыгнечаныя масы беларускага народа прыйдуць да новага шчаслівага жыцця. Адлюстраваць у літаратуры складаны шлях беларускага народа і яго інтэлігенцыі ад прыгону да Вялікага Кастрычніка было заповітнай марай Максіма.

У апошнія гады жыцця брата гэта мара перарасла ў палкае жаданне напісаць вялікі раман-хроніку пра жыццё некалькіх пакаленняў беларускага народа. А жыццёвыя ўмовы былі такія неспрыяльныя. Трэба было спяшацца. А каб хоць часткова здзейсніць сваю велічную літаратурную задуму, Максім напісаў «Віленскія камунары» — як бы мадэль задуманага рамана-эпапеі. Толькі вялікі сацыяльны аптымізм, непахісная вера ў новае жыццё, у светлую будучыню дапамаглі Максіму гераічна выканаць у найцяжэйшых умовах свой святы абавязак перад Радзімай.

1973

ВЫТОКІ ТВОРЧАСЦІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Дарагі Алесь Міхайлавіч!

Частковы адказ на Ваш ліст¹ знойдзеце у маіх рукапісах: «Успаміны пра брата» (5—10 снежня 1962), «Некалькі малюнкаў з дзіцячага і юнацкага жыцця Максіма Гарэцкага» (24 лютага 1968), «Сацыяльны аптымізм Максіма Гарэцкага. Да 80-годдзя з дня нараджэння» (13 лютага 1973).

Пра жыццё Максіма, пра жыццё ўсёй сям'і самы дакладны матэрыял Вы знойдзеце ў «Камароўскай хроніцы», у лістах Максіма, большая частка якіх, на вялікі жаль, загінула.

Дык пакуль што адказваю на Вашы пытанні *па памяці*, пазбягаючы, па магчымасці, паўтораў з раней напісаным. Адказы падаю па парадку Вашых запытанняў.

1. *Асоба.*

На фармаванне асобы Максіма вялікі ўплыў мела спадчыннасць ад бацькі і маці. Знешне Максім быў больш падобны да бацькі. Чарнявы, ладнай постаці, сярэдняга росту, з бліскучымі карымі вачыма, з прыгожым высокім ілбом,

тонкімі вуснамі, цвёрдым падбародкам, акуратнымі стройнымі зубамі, спамяж якімі вылучаўся пасярэдзіне зубчык малых памераў.

Ад маці перадаўся Максіму крышачку курносы нос, некалькі павялічаныя скулы, нізкага тэмбру пявучы голас, вялікія вочы.

Па характары Максім пайшоў у бацьку. Яскравы сангвінік, з праявамі халерычнасці, надзвычайна жывы, рухавы, палкі, уражлівы, непасрэдны, актыўны, успрыімлівы. Але і ад маці многае перайшло ў характар брата. Выключная дабрата, цярплінасць, стрыманасць, разважнасць, невычэрпны аптымізм, летуценнасць, самаахвярнасць.

Супрацьлегласць характараў бацькі і маці праявіліся і ў характары Максіма; бацькаў і матчына пачаткі змагаліся ў істоце Максіма ўсё жыццё, але матчына спадчына звычайна перамагала. Таму Максім здаваўся заўсёды лагодным, супакоеным, разважлівым, стрыманым, тактоўным. Выбухі бацькавай палкасці, няроўнасці і нецярплінасці здараліся ў Максіма толькі зрэдку.

Максім меў ад прыроды вялікія здольнасці — выключную памяць, аналітычны розум, матэматычную логіку, глыбокую пачуццёвасць, багацце эмоцый, музыкальнасць; ён добра граў на скрыпцы, балалайцы, жалейках, пяў, запамінаў мелодыі, народныя песні, дэкламаваў, апавядаў, быў імправізатарам, артыстам-аматарам, мастаком.

Максім вучыўся на выдатна ў Каморніцка-агранамічным вучылішчы ў Горы-Горках, рабіў дакладныя каморніцкія чарцяжы, меў каліграфічны почырк, быў кваліфікаваным спецыялістам-землеўпарадкавальнікам. Але праца каморніка-агранома не падабалася Максіму, тым больш у час сталыпінскай рэформы-хутарызацыі. Ды і ў Каморніцка-агранамічнае вучылішча Максім залічыўся не па схільнасці інтарэсаў, а толькі таму, што з беднай сялянскай сям'і туды было лягчэй трапіць і вучыцца на стыпендыю.

За чатыры гады навучання ў сярэдняй спецыяльнай школе Максім выявіў вялікую цікавасць да літаратуры. З надзвычайным захапленнем чытаў Максім творы Пушкіна, Лермантава, Гогаля, Дастаеўскага, Буніна, Горкага, Чэхава, Шаўчэнкі, Кацюбінскага, Міцкевіча, Ажэшкі, Янкі Купалы, Якуба Коласа і інш. Гэтыя гады былі паваротнымі ў жыцці Максіма: ён вырашыў звязаць свой лёс з маладой беларускай

літаратурай, з беларускім рэвалюцыйна-дэмакратычным рухам, з нацыянальным адраджэннем сацыяльна і нацыянальна прыгнечанага беларускага народа.

Максім разумеў, што шлях на Беларускі Парнас надта цяжкі і цяжкі. Галоўнай перашкодай на гэтым шляху былі не толькі матэрыяльныя недахопы і брак вольнага часу, але і недахопы ведаў, культуры. Таму набыццё навуковых ведаў шляхам самаадукацыі зрабілася для Максіма першачарговай патрэбай на доўгі час.

Задаволіць гэту патрэбу Максіму дапамаглі прыродныя здольнасці і такія характэрныя рысы яго асобы, як мэтанакіраванасць, цвёрдасць вырашэнняў, самадысцыплінаванасць, найвялікшая патрабавальнасць да сябе, нястомная працаздольнасць, сціпласць, пачуццё высокага абавязку перад народам, роднымі.

Мэтанакіраванасць усяго жыцця Максіма была здзіўляючая; гэта — служэнне беларускай літаратуры ўсёй істотай, усімі сіламі, усімі сродкамі, усім часам, усім жыццём.

Такой мэтанакіраванасці адпавядала і цвёрдасць вырашэнняў Максіма, яго самадысцыплінаванасць, жорсткая патрабавальнасць да сябе.

Усё гэта спрыяла нястомнай працаздольнасці Максіма: ён мог працаваць па 12—16 гадзін у суткі, з невялічкімі перапынкамі для курэння. Змест твора Максім прадумваў, абмяркоўваў сам з сабою зараней; дык не дзіва, што арыгіналы яго, чарнавікі амаль не маюць правак. На сталае ў Максіма было чыста, акуратна. У час пісання ляжала добрая, белая папера сшыткавага памеру, складзеная грудком (стопкай). Почырк у Максіма быў ясны, выразны, чытэльны, нязменны праз многія гады.

Максім быў празмерна сціплым чалавекам. Усё зробленае ім, усё дасягнутае здавалася яму недастатковым. Заўсёды хацелася большага, лепшага. Пры перавыданні сваіх паасобных твораў, асабліва ў 1924 — 1928 гадах у Мінску, ён шматразова перарабляў іх.

Пачуццё абавязку, доўгу перад грамадою, перад народам, Радзімай, перад землякамі, роднымі, сям'ёю было ў Максіма пануючым.

У першыя гады савецкага часу Максім усвядоміў пільную патрэбу беларускіх школ у стварэнні падручніка па гісторыі беларускай літаратуры. І ён адкідае ўсе іншыя справы, перш-

наперш працу над мастацкімі творамі, каб скласці першы падручнік — «Гісторыю беларускай літаратуры» (выданні 1919, 1920, 1925 і 1926 гадоў). Складанне гэтага падручніка і перавыданні яго вымагалі ад аўтара шмат высылкаў і часу, адмоўна адбіваючыся на яго ўласнай пісьменніцкай творчасці. Аднак Максім ахвяруе свой дарагі час на агульнаграмадскую неабходнасць.

У 1926 годзе, калі была заснавана Беларуская сельска-гаспадарчая акадэмія ў Горках і ўзнікла патрэба ў загадчыку кафедры беларускай мовы і літаратуры гэтай акадэміі, Максім пакідае працу ў Інстытуце беларускай культуры (Інбелкульце) і пераязджае ў Горкі. Педагагічная дзейнасць у Горках, безумоўна, адхіляла Максіма ад навуковай працы і пісьменніцкай творчасці. Але перамагло ўсведамленне агульнаграмадскай патрэбы.

Пачуццё абавязку перад роднымі ніколі не пакідала Максіма. Ён ашчаджаў на самым неабходным, каб толькі паслаць крыху грошы бацьку на вёску. Адносіны Максіма да маці, бацькі, братоў, сястрычкі, жонкі, дзетак былі поўны пшчоты і клопату. Максім быў для сваіх дзяцей не толькі адданым бацькам, але і таленавітым педагогам, выхавателем. Узаемная любоў Максіма і родных была бязмежнай.

Максім быў жыццярадасным чалавекам, вясёлым, аптымістычным, але часамі поўным іроніі, скептыцызму, з'едлівасці, нават ціхага здзеку не столькі з другіх, колькі з сябе самога, як той Пісарэвіч.

2. Адносіны да рускіх, беларускіх, украінскіх і заходне-еўрапейскіх пісьменнікаў.

Максім вельмі любіў рускую літаратуру, асабліва Пушкіна, Гоголя, Талстога, Дастаеўскага, Буніна. Замілаванне Пушкіным Максім узгадаваў у сваіх дзецях, асабліва ў Лёні (гл. «На дваццаць другой вясне. Пісьмы Леаніда Гарэцкага з фронту». «Маладосць», № 9, 1974).

Гоголя Максім любіў за паэтычнае адлюстраванне ўкраінскага жыцця ў яго рускіх творах. А яшчэ падабаўся Гоголь Максіму за яго «смех скрозь слёзы». Першай кнігай, якую падараваў мне Максім у 1911 годзе, быў аднатомнік твораў Гоголя. Мне здаецца, што ўплыў Гоголя крыху адчуваецца ў некаторых творах Максіма: «У лазні», «Страшная музыкава песня», «Дзёгаць», «Жартаўлівы Пісарэвіч».

Талстога шанаваў Максім за «Вайну і мір», за глыбокае разуменне людзей з рознага сацыяльнага асяроддзя, за сацыяльны пратэст.

Дастаеўскі імпанаваў Максіму пранікненнем у пацёмкі душы, разуменнем таямніц людскай псіхалогіі.

Бунін захапляў Максіма характвам рускай мовы. Максім Горкі быў у вачах Максіма хросным бацькам маладой беларускай літаратуры.

Шаўчэнка і Кацюбінскі, Міцкевіч і Ажэшка з'яўляліся для Максіма лепшымі прадстаўнікамі ўкраінскай і польскай літаратур; ён чытаў іх у арыгіналах; яны былі ідэалам для наслідавання ў беларускіх пісьменнікаў.

У заходнееўрапейскай літаратуры волатам здаваўся Максіму Бальзак.

З пісьменнікаў-нашаніўцаў вылучаў Максім Янку Купалу і Якуба Коласа, з якімі добра знаўся і сябраваў. «Новую зямлю» Якуба Коласа Максім лічыў лепшым творам беларускай літаратуры. Янку Купалу Максім ставіў побач з Шаўчэнкам і Міцкевічам.

Змітрок Бядуля быў самым блізкім сябрам Максіма ў нашаніўскі перыяд; Бядуля пісаў Максіму доўгія лісты, прасякнутыя рамантычнай узвышанасцю.

Шанаваў Максім як зорку беларускай паэзіі Максіма Багдановіча; вельмі цаніў яго публіцыстычныя артыкулы.

Адносіны Максіма да беларускіх пісьменнікаў нашаніўскай пары добра выяўлены ў «Гісторыі беларускай літаратуры» (чацвёртае, пераробленае выданне 1926 года).

У той жа кнізе выказаны адносіны Максіма да беларускіх пісьменнікаў паслякастрычніцкага перыяду. Асабліва вылучаў Максім Міхася Чарота, Уладзіміра Дубоўку, Кузьму Чорнага, Паўлюка Труса.

3. Творы Максіма.

Творы Максіма пасля выдрукавання Двухтомніка ў 1973 годзе і часткі «Камароўскай хронікі» (1966, 1972) зрабіліся больш вядомымі шырокаму колу чытачоў, хоць не ўсё яшчэ з літаратурнай спадчыны пісьменніка трапіла ў друк; маю я на ўвазе толькі мастацкія творы.

У напісанні Максімам мастацкіх твораў наглядаецца пэўная перыядычнасць, абумоўленая біяграфічнымі зменамі. Можна было б вылучыць такія кругабегі ў мастацкай творчасці Максіма: Горацкі першы (1912–1913); Віленскі першы

(1913–1914); часу імперыялістычнай вайны (1914–1917); пачатку Кастрычніцкай рэвалюцыі (1917–1919); Віленскі другі (1919–1923); Мінскі першы (1923–1926); Горацкі другі (1926–1928); Мінскі другі (1928–1930); Вяцкі (1931–1935); Кіраўска-Пясочынскі (1935–1937).

Найбольш багатай і разнамаітай была мастацкая творчасць Максіма ў першыя тры кругабегі (1912–1917). У гэты час з’явіліся апавяданні кнігі «Рунь» («У лазні», «Роднае карэнне», «Страхаццё», «Красаваў язмін», «У панскім лесе», «Што яно?», «У чым яго крыўда?»).

У скорым часе ствараюцца: «Атрута», «Антон», «Гапон і Любачка», «Вясна», «Хаўтуры», «Патаемнае», «Буйніцы і драбніцы», «Стогны душы».

Адпачываючы пасля ранення і лячэння ў шпіталі ў роднай Багацькаўцы, Максім піша: «Чарнічка», «Дзёгаць», «Літоўскі хутарок», «Рускі».

Тады ж, пры побыце Максіма на лячэнні ў Гжацку, былі напісаны: «Маці», «Хадзяка», «На этапе», «Генерал», «Дзве сястры», «На гаі» (з рамана «Крыж»).

Пры лячэнні ў Жалезнаводску Максім стварае: «Габрыэлевы алеі», «Знібее сэрца».

У трэцім кругабеге Максім напісаў у першай рэдакцыі кнігу «На імперыялістычнай вайне», як бы завяршаючы *перадкастрычніцкі этап* сваёй літаратурнай дзейнасці.

На працягу пачатку Кастрычніцкай рэвалюцыі (Смаленскі кругабег) і Віленскага другога кругабегу Максім часта варочаецца ў сваіх творах да тэматыкі першага этапу. На рускай мове ў «Известиях Смоленского совета» ў 1918 годзе Максім друкуе «За што?», пераклад апавесці «Ціхія песні», пазней названай «Ціхая плынь». Там жа з’яўляецца «Сука магната», аўтарскі пераклад «Панскай сучкі».

Максім усё большую ўвагу аддае на гэтым *другім этапе* сваёй творчасці мастацкаму адлюстраванню часоў *прыгону, паніччыны*. У віленскіх газетах ён друкуе: «Удосвецца», «Смачны заяц», «Стары прафесар», «Страшная музыкава песня», «Дурны настаўнік», «Скарб».

Жудаснае мінулае і стыхійны пратэст супраць яго паўстаюць у драматычных абразках, якія напісаў Максім у Дзвінску, высланы з Вільні: «Не адной веры», «Салдат і яго жонка», «Каменацёс», «Чырвоныя ружы».

Мінскі першы, Горацкі другі і Мінскі другі кругабеги складаюць *трэці этап* мастацкай творчасці Максіма. Тэма прыгону амаль поўнаасцю завяршаецца кнігай «Досвіткі», якая выйшла з друку ў 1926 годзе. Новая, *сучасная тэматыка* толькі пачынала прабівацца ў кнізе «Люстрадзён»: «Чыстка», «Асляпёны конь», «Кірмашовае пабоішча ў мястэчку Крывічах», «Смерць», «У Палестыне», «Напад белагвардзейцаў».

Аднак не сучасная тэматыка з'яўлялася галоўнай адзнакай трэцяга этапу творчасці Максіма. Сутнасць гэтага, на вялікі жаль заключнага, этапу была ў падрыхтоўцы велічнай эпапеі «Камароўскай хронікі».

На прыкладзе гісторыі адной сям'і (Задумаў) і адной вёскі (Камароўкі) Максім марыў мастацкімі сродкамі адлюстраваць шлях беларускага народа ад прыгону да Кастрычніцкай рэвалюцыі.

Збор матэрыялаў да «Камароўскай хронікі» Максім пачаў яшчэ ў 1913 годзе, вывучаючы гісторыю кожнага сялянскага двара ў Малой Багацькаўцы. Інтэнсіўнае збіранне першакрынічных матэрыялаў распачаў Максім з 1923 года, па звароце ў Мінск. Гэта былі перш-наперш лісты родных за многія гады, змест якіх Максім запісваў у асобныя сшыткі.

Першы падмурак «Камароўскай хронікі» складалі шматлікія апавяданні Максіма пра паншчыну, амаль завяршаныя к 1926 году. Узнікла неабходнасць вывучаць жыццё беларускіх высяленцаў у Сібір і на Далёкі Усход. З 40 апавяданняў падрыхтаванай да друку кнігі «Сібірскія абразкі» ў Двухтомніку² выдрукаваны 24 апавяданні.

Упершыню быў Максім у Сібіры ў 1916 годзе, на фарманні вайсковых злучэнняў у г. Іркуцку, куды ён паехаў пасля сканчэння Паўлаўскага ваеннага вучылішча. Сібір вельмі ўразіла Максіма сваёй першабытнасцю, бязмежнасцю прастораў і прыгажосцю, асабліва Байкал і Прыбайкалле. Максім прысылаў тады з дарогі многа карталюшак з краёвідамі Сібіры.

Чаму паехаў Максім у Сібір? Мне здаецца таму, што некаторыя героі «Камароўскай хронікі» былі звязаны добрахвотна ці з прымусу з Сібір'ю. Максім хацеў дэталёва вывучыць побыт беларусаў у Сібіры, іх прыстасаванне да суровых сібірскіх умоў, іх гаспадаранне, культуру, мову, тэмпы асіміляцыі.

Жывучы ў Кіраве (былой Вятцы), у надзвычай цяжкіх матэрыяльных, бытавых і маральных умовах, Максім адчуў, як пакідаюць яго фізічныя сілы, горшае здароў'е, як знікаюць надзеі на заканчэнне «Камароўскай хронікі». Нечуваным намаганнем волі Максім прымушае сябе напісаць «Віленскія камунары», — як бы мадэль усёй «Камароўскай хронікі». І гэта яму задаецца.

Пераехаўшы ў г. Кіраў (былую Пясочню) Калужскай вобласці, Максім працуе над упарадкаваннем «Камароўскай хронікі», але лёс спыніў гэту працу.

4. Аўтабіяграфічныя рысы і моманты ў творах.

Многія творы Максіма аўтабіяграфічны ў тым сэнсе, што ў іх толькі тое, што перажыў сам пісьменнік.

Найбольш аўтабіяграфічная «Камароўская хроніка», там усё — рэальная праўда, жывыя людзі, сапраўдныя падзеі.

Аўтабіяграфічна і «Ціхая плынь». Хомка — наш багацькаўскі хлопчык Панаська Нажынскі, забіты на вайне. Але ж многае пра Панаську прыдуманая аўтарам.

Вельмі аўтабіяграфічныя запіскі «На імперыялістычнай вайне», у сваёй аснове. Лявон Задума — сам Максім. І падзеі рэальныя, і пачуцці сапраўдныя, і нянавіць да вайны — таксама.

«Меланхолія» мае шмат аўтабіяграфічных момантаў, блізка ва ўсіх раздзелах. Перажыванні і думкі Лявона Задумы, яго пачуцці, развагі, меланхолія — усё ад аўтара.

Найменш аўтабіяграфічныя «Віленскія камунары».

Многа аўтабіяграфічнага ў апавяданнях Максіма, што змешчаны ў кнізе «Рунь», асабліва ў такіх, як «У лазні», «Роднае карэнне», «Красаваў язмін», «У чым яго крыўда?».

5. Погляд на беларускую літаратуру.

Максім надаваў беларускай літаратуры вызначальную ролю ў сацыяльным і нацыянальным вызваленні і адраджэнні беларускага народа. Значэнне літаратуры ў гэтых адносінах Максім паказаў у «Гісторыі беларускай літаратуры».

Паказчыкам развіцця літаратуры Максім лічыў прозу. Максім марыў аб росквіце беларускай прозы, аб з'яўленні беларускага рамана. Максім рыхтаваў сябе як празаіка, як аўтара будучага беларускага рамана — эпопеі «Камароўская хроніка».

Максім марыў аб часе, калі беларуская проза пазбавіцца вузкіх рамак этнаграфізму, правінцыялізму, дробнай мясцо-

вай тэматыкі і запазычанняў, выйдзе на шырокія прасторы сусветнай літаратуры, глыбокага псіхалагізму, паказу ў малым, сваім, мясцовым вялікага, усялюдскага, гуманістычнага, прагрэсіўнага. Зародкі новай беларускай прозы Максім бачыў у творах Кузьмы Чорнага.

1974

ГАЛОЎНЫЯ ВУЗЛЫ Ў ЖЫЦЦІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Споўнілася 85 год з дня нараджэння Максіма Гарэцкага і 39 год з дня яго смерці (18 лютага 1893 — 20 сакавіка 1939¹). Пра тое добрае, што зрабіў за сваё нядоўгае жыццё Максім для беларускай літаратуры, добра напісалі за апошнія 15 год Максім Лужанін, Юльян Пшыркоў, Дзмітры Бугаёў, Агей Гатаў, Міхась Мушынскі, Алесь Адамовіч, Валеры Атрашкевіч², Янка Брыль.

Пра тое ж добразычліва гаварылі на ўрачыстасці ў гонар 80-годдзя пісьменніка Юры Гаўрук, Алесь Якімовіч, Янка Брыль, Аляксей Кулакоўскі, Станіслаў Шушкевіч, Барыс Сачанка. Вельмі я ўдзячны названым прыхільнікам творчасці Максіма.

Мне амаль немагчыма дадаць што-небудзь да іх выказванняў, да ацэнак прафесіяналаў-літаратараў. Пра жыццё Максіма я ўжо пісаў у «Полымі» (№ 2, 1963), гаварыў у ДOME пісьменнікаў і па тэлебачанні (24 лютага 1968; 13 лютага 1973).

Дык сёння я хачу коратка сказаць пра тых *галоўныя вузлы* ў жыцці майго брата, якія мелі вырашальны ўплыў на яго літаратурную творчасць.

Першы вузел — *родныя мясціны*, дарагая і незабыўная вёска Малая Багацькаўка на Мсціслаўшчыне, у Цемналессі. Змянілася наша Багацькаўка зараз. З'явіліся ў ёй ужо дамы пад шыфернымі дахамі. Многае змянілася...

Нязменным каля 100 год застаўся толькі наш калодзеж з найлепшай у наваколлі «салодкаю вадою». Па яе прыходзяць аж з Большай Багацькаўкі, за адзін-паўтара кіламетра. Многа вады начэрпалі з гэтага калодзежа нашы багацькаўцы, а вы-

чарпаць ніяк не могуць. Бо жывіцца багацькаўскі калодзеж *крыніцаю*. Такою ж невычэрпнай крыніцаю літаратурнай творчасці была для Максіма наша Багацькаўка і яе людзі.

Хата, дзе жыў Максім, была з саламянаю страхою. А нарадзіўся Максім у значна горшай хаце, з саламянаю страхою, укрытай *зялёным мохам*, з земляною падлогаю. Багацькаўская хата згарэла, засталася адно папялішча.

Максім вельмі любіў сваю маці — Ахрасінню Міхайлаўну. Заўчасная смерць маці, палегчыць жыццё якой Максім не меў ніякай магчымасці, пакінула незагоеную рану ў сэрцы Максіма назаўсёды.

Максім добра ведаў сялянскае жыццё дарэвалюцыйнай Беларусі на прыкладзе Багацькаўкі, з усім яго «ідэятызмам», класавай і нацыянальнай прыгнечанасцю, сачыў за яго зменамі, надыходам рэвалюцыі.

Максім не асуджаў багацькаўцаў, не глядзеў на іх жыццё збоку, як старонні абьякавы наглядальнік; ён палка любіў іх, ведаў кожны двор, кожнага чалавека, разумеў іх паводзіны, быт, культуру, парыванні да лепшага жыцця.

Максім вельмі любіў працоўны беларускі народ, захапляўся яго гісторыяй, няпісанай літаратурай-фальклорам, мовай, — верыў у яго сацыяльнае і нацыянальнае разняволенне, чакаў рэвалюцыю.

Другі вузел — імперыялістычная вайна. Максім трапіў у войска як вальнапісаны («вольнаопределяющийся») і апынуўся ў пекле вайны ў самым яе пачатку, пры наступе і раптоўным адступленні рускіх войскаў ва Усходняй Прусіі. Мой брат быў цяжка паранены. Раны Максіма доўга не маглі залячыцца да самага канца вайны.

Жудасныя жахі вайны Максім праўдзіва апісаў у аповесці «На імперыялістычнай вайне». Вайна зрабіла Максіма пераканаўчым яе ворагам, ненавіснікам царызму.

Трэці вузел — Кастрычніцкая рэвалюцыя. Мой брат прыхільна сустрэў Кастрычніцкую рэвалюцыю — адразу пайшоў на савецкую службу ў Смаленску, рэквізаваў лішкі кватэрнай плошчы ў смаленскай буржуазіі. Працаваў у рэдакцыі газеты «Известия Смоленского совета» і «Звезды», пісаў допісы ў «Дзянніцу» — першую і адзіную газету на беларускай мове, быў у добрых адносінах з В.Кнорыным.

Разам з супрацоўнікамі рэдакцыі «Звезды» Максім пераязджае ў Вільню. Раптоўны захоп Вільні белапольскім

войскам у пачатку 1919 года перашкодзіў брату выехаць у Савецкую Беларусь.

У Вільні Максім меў сувязь з падпольнай камуністычнай арганізацыяй, быў арыштаваны белапольскімі ўладамі, сядзеў на Лукішках у адзіночнай камеры, быў высланы («выкінуты») за межы буржуазнай Польшчы. Максім пабачыў і адчуў варожыя адносіны белапольскага ўрада да беларускай культуры.

Чацвёрты вузел — творчы ўздых на родных гонях. Зварот у 1923 годзе ў Мінск, у родныя мясціны, быў самай радаснай падзеяй у жыцці Максіма.

Прадчуваючы, нецярпліва чакаючы такую падзею, Максім яшчэ ў канцы 1921 года напісаў натхнёную нататку «Еду дамоў». Вось невялічкі ўрывак з гэтай нататкі, які так яскрава малюе тагачасны настрой Максіма:

«Даўно не быў я на вёсцы ўлетку. Даўно не ведаў таго бязмернага характава роднае прыроды, якое адно ніколі не змяняецца, ніколі не марнее.

Наадварот — яно расце і расквітае, набірае няведанае цаны ўвачы з кожным новым годам майго жыцця, з кожнай новай сустрачай пасля доўгага разлучэння.

Прыйдзе час, і з'явіцца вялікія песняры і пісьменнікі беларускай зямлі, каторыя патрапяць дасканальна паказаць прыгожым словам тое, што поўніць мае грудзі, а што выказаць не маю сілы... яшчэ дрэмле запраўды паэтычны геній нашага высока адоранага народа.

...Мне найлюбей за ўсё на свеце відаль раўнін, якія вось раскінуліся з узгоркамі наўкол і ўздоўж пыльнай дарогі.

Сто вёрст буду ехаць я да свае хаты па гэтым шэранькім шляху сярод жытоў і яравога поля, потым у лесе і зноў у полі.

Буду ехаць і піць свежае паветра, і плакаць, як паэт».

Максім працаваў на рабфаку БДУ разам з Якубам Коласам, Цішкам Гартным, Змітраком Бядулем, працаваў у Інстытуце беларускай культуры, у Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках, у Беларускай акадэміі навук. Ён выдаў «Гісторыю беларускай літаратуры», некалькі слоўнікаў, крытычных літаратурных аглядаў і інш.

Пяты вузел — «Лебядзіная песня». Гэты вузел жыцця Максіма — *гераічны*. Гэта час найвялікшага ўздыху творчасці, час стварэння «Віленскіх камунараў» і «Камароўскай хронікі», — гэта лебядзіная песня жыцця Максіма.

Усім сваім жыццём, сваёю творчасцю Максім Гарэцкі паказаў, што ён быў вартым прадстаўніком беларускай народнай інтэлігенцыі.

1978

У ВЯНОК ПАМЯЦІ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Мінула 90 год з дня нараджэння беларускага пісьменніка Максіма Гарэцкага і толькі 46 год яго жыцця на свеце. У вянок светлай памяці майго роднага брата прынёс бы я з палёў і прылескаў нашай Меншай Багацькаўкі васількі і здрыжнічкі — любыя расліны нашай мамы і самога Максіма. Васількі — гэта адзнака паэтычнасці і прыгаства духоўнай сутнасці пісьменніка, здрыжнічкі — гэта вобраз дрыготкай кволасці Максіма, заўсёднага клопату аб развіцці беларускай мовы, мастацтва.

Здрыжнічкі, або канпелькі, божыя слёзкі на Мсціслаўшчыне, *Vriza media* па-лацінску, ніколі не бываюць спакойныя. Здрыжнік заўсёды дрыжыць нават без ветру; гэта — самая дынамічная траўка, самая рухлівая, жывая, жывучая, але малапрыкметная, сціплая. Здрыжнік — гэта эмблема беларускага мастацтва, яго неўміручасці і ўсеабдымнасці.

Перш-наперш Максім бачыў праявы мастацтва ў беларускім слове, у вуснапаэтычнай творчасці беларусаў, у найбагацейшым беларускім фальклору, які ён лічыў найвялікшым народным скарбам. Максім палка любіў беларускую мову ва ўсіх яе адценнях, тонкіх дыялектных асаблівасцях, лексічным багацці, характэве вобразнасці, мілагучнасці. Слоўнікі беларускай мовы былі найлюбейшымі кнігамі для Максіма, а слоўнік І.І.Насовіча быў для яго першай настольнай кнігай.

Мой брат рупіўся аб пашырэнні беларускай мовы ў практычным ужыванні і выдаў некалькі кароткіх слоўнічкаў руска-беларускіх і беларуска-рускіх у Смаленску, Вільні і Мінску.

Максім сам удзельнічаў у збіранні беларускага фальклору, асабліва песень. Многа песень запісаў ён са слоў нашай мамы Прасі Міхайлаўны; зборнік 318 запісаных песень з мелодыямі, апрацаванымі А. А. Ягоравым, былі выдрукаваны Інбелкультам у 1928 годзе.

Замілаванне да жывой беларускай мовы, устойлівае асноўнае асаблівасць беларускай мовы на шырокіх прасторах Беларусі выгукнулі ў Максіма вялікую цікавасць да гісторыі беларускай мовы, да тых змен, якія адбываліся ў нашай мове на працягу некалькіх стагоддзяў. Вялікі ўплыў на майго брата мела «Слова аб палку Ігаравым» — у часе жыцця Максіма ў Смаленску і досыць частых сустрэч з Янкам Купалам. У «Слове»¹ адчуваўся ўплыў беларускай мовы, што было штуршком для Максімавага перакладу «Слова» на беларускую мову, амаль адначасна з Купалавым перакладам. Выключная мастацкасць «Слова» выклікала ў Янкі Купалы і Максіма Гарэцкага шуканне параўнанняў мастацкасці і ў беларускай мове.

Гэта шуканне прывяло Максіма да захаплення творами Францішка Скарыны і старадаўняй беларускай літаратурай, мовай летапісаў. Асабліва ўразіў брата Баркулабаўскі летапіс — і моваю, і мастацкімі вобразамі. Здзівіла Максіма мова Аль-Кітаба, такая дыялектная, сакавітая.

Блізкае старадаўняй беларускай мовы да сучаснай беларускай мовы выклікала ў Максіма гарачы намер стварыць гісторыю беларускай літаратуры, хаця б па яе ўрыўках. Бо і такая гісторыя беларускай літаратуры была б гісторыяй беларускага слова, мастацтва, культуры, лёсу беларускага народа.

Гэтым тлумачыцца неспадзяваны паварот творчасці Максіма Гарэцкага як пісьменніка, мастака, да творчасці даследчыка літаратуры. Гэты паварот быў неабходны для паспяховага развіцця беларускай культуры і літаратуры, і ўсё ж крыху трагічны для Гарэцкага-пісьменніка, мастака.

Але паварот такі быў неабходны, як вялікі этап у творчасці пісьменніка, які імкнуўся зразумець гісторыю роднага народа праз гісторыю мастацтва, роднага слова, культуры. Гэтае пазнанне было неабходна, каб пачаць новы этап уласнай мастацкай творчасці. На гэтым этапе Максім меўся падагульніць усё перажытае беларускім народам ад прыгону да калектывізацыі сельскай гаспадаркі.

Матэрыялы да новага кругабегу ўласнай мастацкай творчасці Максім збіраў ужо даўно. Часткова гэтыя матэрыялы адлюстраваны ў такіх творах, як «Віленскія камунары» і «Камароўская хроніка». Блізкі да іх і ранейшыя супрацьваенныя творы: «На імперыялістычнай вайне» і «Літоўскі хутарок».

Мастацкія творы Максіма Гарэцкага прасякнуты сацыяльным аптымізмам, нязгаснай верай у лепшую будучыню беларускага народа пры сацыялізме. Шлях да гэтай будучыні, складаны і нялёгкі, Максім адлюстроўваў у сваіх творах, праўдзіва малюючы жыццё пераважна сялянства, рамеснікаў, дарэвалюцыйных рабочых, інтэлігенцыі. Супярэчлівае становленне беларускай народнай інтэлігенцыі Максім паказаў у апавесці «Дзве душы».

Мастацкія творы Максіма Гарэцкага вылучаюцца тым, што яны напісаны не староннім наглядальнікам, а непасрэдным удзельнікам народнага жыцця, сапраўдным народным інтэлігентам. Усе болькі і радасці беларускага жыцця пакідалі ў кволай душы пісьменніка суцэльны глыбокі след, як суцэльныя дрыжэнні здрыжніка ў травастой на ўзлессі.

1983

ЖАНЧЫНА ВЯЛІКАГА СЭРЦА І МУЖНАСЦІ

Упершыню ўбачыў я сваю братавую — Леанілу Усцінаўну Чарняўскую — у 1920 годзе, у Вільні, у першы год пасля шлюбу яе з маім братам Максімам. Была яна вельмі прыгожая, з вялікімі сінімі-сінімі вачыма, якія свяціліся розумам, добразычлівасцю, прыхільнасцю, дабрынёю, спагадаю. Голас быў глыбокі, грудны, меладычны. Постаць зграбная, стройная. Каса пышная. Рухі павольныя, плаўныя. Беларуская мова чыстая, напеўная. Леаніла Чарняўская была выключна ласкавая, уважлівая, далікатная. Сэрца маё гарнула да яе, як да роднай, блізкай...

Апошні ж раз убачыў я Леанілу Усцінаўну ў Ленінградзе на смяротным ложку, у 1976 годзе, праз больш як паўсотню гадоў. Хварэла яна цяжкаю хваробай сэрца, не ўстаючы з ложка 8 год. Па-ранейшаму была яна прыгожай, спакойнай, мудрай. Здавалася, што яна толькі заснула, што не крыўдуе яна на свае пакуты, што лёгка развіталася з жыццём назаўсёды. Прыгожа жыла і прыгожа памёрла гэта жанчына вялікага сэрца і мужнасці.

У прамежку 1920—1976 гадоў бачыў я Леанілу Усцінаўну ў сям'і Максіма, і ў нашай, і ў грамадзе, на людзях. Была яна цікавай субяседніцай, шырока адукаванай, добрым знаў-

цам літаратуры і мастацтва, культурнага жыцця Беларусі, аматарам беларускай песні: часам пела для Якуба Коласа. Леаніла Усцінаўна была ў сяброўскіх адносінах з Марыяй Дзмітрыеўнай і Якубам Коласам, Уладзіславай Францаўнай і Янкам Купалам, з маёй жонкай Ларысай Восіпаўнай. Любіла Леаніла Усцінаўна ручную работу, асабліва вышыванне арнаментальнага ўзору¹. Цікавілася тэатрам, кіно, радыё, спортам.

Леаніла Чарняўская-Гарэцкая была таленавітым педагогам, складальнікам некалькіх зборнікаў для школьнага чытання («Родны край»), аўтарам арыгінальных твораў для дзяцей, для дзяціных гульняў, для дарослых чытачоў. Літаратурная мова пісьменніцы Чарняўскай надта багатая, вобразная, сакавітая. Некаторыя творы Чарняўскай могуць зрабіцца хрэстаматыйнымі, напрыклад «Бяздзетуха», «Папова батрачка», «Веснавыя хмаркі», «Жук», «Юльчыны ўспаміны».

Леаніла Чарняўская-Гарэцкая рабіла пераклады з рускай, польскай і французскай моваў.

Леаніла Усцінаўна дапамагала Максіму ў падборы літаратурных матэрыялаў пры складанні «Гісторыі беларускай літаратуры», хрэстаматый і інш.

Лёля была цудоўным другам Максіма праз усё жыццё. Лёля і Максім узгадвалі ў духу патрыятызму сына Лёню. Пра гэта яскрава сведчаць «Лісты з фронту» Леаніда Гарэцкага².

Леаніла Усцінаўна клапацілася аб бацьках Максіма, дапамагала ім матэрыяльна, была як родная для іх. Незагоенай на ўсё жыццё ранай у сэрцы Леанілы Усцінаўны засталіся смерць пакалечанай трамваем нашай сястры студэнткі Ганначкі Гарэцкай і згуба ў рукапашным баі з фашыстамі адзінага сына Леаніда³.

Выключную волю, мужнасць і цяроплівасць выявіла Леаніла Усцінаўна на працягу 8 год, калі яна была прыкута невылечнай хваробаю да ложка. І ўсе гэтыя гады хворую даглядала яе дачка Галіна, такую загартаванасць узгадвалі ў ёй бацькі.

Леаніла Усцінаўна мужа перажывала ўсе выпрабаванні лёсу і ніколі не скардзілася на сваю долю. Усе, хто ведаў Леанілу Усцінаўну, шчыра шанавалі і любілі яе.

**МАСКОЎСКА-БЕЛАРУСКІ
СЛОЎНІК**

З ПРАДМОВЫ ДА І ВЫДАНЬНЯ

Прыраджоная пашана і любоў да роднае мовы, з якой як тых выдатных у славеснасьці кніжнай старадаўных беларусаў, так і цяпер нас, невялічкіх, «бог на сьвет пусьціў», вымагала, каб кожнае славечка хатняе ўсмакавалі дый уцямілі як мае быць і выпісалі бы на паперы дабрачынна.

Але завірушнае жыцьцё, агульнае, сусьветнае разбурэньне нашага часу, насунуўшы быццам злая, пяруністая хмара, нішчыць патрэбы духу і гнянець дбаньнем аб кавалак хлеба; а праз недахват часу і брак грошы — не даець магчымасьці выкладаць і друкаваць кніжкі.

Знібець сэрца за розныя падзеі і да працы гукае, бо ўсякая наша бава і маруда надаюць сораму ад іншых народаў і нясуць кару — скананьне мовы бацькаўскае, ці, казаў той, душы беларускае; хаця ж уціскі незлічоныя мы вытрывалі, і ўжо здавалася, што й сонца ў ваконца бліснула.

«Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб ня ўмерлі!» — загадаў наш пясняр, нябожчык Мацей Бурачок (1840–1900).

Дзеля таго і мы па свайму простаму разуменьню, не маючы адукацыі філялягічнай, для якой на Беларусі аджа унівэрсытэта няма, адно — слухаючы свайго вуха і не зважаючы надта на тое, ці хто хваліць, ці хто ганіць будзе, — выкладалі жменю цікавейшых слоў к патрэбе і на добрае ўжываньне маладым адрадзеным братам, што па-маскоўску чытаць-пісаць умеюць, а па-беларуску няцца хочуць.

*М. і Г. Г.
Смаленск, 31 мая 1918 г.*

ПРАДМОВА ДА II ВЫДАНЬНЯ

Гэты невялічкі зборнік слоў спадзяецца на знаёмства чытаньніка з важнейшымі асаблівасьцямі беларускае мовы. Дзеля таго ён не зьмяшчаець слоў, што ў сваіх асновах зусім ці надта падобныя ў абедзьвюх мовах і што маюць розніцу толькі ў склонах ці ў спражэньнях. Ня зьмешчаны ў ім таксама словы для абстрактыйных разуменьняў, узятых ў маскоўскую літаратуру з агульнаэўрапейскага ўжываньня, бо найчасьцей яны ёсьць і ў беларускай мове, толькі вымаўляюцца на свой лад.

Слоўнічак ня толькі падказуець беларускае слова прызвычайным да маскоўшчыны: ён, апроча гэтага, спатрэбіцца таксама беларусу, каторы чытаець па-маскоўску, ды ня кожнае слова так добра разумеець, як па-свойму.

М. і Г. Г.

Вільня, 11 жніўня 1920 г.

А

Август — жнівень.
 Агонизировать — трукдзіцца канаючы, канаць.
 Ад — пекла.
 Адский — пякельны.
 Аз (славянск.) — я.
 Азарт — газард, рызыка.
 Азартно — газардоўна, рызыкуючы.
 Азбука — абэцэда, азбука, лемантар.
 Азям — сярмяга.
 Аист — бусел, буўця.
 Актриса — акторка.
 Алкать — прагнуць.
 Аллеи — прысады.
 Алмаз — дьямант.
 Алчность — прагавітасьць.

Алый — румяны, чырвоны.

Аляповато — наляпаўшы абы-як, лапезна.

Амбар — клець, сьвіран, магазын.

Амбарщик — магазыньнік.

Амвон — амбона.

Ан — аж.

Ангел — анёл, анел.

Анекдот — анагдот, жарт.

Антипатия — антыпатыя, няласка, няпрыхільнасьць.

Анютины глазки (цветок) — браткі, залатуха.

Апатия — апатыя, апешаласьць, нячуласьць.

Аплодировать — аплядыраваць, плёскаць (у ладкі).

Аплодисменты — воплескі.

Апрель* — красавік.
 Арбуз — кавун.
 Аренда — ранда.
 Арендатор — рандатар,
 пасэсар.
 Арестовать — арышта-
 ваць.
 Артель — хаўрус работ-
 нікаў, сябрына.
 Артист — артыста, ма-
 стак.
 Артистка — мастачка.
 Аукать — гукаць, клікаць,
 гойкаць.
 Ах — ах, ай, агу, авохці,
 авой.
 Ахинея — лухта, бяз-
 глудзьзіца.

Б

Ба! — га! аво!
 Бабушка — баба, бабуль-
 ка.
 Багровый — барвяны,
 барвісты.
 Багульник — багун.
 Базар — торг, рынак, кір-
 маш.
 Балагурить — чмуціць,
 скаліць зубы, вышчарацца.
 Балалайка — балабайка.
 Балка — балька; роў.
 Баловать — патворыць.
 Баловень — пястун,
 патвора.

Баловник — патворшчык.
 Баня — лазьня.
 Барин — пан.
 Бархат — аксаміт, мо-
 шаст.
 Бархатный — аксамітны,
 машастовы.
 Барщина — паншчына,
 прыгон.
 Барыня — паня.
 Барышня — паненка, пан-
 на.
 Баснословный — баечны.
 Басня — байка.
 Бастовать — баставаць,
 штрайкаваць.
 Баул — куфар, скрыначка,
 лазобка, пушка, пушанка.
 Бахрома — махры.
 Башмак — бацінак, боцік,
 барлёт.
 Башня — вежа.
 Баюкать — байкаць, ка-
 лыхаць.
 Бдительность — дбайна-
 сьць.
 Бедро — сьцягно, бядро.
 Безводный овраг — сухі
 роў, сухадол.
 Безвозвратный — неўзва-
 ротны, бязыскны.
 Безвозмездный — дарма-
 вы, бясплатны.
 Безвредный — няшкодны.
 Безвременно — без пары,
 бясчасна.
 Безграмотный — мала-
 пісьменны.
 Бездарный — няздольны,
 няздатны.

* Тут і далей літара «Б» за-
 менена на «е», не парушаючы
 парадку слоў паводле ранейша-
 га алфавіту, захавана аўтарская
 арфаграфія.

Бездействие — бяздзе-
няньне.

Бездействовать — бяз-
дзець.

Безделица — бязмальна-
сьць, драбніца.

Безделье — дзяньгубства,
няма чаго рабіць.

Бездельник — нягоднік,
латруга, баглай.

Бездељничанье — гуль-
тайства, баглайства, дзянь-
губства.

Бездна — бяздоньне.

Бездорожье — растаропі-
ца, бездарожжа.

Безжизненный — спруця-
нелы, абмярцьвелы.

Беззаботный — бескла-
потны, няруплівы.

Беззащитный — безба-
ронны.

Безконечный — бяскон-
цы.

Безкорыстный — безын-
тарасоўны.

Безмолвный — бязмоўны.

Безмерный — нязмерны.

Безмятежный — упакой-
ны, ціхамірны.

Безнадежный — безнад-
зейны.

Безнравственный — ня-
сумленны.

Безобидный — бязураз-
ны, някрыўдны.

Безобразие — безабразь-
зе.

Безопасность — бясьпеч-
насьць, бясьпека.

Безостановочно — бя-
зупынна.

Безответный — безадказ-
ны, безадмоўны.

Безответственный — не-
адказны, безадпаведны.

Безотлагательный — не-
адкладны, неадвалочны.

Безотрадный — бязрада-
сны, безадхланны.

Безпамятство — няпры-
томнасьць.

Безошибочно — бясхібна,
безпамылкова, непамылна.

Безпечный — гуляка,
бесклапотны, нярупатлівы,
нядбалы.

Безплатный — дармавы,
бяз грошы, бясплатны.

Безплодный — бясплод-
ны.

Безповоротно — бес-
паўротна.

Безподобный — каторы
ня маець да сябе падобных.

Безпокоить — турбаваць,
не даваць пакою, непакоіць.

Безпокойный — непа-
койны.

Безпокойство — неспа-
кой, клопат, турбацыя, ам-
барас.

Безполезный — беска-
рысны.

Безпорочный — беззавад-
ны, беззаганны.

Безпорядок — непара-
дак, бязладзьдзе, куламеса,
рагаза.

Безпощадный — бязліта-
сны, бязьміласны.

Безпредельный — бязмежны.

Безпрекословно — бесьпярэчна.

Безпрепятственно — бесьперашкодна.

Безпрерывный — бязупынным.

Безприютный — бяспрытульны.

Безпристрастный — бестаронні.

Безпросыпу — бяспроспы.

Безследный — бясьсьледны.

Безпутный человек — абузнік.

Безсилие — нязмога.

Безсловесный — бязмоўны, бяслоўны.

Безсмертный — няўмірушчы.

Безсмертник — цьменжоўты (расл.).

Безмысленный — бязглузды, безгаловы.

Безсовестный — нясумленны.

Безсонница — бяссоннасьць.

Безстрастно — бязуважна.

Безстыдный — бясстыдны, няўстыдны.

Безубыточно — бяззгубна.

Безукоризненно — бездакорна.

Безумие — шал.

Безумно желать — прагнуць, шалець ад жадання.

Безумолчно — бязусьцішна.

Безусловный — бязумоўны.

Безуспешный — каторы ня маець пасьпеху.

Безустали — бязустанья.

Безутешный — каторы ня маець уцехі, беспатольны.

Безцеремонно — безмалімонна.

Безчеловечный — нялюдзкі.

Безчестие — знявага.

Безчисленный — нязлічоны.

Безчувственный — нячулы.

Бережливый — сьціплы, нерасхадовы, ашчадны.

Беременность — ціжарнасьць, бярэменасьць.

Берлога — мярлога.

Беседа — гутарка, размова, бяседа.

Беседовать — гутарыць, гаманіць, размаўляць, бяседаваць.

Биеение сердца — тыханьне, біцьцё сэрга.

Биржа — гельда.

Битва — біцьцё, бітва.

Благо — добра; усё добрае.

Благодарить — дзякаваць.

Благодарность — удзячнасьць, падзяка.

Благодарный — удзячны.

Благодеяние — дабрадзе-
няньне, дабрачын.

Благополучие — добры
стан, дабрабыт.

Благоприятный — спагад-
ны, спрыяны.

Благословлять — бласлаў-
ляць.

Благоустройство — до-
бры парадак.

Благость — добрасьць.

Блекнуть — марнець.

Блеск — бліск.

Блестеть — блішчэць, зі-
хацець.

Ближний — блізкі, блі-
жэйшы.

Близ — ля, вокал, блізка
ля чаго.

Блуждать — блудзіць.

Бледный — бледы, зьбя-
лелы.

Блюдечко — ісподак.

Богатство — багацьце.

Богатый — багаты, за-
можны.

Богатырь — асілак, волат.

Богач — багатыр.

Богобоязненно — бага-
боязна.

Богородская трава — ча-
бор.

Бодать — босьціся.

Бойня — разьніца.

Боковой — убочны.

Болиголов — блёкат.

Болт — шкворань.

Болтать — базыкаць, бал-
батаць, баўтаць.

Болтун — базыкала, бол-
бат, баўтун.

Больно — баліць, боляча.
Болезненность — хва-
равітасьць.

Болезнь — хворасьць.

Больной — хворы.

Большинство — боль-
шасьць, вялікшасьць.

Большой — вялікі.

Бормотать — марматаць.

Бороновать — скарадзіць.

Бороться — змагацца,
дужацца, ходацца, борыцца,
тузацца.

Борьба — барацьба, зма-
ганьне, дужаньне, ходаньне,
борыньне.

Босиком — басанож.

Бочар — бондар.

Боязливый — палахлівы,
пужлівы, боязны.

Брак — шлюб, вянец.

Бранить — сварыцца (на
каго), лаяць.

Бревна — бяревеньне, бёр-
ны.

Бревно — бярно.

Бредить — брэдзіць,
трызьніць.

Брезгаць — грэбаваць,
брыдзіцца.

Бренчать — брынкаць.

Бритва — брытва, галяк.

Брить — галіць.

Бровь — броў, брыво.

Бродить — бадзяцца,
басьцяцца, брадзіць.

Бродяга — бадзяка, хад-
зяка.

Бросать — барсаць, кіда-
ць.

Бряцать — бразкаць.

Бугор — вурган, узгорак.
 Будильник — будзька.
 Будто — быццам, быдта, нібыта, мэрам.
 Будущее, -щность — будучае, -чыня.
 Буква — літара.
 Булавка — шпілька.
 Булочная — пякарня.
 Бумага — папера.
 Бумазея — мульта.
 Бунтовщик — бунтаўнік.
 Бурав — сьвердзел, сьвідар.
 Буря — бура.
 Бусы — каралі.
 Бутылка — пляшка, бутэлька.
 Быстрота — быстрыня, шыбкасьць, шпаркасьць, хуткасьць.
 Быстрый — шпаркі, быстры (ручай), шыбкі, хуткі.
 Бегом — угрунь.
 Беда — бяда.
 Бедность — убожства, беднасьць, худаба, маламожнасьць.
 Бедняга — небарака, бядак, гарун, бядуля.
 Бедствовать — гараваць.
 Белена — дурнап'ян.
 Белка — вавёрка.
 Белоус — сівец (расл.).
 Белье — бялізна, хусьце, плацьце.
 Беситься — шалець.
 Бесноваться — халераваць, з галавы схадзіць.
 Бешеный — шалёны.

В

Важно — паважна, самавіта, важна.
 Важность — паважнасьць.
 Валик — валец.
 Валандаться — рабіць і хадзіць абы-як, па-гультайску.
 Валять — валіць (шапаваліць).
 Варежка — сподка.
 Варварство — дзікасьць.
 Варенье — варэньне, канфітуры.
 Василек — валошка, васілёк.
 Вассал — валадар, залежны ад дужэйшага валадара.
 Вблизи — у блізкасьці, недалёчка.
 Введение — уступ, прадмова, увядзеньне.
 Ввергнуть — урынуць, укінуць, упіхнуць.
 Вверх — угару, дагары.
 Вверху — угары, на гарэ.
 Ввозить — завазіць, увазіць.
 Ввоз — завоз, увоз.
 Вглубь — углыбкі.
 Вглядываться — углядацца, узірацца.
 Вгору — падгару.
 Вготовности — упагатоўце.
 Вдвое — удвойчы.
 Вдвоем — удвох, удвух, удваіх, удзьвюх.
 Вдлину — удоўжкі.
 Вдоль — усьцяж.

Вдохновение — натхненне.

Вдохновить — натхніць.

Вдруг — раптам.

Вдыхать — удыхаць, уцягаваць дыханьнем.

Ведение — правод, правядзеньне, вядзеньне.

Ведрено — ядрана.

Везде — усюдых, скрозь, абы-дзе.

Великан — волат, надта вялікі, вялізаны.

Великодушие — велькадушша, характаво душы.

Великодушный — велькадушны.

Великолепный — велькапышны.

Величество — вялікасьць.

Величина — велькасьць, велічыня.

Вереск — верас.

Вернуть — аддаць назад, вярнуць.

Верстать — ламаць (нумар газэты ў друкарні); даганяць да патрэбы посьле страчанага (у часе, у рабоце), наганяць лішак.

Вертел — сьпічак, жожах, ваяшак.

Вертушка — круцелка.

Вертель — круціць.

Верхний — вышні.

Верховный — найвышэйшы, навышні.

Верхом — конна, верхам.

Верхушка — верхавіна, макушка.

Веселие — вясёласць, радасьць.

Весенний — веснавы.

Весь — увесь.

Вести знакомство — знацца.

Весьма — вельмі.

Ветошка — вехцік.

Ветхий — вельмі стары.

Ветхий завет — стары закон.

Ветхозаветный — старазаконны.

Ветчина — шынка, кумпяк.

Вечеринка — ігрышча.

Вещество — матэрыя, субстанцыя.

Вещь — рэч.

Взаимный — узаемны.

Взапуски — навыперадкі, уперагонкі.

Взамен — наадмен.

Взбалтывать — узьмешываць, скаламучываць.

Взбираться — узьлязаць, глабацца.

Взволнованный — узрушаны.

Взвешивать — узважываць.

Взгляд — пагляд.

Вздор — лухта.

Вздорожание — уздаражэньне.

Вздрагивать — здрыгацца.

Взимать — браць, спаганяць (падаткі).

Взнуздать — закялзаць, абратаць, замуздаць.

- Взор — зрок.
 Взрослый — дарослы.
 Взрыв — выбух.
 Взьерошенный — з наежанымі, склычанымі валасамі, ускалмачаны.
 Взывать — заклікаць.
 Взыскание — пазысканьне, спаганьне.
 Взыскивать — спаганяць, пазысківаць.
 Взятие — узяцьце.
 Взятка — датка, хабар.
 Видно — відаць, відно.
 Видный — відны, самавіты.
 Вид — від, відаль; аблічча.
 Визжать — скігатаць, вішчэць, сквіліць, верашчэць.
 Вилка — вілачкі.
 Винить — вінаваціць.
 Виновник — вінаваты, вінавайца.
 Винокуренный завод — бровар.
 Виноторговец — гарэлашнік, гаспадар крамы з віном.
 Винтовка — вінтавая стрэльба.
 Виселица — шыбельніца.
 Вихрь — вихор.
 Вкладывать — укладаць.
 Вклеивать — уклеіваць, улепліваць.
 Включительно — уключна.
 Вкратце — укароткасьці.
 Вкусный — смашны.
 Вкус — смак.
 Вкушать — каштаваць, смакаваць.
 Влага — жыжка.
 Влажность — волкасьць, вільготнасьць.
 Владыка — валадар, уладыка.
 Владелец — валадар, валаданьнік.
 Владеть — валадаць.
 Властвовать — панаваць, валадаць.
 Властелин — уладыка, валадар, пан.
 Власть — улада.
 Влечение — захапляньне, цяга.
 Влияние — уплыў.
 Влиять — уплываць.
 Вложить — укладзіць.
 Влюбленный — закаханы.
 Влюбляются, влюбиться — любіцца, улюбіцца.
 Вместилище — змяшчальнае, склад.
 Вместо — замест.
 Вместе — сумесна, умесце, разам.
 Вначале — напачатку.
 Внезапно — зьянацку, зьянцейку.
 Внизу — унізе, насподзе, падысподам.
 Вниз — унізі, наспод.
 Внимание — увага, уважнасьць.
 Вновь — зноў, нанова.
 Внутренний — нутраны.

Внутренности — лантухі, шлуньне.

Внутренность — пася-родак.

Внутри — унутры, упасродку.

Внушение — намаўляньне, укладаньне ў галаву, натханьне.

Вне — звонку, надварэ, за.

Внедряты — укараняць, учамяраць.

Внедрятыся — укараняцца, учамярацца.

Внешний — знадворны, выглядны.

Внешность — выгляд.

Вовлечь — уцягнуць, захапіць, залучыць.

Вовремя — у самы час, у пару.

Вовсе — зусім, суздром.

Водворять — усяляць, управаджаць, умяшчаць.

Водка — гарэлка.

Водный — вадзяны.

Водобоязнь — шалёная хвароба.

Водоворот — вірок, круцізна.

Водопад — вадаспад.

Водружать — узнасіць, паднімаць і ставіць.

Водянистый — вадкі.

Военнопленный — вайсковы палонны.

Военный — ваенны, вайсковы.

Вождь — правадыр.

Вожжи — лейцы, вожкі.

Возбуждать — узбуджаць, пабуджаць.

Возврат — паварот, паваротка.

Возвращение — варочаньне.

Возвращать, -тить — варочаць, вярнуць.

Возвращение — узварот.

Возвышать — узвышаць.

Возвышение — узвышаньне; высакосьць.

Возвещать — агалашаць.

Возвещение — агалашэньне.

Возглас — узгалос.

Возглашать — прагалашаць.

Возгривец — смаркач.

Воздержание — уздзяржаньне, сьціпласць.

Воздух — паветра.

Воздушный — паветраны.

Воздействие — узьдзеяньне.

Возделывать — урабляць.

Воззвание — уззваньне, заклік, адозва.

Воззрение — духоўны пагляд.

Возле — ля, каля, вокал.

Возлюбленный — люблёны.

Возмездие — плата, награда.

Возможность — магчымацьць.

Возмужалый — узмужалы, памужнелы.

Возмутительный — каламутны, абураючы.

Возмущать — каламуціць, абураць, узмучаць.

Возмущение — узмушчэньне, паўстаньне, абурэньне.

Возмещать — узьмяшчаць.

Возмещение — узьмяшчэньне.

Вознаграждать — узнаграджаць.

Вознаграждение — узнаграджэньне.

Вознесение Господне — Ушэсьце.

Возникать — узьнікаць, паўставаць.

Возносить — узнасіць, паднасіць, выслаўляць.

Возобновление — аднаўленьне.

Возобновлять — аднаўляць.

Возражать — прэрэчыць, казаць наўпроці.

Возрождение — адраджэньне.

Возрастать — узрастаць.

Возраст — век, узрост.

Возставать — паўставаць.

Возстание — паўстаньне.

Возстановление — адбудова.

Вой — выцьцё, вык.

Воинственный — ва-яўнічы.

Воин — ваяка, вой.

Войлок — лямец.

Вокруг — наўкол.

Волк — воўк.

Волна — хваля, вал (невялікі, дробны, зыбікі); воўна.

Волнение — зыбаньне; узрушэньне.

Волнистый — зыбісты.

Волноваться — узрушаць, -цца; зыбаць, -цца.

Волокита — дзявошнік, бабнік, валацуга; цяганіна.

Волочить — цягаць, валачыць.

Волчок — турок.

Волшебник — чараўнік, вядзьмак, чарадзей.

Волшебство — чарадзейства, вядзьмарства, чараўніцтва.

Волынка — дуда.

Вольничать — сваволіць, распуставаць.

Вольноопределяющийся — вольнапісаны, самахотнік.

Вонь — сморад.

Вонять — сьмярдзець, тухлець, тухнуць.

Воображать — увабражаць.

Воображение — увабражэньне.

Вообще — агулам, наагул, агульна.

Воодушевлять — паддаваць духу, запалу.

Вооружать — узбраяць, варужаць.

Вооружение — узбраеньне, варужэньне.

Во-первых — насамперш, папершаму.

Воплощение — ушлашчэньне.

Вопль — плак, выцьцё, сквіл, скогат.

Вопить — выць, скагатаць.

Вопреки — наўпрэкі.

Вопрос — пытаньне.

Вопросительный знак — пыталынік.

Вор — злодзей.

Воробей — верабей.

Воровать — красьці, займацца зладзействам.

Воровка — зладзейка.

Воровство — зладзейства.

Воронка — лейка.

Воронкообразный — лейкаваты.

Ворон — крук, крумкач, груган.

Воротник — каўнер.

Ворох — стос, груд.

Ворчать — бурчэць.

Восклицание — кліч, ускліканьне.

Восклицать — клікаць.

Воскресенье — нядзеля.

Воскресный — нядзельны.

Воспаление — запаленьне.

Воспитание — узгадаваньне.

Воспитанник — гадунец.

Воспитатель — узгадаваньнік.

Воспитывать — гадаваць.

Воспользоваться — скарыстаць.

Воспоминание — успамін, згадка.

Воспрепятствовать — перашкодзіць, запярэчыць.

Воспрещать — забараняць.

Восприимчивый — успрыімны.

Восприятие — успрыманьне.

Восток — усход.

Восторг — нязвычайнае задаваленьне.

Восторженный — захоплены незвычайным задаваленьнем.

Восточный — усходні.

Востребование — устрабаваньне.

Восхвалять — усхваляць.

Восхитительный — нязвычайна вабны, харошы.

Восхищать — захопліваць чароўнасьцю.

Восхищение — захопленне прынаднасьцю.

Восход — усход.

Восьмой — восьмы.

Вот — вось, во.

Воцариться — запанаваць, загаспадарстваваць.

Вошь — вошына, вош.

Впадина — нізіна, упадзіна.

Впервые — у першы раз, наўперш.

Впереди — сьпераду.

Вперед — наперад.

Впечатление — уражаньне.

Вплавь — уплаў, плаўмя, уплынь.

Вплоть — аж да, аж па.

Вполне — упоўне, суздром.

Впопыхах — у пасьпеху, хапаўшыся.

Впору — у пару, угадна, часам.

Впрочем — урэшце, адылі, ану.

Впятеро — упяцёра.

Враг — вораг, непрямель, злосьнік.

Вражда — непрыязнь, варожасьць, злоснасьць.

Враждебный — варожы, няпрыязны.

Враждовать — быць у злосьці, у злабе, у сварцы, ворагам, злосьнікам.

Вражеский — злосьніцкі, непрыямельскі.

Вразумлять — навучаць розуму.

Врасплох — зьнецяйку.

Врать — маніць, брахаць, ілгаць.

Врачебный — лекарскі.

Врачевать — лячыць.

Вращать — круціць, варочаць.

Вредить — шкодзіць.

Вредный — шкодны.

Вред — шкода, страта.

Временный — тымчасовы, часовы.

Время — час, пара, верамя.

Времяпрепровождение — баўка часу.

Врожденный — прырад-жоны, ураджоны.

Врозь — паасобку.

Врун — манюка, мань, брахун.

Вручать — уручаць.

Вряд ли — бадай не, наўдачу, наўдаку.

Всадник — коньнік, вершнік.

Всевышний — найвысшы, найвышэйшы.

Всегда — заўсёгды, усягды, заўжды.

Вселенная — усяленняя, увесь сьвет.

Всемиловейший — найласкавейшы, міласцівейшы.

Всемирный — сусьветны.

Всемогущий — усемагутны.

Всеобщий — усеагульны.

Всепресветлейший — найяснейшы.

Всепрощение — амністыя, уседараваньне.

Всецело — суцэль, суцэльна.

Вскачь — ускок, наўскач.

Вскипеть — закіпець.

Всклочить — склычыць.

Вскользь — зьлёжку да-ткнуўшыся, ледзьва крануўшы.

Вскоре — ускорасьці, хутка.

Вскрывать — адчыняць, раскрываць.

Вслух — у голас, голасна, услух.

Вслушиваться — услухавацца.

Вследствие — сьледам чаго, дзеля чаго, зачым.

Всматриваться — углядацца.

Вспахивать — узораваць.

Вспоминать — спамінаць, уздумываць.

Вспомогательный — успаможны.

Вспомоществование — дапамога, успамажэньне.

Вспотеть — упацець, уваўрэць.

Вспылить — абурыцца, запыліцца, раптам загневацца.

Вспыльчивость — раптоўны гнеў, гнеўны пыл, запальчывасьць, апрысклівасьць, газард.

Вспыльчивый — запальчывы, апрысклівы, газардоўны.

Вспыхнуть — запаліцца, загарэцца.

Вспять — назад, па старым сьляду.

Встарину, встарь — калісь, у даўніну, у старыну, удаўне.

Встреча — сустрэча, спатканьне.

Встречать — спатыкаць, сустракаць.

Встряхивать — страхацца.

Вступление — уступ.

Всхлипать — хліпаць.

Всходы — рунь.

Всюду — усюдых, скрозь; абы-дзе.

Всякий — усякі, усялякі, абы-хто, кожны.

Всячески — усялякім спосабам.

Всяческий — усялякі, размаіты.

Вталкивать — упіхаць.

Втаскивать — усьцягіваць.

Втихомолку — ціхачом, паціхеньку, уцішку.

Втолкать — упіхаць.

Вторгаться — утаргацца.

Вторжение — утарганне.

Вторично — паўторна.

Второпях — у пасьпешцы.

Вторник — аўторак.

Второй — другі.

Втроем — утраіх, утрох.

Втупе — задарма.

Втупик — станьгом.

Входит — уваходзіць.

Вход — уваход.

Вчера — учора.

Вчерашний — учорашні.

Вширину — ушыркі.

Вы — вы, васпан, вашэця.

Выбрасывать — выкідаць.

Вывертывать — выкручваць.

Вывихнуть — зьвіхнуць.

Вывеска — вывеска, шыльд, табліца, табель.

Выгибать — выгінаць.

Выглядывать — выглядаць.

Выговаривать — вымаўляць.

Выгодно — карысна, пажытачна.

Выдавливать — выціскаць.

Выдача — выдаваньне.

Выдающийся — выдатны.

Выдвигать — высуваць.

Выдвижной ящик — шуфляда.

Выдергивать — выдзіраць.

Выделывать — вырабляць.

Выжигать — выпаліваць.

Выжидать — рымсьціць.

Выздоровливать — лепшаць, здаравець, дужаць, ачуніваць.

Вызывать — выклікаць, выгукаць.

Выигрывать — выгуліваць, карыстаць.

Выигрыш — выйгранка.

Выкидывать — скідаць, выкідаць.

Выкидыш — скідыш.

Выключать — вымыкаць, вылучаць.

Вымазать — выпацкаць, вышмараваць, абмазаць.

Выманить — вымантачыць.

Вымогательство — вымаганьне з прынукаю.

Вынимать — выймаць.

Вынуждать — змушаць, прынукаць, вынуджаць.

Выписка — выпіс.

Выплевывать — выплюваць.

Выполнение — спаўненьне.

Выпрыгивать — выскаківаць.

Выпуклость — выпукласць.

Выпускной — выпушчальны.

Выражение — выраз, выражэньне.

Выразительный — выразны, выразлівы.

Вырождение — выраджэньне, звод.

Вырубать — высякаць.

Высасывать — высмактываць, выссаваць.

Высиживать — выседжываць.

Высказать — выказаць.

Выслушивать — выслухіваць.

Выслеживать — сачыць.

Высовывать — высуваць.

Высокомерие — пышнасьць, задаваньне.

Высокопарный — высакалётны, велягорысты.

Высота — вышыня, высакасьць.

Высочество — высокасьць.

Выспрашиванье — выпыты.

Выставляться — выпінацца, лезьці ў вочы.

Выстрел — стрэл.

Высший — вышэйшы.

Выталкивать — выпіхаць.

Вытаскивать — выцягіваць.

Вырезвить — выцьверазіць.

Вытиснять — выціскаць.

Выуживать — вылавіць вудамі.

Выход — выхад.

Выцарапывать — выскрабаць.

Вычеркивать — выкасоваваць.

Вычисление — вылічэнне.

Вычистка — вычышчэнне.

Вычитание — адлічаньне, адыманьне.

Выше — вышэй.

Выше сказанный — вышэйменены, вышэйказаны.

Вышучивать — выжартоваваць, выкпіваць.

Вьюга — завея, завіруха, замятуха.

Вьющийся — закруцісты, каторы ўецца.

Ведомство — аддзел.

Ведь — бо, аджа.

Ведьма — чараўніца, ведзьма.

Вежливость — ветлівасць, пачцівасць.

Венчание — шлюб, вянец, вячаньне.

Верно — пеўна.

Верный — пеўны.

Вернейший — пяўнейшы.

Вероисповедание — веравызнаньне.

Вероятно — бадай, спадзеўна, можа быць, пеўна, мабыць, мусіць быць.

Вес — вага.

Весить — ваżyць.

Вестимо — ведама.

Весть — вестка.

Весы — вага.

Ветвь — галіна.

Ветренный — ветраны; лёгкадумны.

Ветряная мельница — вятрак.

Вешалка — вешалка, пачопка.

Вянуть — вяць, смягнуць на сонцы.

Г

Гадальщик — варажбіт.

Гадать — варажыць.

Гадить — пакасыць, брыдзіць, пэцкаць, паганіць.

Гадость — паскудства, брыда, погань.

Гадюка — змяя, вужака.

Гайка — мутэрка, шрубка.

Галиматья — лухта, бязглуздая гаворка.

Галлюцинация — зданьне.

Галопам — наўскач.

Галстук — гальштук.

Гам — клум, галас, шум.

Гангрена — антонаў агонь.

Гарцавать — скакаць на кані, заўзята ездзіць.

Гарь — смаль.

Гасить — тушыць, гасіць.

Гать — грэбля.

- Гвоздика — гвоздзік.
 Гвоздь — гвозд, цвек.
 Гербарий — зельнік, збор зелья для навукі.
 Германия — Нямецчына.
 Гибель — загуба, знішчэньне, гібель, звод.
 Гибкость — гнуткасьць, гібкасьць.
 Гибнуть — гінуць, прападаць, звадзіцца.
 Гик — крык, гойканьне.
 Гирия — вага, кантар.
 Глава — разьдзел (у кнізе); старшыня, правадыр.
 Глагол — дзеяслоў.
 Гладить — гладзіць (па галоўцы); прасаваць.
 Глазомер — вокамер.
 Глазной — вачавы.
 Глаз — вока.
 Глистник — цытвар.
 Глохнуть — глухнуць.
 Глубиною — углыбкі.
 Глубокая печаль — туга.
 Глубокомыслие — глыбокасьць у думках, глыбакадумнасць.
 Глумиться — зьдзекавацца, наругацца.
 Глупенькая — дурніца.
 Глупец — дурань.
 Глупость — дурасьць.
 Глухарь — глушэц.
 Глыба — вялізарная камлыга.
 Гноение — гніцьцё.
 Гной — гной, ропа, матэрыя.
 Гнусный — брыдкі і падлы, нясумленны.
 Гнушаться — брыдзіцца, грэбаваць.
 Гнедой — гняды.
 Гнездышко — гнязьдзечка.
 Говорить — гаварыць, казаць, гаманіць.
 Говор — гоман, гаворка, гутарка.
 Говядина — ялавічына.
 Годовщина — угодкі.
 Год — год, рок.
 Голенище — халява.
 Голенная кость — цэўка.
 Голень — лытка.
 Голодать — галадаваць.
 Гололедица — галалёд, вобліў.
 Голубика (ягода) — дурніцы.
 Голубь — галуб, галубец.
 Гольтьба — галота.
 Гонение — перасьледаваньне.
 Гордец — пышны.
 Гордость — пыха.
 Горевать — гараваць, бедаваць.
 Горечь — горкасьць, гарката, ёлкасьць.
 Горничная — пакаёўка.
 Город — места, горад.
 Горсть — жменя.
 Горьковато — гаркава.
 Горючий — палкі.
 Горячка — гаручка.
 Господин — пан.
 Господство — панаваньне.
 Госпожа — паня.

Гостиприимный — гась-
цінны.

Гостить — гасьцяваць.

Государство — гаспадар-
ства.

Государь — гаспадар.

Грабеж — рабунак, дра-
пежніцтва.

Грабитель — драпежнік,
рабаўнік.

Гавилат (трав.) — гар-
лачоўка.

Градоначальник — бур-
містар.

Гражданин — грамад-
зянін, абывацель.

Гражданский — цывіль-
ны.

Гражданство — грамад-
зянства, абывацельства.

Грамотный — пісьменны.

Грамотность — пісьмен-
насьць.

Грандиозный — вяліза-
зны.

Граничить — сумежніча-
ць, гранічыць.

Грань — грань, рубеж.

Графить — лінаваць.

Грач — грак.

Грёза — лятуценьне.

Гремучий — грымячы.

Греметь — грымець.

Грести — грабіць.

Греча, гречиха — грэчка.

Гречневый — грэцкі.

Гроб — труна, дамавіна.

Грозить — пагражаць.

Громадный — аграмадны,
нязвычайна вялікі.

Громовой удар — пярун.

Громоотвод — пярунавод,
пяруньнік.

Гром — гром, грымота.

Грохот — грукат.

Грубить — грубіяніць.

Грубость — грубіянства.

Грудь — грудзі.

Грустить — смуціцца,
журыцца, сумаваць.

Грустный — смутны,
журлівы, сумны.

Грусть — засмучэньне,
журба, сум.

Грязный — брудны, гряз-
ны.

Грязь — бруд, грязь.

Губительный — згубны,
згублівы.

Губить — звадзіць, ніш-
чыць, губіць.

Гудеть — гусьці, гудзець.

Гул — гук.

Гуляка — гулец.

Гулять — бавіцца, гуляць.

Гуманность — людзкась-
ць.

Гусиный жир — шмалец.

Гуща — гушчар.

Д

Да — але, ага, так.

Давеча — надоячы.

Давешний — надояшні.

Давить — ціснуць, гнесь-
ці, давіць; муліць.

Давка — даўката.

Давление — цісканьне,
гнаценьне, даўленьне.

Давненько — подаўна.

Даже — аж, навет, дайжа.

Да здравствует — хай живець.

Даль — даль, далячыня, далякосыць.

Дальнейший — далейшы.

Дама — дама, паня; краля, вышнік (карта).

Дамба — грэбля.

Данник — даньнік, леньнік.

Данное — дадзенае; довад, факт.

Дар — падарунак.

Дарить — дараваць.

Дарование — дар, здольнасьць, талань.

Даровитый — здольны, таланавіты.

Даровой — дараваны; дармавы.

Даром — дарма.

Дательный — давальны (склон).

Дашь — дасі.

Дважды — двойчы.

Дверь — дзьверы.

Двигать — сунуць, рушыць, крагаць.

Движение — рух.

Движимость — рухомасьць.

Двоедушие — двудушнасьць.

Двоеточие — два пункты.

Двоить — двоіць, надваіваць.

Двойной — падвойны, дубальтовы.

Дворецкий — дворны маршалак.

Дворец — хорам, палац.

Дворник — дворнік, сто-
раж, вартаўнік.

Дворня — чэлядзь.

Дворянин — шляхціц.

Двоородный — зродны, збратдзетны, стрыечны.

Двоякий — дваякі.

Двуличный — двухлічны, фальшывы.

Двуногий — двухногі.

Двусложный — двухскла-
довы.

Двусмысленность —
двухзначнасьць.

Двуствольный — дубаль-
товы.

Двухместный — двух-
месны.

Двухэтажный — двухпа-
верхны.

Двенадцать — дванац-
цаць.

Дебелый — як камель,
дзябёлы.

Дебош — распуста ў гуль-
ні, буянства.

Дебрь — пушча.

Дебют — першы выступ.

Деверь — швагер.

Девяносто — дзевяць-
дзесят.

Деготь — дзёгаць, калані-
ца.

Декабрь — сьнежань.

Деньги — грошы.

Депутат — дэпутат, прад-
стаўнік.

Дергать — таргаць, дыр-
гаць.

Деревенский — вясковы,
дзеравенскі.

Деревня — вёска, дзярэўня.

Дерево — дрэва.

Деревянный — драўляны, дзераўляны.

Держава — дзяржава, мацарства, гаспадарства.

Держать — дзяржаць, трымаць.

Дерзкий — смелы, грубіян, гарэза, гарэзны.

Дерзкость — гарэзасць.

Дёрн — дзярно, двярмо.

Десна — дзяслы.

Десятерной — дзесяцёрны, дзесятковы.

Десятичный — дзесяцічны, дзесятны.

Деталь — драбніца, дэталі.

Дефект — брак, загана.

Дешевле — дзешавей, таньней, схадней.

Дешевый — дзешавы, танны, сходны.

Диван — канапа.

Дивиться — дзівавацца.

Дивный — дзіўны.

Дикарь — дзікун.

Диковина — дзівасія.

Дикость — дзікасьць, дзікліваць.

Дитя — дзіця, дзіцёнак.

Дичать — дзічць.

Дичиться — дзічыцца.

Дичь — зьвярына, сьвяжаціна, дзічына.

Длань — далонь, длань.

Длина — даўжыня.

Длинный — даўгі.

Длиною — удоўжкі.

Длиться — доўжыцца.

Для — для, ля, дзеля.

Дневник — дзеньнік, днёўнік.

Днем — у дзень.

Дно — дно, спод.

Добавлять — дадаваць, дакладаць.

Добавок — дадатак.

Добавочный — дадаткавы.

Доблесть — мужства, дзельнасьць, доблесць.

Добровольно — самахоць.

Добродетель — дабрачыннасьць, дабрадзейнасьць.

Доброжелатель — дабрахотнік, прыхільнік, дабрадзей, зычлівы.

Добросовестный — дабрасумленны.

Доброта — добрасць.

Добыча — здабыча, здабытак.

Довершение — дакананьне, даваршэньне.

Довод — довад.

Довольно — годзе, даволі, досыць.

Довольно далеко — подалека.

Довольный — здаволены.

Довольство — выгада.

Довольствоваться — здавальняцца.

Доверенность — даверанасьць.

Догадка — домysl, здагадка.

Догадлівость — здамы-
снасьць, цямлівасьць, дамсь-
лівасьць.

Догадываться — здамысь-
ляцца, здагадвацца.

Договорить — дамовіць.

Договор — умова.

Догонять — наганяць.

Догорать — дагарываць.

Дожаривать — дасмажы-
ваць.

Дождливость — мокрае
надвор'е, хляба, хлюпата.

Дождь — дождж.

Дождятся — чакаць,
рымсьціць.

Дозор — дагляд.

Доказать — давесьці, да-
казаць, пераверыць.

Доклад — рэфэрат, ра-
парт.

Докладчик — рэфэрэнт.

Докучать — дадзяваць,
напрыкляцца.

Долбить — даўбаць.

Долг — пазыка, доўг;
павінасьць, абавязак.

Долговой — даўгавы.

Долговечный — даўга-
вечны.

Долгота — даўжыня.

Долготерпение — цярплі-
васьць, трываласьць.

Должен — павінен, ві-
нават.

Должник — пазычальнік.

Должностной — урадовы,
што мае пасаду на ўрадовай
службе.

Должность — пасада,
служба.

Должный — вінаваты;
павінны.

Долина — даліна, дол,
лагчына.

Долой — далоў, проч.

Доля — доля; часьць.

Дома — удаму, удварэ, у
хаце.

Домашний — хатні, да-
мовы.

Домовладелец — да-
маўласьнік.

Домогаться — дамагацца.

Домой — дамоў, да хаты,
удвору.

Дом — дом, хата.

Домосед — даматур.

Донесение — данясеньне.

Донести — данесьці; вы-
казаць (каго), даказаць (на
каго).

Донник — баркун (трава).

Донос — данясеньне;
даказ.

Доныне — дагэтуль, да
сяньняшняга дня.

Дополнять — дапаўняць.

Дополусмерти — да ня-
прытомнасьці, амаль не да
сьмерці.

Допрашивать — дапы-
тваць.

Допускать — дапускаць,
прыпускаць.

Дорогой — дарагі, любы.

Дородный — дужы і са-
мавіты.

Дороговизна — дара-
гоўля, дарагатоў.

Дорожка — сьцежка, сь-
цежачка.

Досада — прыкрасьць, дасада.

Досадно — прыкра.

Досаждать — апрыкляцца (каму), дадзяваць.

Доселе — дасюль.

Доска — дошка.

Дословный — даслоўны (слова ў слова).

Досмотрщик — дагляднік, дзорца.

Досмотр — дагляд, дзор.

Достаток — дастатак, можнасьць.

Достаточно — даволі, досыць, до.

Достигать — дасягаць.

Достоверно — з пеўнасьцю, пеўна.

Достодолжный — належны.

Достоинство — вартасьць, заслуга, паважнасьць.

Достопримечательный — асаблівы, непаспаліты, выдатна-прымерны.

Достояние — усё належнае каму дабро.

Достраивать — дабудоўваць.

Доступ — прыступ.

Досуг — вольны час.

Досужно — паквольна, вольна ад заняткаў.

Дотоле — датуль.

Дотрогиваться — датыкацца.

Дохнуть — здыхаць,дохнуць.

Доходный — даходны, зыскоўны, з зыскам, з прыбыткам.

Доход — даход.

Дочь — дачка.

Драгоценный — каштоўны, мнагацэнны.

Дразнить — дражніць.

Драка — бойка.

Дракон — зьмей, паганы цмок.

Драчливый — задзірысты.

Драчун — бітун.

Дребезжать — дрынчэць.

Древесина — дрывясіна, расьліннае валакно.

Древко — дрэўца.

Древность — старадаўнасьць.

Дрема клейкая — смолка (трава).

Дремать — драмаць.

Дремучий лес — глухая пушча.

Дресва — жвір.

Дробить — драбіць, крышыць.

Дробь — шрот.

Дрова — дровы.

Дровосек — дрывасек, дрываруб.

Дроги — калёсы, панарад, драбы.

Дрожать — дрыжэць.

Дрожь — дрож, дрыжкі.

Другой — другі.

Дружба — сяброўства.

Дружелюбие — дружнасьць.

Дружка — паджанішнік (у маладога); паднявесьніца (у маладой).

Дружно — дружна, разам, згодна.

Дряблый — мяджжэры, мяджжэрысты, мяджжулісты.

Дрянной — ліхі, блягі.

Дрянъ — дрэнь, гарыда.

Дряхлеть — друзлець, слабнуць.

Дубить — дубіць, гарбарыць.

Дубрава — дуброва.

Дума — рада (мястовая); дума.

Дупло — дуплё.

Дурак — дурань.

Дуралей — вялікі дурань, дурдола.

Дурачить — чмуціць, дурыць.

Дурить — сваволіць.

Дурно — блага, дрэнна, пагана; млосна, мляўка.

Дурной — блягі, дрэнны.

Дуть — дуць, дзьмухаць.

Духи — парфума.

Духовное завещание — духоўніца.

Душистый — пахнючы.

Дыра — дзюрка, дзірка.

Дыхание — дыханьне.

Дышать — дыхаць.

Деть, девать — падзець.

Девица — дзяўчына.

Девичество — дзявоцтва.

Девственность — дзявоцкасьць.

Деепричастие — дзеяслоўнае прыслоўе.

Действительно — запраўды.

Действительный — запраўдны.

Действие — дзеянне, акт.

Деление — дзяленьне.

Делец — дзялок, дзельнік.

Делимое — дзельня.

Делитель — дзельнік.

Дело — справа, інтарэс.

Делопроизводитель — дзелавод.

Делопроизводство — дзелаводзтва.

Дельный — працавіты і разумны.

Детвора — дзяцьвішча.

Детина — байбус, бусайла, бамбіза.

Детство — дзяцінства, маленства.

Деяние — дзеянне.

Деятельный — дзельны.

Дюжина — тузін.

Дюйм — цаль.

Дядя — дзядзька.

Е

Его — яго.

Егоза — непаседа і свавольнік.

Едва — ледзьва, насілу.

Едва ли — бадай не, наўрад, наўдаку.

Единение — адзіненне, згода.

Единица — адзінка.

Единичный — адзінкавы.
 Единоборство — паадзінак.
 Единовластие — адзінаўладнасьць.
 Единоверец — адзінаверны.
 Единокровный — адзінакроўны.
 Единоличный — адзінаасабовы, адзіналічны.
 Единомышленник — адзінадум.
 Единственный — адзіночны, адзінны.
 Единство — адзінства.
 Её — яе.
 Ёж — ежык, вожык.
 Ежевика — жавіны (ягады).
 Ежегодник — штагоднік.
 Еженедельник — тыднёвік.
 Ежедневный — штадзены, кажнадзены.
 Ежемесячный — штамесячны.
 Ель — елка.
 Емкій — уёмісты.
 Ему — яму.
 Епархія — эпархія, дыэцэзія.
 Епископ — біскуп, япіскап.
 Ересь — гэрась, гарэзія.
 Еретический — гэрэтыцкі, гарэзны.
 Ермолка — ярмулка.
 Eroшить — клычыць.
 Ерунда — лухта, бязглузьдзіца.

Если — калі, асьлі, ежлі.
 Естественный — натуральны.
 Естество — натура, істота.
 Естествоведение — прыродазнаўства.
 Есть — ёсьць.
 Ехидный — падкалупны і зласьлівы.
 Еще — яшчэ.
 Ея — яе.

Ж

Жаба — вялікая жаба, курапа.
 Жабры — жэбры.
 Жаворонок — жаўранак, жаўрук.
 Жадничать — быць прагавітым, прагнуць.
 Жадность — прагавітасьць, хцівасьць.
 Жажда — смага.
 Жалить — джгаць.
 Жалкий — убогі.
 Жало — джгала.
 Жалоба — жальба, скарга, нараканьне.
 Жалованье — пэнсія, плата.
 Жалость — літасьць.
 Жаль — шкода, шкада, жаль.
 Жалеть — шкадаваць.
 Жара — гарачыня, пякота.
 Жарить — смажыць, пячы, скварыць.
 Жаркое — смажаніна, пячыстае.
 Жасмин — язьмен.

Жатва — жніво.
 Жгучый — палючы.
 Ждать — чакаць.
 Жевать — жваць.
 Желна — жаўна.
 Желаемый — жаданы, бажаны.
 Желание — жаданьне, хаценьне.
 Желательно — пажадана.
 Желтый — жоўты.
 Желток — жаўток.
 Желтуха — жаўтуха.
 Желудок — жалудак, жы-
 вот.
 Желчь — жоўць.
 Железо — зялеза.
 Жеманничать — фігура-
 вацца.
 Жемчуг — земчуг, жомчуг,
 перлы.
 Жена — жонка.
 Жена брата — братавая.
 Жена дяди — дзядзіна.
 Жених — малады, жаніх.
 Женский — жаночкі.
 Женщина — жанчына,
 жонка, кабета.
 Жердь — жэрдзіна, жэр-
 дка, рубель.
 Жеребец — жарабок.
 Жернов — жоран.
 Жернова — жорны.
 Жертва — афяра.
 Жертвенник — афярнік.
 Жертвовать — афяраваць.
 Жесткий — шорсткі, мул-
 кі.
 Жестоко — акрутна, жор-
 стка, люта.

Жестокость — акрутнась-
 ць, жорсткасьць.
 Жесть — бляха.
 Жестяник — бляхар.
 Жечь — паліць.
 Живо — жыва, жвава,
 спрытна.
 Живой — жывы.
 Живопись — малярства.
 Животное — жывотнае,
 жывёла.
 Живот — жывот, бруха.
 Жидкость — жыжка.
 Жизненный — жыва-
 даўчы.
 Жизнь — жыцьцё.
 Жимолость — брумбель.
 Жир — тлустасьць, сала.
 Житейский — жыцьцёвы.
 Житель — жыхар, жы-
 цельнік.
 Жительство — жыхар-
 ства.
 Жница — жняя.
 Жолудь — жалуд.
 Жраць — жэрці.
 Жребий — лёс, жарабок,
 жэрабя.
 Жужжать — зьвінець,
 бруяць, зыкаць.
 Журавль — жураў, жу-
 равель.
 Журчаць — цурчэць,
 булькаць.
 Жутко — жудасна.

3

Забавляться — бавіцца,
 жартаваць.
 Забавно — пацешна, пра-
 кудна.

Забавны — пракудны, пацешны.

Забастовка — забастоўка, штрайк.

Забвение — забыцьце, запамненьне, занядбаньне.

Заблаговременно — загадзя.

Заблуждаться — заблуджывацца.

Заболеть — захварэць.

Забор — плот, паркан, тын.

Забота — клопат, апека, рупата.

Заботиться — рупіцца, дбаць, клапаціцца, апекавацца.

Заботливый — клапацлівы, руплівы.

Забыть — забыцца (на што, на каго), запамятаваць.

Забегать — залучаць.

Завалить — засыпаць, закідаць.

Заведение — завядзеньне, заклад.

Завертывать — закручываць, завінаць.

Завивать — завіваць, фрызаваць.

Завивка — завіваньне, фрызаваньне.

Завидовать — завідаваць, зайздросьціць.

Завидеть — угледзіць здалёку.

Зависимость — залежнасьць.

Завистливый — завідны, завіднік.

Зависть — завідасьць, зайздрасьць.

Зависать — залежаць.

Завиток — завітак.

Завладеть — заўладаць, апанаваць.

Завлекать — вабіць, захапляць.

Завод — фабрыка, заклад.

Заводь — загока.

Завоевание — заваяваньне, здабытак ад вайны.

Завоевать — зваяваць, здабыць.

Завтра — заўтра, заўтрае.

Завтрак — сьнеданьне.

Заведывание — загадываньне, кіраўніцтва.

Заверить — запеўніць.

Заверять — пеўніць.

Завет — тэстамэнт.

Завещание — тэстамэнт, духоўніца, адказ прад сьмерцю.

Завещать — адказаць прад сьмерцю.

Завязка — пачатак вузла, інтрыга; завязка.

Завянуть — зьвянуць.

Загар — абпаленьне, запал.

Загибать — загінаць, захіляць.

Загавие — тытул, назоў, загаловак, сьпіс.

Заглядывать — заглядаць.

Заговор — змова (тайная).

Загораться — запалівацца.

Загореть — абпаліцца, запячыся (на сонцы).

Заготовить — зарыхтаваць.

Заграничный — замежны, загранічны.

Загробный — тагосьветны.

Загрубелый — зацьвярдзелы.

Задавать — заказываць, задаваць.

Задача — задаваньне, задача.

Задачливый — памысны.

Задвижка — засоўка.

Задний — з задні, адзадні.

Задолго — вельмі загадзя.

Задолжать — завінаваціцца, запазычыцца.

Задор — юрлівасьць, юр.

Задумчивость — задумнасьць.

Задумать — надумацца, здумаць.

Задумываться — задумляцца, загадывацца.

Задумчивость — задумленьне, задума.

Задохнуться — затохнуцца, задушыцца.

Задеть — зачапіць.

Заделявать — заробліваць.

Заем — пазыка.

Зажигать, -жечь — запаліваць, запаліць.

Зажимать — сьціскаць, зажмаць.

Зажиточный — заможны.

Зазорный — ганебны, сорамны, няпрыгожы.

Зазубрина — вышчарбка, шчэрбіна.

Зазывать — заклікаць.

Заигрывать — лезьці з жартамі.

Заимодавец — крэдытар, пазыкадаўца.

Заимообразно — на крэдыт, пазычаючы.

Заимствовать — запазычаць.

Заинтересованность — зацікаўленасьць.

Заискивать — падслужывацца, убівацца ў ласку.

Закадычный — шчыры, сардэчны, блізкі сябра.

Закалить — гартаваць.

Закат — заход.

Закваска — расчына.

Закладная — акт аб заставе.

Закладывать — застаўляць, даваць у застава.

Заклинать — заклінаць.

Заключать — заключаць, замыкаць.

Закон — закон, права, устава.

Законник — праўнік.

Законность — праўнасьць.

Законный — праўны.

Законоведение — правазнаўства.

Законоучитель — настаўнік закону.

Закоренелый — закаранелы, закарэлы, заскаржэлы.

Закоснеть — закарэць, спыніцца і далей ня рушыцца, не разьвівацца.

Закоулок — завулак.

Закрадывацься — закрадацца.

Закричать — закрычэць.

Закройщик — закраўшычк.

Закром — аруд.

Закружить — закруціць.

Закрепляют — умацняць.

Закупорить — заткнуць.

Закусить — заесцьці.

Закусить губы — замамыліцца.

Закусывать — заядаць.

Закутать — атуліць, завінуць, захутаць.

Зала — саля.

Залежалый — заваляны.

Залежь — заваль.

Заливной луг — пойма.

Залив — марская затока.

Залог — застава, заклад.

Залог (в глаголе) — стан.

Залог действительный — дзейны, актыўны.

Залог страдательный — залежны, пасіўны.

Залог средний — сярэдні.

Залог взаимный — супольны.

Заложник — закладнік, застаўнік.

Замазать — замазаць, запэцкаць.

Замарать — запэцкаць, забрудзіць.

Замарашка — мурза, запэцканая, паганка.

Заматывать — завіваць, накручваць.

Замедляют — марудзіць.

Замертво — бяз прытомнасці.

Замирать — мерці.

Заменять — заступаць, падмяняць.

Заместитель — заступнік, падмяняльнік.

Заметка — увага, нататка, прыметка, прыцямка.

Заметный — прыметны, вызначны, заўважны.

Замечание — заметка, увага.

Замечательный — выдатны, найвызначны.

Замечать — заўважаць.

Замешательство — замешаньне, замятня, паруха, дэтанюўка.

Занавес — фіранка; заслона, куртына.

Занимательный — цікаўлячы.

Занимать — пазычаць; цікавіць, інтэрасаваць.

Заново — нанова.

Заноза — скабка.

Занозить — заскабіць, захлудзіць.

Заносный — занесены.

Заносчивый — амбітны, пышны, падымака, задаваньнік.

Заносы снежные — замёты.

Занятие — занятак.

Заостривать — завойстрываць, загострываць.

- Заочно — завочы, зачы.
 Запад — захад.
 Запаздываць — спазьняцца, позьніцца.
 Запаленный — дыхавічны (конь).
 Запальчивость — запальчывасьць, апрыскліваць.
 Запах — пах.
 Запахнуться — завінуцца.
 Запашка — загорываньне, запашка (род арэнды).
 Запечатлеть — запечатлець, адбіць.
 Записка — пісулька, цадулка.
 Запись — запіс.
 Заплата — дата, лапкі.
 Заплесневелый — заплеснелы.
 Заповедь — прыказаньне.
 Запоздалый — спозьнены.
 Запой — запіваньне, упой.
 Запонка — шпонька.
 Запрещение — забарона.
 Запрещать — забараняць.
 Запрос — запытаньне.
 Запруживать — гаціць, загараджываць, тамаваць, запіраць грэбляю.
 Запускать — запусчаць; занідбаць.
 Запустение — спусташэньне.
 Запыхаться — задыхацца, запыхацца.
 Запястье — кісьць рукі; бранзалетка.
 Запятая — коска.
 Зарабатывать — зарабляць.
 Заработать — зарабіць, заробіць.
 Заработок — заробак.
 Заражать — заражаць.
 Зариться — ягліцца.
 Зардеться — зачырванецца.
 Зарница — бліскавіца, зараніца, зара.
 Зародыш — зародак, пачатак плоду.
 Зарождаются — радзіцца, паўставаць.
 Заря — зара.
 Заря (лекарств. раст.) — любіста.
 Заря утренняя — сьвітаньне, зараньне, золак.
 Заряд — набой.
 Заряжать — набіваць.
 Засаживать — засаджываць, засаджаць.
 Засвидетельствование — пасьведчаньне.
 Заслуживать — заслугаваць.
 Засорить — засурыць, зашумеціць.
 Засохнуть — засохнуць, асьмягнуць.
 Заставлять — прымушаць, зацяваць.
 Застегивать — зашпіляць, запінаць.
 Застежка — зашпіляньне, гаплікі.
 Застигнуть — заскачыць, засьпець.

Застраховать — забясьпе-
чыць, застрахаваць.

Застреть — застраваць.

Заступаться — уступацца.

Заступник — пратэктар.

Застывать — астыгаць.

Застенчивость — сарамлі-
васьць, нясьмеласьць, дзік-
лівасьць.

Засуха — суша, сухмень.

Засучить — закасаць,
засукаць.

Заседание — паседжань-
не, пасяджэньне.

Заседать — засядаць, па-
сядаць.

Затворить — зачыніць.

Затворник — самотнік.

Затвор — засаўка; самота.

Затворять — зачыняць.

Затихать — сьцішвацца.

Затмение — зацьменьне,
зацьма.

Затонуть — затапіцца,
заліцца.

Заточать — замыкаць на
самоту.

Затрагивать — чапаць.

Затрата — выдатак, на-
клад.

Затруднение — труднась-
ць, завада, клопат, прашкода.

Затрудняться — мець
труднасьці, клопат.

Затылок — карак, паты-
ліца.

Затем — потым, патым,
затым, адылі.

Затея — выгады, замы-
слы.

Заунывный — жалосны.

Зауздать — абратаць.

Захват — забор, захват.

Захватчик — захопнік.

Захватывать — забіраць,
захапліваць.

Захлебнуться — захліб-
нуцца, заліцца.

Захлопнуть — зачыніць,
лопнуўшы (вакном, кнігаю).

Зацеплять — зачэпліваць,
зачапляць.

Зачаточный — самы па-
чатковы.

Зачеркивать — закасоў-
ваць.

Зачинщик — падбухтор-
шчык, завадэвуш, пачыналь-
нік.

Зачислить — залічыць.

Зачесть — залічыць, пры-
лічыць.

Зачем — дзеля чаго, па-
вошта.

Защелка — клямка.

Защемило — зазьнібела
(маё сэрца).

Защита — абарона.

Защитник — абаронца.

Защищать — бараніць.

Заявление — заява.

Звательный падеж —
клічны склон.

Звать — зваць, клікаць,
гукаць.

Звенеть — зьвінець.

Звонок — званок.

Звон — званеньне, звон.

Звук — гук.

Звуковой — гукавы.

Звучать — зычэць, гу-
чэць.

- Звучны — гучны.
 Звезда — зара, зорка, зьвязда.
 Звездчатка (трава) — макрыца.
 Зверство — зьвярынства, батурства.
 Зверобой (трава.) — сьвятаянскае зелье.
 Здание — будынак, гмах.
 Здраватся — вітацца, здароўкацца.
 Здравствовать — быць здаровым.
 Здравствуйте — дабрыдзень, добры дзень вам, дзень добры, здароў вам.
 Здесь — тут, тута, тутака, тутачька.
 Здешний — тубылец, тутэйшы, тутэшні.
 Зеленщик — зеляніньнік.
 Зелень — зеляніна.
 Зелие — зелье.
 Землевладелец — земляўласьнік.
 Земледелец — земляроб.
 Земледелие — земляробства.
 Землекоп — грабар.
 Землемер — каморнік.
 Землистый — цьмяны.
 Земляника — паземкі, суніцы.
 Зеркало — люстра.
 Зерно — зерне, збожжа.
 Зернышко — зернетка, зярнятка, зярэнца.
 Зимой — узімку, зімою, у зіму.
 Зло — зло; са злосьцю.
- Злоба — злосьць, злаба.
 Зловещий — злавешчы, каторы вяшчуець благае, страшнае.
 Злодей — злосьнік, гад, злакаман.
 Зловоние — смурод.
 Злой — злы, зласьлівы.
 Злопамятность — імсьлівасьць.
 Злорадство — зларадаснасьць, зларадасьць.
 Злоумышлять — задумываць благае.
 Злоупотреблять — надужываць, злачыніць, злаўжываць.
 Змея — зьмяя, гадзіна, вужака.
 Знакомить — знаёміць.
 Знак препинания — знак прыпынку.
 Знак вопросительный — пыгальнік.
 Знак восклицательный — клічнік.
 Знаменатель — іменьнік, значэльнік.
 Знаменитый — знамяніты, вельмі вядомы.
 Знамя — штандар, сьцяг, пратэса, знамя.
 Знание — знацьцё, веда.
 Знатный — панскага роду.
 Знать — ведаць; паны высокага роду.
 Значение — значаньне.
 Значительно — значна.
 Значить — значыць.
 Зоб — воле.
 Зной — сквар, пякота, вад.

Знойно — скварва, пячэць, вадна.

Зов — заклік.

Зодчий — дойдлід.

Золотильщик — пазалотнік, залатар.

Золототысячник (трава) — цвiнтарэй.

Зонтик — занток, парасолік.

Зоркий — зіркасты.

Зрачок — зраніца, зрэнка.

Зритель — глядзеньнік.

Зрительная труба — падзорная труба.

Зрелище — сцэна, глядзелішча.

Зрелость — дасьпеласьць.

Зрение — зрок.

Зреть — глядзець.

Зуб в бороне — клец.

Зубрыць — убіваць у памяць.

Зуд — сьверб, сьвярбеньне.

Зуд под кожей — асца.

Зубчатый — зубкаваты, зубчаты.

Зыбучий — каторы зыбаецца, зыбісты.

Зыбь — зыбаньне на вадзе.

Зевота — зявачка.

И

Ибо — бо.

Ива — верба, лаза.

Иволга — кароза.

Ивняк — вербалоз.

Иго — ярмо.

Иголка — голка.

Игривый — гульлівы.

Игрок — гулец.

Игрушка — цацка, забаўка.

Игры — гульні.

Идиот — ёлуп.

Идолопоклонство — ідалапаклонства, балвахвамства, паганская вера.

Идол — ідал, паганскі бог.

Изба — хата.

Избавление — выратаваньне, выбаўленьне.

Избавлять — збаўляць, выбаўляць, вызваляць, ратаваць.

Избалованный — спатвораны.

Избаловать — спатворыць.

Избить — абабіць.

Избрать — абраць.

Избиение — біцьцё, абабіцьце.

Избрание — абраньне.

Избегать — унікаць, уцякаць, высьцярагацца.

Изверг — кат, злы чалавек.

Извергать — рыгаць, выкідаць.

Извержение — выбух.

Известняк — вапняк.

Известь — вапна.

Извиваться — выкручывацца, віцца, выгінацца.

Извилины — вілаваціна.

Извинение — прабачэньне, выбачэньне.

Извинять — прабачаць, выбачаць.

Извлекать — даставаць, выпцягаць, выбіраць, вылучаць, вылушчаць.

Извне — звонку.

Извозчик — возьнік, фурман, падводнік.

Изворотливый — выкруцісты.

Извращать — перакручваць, скажаць.

Известие — вестка, ведамасьць, навіна.

Известно — ведама, вядома.

Известность — вядомасьць, слыннасьць.

Известный — вядомы, знаны, слынны.

Известить — наказаць, паведаміць.

Извечный — спрадвечны, адвечны.

Изгиб — выгінка, загібінка.

Изгибаться — выгінацца.

Изгнанник — выгнаньнік.

Изгнать — выгнаць.

Изготавливать — вырабляць.

Издалека — здалёк.

Издать — выдаць, выдрукаваць.

Издание — выданьне, выдрук.

Издатель — выдавец.

Издательство — выдавецтва.

Издержать — выдаць, зрабіць наклад.

Издревле — здаўна, спрадвеку.

Издержки — выдаткі, наклад, кошт, страта.

Издательство — зьдзек.

Издваться — зьдэкавацца, наругацца.

Изделие — вырабка.

Изжарить — сасмажыць, спрэгчы.

Изжога — пякотка.

Излагать — выкладаць.

Излишек — збытак, лішак.

Излишний — збытачны, лішкавы.

Изложение — выкладаньне.

Изломать — зламаць, разламаць.

Излечение — вылячэньне.

Излечить — вылячыць.

Измучить — замучыць, замардаваць.

Измучиться — змучыцца, замардавацца.

Измена — здрада.

Измененный — з'іначаны.

Изменить — здразіць; адмяніць.

Изменчивый — зрадны, зьменны.

Измерения — памеры.

Измерять — вымяраць, рабіць памеры.

Изнанка — знанка, спод, выварат.

Изнасилование — згвалтаваньне.

Изначальный — спрадвечны.

Изнеможение — аслабенне, знямога, знемага-
нне.

Изнурение — высіленне,
занурэнне.

Изнурять — вынураць,
мардаваць, марнявіць.

Изнежить — расьпесь-
ціць.

Изнывать — нывіць.

Изобилие — дастатак.

Изобильно — у дастатку.

Изображать — азра-
жаць.

Изобретать — вымысля-
ць, выдумляць, адкрываць.

Изобретение — вынайда-
ванне, адкрыццё.

Изразец — кафля.

Изречение — сэнтэнцыя.

Изредка — зрэдку, калі-
нікалі.

Изследовать — бадаць,
дахадзіць.

Изстари — здаўна.

Изступление — маліста-
ванне, халераванне.

Изсякать — высьхаць.

Изувечить — скалечыць,
абязвечыць.

Изумление — задзіўлен-
не.

Изумлять — задзіўляць.

Изумруд — змарагд.

Изучать — вызуківаць,
рызучываць.

Изучить — вызукаваць,
вызучыць.

Изъян — загана, брак.

Изъятие — вынятак.

Взыскание — знаход-
жэнне, вышуканне, бада-
нне.

Изыскать — знайці, вы-
шукаць, дабыць.

Изюмина — разынка.

Изящество — алегантна-
сьць.

Икать — ікаць.

Икона — абраз, сьвяты
абраз.

Или — або, альба, ці, ай.

Ил — іл, глей.

Именины — імяніны.

Именительный (па-
деж) — назоўны (склон).

Именованный — іменны.

Именно — якраз, іменна,
тымчасам.

Именовывать — менаваць,
мяніць, называць.

Имущество — маемасьць.

Имение — двор, маёнтак.

Иметь — мець.

Имя — імя, назоў.

Имя существительное —
імя.

Имя прилагательное —
прымета.

Имя числительное — чы-
сло.

Иначе — інакш, інакшы,
іначай.

Индюшка — індычка.

Инертный — інэртны,
нярухавы.

Иноверный — іншаверац.

Иногда — іногды, часам ё.

Иноземный — чужазем-
ны.

Иной — іншы.

Иносказательный — алегорычны, іншазначны.

Интрига — баламуцтва, інтрыга.

Искажать — перакручываць, казіць.

Искатель — шуканьнік.

Искатель приключений — авантурнік.

Искать — шукаць.

Исключение — вынятак, выключэньне.

Искони — спрадвеку.

Ископаемый — капальны, копанік.

Искоренять — выкараняць, нішчыць.

Искоса — скоса.

Искренний — шчыры.

Искривлять — крывіць, выкрыўляць.

Искупитель — адпакутнік, выбавіцель.

Искуситель — спакусьнік.

Искусный — зручны, лоўкі, мастак.

Искусственный — штучны.

Искусство — мастацтва, штукарства.

Искушение — спакуса.

Испарение — выпарэньне.

Испарина — поты.

Испаряться — выпарацца.

Исповедание — вызнаньне.

Исповедь — споведзь.

Исподволь — паволі, павалу, спакаява.

Исподний — сподні.

Исподтишка — сьціха.

Исполин — волат, асілак.

Исполнение — выкананьне, спаўненьне, спраўджаньне.

Использование — ужытак.

Исполнимый — спаўняльны, выканальны.

Исполнительный — спаўняючы, выканаўчы.

Исполнять — выпאўняць, даканываць.

Испорченный — папсаваны, папсуты.

Исправлять — напраўляць, правіць.

Исправный — акуратны.

Испугаться — спужацца, спалохацца, перастрашыцца.

Испуг — спужаньне, спалох, перастрашка.

Испытание — проба, апрабаваньне.

Испытать — перапрабаваць, зьведаць.

Истлеть — струпехнуць, струхлець.

Истолковать — расталкаваць, вытлумачыць, зьясьніць.

Истома — вытамленьне, таменьне.

Источник — крыніца, вадацеч.

Истошиться — ашчэгнуць, выбіцца з духу, аслабнуць, спаражніцца.

Истреблять — вынішчаць.

Истязать — катаваць, дзяжыць, бічаваць.

Исцеление — вылячэньне.

Исчезнуть — зьнікнуць, счэзнуць, прапасьці.

Исчезновение — зьніканьне.

Исчислять — вылічаць, рахаваць.

Итти — іці.

Ищейка — сабака-ганчак.

Июль — ліпень.

Июльский — ліпнёвы.

Июнь — чэрвень.

Июньский — чарвянёвы.

К

Кабак — карчма, шынкоўня, шынок.

Кабан — парсюк, вапер.

Каблук — абсац, абцас.

Каверзы — подлыя выкрутасы.

Кавычки — чужаслоў.

Кадка — кадушка.

Каждый — кожны.

Каждую ночь — абыноч.

Казаться — здавацца.

Казенный — скарбовы, урадовы.

Казна — скарб.

Казначей — скарбнік.

Казначейство — скарбовая каса.

Казнить — караць.

Как — як.

Какой — які.

Как будто — як быццам, нібы.

Как говорится — маўляў, як той казаў.

Как-нибудь — абы-як.

Как угодно — як-хаця.

Каленый — гартаваны.

Калитка — фортка.

Калечить — калечыць, бязьвечыць.

Каменный — каменны, мураваны.

Каменщик — муляр.

Камера — камера, ізба.

Камертон — камертон, дыяпазон.

Камин — комін.

Камка — адамашка.

Камыш — чарот.

Камчатный — адамашкавы.

Канава — канава, роў.

Кандалы — кайданы.

Каникулы — вакацыі.

Капелька — брызга, капачка, кропелька.

Капля — капка, кропля.

Капор — каптур.

Каприз — капрыс.

Карабкаться — глабацца, драпацца.

Каравай хлеба — бохан.

Каракули — гримзаніна.

Карандаш — алавок, карандаш.

Караул — варта.

Караулить — вартаваць.

Карболовая кислота — карболь, карболка.

Карета — карэта.

Каркать — кракаць.

Карман — кішэня.

Карниз — карніз, гзымс, брыж.

Картина — карціна, абраз.

Картофель — бульба.

Касатся — датыкацца, касацца, чапаць, рушыць.

Касторовое масло — рыцына, касторка.

Каструля — каструля, рондаль.

Катание — паездка, паяжджаньне; прасаваньне.

Каток — каўзель.

Катушка — шпулька.

Кафтан — каптан, жупан.

Качацца — гутацца.

Качель — арэлі.

Качество — якасьць.

Качка — калыханка.

Каяцца — каяцца, шкадаваць.

Квартал — квартал, цыркул.

Квартира — кватэра.

Квартирант — кватэрант.

Квасцы — алюн.

Кверху — угару, дагары.

Квитанция — квіт, квіток.

Керосин — красін, нафта, газа.

Келья — кельня.

Кипа — пак.

Кипарис — цыпрыс, кіпарыс.

Кипеть — кіпець.

Кипяток — вар.

Кирка — матыка.

Кирпич — цэгла.

Кипучий — бурлячы.

Кирпичный завод — цагельня.

Кислород — кісларод.

Кислота — кісьля, квас.

Кислый — кіслы, квасны.

Кисть — кутас; пэндзаль.

Клавиша — пішчык, клавіш.

Кладбище — могільнік, кладзішча.

Кладовая — склад.

Клад — захаваны скарб.

Клевать — дзяўбаць, клюваць.

Клевер — канюшына, дзятліна.

Клеветать — звадзіць, абгаварываць, абмаўляць, брахаць (на каго).

Клеенка — царата, кляёнка.

Клеймо — знак, штэмпаль.

Клешня — клепяшня.

Клещи — абцугі.

Кликать — гукаць.

Клинок — штылет.

Кличка — назва, мянушка.

Клокотать — шляхатаць.

Клонить — хіліць.

Ключьями (снег) — хлопам.

Клубиться — клубіцца.

Клубника — клубніца.

Клык — кел, зуб, клык.

Клетка — клетка, кратка.

Клюв — дзюбка.

Клюква — журавіны.

Ключевой — крынічны.

Ключ — ключ; крыніца.

Клясть — клясьці.

Клясться — клясца, прысягацца.

Клятва — клятво, прысяганьне.

Клятвопреступление — крывапрысяга.

Клятвопреступник — вераломца, крывапрысяжнік.

Кляузы — махлярскія даказы.

Кляча — падла.

Книжная лавка — кніжная крама, кнігарня.

Кнут — бізун, пуга, біч, канчук, батог.

Кнутовище — пугаўё.

Княжество — князьства.

Коварство — подлая зрада, падступства.

Ковер — дыван.

Ковырать — калупаць.

Когда — калі.

Когда-нибудь — калі-небудзь, абы-калі.

Коготь — кіпаць.

Кое-где — абы-дзе, дзе-нядзе.

Кое-как — абы-як.

Кое-кто — абы-хто, нехта.

Кое-что — абы-што, нешта.

Кожа — скура.

Колбаса — каўбаса, кілбаса.

Колдун — вядзьмак, чарадзей.

Колдовать — чараваць.

Колебание — віханьне, ваганьне.

Коленкор — паркаль.

Колесо — каток, кола.

Количественный — лічны.

Количество — колькасць.

Колкость — прытычка.

Колодец — студня, калодзеж.

Колокол — звон.

Колокольня — званьніца.

Колокольчик — званочак; ворлік (краска).

Колоть — калоць, біць (дровы), шчапаць.

Колотушка — даўбешка.

Колыбель — люлька, калыска.

Кольцо — персьцень, пярсьцёнак.

Колочий — колкі.

Коленопреклонение — кленчаньне.

Комната — пакой.

Комодный ящик — шуфляда.

Конверт — канвэрт, кувэрт.

Кондитерская — цукерня.

Конечно — канешна.

Конопатить — забіваць пакульлем.

Конопля — каноплі, калопні.

Конторка — бюрка.

Конторщик — кантарыст.

Контрабанда — кантрабанда, шмуکلерства.

Контрабандист — кантрабандыста, шмуклер.

Контракт — кантракт, умова.

Контрабас — басэтя.

- Конура — будка.
 Конфекты — цукеркі.
 Кончина — пакон, скананьне.
 Коньки — конікі.
 Конюх — стаенны, канюх.
 Конюшня — стайня.
 Копать — капаць, рыць.
 Копить — зьбіраць, складаць.
 Копье — дзіда.
 Корабль — карабель.
 Кордон — застава.
 Корень — карэнь.
 Корзина — кошык.
 Коридор — калідор.
 Корица — цынамон, карыца.
 Корка — скарынка.
 Корм — корм, спажыва.
 Кормилица — мамка.
 Кормильцы — дабрадзеі, дабрачынцы.
 Коробить — карбаціць.
 Коробка — пушка, пушанка, пудэлка.
 Коростель — дзяргач, драч.
 Короче — карацей.
 Корсет — кабат, гарсэт.
 Корчма — карчма.
 Корыстный — хцівы.
 Корыстолюбие — хцівасьць.
 Корыто — карыта, камяга.
 Корь — водра.
 Косвенный — укусны.
 Косить, -ся — касіць; касавурыцца.
 Косоглазый — касавокі.
 Косой — крывы.
 Косоугольник — крывакутнік.
 Костер — вогнішча, цяпло.
 Костяк — касьцятруп.
 Косынка — хустка, намітка.
 Косяк — вушак.
 Котловина — нізіна, лог.
 Котомка — хатуль.
 Кофе — кава.
 Кофейник — імбрык да кавы.
 Коченеть — дубець.
 Кошачий — каціны.
 Кошелек — каліта.
 Кошка — котка.
 Кража — зладзейства.
 Крайний — крайні, узьбярэжны.
 Кранк — рант.
 Красивый — харошы, прыгожы.
 Красить — фарбаваць.
 Красильщик — сінельнік.
 Краска — фарба; краска.
 Красноречие — красамоўства.
 Краснота — чырвань.
 Красный — чырвоны.
 Краснеть — чырванець.
 Красота — хараство, прыгажосьць.
 Красть — красьці.
 Краткосрочный — малачасны.
 Краюха — краец.
 Кредит — павер.
 Крестец — крыжавіна, храсткі.

Крестить — хрысьціць, ксьціць.

Крест — крыж.

Крестьянин — селянін.

Крещение — хрэст.

Кривоногий — крываногі, раскірака.

Кровать — ложка.

Кровожадный — крывіжэрца.

Кровообращение — цыркуляцыя крыві.

Кровопийца — крыва-смок.

Кровосмешение — крывімяшаньне.

Кровотечение — крывіточа.

Кровь — кроў.

Кролик — трус.

Кроме — апрача.

Кроткий — сьціплы, рахманы.

Кротость — сьціпласьць, лагоднасьць.

Крохотный — малюпаценькі.

Крошит — крышыць, цярушыць.

Кругозор — кругавід, вакаём.

Кругом — навокал, наўкола.

Кружево — фарботы, карункі, брыжы.

Кружиться — круціцца.

Кружка — кубак, конаўка.

Кружок — гурток (людзей).

Крупа — крупы.

Крупно — буйна.

Крутой — жорсткі; круты.

Крыжовник — агрэст.

Крыльцо — ганак.

Крыса — пацук.

Крыша — страха.

Крышка — века.

Крепкий — моцны.

Крепостной — падданы.

Крюк — крук, гак.

Крючок — гаплік, гачык.

Кстати — дарэчы.

Кто-либо — абы-хто.

Кувшин — жбан.

Куда — куды.

Кудрявый — кучаравы, сукрысты, кудравы.

Кулага — раўгенья.

Кузнец — каваль.

Кузнечик — конік.

Кукла — лялька.

Кукушка — зязюлька.

Купорос — купарвас.

Кутеж — гульба, п'янства.

Кутерьма — кутня, кула-меса, калатня.

Кучер — возьнік, хурман, паваждай.

Кушанье — страва.

Кушать — есьці.

Л

Лабаз — магазын з мукою.

Лабазник — магазыньнік.

Лавка — крама.

Лавочник — крамнік.

Ладить — дагаджаць.

Ладно — добра, ладна.

Ладонь — далонь.

Ладoshi — ладкі.

- Лай — брахня, брэх, гаўканьне.
 Лакей — лёкай, пакаёвы.
 Лакомка — ласун, ласуха.
 Лакомство — ласункі.
 Лампа — лямпа.
 Лапотник — ачкурнік.
 Лапоток — лапцік, кавяр-зенчык.
 Ларец — скрынка.
 Ласкаць — лашчыць, пеставаць.
 Ласкацца — лашчыцца.
 Ласточка — ластаўка.
 Лачуга — халупка, бедная хатка.
 Лаяць — брахаць.
 Лгаць — ілгаць, маніць, брахаць.
 Лгун — ілгун, манюка, брахун.
 Легкомысленный — лёгкадумны.
 Легкомыслие — лёгкадумнасьць.
 Легко примечаемый — цямісты.
 Легче — лягчэй, латвей.
 Ледник — лядоўня.
 Ледоход — ледаход, калі крыгі йдуць.
 Лейка — палівачка.
 Лезвие — лезіво, лязо.
 Лелеяць — кукобіць, пеставаць.
 Лента — істужка.
 Лепесток — ляпёстак.
 Лепка — ляпеньне.
 Лепет — кулдычаньне, лепет.
 Лепеха — перапечка.
 Лепта — ахвяра, дар.
 Лесть — лёсткі, лісьлі-васьць.
 Летать — лётаць.
 Летучая мышь — кажан.
 Летчик — лятун.
 Лжец — ілгун, манюка, брахун.
 Лжесвидетель — фальшывы сьведка.
 Либо — або, ці.
 Ликовать — нязвычайна цешыцца.
 Лиловый — лілёвы.
 Лимон — цытрына.
 Линевать — лінеіць.
 Линяць — лінаць.
 Лиса — лісіца, ліс.
 Лист — ліст, аркуш (паперы).
 Лиф — станік.
 Лихорадка — трасца.
 Лицемерить — прыкідаць дзеля ашуканства.
 Личинка — лярва.
 Лицо — твар, аблік, від.
 Личность — асоба.
 Лишай — лішай, круг.
 Лишать — пазбаўляць, не даваць, адбіраць.
 Лишь — ледзь.
 Лишь бы — абы.
 Ловкий — спрытны, лоўкі.
 Ловушка — пастка.
 Логовище — логава.
 Лодка — човен, чаўнок, лодка.
 Ложиться, лечь — класьціся, легчы.
 Ложка — лыжка.

Ложь — мана.
 Локон — пасма.
 Локать — хляптаць.
 Ломкий — крохкі.
 Ломкость — крохкасыць.
 Ломовик — ламавоз.
 Ломота — ламота.
 Ломоть — скрыль, скіба,
 луста.
 Лопата — рыдлёўка, ла-
 пага.
 Лоскут — шкумат, шмат,
 рызінка.
 Лохмотье — рызьзё.
 Лубочный — лубяны.
 Луг — луг, сенажаць,
 пожня.
 Лужа — лужына.
 Лукавец — хітрун.
 Лукавство — хітрасыць.
 Луна — месяц (1-я ква-
 дра — маладзік, 2 — поўня,
 3 — сход і 4 — ветах).
 Луч — каса, прамень.
 Лучезарный — сьветла-
 сонечны.
 Лучше — лепей.
 Льгота — прывілей, ільго-
 та.
 Лыдина — крыга, ільдзі-
 на.
 Лнуть — ліпнуць.
 Лственный — лісьлівы,
 вілахвост.
 Льстить — лісьціць. лісь-
 лівіць.
 Лекарь — дохтар.
 Ленивый — ляны, гуль-
 тай.
 Ленъ — ляна, гультайства.

Лесник — ляснік, паля-
 соўшчык.
 Лесопильня — лесасілка.
 Лестница — лесьвіца,
 сходкі, драбіна.
 Летом — летам, улетку.
 Лечебница — бальніца.
 Леший — лесавік, лясун.
 Любезничать — мілосьні-
 чаць.
 Любимица — улюбёнка.
 Любимый — улюбёны.
 Любитель — аматар.
 Любовник — палюбоў-
 нік, каханак.
 Любовь — любоў, каха-
 ньне, любеньне, любошчы.
 Любой — любы.
 Любопытство — ціка-
 васьць.
 Люстра — жырандоль.
 Лютик — казелец (расл.).
 Лягавая собака — выжла.
 Лягушка — жаба, лю-
 гашка.

М

Магазин — магазын, кра-
 ма.
 Магнит — магнэз.
 Мазать — шмаравачь,
 мазаць.
 Мазилка — квач, помаз.
 Мазь — масыць.
 Май — травень, май.
 Майский — маёвы.
 Маленький — маленькі,
 невялічкі.
 Мало — мала, троху, кры-
 ху.
 Маловато — помала.

Малодушие — маладушша, слабасьць духу.

Мало ли — ці мальска, ці мала.

Малолетний — малалетны, бязьлетны.

Малолетство — бязьлетнасьць.

Малость — маласьць, драбніца.

Малочисленный — малалічны, нялічны.

Мальва северная (трава) — праскуркі.

Мальчик — хлопец, хлопчык.

Мальчишество — блазенства.

Мальчишка — блазень.

Малейший — найменшы.

Манера — манера, спосаб, звычай.

Манжетка (трава) — трыперсьніца.

Маркий — плямкі, плямісты.

Манить — надзіць, вабіць.

Манник (трава) — мурог.

Маргаритка (цвёток) — стакратка.

Март — сакавік, марац.

Масленица — масьянка.

Массивный — масыўны, цьвёрды і цяжкі.

Мастерить — майстраваць.

Мастеровой — рамесьнік, работнік.

Материк — кантынэнт.

Мать — матка, маці.

Мачта — машта.

Маяк — марская вежа, маяк.

Маятник — махала.

Мгла — імгла, імгліца, муць, цемень.

Мгновение — імгненьне.

Мгновенно — мамэнтам, махам.

Медведь — мядзьведзь.

Медвежата — медзьвянныты.

Медленно — марудна.

Медлитель — марудзіць.

Междометие — кліч.

Между — між, паміж.

Меланхолично — смутна, смутліва, маркотна.

Меланхолия — маркота.

Мелочность — драбзьлівасьць, скрупулацтва.

Мелькнуть — мільгануць.

Мелкий — дробны.

Мелкой рысью — трушком.

Мелочь — драбніца, дробзь.

Мель — мель, мялізна.

Мельком — мімаходам, без вялікае ўвагі.

Мельник — млынар, пруднік.

Мельница — млын, пруд, вятрак.

Меншинство — меншасьць.

Менее — меней, менш.

Меня — мяне.

Мерещиться — верзціся.

Мерзавец — агіднік.

Мерзость — агіда, брыда.

Мерлушки — баранькі.
 Мерцать — мігцець, бліскаць, выдаваць слабае блісканьне.
 Мести — замятаць, мясьці.
 Мечь — помста.
 Метель — мяцеліца, вея, завей, завіруха.
 Метла — мятла.
 Меч — меч.
 Мечта — лятунак.
 Мечтательность — лятуценнасьць.
 Мечтать — лятуцець, марыць.
 Миг — міг, мах, жыг, мамэнт.
 Мигать — плюскаць.
 Милашка — любунка, любачка.
 Милосердие — міласэрдыдзе.
 Милостыня — міласьціна, луста, афяра.
 Милость — ласка, любасьць, міласць.
 Милый — любы, мілы.
 Миновать — мінаць.
 Минута — міну́та, міню́та, хвіля.
 Мирволить — патураць, быць прыхільным.
 Мирить — годзіць, мірыць.
 Мирный — міравы; ціхі, ціхамірны, спакойны.
 Мир — сьвет.
 Мирозерцание — сьветагляд.

Младший — маладзейшы, малодшы.
 Мнимый — падазрываны.
 Мнительность — падазрэннасьць.
 Мнительный — падазрэнны.
 Много — многа, шмат.
 Многовато — замнога.
 Многолетний — даўга-летні, шматгадовы.
 Многосложный — шмат-складовы.
 Многогочие — недаказ.
 Многочисленный — мнагалічны, лічны.
 Множественное — множнае.
 Множество — мноства.
 Множитель — множнік.
 Мнение — зданьне, думка, развага, меркаваньне.
 Могила — яма, магіла.
 Могущество — магутнасьць.
 Можжевательник — яленец.
 Мозг — мозаг.
 Мозолить — муліць.
 Мойка — мыцьцё.
 Мокнуть — мякнуць, мокнуць.
 Мокрая погода — мокрае надвор'е, хлюпа.
 Мокрота — флегма, кархавіньне.
 Мол (частица) — пыні, дзей.
 Молва — пагалоска, дзейканьне.
 Молния — маланка, ма-ладня.

Молодежь — моладзь, моладзеж.

Молодец — маладзец, зух.

Молодой — малады.

Молодость — маладосьць.

Молодцы — малайцы.

Молот — кувалда, молат.

Молоток — клявец.

Молоть вздор — гарадзіць, лухту пароць.

Молотьё — мелева.

Молчание — маўчаньне, моўчкі.

Мольба — маленьне, упрашаньне.

Мольберт — шталюга, мольбэрт.

Монастырь — манастыр, кляштар.

Монашенка — чарнушка, манашка.

Монашеский — чарноцкі.

Моргать — плюскаць.

Море — мора.

Морковь — морква.

Мороженое — салодкі лёд.

Морщина — зморшчка, зморшчына.

Мостить — масьціць, брукаваць.

Мостовая — брук.

Мот — круцель, талызьнік.

Мотать — круціць.

Мотылёк — матыль, мятлік, мятлушка.

Мохнатый — касматы, калматы, бахматы.

Моховое место — амшара.

Мочь — магчы.

Мощь — моц, сіла, магутнасьць.

Мрак — мрок.

Мрачный — мрочны, пахмуры, цёмны.

Мстительный — імсьлівы.

Мстить — памшчацца.

Муж — муж, мужык.

Мужеский — мужчынскі.

Мужественно — мужна.

Музыкант — скамарох, музыка.

Мука — труды, мука.

Мундир — мундзер, мундур.

Муравей — мурашка.

Муравленный — паліваны.

Мурлыканье — курна.

Мурлыкать — курныкаць.

Мучиться — трудзіцца, мучыцца.

Мчать — мкаць.

Мчатся — імчацца.

Мшение — памшчэньне.

Мыслитель — думаньнік.

Мыслить — думаць, мысьліць.

Мысль — думка, мысьль, зданьне.

Мыть — мыць, праць.

Мышеловка — пастка на мышэй.

Мышление — думаньне.

Мышонок — мышанёнак.

Мышь — мышына, шчур.

Медник — катляр.

Мел — крэйда.
 Мера возможности — змога.
 Место — месца, места, пасада.
 Местоимение — займя.
 Метить — значыць.
 Меткий — меткі, трафны.
 Мех — хутра, аблам; мех.
 Мешкать — бавіцца, бавіцца.
 Мешковатый — цюхцей.
 Мешок — мех, ворак.
 Мягкий — мяккі.
 Мягкосердие — мяккасэрдасць.
 Мясник — разьнік.
 Мята — рута.
 Мяукать — курняўкаць, мяўкаць.

Н

Набалдашник — булдавешка.
 Набавить — дадаць.
 Набережная — узьбярэжная.
 Наблюдатель — паглядальнік, паглядач.
 Наблюдать — паглядаць, спасьцерагаць, сачыць, пільнаваць.
 Наблюдательный — бачны, паглядальны, зіркасты.
 Наблюдательность — прыцямнасць.
 Наблюдение — нагляд, сочка.
 Набожны — пабожны.
 Набор — складаньне; набор (рэкрутаў).

Наборщик — друкар, складальнік.
 Набег — напад, напад.
 Наводнение — павадкі.
 Навоз — гной.
 Навощенный — наваскованы.
 Наволочка — наўлечка, навалка.
 Навес — павець.
 Наверно — напеўна.
 Наглядность — паказнасць.
 Навязчивый — прычэпны.
 Наглядный — наглядны, відавочны, паказальны.
 Нагнуть — нахінуць, нагбаць, нахіліць.
 Нагота — нагасць.
 Награда — награда.
 Надбавка — наддатак.
 Надежда — надзея, спадзяваньне.
 Надежный — спадзеўны, надзейны.
 Надзиратель — дзорца.
 Надменность — пагарда, пыха, грэблівасць.
 На дне — падысподам.
 Надо — трэба.
 Надобно — патрэбна.
 Надоедать — дадзяваць, дакучаць.
 Надоедать словами — вякаць, жвіндаць.
 Надругательство — зруга.
 Надрываться — падрывацца, асьцягвацца.
 Надуть — ашукаць, абакуліць.

Надевать — надзяваць, апрацаць.

Надеяться — спадзявацца.

Наедине — на самоце.

Нажать — націснуць, нажмаць.

Нажива — зыск, прыбытак, набытак, нажыва.

Название — назоў.

Назло — на злосьць.

Назойливо — назольна, дакучна.

Наизусть — на памяць.

Наименование — найме, найменьне, менаваньне.

Наискось — наўскаса.

Найденный — знаходны.

Найденъш — знайдъш.

Найпаче — найгорш, азлашчы, найпагатове.

Найти — знайці.

Наказание — караньне.

Накалить — распаліць.

Накатник — пакот.

Накипь — пена, накіп.

Наморщить — зморшчыць, нахмурыць.

Намерение — намер, намераньне.

Наоборот — наадварот.

Наотрез — наадрэз, як адрэзаў.

Нападать — набягаць, накідацца, навалівацца, нападаць.

Напасть — набегчы, накінуцца, наваліцца, нарынуцца; навала, напасыць.

Наперстак — напярстак.

Напирать — напіраць, націскаць.

Напиток — напітак, труканак.

Наплечник — палік.

Наполнять — напаўняць.

Напоминание — наўпамінаньне, наўпамінак.

Напоминать — прыпамінаць, наўпамінаць.

Напор — напіраньне.

Направление — кірунак.

Направляют — кіраваць.

Напрасно — задарма.

Например — напрыклад, дапрыкладу, прыкладам.

На примете — наўвесе.

Напрокат — напрагул.

Напряжение — напружэньне, натуга.

Напрямик — нацянькі, напрасьцень.

Напяливать — напінаць.

Наравне — ураўне.

Нарицательный — намінальны, агульны.

Народонаселение — народанасяленьне.

Народ — народ, люд, людства.

Нарост — гуз.

Нарочно — наўмысьля, наўмысна.

Наружность — выгляд, вонкасьць.

Наружны — знадворны, выглядны.

Нарушать — парушаць.

Наречие — гаворка, гутарка; прыслоўе.

Нарядный — аляганцкі, прыбраны, прыстроены.

Наряды — убory, прыборы, строй.

Население — насяленьне.

Насилие — гвалт, прысіляньне, прымус.

Насильно — гвалтам, сілком, сіламоц.

Насильственно — гвалтоўна.

Насквозь — наскрозь.

Наслаждаться — раскашаваць, асаладжацца.

Наслаждаться пищею — жыраваць.

Наслаждение — асалода, раскашаваньне.

Наследник — наступнік, насьледнік.

Наследственность — наступнасьць, спадкаўшчызна.

Наследство — спадчына, спадкі.

Насморк — насмарга, катар.

Насмехаться — кпіць.

Насос — сікаўка, помпа.

Насплетничать — назводнічаць.

На средства — коштам, накладам.

Наставник — настаўнік, узгадавальнік.

Настаивать — налягаць, напіраць, навалівацца.

Настежь — напята.

Настояние — наляганьне, напіраньне, навяліваньне.

Настоящий — цяперашні; запраўдны.

Настроение — настрой.

Наступление — наступ, надход.

Наседка — квакуха, квактуха.

Насекомое — казюлька.

Насест — курасадня.

Натирать — націраць, намуліваць.

Наткнуться — узьбіцца, натрапіць.

Натошак — натшча, нашча.

Натягивать — нацягаць, нацягваць.

Наугад — наздагад.

Наука — навука.

Наускивать — цукаць, скаваць.

Наушник — шаптун.

Нахал — нахабнік.

Нахлебник — настольнік.

Нахмуриться — нагмурыцца, нахмарыцца.

Находит — знаходзіць.

Находчивый — знаходлівы, адмоўны.

«На чай» — на гасьцінцы.

Начало — пачатак, пачынак, зачын.

Начальный — пачатковы.

Начинать — зачынаць, пачынаць.

Нашествие — навод.

Наездник — наезьнік.

Небосвод — небасхіл.

Небо — паднябеньне.

Небрежность — заняханьне, нядбальства.

Невзрачный — несамавіты.

Невнимание — няўвага.
Невозбранно — незабаронна.

Невозможно — немагчыма, немажліва.

Невольно — мімаволі, ненаўмысьля.

Невредимый — непашкоджаны.

Невежа — грубіян.

Невежда — невук, прастак.

Невежество — несьвядомасьць, цямнота, няведаньне.

Невежливость — няветлівасьць, грубіянства.

Невыносимо — нязносна.

Невыразимо — нявымоўна.

Негде — няма дзе, недзе.

Негодование — гнеў, абурэньне.

Негодяй — нягоднік, басалай.

Недовольство — незадаваленьне.

Недоверие — нявера, бязверыца, недавяраньне.

Недомагать — нядужаць, занепадаць.

Недоразумение — непаразуменьне.

Недосмотр — недагляд, прагляд.

Недостало — пабракавала, не хапіла.

Недостаток — загана, вада; няхват, недахват.

Недоуздок — аброць.

Недоумевать — дзівавацца, ня цяміць.

Недочет — недалічка, аблічка, недалік.

Недействительный — каторы ня маець сілы.

Неделя — тыдзень, нядзеля.

Незабвенный — незабываны, незабытны.

Нежели — ніж, нічым, чымся.

Независимость — незалежнасьць.

Нездоровье — нядужаньне.

Неизъяснимо — нявыяўна, нявымоўна.

Неисправный — неппраўны, папсаваны.

Неистовство — халераваньне.

Неисчислимый — нязлічоны, незрахаваны.

Некогда — няма часу, некалі.

Некстати — недарэчы.

Неловко — нязграбна, нязручна, някрутка, няёмка.

Нельзя — нельга, няможна.

Нелюдимость — дзіканьне.

Немедленно — безадкладна, тойчас, зараз.

Немедля — не марудзячы.

Немного — троху, няшмат.

Немоществовать — нядужаць, хварэць.

Ненавидимый — зьненавіджаны.

Ненависть — нянавіднасьць.

Ненарушимо — непарушна.

Ненасьце — нянасьце, дрэннае надвор'е.

Ненасытний — ненаедны, прагавіты.

Необузданный — нясудзержны, бажавольны.

Необходимость — нямінушчая патрэба, мус.

Необыкновенное явление — пракуда.

Необыкновенный — нязвычайны, надзвычайны, пракудны.

Неоднократно — неаднакроць.

Не одобрять — ганіць.

Неодушевленный — бяздушны.

Неожиданно — нечакана, неспадзейна, зьянцейку.

Неожиданность — неспадзяванка.

Неопределенный — незначальны.

Неопрятность — неахайнасьць, няхлюйнасьць.

Неопытность — неспрактыкованасьць.

Неосновательно — бязгрунтоўна, няслушна.

Неохотно — няхоця, нехаця.

Непобедимый — непераможны.

Непогодь — бязгодзіца.

Неподвижно — нярухома, непарушна.

Непоколебимый — непахільны, нязрушны, няхіснуты.

Непослушный, -ая — няслухмяны, -ая, неслух, самаволка.

Непосредственный — беспасрэдні.

Непостоянство — няцьвёрдасьць, баламутнасьць.

Непреречно — канешна, конча, беспраменна, неадменна.

Непрестанно — бесьперастанку, бязупынна.

Непригодный — нязгодны.

Неприятель — непрыяцель, злосьнік, вораг.

Неприятно — няпрыемна.

Неприкосновенный — недатыкальны.

Неприлично — нягожа.

Неприметно — няпрыкметна, няўпрыцям.

Непринадлежащее — безналежае.

Непринужденно — бязпрынуку.

Непроходимый — непраходны.

Непростительный — недараваны.

Нерадение — нядбальства.

Неряха — няхлюй, неахайны, хлюндра, чулінда.

Несвойственный — няпрызвычайны, непрызвычайны.

Нескладца — рагаза.
Неслыханны — нячуты, нячуваны.

Несмотря — нягледзячы.
Несовершеннолетие — бязылетнасьць.

Несогласие — нязгода.
Несомненный — бяссумніўны.

Несостоятельность — банкруцтва, нястаннасьць.

Не спеша — паволі, спахваля, паціху, не сьпяшаючы.

Несравненно — непараўнавана.

Не с руки — нязручна.

Несходство — непадобства.

Несчастье — няшчасьце, гора, бяда.

Несчастный — бяздольны, гаротнік.

Несчетно — нязлічона.

Нетерпимость — неталерантнасьць.

Нетрезвый — п'яны, нецьвярозы.

Неудача — незадача.

Не угодить — няўладзіць.

Неудобоваримый — нястраўны.

Неужели — няўжо, няго.

Неуклонно — няўхільна.

Неуклюжий — мешкарудны, нязграбны, касалапы, мяжджула, бамбіза.

Неуловимый — якога няма можна злавіць.

Неумолимый — няўпросны.

Неумеренно — неўмеркавана, цераз меру.

Неупотребляемый — няўжывальны, гулявы.

Неурожай — няўрода, неўраджай.

Неусердно — нязычліва.

Неустойчиво — хістка, няцьвёрда.

Неустрашимый — неўстрашоны.

Неусыпно — надта дбаючы.

Неутомимый — незмардаваны, нязмораны, няўтомны.

Неуч — невук.

Нефть — нафта.

Нехотя — няхоця, ня хочучы.

Нечаянный — неспадзейны, няўмысны.

Нечестный — нясумленны.

Нечистота — нячыстасьць, бруд.

Нижеподписавшийся — ніжэйпісаны, ніжэйпадпісаны.

Нижний — ніжэйшы, сподні.

Низменность — нізіна.

Никак — ніяк.

Никогда — ніколі, нікалі, ні разу.

Никто — ніхто.

Никуда — нікуды.

Нимало, ничуть — нікаліва, нізваньня.

Ниспровергать — скідаць.

Ничего — нічога.

Ничтожество — ніштожнасьць, нічогасьць, бязвартасьць.

Ничтожная мелочь — найменшая драбніца.

Нищать — галець.

Нищий — старац, жабрак, убогі.

Но — але.

Новобранец — рэкрут.

Новолуніе — маладзік.

Новость — навіна.

Ноготь — ногаць, кіпаць.

Ножницы — ножні.

Ножны — похва.

Ноздря — храпа, наздра.

Нора — нара, пячура.

Носильщик — нашэльнік.

Носки — шкарпэткі.

Ноябрь — лістапад.

Нравиться — падабацца.

Нравственность — маральнасьць, сумленнасьць.

Нужда — патрэба, мужа, галеча.

Нынешний — сянняяшні, цяперашні.

Нега — пяшчота.

Недра — нетры.

Нежность — негасьць, пяшчотнасьць, далікатнасьць.

Некогда — некалі, калісь.

Некоторый — некаторы.

Немой — нямы.

Несколько — некалькі.

Нет — не; няма.

Нечто — нешта.

О

Оба — абадва; абое (мужч. і жанч.).

Обанкрутиться — збанкруціцца, збанкрутаваць.

Обаяние — абаяньне.

Обварить — абшпарыць, абварыць.

Обвинитель — абвінаваецца, абвінавацель.

Обвинять — вінаваціць.

Обворожительно — абварожна.

Обворожительница — абварожніца.

Обделать — абрабіць.

Обезопасить — забясьпечыць.

Обезоружить — раззброіць.

Обезпечение — забясьпячэньне.

Обезпеченный — забясьпечаны.

Обезпокоенный — устурбаваны.

Обезсилить — высіяцца.

Обезуметь — адурэць, азяліцца.

Обезьяна — малпа.

Обертывать — завінаць, уклучываць.

Обжигать — абпаліваць, абсмаліваць (валасы).

Обжора — аб'ядаіла.

Обзаведение — абзаводак.

Обзаводиться — развадзіцца (на што-небудзь), завадзіць (што-небудзь).

- Обзор — агляд.
 Обида — крыўда, жаль.
 Обить — аббіць.
 Обилие — збытак, лішак.
 Обирать — аббіраць.
 Облава — аблава.
 Облагать — абкладаць.
 Обладание — уладаньне, панаваньне.
 Облако — вобалак, воблак, болка, хмарка.
 Область — краіна.
 Облатка — аплатка.
 Облечение — абалачэньне, царкоўнае адзеньне.
 Облачный — воблачны, хмарны.
 Облегчать — палягчаць, латвіць.
 Облегчение — палягчэньне, палёгка, палатвеньне, адхлань.
 Обложение — абкладацьне.
 Облокачиваться — аблягацца.
 Обломок — зломак.
 Обмакивать — мачаць.
 Обман — мана, ашуканства.
 Обманщик — мань, манюка, ашуканец, круцель, абакула.
 Обманывать — падманяць, ашуківаць.
 Обманываются — падманяцца.
 Обмолвиться — абмовіцца.
 Обмолвка — абмоўка.
 Обморок — абамленьне, самленьне.
 Обмундировка — абмундуроўка.
 Обмен — замена, менка.
 Обнадеживать — надзеіць, пеўніць, бясьпечыць.
 Обнажать — абнагачаць, абнажаць, абгальяць.
 Обнаrodование — агалашэньне, публікацыя.
 Обнаружить — выявіць, знайці, вышукаць.
 Обновлять — аднаўляць.
 Обобщение — абагуленьне.
 Обобщить — абагульніць.
 Обогащение — збагаценьне.
 Ободрять — бадрыць.
 Обожать — абажаць.
 Обождать — паждаць, пачакаць.
 Обозреть — аглядаць.
 Обозрение — агляд.
 Обоз — абоз.
 Обои — аббіцьце, шпалеры.
 Оболочка — пленка.
 Оболтус — бамбіза.
 Обольшать — звадзіць, баламуціць, прывабліваць.
 Обошщение — ваба, прывабліваньне, зводы, баламуцтва.
 Обоняние — нюх.
 Оборванец — абшарпанік.
 Оборот — абарот, адварот.
 Оборотень — скідзень.

- Обоюдный — узаемны.
 Обрабатывать — рабіць, абрабляць, урабляць, апрацоўваць.
 Обработанный — аброблены, апрацаваны.
 Образ — абраз.
 Образец — прыклад, абраз, пачыт, кшталт.
 Образование — адукацыя.
 Образованность — адукаванасць.
 Обратный — адваротны, паваротны.
 Обращаться — зварочвацца.
 Обращение — зваротак, абхаджэньне.
 Оброк — падатак, чынш.
 Обручение — заручыны.
 Обрезок — акравак.
 Обряд — абрад, цэрамонія.
 Обсасывать — абсмактываць.
 Обстановка — абстава, абстаноўка.
 Обстоятельно — дакладна.
 Обстоятельство — акалічнасць.
 Обсуждать — мяркаваць, абмяркоўваць, разважаць, абгаварываць, абсуджаць.
 Обучение — навучаньне.
 Общежитие — супольнае жыццё, прытулак.
 Общепародный — пазпольны, агульнаграмадзкі.
 Общественный — грамадзкі.
 Общество — грамада, грамадзянства; таварыства.
 Общий — агульны, супольны.
 Объявление — абвестка.
 Объяснять — зьясьняць, тлумачыць.
 Объятия — абоймы, абшчэпліваньне.
 Обыватель — абывацель, жыхар.
 Обыкновенный — звычайны, абвычайны.
 Обыск — ператроска, равізія.
 Обычай — звычай.
 Обе — абедзьве.
 Обещать — абяцаць, дэкліраваць.
 Обязанность — павіннасць, абавязак.
 Обязательно — абавязкова.
 Овин — асець, еўня, гумно.
 Владеть — аўладаць, апанаваць.
 Овоци — гародніна.
 Овраг — роў, вялікі роў.
 Овца — авечка.
 Огарок — недагарак.
 Оглавление — сьпісаньне.
 Огласка — агалоска.
 Оглушительно — нязвычайна голасна, шумна.
 Оговорка — абмоўка, увага.
 Огонь — сьвятло, агонь.

Огородник — гароднік, гараднічы.

Огорчатъ — засмучаць.

Огорчение — засмучэньне, прыкрасць.

Ограда — агарода, аграда.

Ограничить — абмежаваць.

Огромный — вялізарны.

Огурец — агурок, гурок.

Одежда — адзежа, адзеньне, вопратка.

Одеколон — кёльнская вада.

Одинаковый — аднакавы, аднолькавы.

Одиннадцать — адзінаццаць.

Одинокий — самотны, адзіотны.

Одиночество — адзіноцтва, адзінота.

Одичать — здзічаць.

Однажды — раз, аднойчы.

Однако — аднак, адылі.

Одновременно — адначасна, разам.

Однообразие — аднавабразнасць, аднастайнасць.

Односложное — аднаскладовае.

Одночлен — аднасуштаўнік.

Одобрение — ухвала.

Одобрительно — спагадліва.

Одобрить — ухваліць.

Одолжать — пазычаць.

Одолжение сделайте — зрабіце ласку.

Одолеть — здолець.

Одуванчик — ксяндзоў плеш.

Одурь — адур, адурэньне, аглуменьне.

Одеяло — коўдра, адзяяла, дзяруга.

Одеяние — адзяньне, уборы.

Ожерелье — маністы, каралі.

Ожидать — чакаць.

Озеро — возера.

Ознакомиться — абзнаёміцца.

Окно — вакно.

Окончание — заканчэньне, даканчэньне, канчаток.

Окорок — кумпяк.

Окоченеть — адубець.

Украина — украіна.

Окрестность — ваколіца.

Округ — правінцыя, вокруг.

Октябрь — кастрычнік.

Оладья — ладка.

Олень — алень.

Олицетворять — увасабляць.

Олово — цын, волава.

Оловянный — цыноўны, валавяны.

Омрачать — засмучаць, задаваць тугі.

Омут — вір.

Она — яна.

Он — ён.

Опасно — небяспечна.

Опасность — небяспека.

Оперяться — абперывацца.

Оперяться зеленю — уруніваць.

Опечаливать — засму-чаць.

Опечатка — друкарская абмылка.

Опись — сьпіс, попіс, рэстар.

Оплеуха — аплявуха, плюха, поўх.

Оповещение — абвяшчэньне, наказ, азнайменьне.

Опоздание — спазьненьне.

Опорочить — асароміць, аславіць, аскандаліць, зганіць.

Оправдывать — бязьвініць.

Определение — азначэньне.

Определительный — азначальны.

Определить — азначыць, абмеркаваць.

Определять — азначаць, меркаваць.

Опрокинуть — заваліць.

Опрокинуться — абярнуцца, вывернуцца.

Опрометью — вопрамець, кумільгам, угрунь.

Опротиветь — зьянлюбець, апрыкліцца.

Опрятность — ахайнасьць.

Оптом — агулам.

Опустошить — спустошыць, зьнішчыць.

Опухнуть — апохнуць.

Опыт — вопыт, дасьлед, проба, спрактыкованасьць.

Опьянеть — упіцца.

Опять — ізноў.

Оратор — прамоўца.

Орел — арол.

Орудие — арудзьдзе.

Оружие — аружка, бронь.

Орех — гарэх.

Оса — асва.

Осада — абляжэньне.

Осадки — выпады.

Осанка — самавітасьць.

Освободить — вызваляць.

Освещать — асьвятляць.

Осенний — восенны, восенскі.

Осенью — увосень, восеньню.

Оскалить, -ся — вышчарыць, -цца, выскаліць, -цца.

Оскорбится — абразіцца, пакрыўдзіцца.

Ослушник — неслух.

Оскорбление — абраза.

Ослепление — засьляпеньне.

Ослеплять — сьляпіць, засьляпляць.

Осмотр — агляд, равізія.

Основание — уснова, грунт, падмуровак.

Основательно — грунтоўна, дакладна.

Основать — залажыць, заснаваць.

Особа — пярсона.

Особенно — асабліва.

Особенность — асаблі-васьць.

- Особый — асобны.
 Оспа — воспа.
 Ос по при в и в а н и е — прышчэпка воспы.
 Оставить — пакінуць.
 Оставляют — застаўляць, пакідаць.
 Остальное — тое, што засталася.
 Остальной — пазасталы.
 Остановиться — спыніцца, прыстоіць.
 Остановка — спыненне, прыстойка.
 Остаток — рэшта, астача.
 Остерегать — засьцерагаць.
 Остерегаться — сьцярэгчыся, высьцярагацца.
 Осторожность — асьцярожнасьць.
 Острастка — прыгроза.
 Остров — выспа, востраў.
 Острота — войстрасьць; войстрае і разумнае слова.
 Опровержение — зьяяпраўджаньне.
 Острый — войстры, гостры.
 Оступиться — абшаснуцца, абступіцца.
 Остыть — астыгнуць.
 Осуждать — асуджаць, ганіць.
 Осуществить — ажыцьцёвіць, спраўдзіць.
 Оседлость — аселасьць.
 Осенить — ахінуць.
 Отблеск — водбліск.
 Отвертка — адмычка, шрубнік.
 Отворять — адчыняць.
 Отвратительно — брыдка, гідка, з душы прэць.
 Отвлечение — агіда.
 Отведать — пасмакаваць.
 Ответ — адказ.
 Ответственность — адказнасьць.
 Отвечать — адказываць.
 Отвяжись — адчапіся, адкасьніся.
 Отдаление — воддаль, адлегласьць, адскок.
 Отдохнуть — адпачыць, аддыхнуць.
 Отдых — адпачынак.
 Отдельно — асобна, паасобку.
 Отец — бацька, айцец.
 Отечество — бацькаўшына, айчызна.
 Отзвуки — згукі, водгукі.
 Отказ — адмова.
 Отказываться — адмаўляцца.
 Отклик — адгалос.
 Отклонить — адхіліць.
 Откос — адхон, пакаг.
 Открыть — адчыніць, адкрыць.
 Откуда — адкуль.
 Отличительный признак — адзнака.
 Отлично — дужа добра, дасканальна.
 Отмычка — адмычка.
 Относительно — адносна, памяркоўна.
 Отношение — адношаньне, адносіны.

Отовсюду — адусюль, зусюль.

Отодвигать — адсуваць.

Отомстить — памсцьціца.

Отопление — апал, паліва.

Оторопь — утрапеньне.

Отпечаток — адбітак, адпячатак.

Отповедь — адпаведзь.

Отправитель — высла-
ннык.

Отпрыск — водпрыск, адростак, выплод.

Отпрягать — выпрагаць.

Отпуск — водпуск.

Отрава — атрута.

Отражение — адбіцьцё.

Отрада — здаволенасьць, радасьць.

Отрекатся — адракацца, выракацца, чурацца.

Отрицательно — адмоўна.

Отродье — вырадак.

Отрочество — дзяцінства.

Отрубить — адсячы, уцяць.

Отруби — пасеі, высеўкі, абсеўкі.

Отряд — аддзел, адрад.

Отсрочка — адклад у часе, адсрочка.

Отставка — адстаўка, дымісія.

Отступление — адступаньне.

Отсюда — адсюль, адгэтуль.

Оттепель — адліга, адляж.

Оттуда — адтуль.

Отенок — водцень.

Отцеубийство — бацькаўбіўства.

Отчасти — часткаю.

Отчаяние — адчай, распач.

Отчаянно — з адчаем, з распаччу.

Отчего — чаму, чаго, дзе-
ля чаго.

Отчет — абрахунак, спра-
ваздача, адчот.

Отыскать — знайці, ад-
шукаць, дашукацца.

Отягощать — абціжары-
ваць, абцяжаць.

Охладеть — асьцюдзя-
нець.

Охота — паляваньне, лобы; ахвота.

Охотник — паляўнічы, лавец.

Охотно — з ахвотаю, ахвотна.

Очаг — ачаг, агнішча.

Очарование — ачараваньне, чароўнасьць.

Очаровательно — чароўна.

Очаровать — зачараваць, падчараваць.

Очаровывать — чараваць.

Очевидно — вачавіста, відочна.

Очередь — чарод, чарада, чарга, калея, радоўка.

Очень — дужа, надта.

Очерк — начырк, шкіц.

Очутиться — апынуцца, ачынуцца.

Очки — акуллары.
 Ошейник — ашыйнік.
 Ошибка — абмылка.
 Ощупью — вобмацкам,
 шчупком.

П

Павлин — павук.
 Падаль — падла.
 Падать — валіцца.
 Падеж — склон; пошась-
 ць, вопадзь.
 Падучая болезнь — кан-
 вульсіі.
 Падчерица — падчарка.
 Пакля — пакульле.
 Палач — кат.
 Палка — кіёк, палка.
 Памятник — помнік, па-
 мятнік.
 Панталоны — нагавіцы,
 споднія штаны.
 Папа — папа, папеж; тата.
 Пар — пара.
 Парень — дзяцюк, хло-
 пец.
 Пари — заклад.
 Парикмахер — парыкма-
 хер, цырульнік, галеньнік,
 стрыжэньнік.
 Паровое поле — папар.
 Парши — шолудзь, пархі.
 Паршивый — пархаты,
 шалудзівы.
 Паслен — глісьнік (тра-
 ва).
 Пасмурно — хмарна.
 Пасха — паска, вялікадне,
 вялікдзень.
 Пахарь — ратай.
 Пахота — ралья.

Пачкаць — пэцкаць.
 Пяць — літаваць.
 Пельмень — калдун,
 варэнік.
 Пентюх — мяжджула.
 Пепельница — попелка.
 Первоначальный — пер-
 шастковы.
 Первый — першы.
 Перевод — пераклад, тлу-
 мачэньне.
 Переводчик — пераклад-
 чык, тлумач.
 Перевозчик — перавозь-
 нік.
 Перевес — перавага.
 Перегородка — перабор-
 ка, адгародка.
 Перегрузка — перавалка.
 Перекупщица — перак-
 упка.
 Перелистываць — ліс-
 таць.
 Перемирие — замірэньне
 да часу.
 Переплет — вокладка
 (цвёрдая і мяккая).
 Переплётчик — воклад-
 нік.
 Переулок — завулак.
 Перила — поручні, парэн-
 джы.
 Перочинный ножик —
 складанчык.
 Перчатка — пярсчатка,
 рукавічка.
 Пескарь — піскуж.
 Пестро — пстрыката,
 пярэста.
 Пестрота — пстрыкатась-
 ць, пярэстасьць.

Печаль — сум, засмучэньне, журба.

Печатать — друкаваць.

Печатня — друкарня.

Печать — пячаць; друк.

Печенье — пячыстае.

Печник — пячкур.

Пещера — пячура.

Пилить — пілаваць.

Пилуля — галачка.

Пирожное — пірожнае, цестка.

Пиршество — баляваньне.

Писатель — пісьменьнік.

Письмоводитель — пісьмавод.

Питание — кармленьне, пажыва.

Питаться — жывіцца, карміцца.

Питомец — гадунец.

Пища — яда, ежа, еміна.

Плаксивость — хліпясьлівасьць.

Платеж — выплата.

Платок — хустка.

Платье — сукня, адзеньне, адзежа.

Плаун — дзераза, цякун (расл.).

Племянник — пляменьнік.

Плотина — грэбля.

Плотно — шчыльна, шчытна.

Площадка — пляцок, пляцк.

Площадь — плошча, пляц.

Плутовство — круцельства, махлярства.

Плен — палон, няволя.

Пленник — паняволены, палонны.

Пляска — скокі.

Побережье — узьбярэжжа.

Побить — аббіць.

Побрякушка — брындзюлька.

Побуждать — зацяваць.

Победа — перамога.

Повадиться — унадзіцца.

Повиду — наўзрок.

Повиноваться — пакарацца.

Погибать — гінуць.

Поговаривать — дзейкаць.

Поговорка — прыказка, прымоўка, прыслоўе.

Пограничны — украінны.

Погреб — склеп, пограб.

Погребение — пахаваньне.

Погремок — званец (расл.).

Погремушка — бразкаўка.

Подарок — падарунак, гасьцінец.

Податель — падаўца.

Подать — падатак.

Подаяние — міласьціна, луста хлеба.

Подвергаться — падпадаць.

Подвижность — рухавасьць.

Подвласность — падле-
гласць, падуладнасьць.

Подвиг — высокі ўчынак.

Подвода — фурманка.

Под гору — з гары.

Поддакивать — патураць.

Поденщик — падзёньнік.

Подержанный — ужы-
ваны.

Поджать — падажмаць,
падшчаміць.

Поджигатель — падпаль-
шчык.

Подзадоривать — падбі-
ваць.

Подкрепление — падс-
ілак, падсілкаваньне, узмац-
неньне.

Подлежащее — дзейнік.

Подлинник — аўтэнтык.

Подле — побач, вобак, ля.

Подметка — падноска.

Подножка — суножка.

Поднятие — падніманьне,
падойм.

Подобие — падобнасьць.

Подобострастие — пад-
лыжнасьць.

Подогнуть — падхіліць,
падкасаць.

Подозрительность — па-
дазрэннасьць.

Падонки — падскробкі,
буза.

Подорожник (раст.) —
трыпутнік.

Подпоясаться — падпе-
разацца.

Подразделение — падзел,
драбнейшы падзел, падразь-
дзел.

Подруга — таварышка.

Подряд — дастава.

Подряжать — кантрак-
таваць.

Подсвечник — ліхтар.

Подсказывать — падка-
зваць.

Подслеповатый —
няўзоркі.

Подснежник — пралеска.

Подсолнечник — сла-
нешнік.

Подстрекать — падбіваць,
падбухторываць, падвучаць.

Подсудимый — той, каго
судзяць, падсудны.

Подтверждение — па-
цэвярджэньне.

Подчеркивать — падчыр-
ківаць, падкасоўваць.

Подчиняться — падаваць-
ца, падчыняцца.

Подъёмный — паднімаль-
ны.

Подмышки — падпашкі.

Пожалуйста — калі ласка,
будзьце ласкавы.

Пожелание — пажада-
ньне.

Пожертвование — афяра.

Пожизненно — да самае
сьмерці, на ўсё жыцьцё.

Пожимать — сьціскаць.

Позавчера — заўчора.

Позади — адзаду, ззаду.

Позапрошлый — перада-
статні.

Позапрошлогодний — за-
леташні.

Позволение — дазвол.

Позвонок — хрыбетны вужлак.

Позвоночник — хрыбетны стоўп.

Поздравление — павіншаваньне.

Позор — ганьба, сорам.

Поистине — запраўды, дадушы.

Пока — пакуль.

Показатель — паказальнік.

Покатый — спадлівы, адхонны.

Покаяние — пакута.

Покой — спакой.

Покойник — нябожчык.

Покоритель — пераможнік.

Покорнейше — найпакарней.

По крайней мере — прынамся.

Покровитель — пратэктар.

Покупатель — купец, купляньнік.

Покупать — купляць.

Покушение — замах.

Пол — падлога, памост; плоць.

Полагаться — здавацца, пакладацца.

Полдень — поўдня, паўдзён.

Полезный — карысны.

Полет — лёт.

Полка — паліца.

Полно — поўна; досыць, годзе.

Полноводие — павадкі.

Полновесный — поўнае вагі.

Полномочие — паўнаважнасьць.

Полог — засьціла.

Положение — становішча, стан.

Положительная степень — звычайная ступень.

Полотенце — рушнік.

Полугодие — паўгодкі.

Получатель — адрэсат.

Получать — даставаць.

Полушарие — паўклубок, паўкуля.

Польза — карысьць, інтарэс.

Пользовать — лячыць, даваць пользу.

Пользоваться — карыстаць.

Помимо — апроч.

Поминовение — памін, памінкі.

Помои — памыйкі.

Помойная яма — памыйня, сьметнік.

Помолвка — змовіны, запоіны.

Поместиться — зьмесціцца.

Помесячно — штومهсячна.

Пометка — знак.

Помешанный — адурнелы.

Помещик — пан, гаспадар двара.

Поневоле — з няволі, з прынукі.

Понемногу — патроху.

Понимаць — разумець, цяміць.

Понос — мыт.

Поношение — знявага на словах, лаянка.

Понуждаць — прынукаць, рупіць.

Поныне — дагэтуль.

Понятие — разуменьне.

Понятливость — цямлi-васьць.

Понятливый — цямны, цямлiвы.

По обеим сторонам — пааберуч, абাপал.

Попадать — трапляць, уцэліваць.

Поперек — упоперак.

Попечение — апекаваньне, печка.

Попечительство — апека, апекаваньне.

Поплатиться — паквітавацца за свае ўчынкi.

Пополам — напалам.

Пополудни — папаўдні.

Поповник (раст.) — рамон.

Поправка — направа.

Попрек — папіка, дакор.

Попрошайка — папрасяка.

Попрыгуня — скакунка.

Попытка — спроба.

Поражать — паражаць, зусім перамагаць.

Поражение — паражэньне, паражка, перамога.

Поразительно — паражліва.

Порицание — ганьба, згана.

Порождать — спараджаць.

Порожняком — паражнём.

Порознь — паасобку.

Порок — вада, хiба, загана.

Порочить — ганьбіць.

Порочный — папсаваны.

Портить — псаваць.

Портниха — швачка.

Портной — кравец.

Поругание — зьдзек, наруга.

Поручать — даручаць.

Поручитель — паручаньнік.

Порхать — пырхаць.

Порча — псота.

Порыв — парываньне.

Порядочный — парадачны.

Посёлок — высьелкі.

Поскользнуться — пасьлізнуцца.

Пословица — прыслоўе, прыказка.

Послушание — послух.

Послушность — слухмянства.

После — пасьля.

Последний — астатні, апошні.

Последователь — перайманьнік, пасьледаваньнік.

Посмеяние — пасьмех, наруга.

Пособие — падмога, дапамога.

Посреди — пасярод.
 Посредственно — сярэдне, па-сярэдняму.

Постановление — паста-
 нова.

Постепенно — паступова,
 ступянёва.

Поститься — поставаць.

Посторонний — чужы.

Постройка — будоўля.

Поступок — учынак.

Посуда — пасудзінне,
 начынне.

Посещение — даведа-
 ньне.

Потеря — страта, згуба.

Потерять — згубіць, стра-
 ціць.

Потолок — столь.

Потому — таму, дзеля
 таго.

Потом — патым, затым,
 пасля таго.

Потребность — патрэба.

Потчевать — трактаваць,
 частаваць.

Похищать — скрадаць.

Похожий — падобны.

Похороны — хаўтуры,
 пахаваньне.

Поцелуй — пацалунак,
 буся.

Почва — грунт, глеба.

По-человечески — па-
 людзку.

Почему — чаму, дзеля
 чаго, зачым.

Почет — чэсьць, ушана-
 ваньне.

Починка — направа.

Почка — пупышка; почка.

Почти — блізка, блізка
 таго, блізка што, амаль не,
 бязмаль.

Почтительность — пачці-
 васьць.

Пошлина — аплата, мыт.

Пощада — міласць.

Пощечина — поўх, апля-
 вуха.

Поезд — поезд, цягнік.

Поэтому — дзеля таго.

Появляются — зьяўляцца.

Поясница — сярэдзіна.

Правительство — урад
 гаспадарства.

Править — кіраваць, ура-
 даваць.

Правление — урад,
 кіраўніцтва.

Правописание — орто-
 графія, правапіс.

Праздник — свята.

Праздновать — святака-
 ваць.

Праздность — гулявась-
 ць.

Прачешная — пральня,
 прачкарня.

Превозмочь — перамаг-
 чы.

Превосходит — перавы-
 шаць.

Превосходная степень —
 найвышэйшая ступень.

Превосходство — пера-
 вышка, вышэйшасць.

Превращать — перавара-
 чаваць на другое.

Превышать — пераход-
 зіць, перавышаць.

Преграждаць — загараджываць.

Преданность — адданаць.

Предатель — подлы зраднік, прадаўца.

Предательски — па-зрадніцку.

Предвидеть — прадбачыць.

Предведение — прадзнацьцё.

Предзнаменование — прадзнака.

Предисловие — прадмова.

Предки — дзяды, прэдкі.

Предлагать — суліць, прапанаваць, набівацца.

Предлог — прыйма (грамат.); пасул.

Предложение — суленьне, прапазыцыя; сказ, фраза.

Предложный падеж — месны склон.

Предмет — прадмет, рэч.

Предназначение — прадназначаньне, прызначаньне.

Предостережение — засьцераганьне, перасьцярога.

Предосторожность — прадасьцярожнасьць.

Предсудительный — наўперадзаганны, нягодны, блягі.

Предписание — прадпісаньне, загад на пісьме.

Предполагать — меркаваць, гадаць, уважаць.

Предпочитать — уважаць за лепшае.

Предразсудок — прыхамаць.

Предсказывать — вешчаваць, прадказываць.

Представитель — прадстаўнік.

Представительный — самавіты, прадстаўнічы.

Председатель — прэзас, старшыня.

Предупредительно — папярэдліва.

Предупреждать — папярэджаць.

Предусмотрительно — угадліва.

Предчувствие — прадчуцьцё.

Предъявитель — падаўца.

Предыдущий — папярэдні.

Прежде — раней, перад тым.

Преждевременно — без пары, раней часу.

Прежний — ранейшы, папярэдні, перад тым быўшы.

Презирать — пагарджаць, грэбаваць.

Презрительно — грэбліва, пагардна.

Презрение — пагарда, узгарда.

Преимущественно — пераважна.

Преимущество — пераважнасьць.

Прекословие — пракаслоўнасьць.

Прекрасно — надта хораша, вельмі красна.

Прекращать — спыняць, застаўліваць, канчаць.

Прелестный — вабны, прынадны, лёсы.

Прельщение — прынада.

Пренебрежение — няўвага.

Прение — спрэчкі, дыскусія.

Преобразование — ператварэнне.

Преодолеть — сходаць, змагчы.

Преподаватель — вучыцель, выкладаннік.

Преподавать — вучыць, выкладаць.

Препровождать — перасылаць; бавіць (час).

Препятствие — завада, перашкода.

Перервать — перарваць.

Прерывать — перабіваць, перапыняць.

Преследование — пераследаванне.

Престол — пасад.

Преступление — пра-ступства, злы ўчынак.

Пресыщение — перасыт-насьць.

Преувеличение — пера-большанне.

Прибавление — дадатак.

Прибавочный — дадатка-вы.

Приближаться — наблі-жацца, бліжыцца.

Приблизительно — блізка таго, прыблізна.

Прибрежье — узбярэж-жа.

Прибыль — карысьць, прыбытак, спор.

Прибытие — прыбыцце.

Привидение — здань, зданьнё.

Привить — прышчапіць.

Привлекать — гарнуць да сябе, вабіць, прынаджываць.

Привыкать — прызвыка-ць, прызвычаівацца.

Привычка — прывычка.

Привет — прывітанне.

Приветствовать — вітаць.

Приветливо — ласкава, прыхільна.

Привязанность — прывя-занасьць.

Приглашать — запраша-ць.

Приговор — прысуд.

Пригодность — здатнась-ць, згожасьць.

Приготовление — прыга-таванне, рыхтаванне.

Приданое — пасаг.

Придаточный — даданы.

Придирчивый — прыдзір-лівы, зьвяглівы.

Прижигание — прыпалі-ванне.

Прижимать — прыціска-ць.

Призвание — заклік, на-хіл.

Призма — брыла, прызма.

Признак — прымета, знак.

Призрак — мара, здань.

Призрение — апека.

- Призыв — заклік.
 Приказание — загад.
 Приказчик — крамнік, прыганяты, даручны.
 Приключение — прыгода, здарэньне, стацьцё.
 Прикреплять — прымац- няць, прымацоўваць.
 Прилагательное имя — прымета.
 Приласкать — прылаш- чыць.
 Прилежание — піль- насьць, рупнасьць, старан- насьць.
 Прилипчивость — ліпу- часць.
 Приличие — прыліка, прызвучаць.
 Приложение — дадатак.
 Примирять — мірыць, давадзіць да згоды.
 Применение — ужытак.
 Пример — прыклад.
 Примесь — прымешка.
 Примечание — увага, заметка.
 Принадлежать — наля- жаць.
 Принимать — прымаць.
 Принудительный — пры- мусовы, з прынукі.
 Принуждать — прынука- ць, прымушаць, прысіляць.
 Припадок — прыпадак хворасьці, параксізм.
 Приправа — закраса.
 Природа — натура, пры- рода, урода.
 Присвоить — прыўлаш- чыць, прысабечыць.
 Прискорбие — засму- чэньне.
 Прислуга — слуга, чэ- лядзь.
 Прислушиваться — пры- слухівацца.
 Присмиреть — сьціха- мірыцца.
 Присмотреться — пры- гледзіцца.
 Приспособление — пры- лада.
 Присоединить — далу- чыць, прылучыць.
 Приспособлять — пры- спасабліваць, дапасовываць, прытарноўваць.
 Пристанище — прыхін, прытулак.
 Пристать — прыбіцца.
 Пристегивать — прышпі- ляць.
 Пристальный — пільны.
 Пристрастие — старон- насьць, небесстароннасьць.
 Присутствовать — быць, знаходзіцца, быць присут- ным.
 Пристяжная — варчако- вая, прыпрэжка.
 Приторно — прыкра.
 Притеснение — уціск.
 Притяжательный — пры- належны.
 Прихоть — капрыс.
 Прицеливаться — скла- дацца, цэліцца.
 Прицеплять — прычэплі- ваць.
 Причастие — дзеяслоў- ная прымета (грам.).

Прическа — зачоска.
 Причесать — зачасаць, зачасацца.
 Причудливо — дзівосна.
 Приемыш — дольнік, няродны дзіцёнак на ўзгадаваньні.
 Приобретать — набываць, нажываць, здабываць.
 Приезжий — прыезны, прыбылы.
 Приют — прытулак.
 Приютить — прытуліць.
 Приятность — прыемнасць.
 Пробовать — каштаваць, зажываць, смакаваць.
 Пробочник — штопар.
 Пробуждение — абуджэньне.
 Провидение — правідзеньне.
 Провожать — праваджаць, прапускаць.
 Проволока — дрот.
 Проворство — спрыт, жвавасьць, рухавасьць.
 Прогрессивный — паступовы.
 Прогулка — пагулянка.
 Продовольственный — харчовы, аправізацыйны.
 Продолжение — працяг.
 Прозрачность — празрыстасьць.
 Проигрывать — прагуліваць.
 Произведение — твор; множыва, зьлічво.
 Производит — тварыць, вытвараць.

Производство — вытвор.
 Произвол — самавольства.
 Произносить — вымаўляць.
 Происхождение — род, пахаджэньне (з роду).
 Происшествие — здарэньне, прылука, прыгода.
 Проказник — дуронік, пракуда.
 Пролить — разьліць.
 Промак — абмашка.
 Промежуток — інтэрвал, межка.
 Промышленность — прамысловасьць.
 Пронзительно — прарэзьліва, вераскліва.
 Проникать — пранікаць.
 Проницательный — праніклівы.
 Проныра — пралаз.
 Пропасть — прорва, бяздоньне, прадоньне.
 Пропитание — жывеньне.
 Пропуск — перапуск.
 Пропускная бумага — прымакатка.
 Прорубь — пролубка, панаўка.
 Просвещение — прасьвета.
 Просматривать — праглядаць.
 Просрочивать — прапускаць паказаны час.
 Простительно — прабачна.
 Простить — дараваць.
 Простой — просты.

- Простор — воля.
 Просторный — раскошны.
 Пространство — прастор.
 Проступок — благі ўчынак.
 Простыня — посьцілка.
 Просфора — праскурка.
 Просчет — аблічка.
 Просыпаться — прачынацца, прашнавацца.
 Противник — супраціўнік.
 Противно — прыкра, брыдка.
 Противоположность — праціўлежнасьць, контраст.
 Противоречить — пярэчыць, казаць наўпроці.
 Противоядие — процівагтрута.
 Прохладный — прахалодны.
 Прохожий — падарожны, хадзяка.
 Прочность — цвёрдасьць, моцнасьць, трываласьць.
 Прошедшее — мінулае, перабытое.
 Прощение — просьба, заява.
 Прошлый годный — леташні.
 Прошлое — мінуўшчына.
 Прощание — разьвітаньне.
 Прощать — дараваць, выбачаць.
 Прощаться — разьвітавацца, адкланівацца.
 Прощение — дараваньне, прабачэньне.
 Прыгать — скакаць.
 Прыскать — пырскаць.
 Прядь — жменя, пасмачка, горстка.
 Прямо — проста.
 Прямолинейный — прасталінейны.
 Прямоугольник — прастакутнік.
 Пряник — пернік.
 Прятаться — хавацца.
 Птенец — пісклёнак.
 Птица — птушка.
 Пугать — страшыць, паляхаць.
 Пугливо — пужліва, палахліва.
 Пуговица — гузік.
 Пузырь — бурдыль (на вадзе).
 Пулемёт — кулямёт.
 Пуля — куля.
 Пускать — пушчаць.
 Пустой — пусты.
 Пустомеля — брахун.
 Пусть — няхай, хай.
 Путаница — плутаніна, бунтаніна.
 Путать — плутаць.
 Путешествие — падарожжа.
 Пухнуць — похнуць.
 Пушка — пушка, гармата.
 Пчеловодство — пчалярства, зямецтва.
 Пылать — пыхаць полымем.
 Пыл — запал, гарачка.
 Пыль — пыл, курава.

Пыхтеть — сапаць, пыхкаць.

Певец — пяюн, пясняр.

Пение — пянне.

Петух — певень.

Петь — пяхць.

Пехотинец — пяхотны жаўнер.

Пешком — пеша, пехатою.

Пятно — пляма.

Р

Раб — раб, нявольнік.

Раболепие — падляганьне, рабалепства.

Работа — работа.

Работающий — працавіты.

Рабочий — работнік, рабочы.

Раввин — рабін.

Равенство — роўнасьць.

Равнина — раўніна, раўнядзь.

Ровно — роўна.

Равновесие — раўнавага.

Равный — роўны.

Ради — дзеля.

Радуга — вясёлка, смок.

Радетельный — зычлівы, радзівы.

Разборчивый — перабірлівы.

Разбрасывать — раскідаць.

Развитие — разьвіцьце.

Развлечение — забава.

Развернуть — разгарнуць.

Разврат — распуста.

Развращать — навучаць распуставаць.

Разве — хіба.

Разведка — узьведка.

Разговаривать — размаўляць, гаманіць, гутарыць, зюкаць.

Разговор — размова, гутарка, гаворка.

Разгром — разгром, спушташэньне.

Раздор — нязгода.

Раздражать — дражніць, раздражніваць.

Раздражительность — дражлівасьць.

Раздевать — распранаць, разьдзяваць, разьбіраць.

Раздел — падзел.

Разлив — разводзьдзе.

Различный — розны, размаіты, усялякі.

Разложение — раскладаць; гніцьце, струхленьне.

Размен — мена, менка.

Разница — розніца.

Разозлиться — зазвацаць.

Разорять — разбураць, раскідаць, руйнаваць.

Разработать — распрацаваць.

Разрушать — разбураць, нішчыць.

Разрывать — разьдзіраць.

Разрешение — дазвол.

Разрешить — дазволіць.

Разсвет — сьвітаньне, золак.

Рассказ — апавяданьне.

Разстояние — адлегласьць.

Разсуждаць — разважаць.

Разсылны — пасланец.

Разум — розум.

Разъезд — разьезд, пераезд, разьмін, патруль.

Разъяснение — зьясьненне, тлумачэньне.

Раньше — раней, даўней.

Раскаяние — каянне, пакута.

Распорядитель — распарадчык, загадчык.

Расписка — квіт, расьпіска.

Располагать — меркаваць.

Распределение — расклад.

Распря — звадка.

Распутье — ростані.

Растаскивать — расьцягаць.

Растение — расьліна.

Распродажа — распродаж.

Распространение — пашырэнне.

Растворять — расчыняць.

Растрата — растрата.

Растрогать — расчуліць.

Расход — выдатак.

Расцветать — зацьвітаць, красаваць.

Расчет — памеркацыя, разьлічэньне, падрачунак.

Рвота — рвакі, ваніты, ванітаваньне.

Ребенок — дзіцёнак, дзіцянь.

Ребачество — дзяціныя ўчынкі.

Реветь — раўці, рыкаць, гусьці.

Ревность — рэўнасьць, зайздрасць, завісьць.

Резина — гума, гумілястрык.

Резолюция — пастанова.

Резон — рацыя.

Ремень — рамень.

Ремесленник — рамесьнік.

Ремесло — рамяство.

Ренсковой — гарэлачны, вінны.

Ржавчина — іржа, аржавеньне.

Ржать — ірзаць.

Рига — ток, гумно.

Рисунок — рысунак, малянак.

Рис — рыс, рыж.

Родильница — радзіха.

Ровик — равок.

Родина — родны край.

Родители — бацькі.

Родник — крыніца.

Родительный падеж — родны склон.

Рожь — жыта.

Рождество — Ражство, коляды.

Роза — рожа.

Розовый — рожавы.

Розыск — шуканьне.

Ромашка — румянка.

Росисто — росна.

Роскошь — пышнасьць, раскоша.

Ростовщик — ліхвар.

Роша — гай.
 Рубанок — гебель.
 Рубаха — сарочка, кашуля.
 Рубище — рызьзе, расьсе.
 Ругать — лаяць, сварыцца.
 Рудокоп — рудакоп, капач.
 Ружье — стрэльба.
 Рукоятка — цаўё.
 Ручательство — зарука.
 Ручей — ручай, цурок.
 Рынок — рынак, торг.
 Редкость — рэдкая рэч.
 Речь — прамова, мова.
 Решетка — краты.
 Решетчатое — кратчатае.
 Рюмка — чарка, келішак.
 Рябить — мітусіцца.
 Ряд — рад.
 Рядом — побач.

С

Сабля — шабля.
 Садиться — садзіцца, сядаць.
 Салфетка — сарвэта.
 Самонадеянность — саманадзейнасьць.
 Самостоятельность — самастойнасьць, незалежнасьць.
 Самоубийство — самаўбіўства, самагубства.
 Сапог — бот, чобат.
 Сапожник — шавец, чабатар.
 Сарай — пуня.
 Сахар — цукер.

Сбережение — зьбераганьне.
 Свадьба — вясельле, свадзьба.
 Сверх — згары, узвыш.
 Сверчок — цыркун.
 Свидание — пабачаньне.
 Свидетель — сьведка.
 Свидетельство — пасьведчаньне.
 Свирель — жалейка.
 Своды — скляпеньне.
 Свойство — прымета.
 Свойственно — прывычаена.
 Свояченица — швагерка.
 Связь — зьвязак.
 Сглазить — урачы, асурочыць.
 Сдача — рэшта, здача; падданьне, паддаваньне.
 Сговор — змовіны.
 Сгоряча — спопрыску.
 Сдвинуть — зсунуць, скрануць, зрушыць.
 Сделайте одолжение — зрабіце ласку.
 Сделать — зрабіць.
 Себе — сабе.
 Себя — сябе.
 Сегодня — сягонья, сяньня.
 Седьмой — сёмы.
 Сейчас — зараз.
 Селедка — селядзец.
 Семейство — сям'я.
 Сентябрь — верасень.
 Середина — сяродак.
 Серьги — падвескі.
 Сжать — сажмаць, сьціснуць, сьцяць.

- Сизый — шызы.
 Сиплый — сіпаты.
 Сирень — бэз.
 Ситец — пэркаль.
 Сияние — зьязньне.
 Сказка — казка.
 Сказуемое — сказьнік.
 Скамья — лаўка, услон,
 зэдаць, тапчан.
 Скарлатина — шкарляціна.
 Скатерть — абрус, настольнік, сарвэта.
 Скверно — блага.
 Сквозняк — скразьнік, пройма.
 Скворец — шпак.
 Скворечница — шпакаўня.
 Скирда — тарпа.
 Скитаться — бадзяцца.
 Скиталец — бадзяка.
 Склонить — схіліць.
 Склонность — нахіл.
 Скользить — каўзацца.
 Скользко — сьлізка, коўзка.
 Сколько — колькі.
 Скопление — натаўп.
 Скорбный — тужлівы.
 Скорбь — туга.
 Скорей — скарэй, баджэй, хутчэй, шыбчэй, шпарчэй.
 Скот — быдла, скаціна, жывёла.
 Скотный двор — абора, стадола.
 Скребница — скрэбла.
 Скрежет — скрогат.
 Скрежетать — скрыгаць, скрыгатаць.
 Скрипать — рыпаць, скрыпаць.
 Сука — нуда.
 Скупец — скнарыца.
 Скупость — скнарасьць.
 Скучаць — нудзіцца.
 Слагаемое — складанае.
 Сладость — салодкасьць.
 Слишком — надта.
 Словарь — слоўнік, славар.
 Словно — як слова.
 Слог — склад.
 Сложение — складаньне.
 Сложный — складаны.
 Служанка — слуга, батрачка.
 Случается — трапляецца, бывае.
 Случай — прыпадак, злучай, здарэньне, прыгода.
 Слух — слух; чутка, пагалоска.
 Случайно — прыпадкова.
 Слушатель — слуханьнік, слухач.
 Слыхать — чуваць.
 Слышно — чутна, чуваць.
 Слыть — слынуць.
 Слюна — сьлюня, сьліна.
 Слякоть — хлюпа.
 Смежить глаза — звесьці вачмі, заплюснуць.
 Смежный — сумежны.
 Смородина — смуродзіна, парэчкі.
 Смотрины — сугляды, выгляды.
 Смотритель — дзорца.

- Смрад — сморад, смурод.
 Смотреть — глядзець.
 Смыкать — стуляць.
 Смысл — змысл, сэнс.
 Смесь — мешаніна.
 Смеркание — зьмярка-
 ньне.
 Смертельный — сьмя-
 ротны.
 Смертная казнь — кара
 смерцю.
 Смертный — сьмяротны,
 сьмяротнік.
 Смета — каштапіс, зь-
 мета.
 Смешаться — зьмяшацца.
 Смешение — зьмяша-
 ньне.
 Смятение — замятня.
 Снаряд — знарад.
 Сначала — спачатку.
 Снова — узноў, ізноў.
 Собираться — зьбірацца.
 Собирательный — збор-
 ны.
 Соблазн — спакуса,
 змушта.
 Соблазнять — звадзіць,
 змушчаць, спакушаць.
 Событие — здарэньне,
 падзея.
 Совершеннолетний —
 поўных гадоў.
 Совершиться — спраў-
 дзіцца, збыцца.
 Совместно — сумесна.
 Современный — сучасны.
 Совсем — зусім.
 Совесть — сумленьне.
 Совет — рада.
- Советник — радца, рад-
 нік.
 Советовать — радзіць,
 раіць.
 Согбенный — пахілы,
 согнуты.
 Согласный — сугалосны,
 зычны.
 Согласие — згода.
 Соглашатель — згоднік.
 Соглашение — згаджэнь-
 не.
 Сознание — прытомна-
 сьць.
 Сознательность —
 сьвядомасьць.
 Содержание — змест;
 утрыманьне.
 Сокращение — пакаро-
 чаньне.
 Солдат — салдат, жаўнер.
 Солидный — паважны.
 Соображать — цяміць,
 меркаваць.
 Соображение — памер-
 каваньне.
 Сообразительность —
 цямлівасьць.
 Сообразить — сьцяміць,
 абмеркаваць.
 Сообразно — сугадна,
 сумяркоўна, саабразна.
 Сообщение — камуніка-
 цыя; паведамляньне.
 Сообщество — суполка.
 Соответственно — адпа-
 ведна, суналежна.
 Соперник — супраціўнік.
 Сопrotивление — адпор,
 супор, адбарона.

Сор — сьмяцьцё, шумецьце, сур.

Сорвиголова — галаварэз.

Сорить — шумеціць, цярушыць.

Сорное место — сьметнік.

Сорочка — кашуля, сарочка.

Сорт — сорт, гатунак.

Соска — соска, сусолка.

Состав — склад.

Состояние — стан; маемасьць, дастаткі.

Состоятельный — заможны.

Сострадательный — жаласьнік.

Сосуд — судно, судзіна, начыньне.

Сосед — сусед.

Сотрудник — супрацоўнік.

Соучастие — дапамога ў справе.

Сохранение — пераховы.

Сохранность — добрыя сховы.

Сохранять — перахоўваць.

Сочетание — злучэньне.

Сочетаться браком — пабрацца.

Сочувствие — спачуцьцё, спрыяньне.

Сочувствовать — спачуваць, спрыяць.

Союз — злуч (грам.); хаўрус, зьвязак.

Спасать — ратаваць.

Спасение — ратунак; спасеньне (душы).

Спасибо — дзякуй, спасібог.

Спаситель — збаўца.

Спасительный — збаўчы, ратунковы.

Сперва — сьпярша, перш.

Спички — серчыкі, сернікі.

Сплетница — пляткарка, зводніца.

Сплетничать — пляткарыць, звадзіць.

Сплетня — плётка.

Спокойствие — спакой.

Сполна — споўна.

Спор — спрэчка, сьпіраньне, дыспут.

Спорить — спрацацца, сьпірацца, дыспутаваць.

Способность — здольнасьць.

Способствовать — дапамагаць.

Справка — даведаньне, інфармацыя.

Спрашивать — пытацца.

Спугнуть — спудзіць.

Спутник — падарожнік.

Спесь — ганараваньне.

Спешить — пасьпяшаць, сьпяшацца, хапацца, рупіцца.

Сравнение — параўнаваньне.

Сравнивать — раўнаваць.

Сравнить — прыраўнаваць, параўнаць.

Средний род — ніякі род.

Средство — спосаб, рада.

Срок — вызначаны час, тэрмін.

Ссора — сварка.

Ссориться — сварыцца.

Ссучиваться — бабчыцца, моршчыцца.

Ставень — вакеньніца.

Стадо — статак.

Стакан — шклянка, стакан.

Стальной — сталёвы.

Станок ткацкий — кросны.

Старательность — стараннасьць.

Старик — дзед, стары.

Старина — даўніна.

Старший — старэйшы.

Стачка — штрайк, забастоўка.

Стебель — сцябло, каліва, цяціва.

Стекло — шкло.

Стекло оконное — шыба, балонка.

Стекольщик — шкляр, шкленьнік.

Стенать — стагнаць, айцаць, енчыць.

Степенно — паважна і скромна.

Степень — ступень.

Стирка — мыцьцё, праньне.

Стоимость — каштоўнасьць, вартасьць.

Сток — спад вады.

Столб — стоўп, слуп; шула.

Столкновение — спатычка.

Столкнуться — спатыкнуцца.

Столовая — страўня, сталовы пакой.

Столяр — сталяр.

Стонать — стагнаць.

Сторицею — стокраць.

Сторож — вартаўнік.

Сторонкою — бачком (абайці).

Страдание — цяпеньне, мука.

Стража — варта.

Страсть — страсьць, ярасць.

Страшно — боязна, страшна, акропна.

Стремглав — торшма галавою.

Стремишься — імкнуцца, парывацца, ягліцца.

Стремление — парываньне, ягленьне, імкеньне.

Строение — будова.

Стропила — кроквы.

Струиться — цячы, цурчэць.

Струп — струп, засохлая болька.

Стрельба — страляніна.

Ступени — прыступкі, сходы, ступені.

Стыд — стыд, сорам.

Стыдливый — сарамлівы.

Стеснение — прыцісканьне.

Сугроб — гурба, сумёт.

Сударыня — васпаня, вашэці.

Суеверие — забабоны, прыхамаць.

Суетный — суетны, сумятлівы.

Суждение — суджэньне, развага.

Сумашествие — адурэньне, вар'яцтва, шал.

Сумка — каліта, кашэль, торба.

Сумрак — змрок.

Сундук — скрыня, куфар.

Супруг — чалавек, малжонак.

Суп — зупа, жыдкая страва, груца і інш.

Супружество — малжонства, супружства.

Сургуч — ляк.

Существо — істота.

Существование — істнаваньне.

Сходство — падабенства.

Счастье — шчасьце.

Счетоводство — бухгалтэрыя, лічэньне, рахунковасьць.

Счет — рахунак.

Счеты — шчоты, лічыдла.

Счисление — лічэньне.

Считать — лічыць.

Съедобный — ядомы.

Сызмальства — змалку.

Сытный — уедны, сытны.

Седина — сівізна.

Седой — сівы.

Семена — насеньне.

Сенокос — касавіца.

Сенокосный луг — сенажаць.

Серый — шэры.

Сюрприз — сюрпрыз, неспадзяванка.

Сюртук — сурдут.

Т

Табак — табака.

Таинственность — таёмнасьць.

Тайком — утайку.

Так — так, дык.

Также — таксама.

Танцовщица — танцорка, скакунья.

Танцы — танцы, скокі.

Тарелка — талерка.

Тащить — цягнуць, валачы.

Творец — стварыцель, тварэц.

Творительный падеж — творны склон.

Творчество — творчасць.

Тебе — табе.

Тебя — цябе.

Текущий — цякучы.

Телега — калёсы.

Темно-рыжий — руды.

Темнота — цемень, цямнота.

Теперь — цяпер.

Теплота — цяпло, цяплата.

Тереть — церці.

Терпкость — даўкасьць.

Терпеливо — цярпліва.

Терпение — цярплівацьць.

Тетерев — цецярлюк.

Тетрадь — сшыток.

Течение — чэца, плынь.

Типография — друкарня.

Типограф — друкар.

Тиски — клешчы,
ціскаўка.

Тиф — тыфус.

Тихохонько — ціхусенька.

Тише — цішэй.

Тишь — ціша.

Тлен — тло, тлен.

Тление — гніцьцё, трухленьне.

Тлеть — гніць, трухлець, паракнець.

Товарищ — таварыш.

Товарищество — таварыства.

Тогда — тады.

То есть — гэта ёсьць.

Тоже — таксама, тож.

Токарь — токар.

Толпа людзей — чарада.

Толковать — тлумачыць, талкаваць.

Толкотня — штурханіна.

Толкучка — рынак.

Толстый — грубы, таўсты.

Только — толькі.

Тонуть — тапіцца, залівацца.

Топать — тупаць.

Топливо — матар'ял для апалу.

Тополь — ясакар, таполя.

Топь — патапеча.

Торговать — таргаваць, гандляваць.

Торговая дорога — гасьцінец.

Торговля — гандаль.

Тоска — нуда, маркота, таскната.

Тот — той.

Тотчас — зараз.

Точь-в-точь — якраз, акурат, адыстар.

Точка — пункт.

Тошно — лядашна, млосна.

Тошнота — нуда (тошнит — нудзіць), млоснасьць.

Тощий — тошчы.

Траур — жалоба.

Требовать — вымагаць.

Тревога — трывога.

Трезвость — цьвярозацьць.

Трещетка — клятотка.

Трещина — шчэрба.

Тронуть — крануць; да-ткнуцца.

Тропинка — сьцежачка.

Трубка — люлька, піпка, трубка.

Тротуар — тратуар, масткі, ходнік.

Трубочист — камінар.

Труд — праца.

Трудовой — працоўны.

Трудолюбие — працавітасьць.

Трудоспособность — здольнасьць да працы.

Труженик — рабачай, працаўнік.

Труха — патруха.

Тряпка — рызінка, ашмётка, анучка.

Трясина — дрыгва.

Тряская — дрогкая (дарога).

Трясунка (трава) — здрыжнік, сьлёзкі.

Туловище — тулава.
Туда — туды, тудою, тудэма.

Тунеядец — дармаед.
Туфля — пантофля.
Туча — хмара, туча.
Тушить — гасіць, тушыць.
Тщедушный — шчуплы.
Тыква — гарбуз.
Тень — сьцень (мой).
Тюрьма — турма, вастрог.
Тюфяк — матрац, сяньнік.
Тягостно — цяготна.
Тягость — цягата.
Тяжелый — цяжкі.
Тяжесть — цяжар, вага.
Тяжкий — важкі, цяжкі.

У

Убить — забіць.
Убирать — прыбіраць.
Убийца — забіўца, душугуб, забойца.
Уборная — прыбіральня.
Убранство — прыбіраньне.
Убыток — шкода, страта.
Убыточно — стратна.
Убегать — уцякаць.
Убедительно — пераканаўча.
Убедить — пераканаць, пераверыць.
Уважение — паважаньне, шанаваньне, пашана.
Уважительный — уважлівы.
Увалень — вавула.
Увернуться — вывернуцца.

Увлекать — захопліваць, вабіць.

Увлечение — захапленне.
Увольнение — звальненьне.
Уведомление — паведамленьне.
Уверять — пеўніць, запеўніваць.
Увечье — калецтва, бязвечча.
Угловой — рагавы, кутны.
Угнетатель — уцісканьнік.

Угнетать — уціскаць.
Угнетение — уціск.
Угнетенный — уціснуты.
Уговор — умова, змова.
Угождать — дагаджаць, ладзіць.

Уголь — вугаль.
Угощение — чэсьць, частанваньне.

Угроза — пагроза.
Удалить — выдаліць.
Ударение — націск.
Удивительно — дзіўна, уподзіў.

Удивление — здзіўленьне.
Удила — цуглі, грузьдзілы.

Удобрять — гнаіць.
Удобно — выгодна.
Удобство — выгода.
Удовлетворение — задаваленьне, паквітаваньне.
Удовлетворительный — задавальняючы.

Удовольствие — уцеха,
прыемнасьць.

Удостоверение — пась-
ведчаньне.

Удостоверять — пасьвяд-
чаць.

Удушье — удушша, ды-
хавіца.

Уединение — самота.

Уединенно — на самоце.

Уединять — адасабняць.

Ужас — акропнасьць,
жах.

Уже — ужо.

Ужин — вячэра.

Узел — вузёл.

Узнаваць — пазнаваць,
даведывацца.

Узор — вузор, рысунак.

Указ — паказ, вуказ.

Указатель — паказальнік.

Уклон — ухіл, пакаг, ад-
хон.

Уклоняться — ухіляцца,
адхіляцца.

Уколоть — скалоць.

Укоризненно — дакорна.

Украшать — прыбіраць,
аздабляць.

Укромно — зацішна.

Украшение — прыхара-
шэньне.

Укрывать — захоўваць.

Укреплять — замацоў-
ваць, узмацняць.

Укус — воцат.

Улаживать — уладжыва-
ць, латвіць.

Улей — вулей.

Улитка — сьлімак, смоўж.

Уличать — выказываць
на ўчынку.

Улучшение — паляп-
шэньне.

Улыбаться — усьміхацца.

Уменьшаемое — зьмен-
шальнае.

Уменьшение — зьмян-
шэньне.

Улыбка — усьмішка.

Умерший — нябожчык,
памёршы.

Умиление — расчуленьне.

Умничать — мудраваць.

Умножение — множа-
ньне.

Умный — разумны.

Умоляют — упрашаць на
прамілы бог.

Умственный — змысло-
вы, разумовы.

Умывальник — мыйніца,
рукамыйнік.

Умывать — вымываць.

Умышленно — наўмысь-
ля, сумысьля.

Унавоживать — гнаіць.

Унижение — паніжэньне.

Унимать — сунімаць.

Уничтожение — зьніш-
чэньне, зьніштажэньне.

Уносить — несці, вы-
насіць.

Унывать — засмучацца.

Упадок — заняпад, упа-
дак.

Упаковка — пакаваньне.

Упаковывать — пакаваць.

Упасть — зваліцца, за-
валіцца.

Упираться — упінацца.

- Уплата — выплата.
 Уповать — верыць і спадзявацца.
 Уполномоченный — паўнамочнік, упаўнаважаны.
 Уполномочивать — упаўнаважываць.
 Упомянуть — спамінаць.
 Упорный — упорчывы.
 Употребительный — ужывальны.
 Употребление — ужытак, ужываньне.
 Управа — урад, управа.
 Управлять — кіраваць.
 Управляющий — кіраўнічы.
 Упражнение — практыка.
 Упражняться — практыкавацца.
 Упрек — паніка, дакор.
 Упругость — упругасць.
 Упрямство — упорчывасць.
 Упущение — упушчэнства, шкода праз нядбаласць.
 Уравнивать — падраўніваць.
 Ураган — гураган, бура.
 Уровень — ровень, роўня.
 Урод — пачвара.
 Урожай — ураджай.
 Урожденный — раджоны, нараджоны.
 Уроженец — нараджэнец, прыраджэнец.
 Урок — лекцыя.
 Усадьба — гаспода, фальварак.
 Усердие — стараннасць і шчырасць.
 Усилие — высілак, наляганьне.
 Ускользать — высльізгіваць.
 Ускорять — прысьпяшаць.
 Услаждать — асалоджываць, пацяшаць.
 Условие — варунак, умова.
 Услуга — паслуга.
 Услужливый — паслужны.
 Усмирение — вусьмірэньне, зьмірэньне.
 Усовершенствование — удасканаленьне.
 Уснуť — заснуць.
 Успокоиться — супакоіцца.
 Успех — сьпех, спор, пасьпех, памыснасьць.
 Успешный — памысны, пасьпяховы, спорны.
 Устав — статут.
 Усталость — зморанасць.
 Устареть — застарэць, удаўніцца.
 Устный — вусны.
 Устраивать — рабіць, ладзіць, наснуджываць.
 Уступчивость — вуступнасць.
 Утварь — спрат.
 Утверждать — зацьвярджаць.
 Утиральник — рушнік.
 Утка — качка, вутка.
 Утомительный — цяжкі, трудны.

Утопать — тапіцца.
 Утопленнік — тапельнік.
 Утро — раньне, раница.
 Утром — раницаю, рань-

нем.

Утруждаць — трудзіць,
 турбаваць.

Утешение — пацеха.

Утюг — прас, зялезка.

Ухаживать — заляцацца.

Ухват — вілкі.

Уходит — адхадзіць,
 выхадзіць.

Уцелеть — ацалець, ура-
 тавацца.

Участие — доля, вучась-
 це, удзел.

Участок — цырул, кавал-
 лак, вучастак.

Учебник — падручнік.

Ученик — вучань.

Учение — навучаньне,
 навука.

Учет — падлічка.

Училище — школа, ву-
 чылішча.

Учреждение — установа.

Ушат — цэбар.

Ущерб — вышчэрбак,
 страта, шкода.

Уезд — павет.

Уезжать — выязджаць,
 ад'язджаць.

Ф

Февраль — люты.

Фитиль — кнот.

Флигель — афіцына.

Фляга — пляшка.

Фонарь — ліхтар, ліх-
 тарня.

Фрукт — садовіна, фрукт.

Фургон — фура.

Футляр — похва.

Фыркаць — порскаць.

Х

Харя — мурло.

Хватать — хапаць.

Хвать! — цап! лап!

Хижина — халупа.

Хищность — драпежна-
 сьць.

Хлебаць — сёрбаць.

Хлопушка — хлопаўка.

Хлебопашество — хлеба-
 робства, ральніцтва.

Ходенем — ходырам.

Хождение — хадня.

Хозяин — гаспадар, хад-
 зяін.

Хозяйка — гаспадыня,
 хадзяйка.

Хозяйство — гаспадарка.

Холм — узгорак.

Холод — холад, сьцюжа.

Холостой — нежанаты,
 дзяцюк.

Холст — палатно.

Хоровод — карагод.

Хорошенько — добрань-
 ка.

Хорошо — добра.

Хорошо что — балазе.

Хоругви — пратэсы, ха-
 ругвы.

Хорь — тхор, шашок.

Хотите — хочаце.

Хотят — хочуць.

Хохол — чупрына.

Хохот — рогат.

Хребет — хрыбет.

Хромать — храмаць,
кульгаць.

Хрусталь — крышталь.

Хрупкость — кволасьць.

Хрюкать — рохкаць.

Художник — артыста,
мастак.

Худший — горшы, пуш-
чэйшы.

Хуже — горш, гарэй.

Хулить — ганіць, гудзіць.

Хутор — калонія, фоль-
варк, хутар.

Ц

Цапля — чапля.

Царапать — драпаць,
скрабаць.

Царапина — скрабіна.

Царить — панаваць.

Цвести — красаваць, ць-
віцець, квітнуць.

Цвет — колер.

Цветник — кветня.

Цветной — каляровы.

Цветок — кветачка, кра-
сачка.

Цветы — кветкі, краскі.

Центр — цэнтр, асяродак.

Церемониться — цара-
моніцца.

Церковь — цэрква, кась-
цёл.

Цифра — лічба, цыфра.

Цыпленок — курчанё,
пісклёнак.

Целиком — суздром, цал-
ком.

Целомудрие — нявінна-
сьць.

Цель — цэль, мэта.

Ценность — вартасьць.

Цепенеть — дубець.

Цепочка — ланцужок.

Цепь — ланцуг.

Ч

Чай — гарбата, чай.

Чайка — чайка, чаіца.

Чайник — імбрычак, чай-
нік.

Час — гадзіна.

Часовня — капліца.

Часовой — гадзінны.

Часовщик — гадзіншчык.

Частное — дзель (ары-
тм.), прыватнае.

Частный — прыватны.

Часы — гадзіннік.

Чахнуть — сохнуць,
чаўрыць.

Чахотка — сухоты.

Чаща (леса) — гушчар.

Чей — чый.

Человеколюбивый — ча-
лавекалюбны.

Челюсть — чэлюсьць,
санкі.

Чепрак — гунька.

Чепуха — брэдні, лухта.

Чердак — гара, вышкі.

Черезчур — занадта, це-
раз меру.

Черемуха — чаромха,
калакалуша.

Черепица — чарапкі для
стрэх.

Чернила — чарніла, атра-
мэнт.

Чернильница — каламар-
ніца, чарнільніца.

Чернобыльник — чарнобель.

Целиться — складацца (стрэльбаю).

Чернорабочий — просты работнік.

Чернь — чэрня, паспольства.

Чертежник — чырчэньнік планаў.

Чертовка — чарціха.

Чертовщина — чартаўня.

Чертополох — растроп, дзед (расл.).

Честь — гонар.

Четверг — чацьвер.

Четверть — чвэрць.

Четыре — чатыры.

Четки — пацеркі.

Чешуя — луска.

Чиновник — ураднік, урадовец.

Чын — ранга.

Чирикание — ціліканьне, ціўканьне.

Число — лік.

Чистотел — чортава срэбра.

Чихание — чох.

Чихать — чхаць.

Член — член, сустаў, сябра.

Чтение — чытаньне.

Чтобы — каб.

Чувствительность — чуласьць.

Чувство — пачуццё.

Чувствование — пачуваньне.

Чудак — дзівак.

Чудесно — цудоўна, надта дзіўна.

Чудовище — пудзіла.

Чуждаться — чурацца.

Чулок — панчоха.

Чуточку — крышку.

Чем — чым.

Ш

Шаг — крок, шаг, сіг.

Шагать — шагаць, сігаць.

Шагом — ступою.

Шалить — сваволіць, галузаваць.

Шалость — сваволя.

Шалун — свавольнік, галуза.

Шампиньон — пячурьца (грыб).

Шаркать — шургаць, скрабаць.

Шарманка — катарынка, шарманка.

Шарообразность — кулявіднасьць, клубкавіднасьць.

Шарф — шалік.

Шататься — ківацца, хістацца.

Швея — швачка.

Швырять — швыргаць.

Шевелиться — шаваліцца.

Шелест — шолах.

Шелестеть — шасьцець, шалохацца.

Шелк — шоўк, адваб.

Шелк узорчатый — адамашка.

Шелуха — шалуціньне.

Шероховатость — шур-
патасьць.

Шерсть — шэрсць, воў-
на.

Шестерка — шасьцярык;
шостка.

Шестеро — шасьцёра.

Ширина — шырыня.

Шириною — ушыркі.

Шип — калючка, шып.

Шиповник — шыпшына.

Шкап — шафа.

Школьник — шкаляр.

Шкура — скура.

Шлея — падуза.

Шляпа — капялюш,
брыль.

Шляться — швэндацца,
брындаць, шлындаць.

Шоссе — шоса.

Шпион — шпег.

Штатский — цывільны.

Штопать — цыраваць.

Штукатурка — тынкава-
ньне.

Шуба — кажух, хутра.

Шум — шум, галас.

Шурин — швагер.

Шуршать — шуршэць,
шамаць.

Шутка — жарт.

Шушукать — шушкаць.

Щ

Щедрость — шчодрасьць.

Щекотать — ласкатаць,
казытаць.

Щелкать — лускаць
(семя); пстрыкаць.

Щелчок — пстрычка.

Щемит (сердце) — зьні-
бее.

Щенок — шчанё, шчанё-
нак.

Щенки — шчаняты, шча-
нюкі.

Щепать — шчапаць,
скіпаць.

Щепка — трэска.

Щепотка — дробачка.

Щука — щчупак.

Е

Еда — ежа, ядзеньне,
еміна.

Едите — ясьцё.

Едок — ядун.

Едят — ядуць.

Ешь (пов. накл.) — еж.

Ешь (изъяв. накл.) — ясі.

Э

Эпидемия — пошасьць.

Это — гэта.

Эхо — рэха.

Ю

Юбка — спадніца.

Ювелир — ювелір.

Юг — поўдзень.

Юмор — гумар.

Юность — маладосьць.

Ютиться — туліцца.

Я

Яблоко — яблык.

Явление — ява, зьявішча,
праява.

Явственно — выразна.

Яд — атрута.

Язык — язык, мова.

Яичко — яечка, кока (дзя-
цінае).

Яичница — яешня.

Январь — студзень.

Янтарь — бурштын.

Ярмарка — кірмаш.

Ятрышник (раст.) — зя-
зюлька.

Ящерица — яшчарка.

Ящик — скрынка.

[СЛОВЫ, ШТО НЕ ТРАПІЛІ Ў ДРУГОЕ ВЫДААННЕ
СЛОЎНІКА З ПЕРШАГА]

А

Арэндная плата — рата.

Б

Байковое — кубчаёвае.

Баночка — слоік.

Безпальый — кукса.

Безтолкова — безгалова.

Безтолковщина — бяз-
глузьдзіца.

Бечева — бічэйка.

Богатая одежда — шаты.

Богохульство — блюзь-
нерства.

Бокал — шкалік.

Боченок — барыла.

Бочка с крышкой — куфа.

Болото — багна.

Брат не родной — бра-
ценьнік.

Брызгать — пырскаць,
прыскаць.

Брюхо — лантух.

Будущий год — налецце.

Бушевать — шабуняць.

Быть в надежде — шарэц-
ца.

Беглец — уцякач, бягляк.

В

Величать — вельбіць.

Великороссия — Ма-
скоўшчына.

Веретенце прядева — ру-
чайка.

Верховой — вершак, вер-
шнік.

Весло — дзвёсло.

Вздернуть — задзерць,
уздызерць.

Вздохатель — уздыхач.

Взять (с усилием) — няць.

Винт — шруб.

Вклепаться — укапіцца.

Влюбчивость — ваблі-
васьць.

Внимательно — уважліва,
чуйна.

Вовеки — у век-вякоў.

Возиться (неспокойно
сидеть) — ерзаць.

Волдырь — вурчак, бул-
дыр.

Вступать в супружест-
во — панімацца.

В шутку — нарокам, дзе-
ля жарту.

Выгнать — вытурыць.

Выгон — папас.

Выдержанность — вы-
трываласьць.

Выдержать — вытрыма-
ць, стрываць, вытрываць.

Вероломство — ліхая
зрада.

Ветрогон — узьвей вецер.

Г

Гарус — шадрон.

Глянец — паліроўка.

Гнить — прухнуць.
 Гордычка — амбітка.
 Горшок чугунный — саган.
 Гробокопатель — копша.
 Громко — голасна.
 Грыжа — кіла.

Д

Давно уже — цяперся.
 Дегтярная мазилка — квач, шмаравідла.
 Денежный ящик — скарбец, скарбонка.
 Деревенский житель — весьняк.
 Дождичек — брызок, брызак.
 До кончины — до кан, па кон.
 Драхва — дудак (птушка).
 Древний — старавечны.
 Душевная тревога — парушэньне.
 Дуэль — палацаты (палтацы).

Ж

Жадно — квапліва.
 Жалко — шкода, жаласна.
 Железы — гручалы.
 Жена шурина — швагрэньня.
 Живодер — шкурадзёр.
 Жизнь — спрытнасьць.

З

Забота — тужба.
 Заботливость — рупата.

Зависимость — залежнасьць, падлегласьць.
 Завистливость — сквапа, завідасьць, зайздасьць.
 Загрязнить — упэцкаць.
 Зад — тул.
 Заживлять — загоіваць.
 Заносчивость — запаразумыньне, задаваньне.
 Запруды — стаў.
 Затронуть — зачапіць, датыркаць.
 Затычка — шпунт.
 Захожий — заходзень.
 Захолодело — засьцюдзянела.
 Зачеркнуть — выкасаваць.
 Здравствуй — здароў, чалом.
 Зоря (лекарств. раст.) — любіста.
 Идти на цыпочках — дыбаць.
 Искорка — ясарка.
 Исполняться — ісьціцца, праўдзіцца.
 Истертый табак — цяртуха.

К

Кадило — кадзіла, джыгала.
 Кайма — брамка.
 Каменный погреб — склеп.
 Каша кислая — путра.
 Кислица (заячыя капуста) — квасец.
 Клобук — падкапак.

Кобчик — пістульган.
 Коврик — каберыц.
 Ковш — чаўхір.
 Кожевник — кажамяка.
 Колодник — вязень.
 Compliments — лесткі.
 Конец (истощение) — шчэнт.
 Конфузить — бянтэжыць.
 Кочерыжка — храпка.
 Крайне необходимо — угалоўне.
 Красиво — узрачна, прыгожа, зьлічна.
 Краснолицый — ірдзель.
 Красный угол — покут, покуць.
 Кремень — скалка.
 Крестины — хрэсьбіны, ксьціны.
 Криво в одну сторону — пахіла.
 Кризис — крыш.
 Кромка — акрайка.
 Кропить — пліскаць, брызгаць.
 Круто — усхона, атхона.
 Кубок — чара.
 Кувшинка — ліля.
 Кудряшки — кудзеркі.
 Кудрявчик — шурпачка, гучараўчык.
 Куриный крик — сокат.
 Курочка — цыпа (дзяцін, і з ласкі).
 Кусливая муха — гіж.
 Кутить — керыць.

Л

Ласковость — лагоднасьць.
 Лацкан — штрыхвец.
 Ливень — уліва, улеў.
 Лить по капле — цыркаць.
 Ложе в ружье — прысада.
 Лохмотье — хабоцьця, рызьзя.

М

Масон — фармазон.
 Мировой — еднальнік.
 Моток (нить) — пасма.
 Медный — спіжарны.
 Мятлик (трава) — мурава.

Н

Набрести — натрапіць.
 Навеселе — повесель.
 Навой — сувой.
 Навязчивость — зьвяга, прычэпліваць.
 Нагайка — бізун, канчак.
 Наговор — намоў.
 Наковальня — кувадла.
 Налим — мінтуз.
 Намедни — анагдай, анядысь.
 Наперевес — наповірку.
 Нарочито — сумысна.
 Насладиться — накрасавацца.
 Насмешки — кпінкі.
 Насмешник — шкель.
 Нашест — курсадня.
 Недопеченный (хлеб) — цесьцяны.
 Недостача — брак, ніхват.

Неусыпно — дбала.
 Ноготь длинный — пазногаць.

О

Обвернуть — абгарнуць, завінуць.
 Обжечь крапивою — абстрыкаць.
 Облечение — адзеньне.
 Оборки — фальбоны.
 Обращать — уважаць, зважаць.
 Обрубок — цурбалка, курчышка.
 Обет — вота.
 Отворот — атхіл.
 Отсыреть — павалчэць.
 Отсечение — сцінанне.
 Отхлынуть — адлынуць.
 Отходчивость — атлеглівасьць.
 Очевидец — прытомны, самавідца.
 Очень необходимо — пільна, прытна.

П

Паз — шпар.
 Пакет — пак, пакунак.
 Парное молоко — сырадой.
 Паутина — павучына.
 Пах — пахва, пахвіна.
 Пеклеванный — шатрованы.
 Первоцвет — буквіца.
 Перебиваться — мадзець.
 Переверотить наизнанку — перэніцаваць.

Передняя — прадпакой.
 Перекор — прэка.
 Перепись — попісь, перапіс, попіс.
 Перспектива — відаль.
 Пестрядь — плаценка.
 Печурка — пяколак.
 Пивоварня — піўніца.
 Пир — банкет.
 Пискарь — піскуж.
 Писк птички — цыўканьне.
 Плакса — румза.
 Пластом — плажам.
 Плашмя — плажам, плажмя.
 Плечо — рома, плячо.
 Плоско — плазам.
 Плоскость — плаз.
 Плут — шалбер, круцель.
 Плешивый — бязкудлы.
 По (согласно) — подлі, подлуг, водля, водлуг.
 Побуждение — пабудка, зацін.
 Побег — уцёкі, прочкі.
 Повадливо — панадліва.
 Поваренок — кухта.
 Погибель — згуба.
 Погоня — дагонкі, пагон, пагоня.
 Поджаренный — падсмажаны, падпражаны.
 Поджаривать — прэжч.
 Подпруга — папруга.
 Пожалуйста — проша.
 Показалось — павідзілася, здалося.
 Покорность — паклоннасьць, пакора.

Покорный слуга — падножнік.

Покрывало — павалака, павалока.

Покрышка — павалачка, павалочка.

Полевица (трава) — мятлюг.

Полночь — палуноч, поўнач.

Положительный — становіты.

Полоса жнеца — пастаць.

Поляна ровная — аблонь, блоньне.

Помимо воли — панявольне, міма волі.

Помощник — памагальнік, памагачы.

Помощь — памога, дапамога.

Портупья — бандалет.

После завтра — пазаўтра.

После обеда — па абедзі.

Потакать — патураць.

Поход — рушэньне.

Почесать — паскробаць.

Почетное — пачэснае.

Почин — зачын.

Почетный — паважаны.

Пашатнуть — пахіснуць.

Превратиться в пыль — спаракнець.

Преждевременно — загадзя.

Презрительно — узгардна.

Презреть — пагрэбаваць, пагардзіць.

Преклонный — падошлы.

Прелестница — вабка.

Прелесь — прынаднасьць.

Преодоление — перасіленьне.

Препровождение — праважэньне.

Прибыльно — спорна, пажывачна, карысна.

Привратник — брамнік, прываротнік.

Придти в себя — агоўтацца.

Прижать — прышчаміць, прытуліць.

Прикрытие — атулак.

Приманивание — вабеньне.

Приманка — лібіла.

Примерно — прыкладам.

Приметно — прыцямна, прыцямліва.

Принимають во внимание — зважаць, зьвяртаць увагу.

Принуждение — прынука, прымус, прысіленьне.

Приплюснуто — лапаноса, лупаноса.

Приправы к кушанью — прысмакі.

Природный — уражоны.

Присоединение — прылучэньне, прыстаньне.

Присохнуть — прыкарэць.

Приспособить — прынадзіць, дапасоваць.

Приставший — прыблудны.

Пристанище — пры-
тонішча, прытулішча.

Пристрастие — выгроза.

Пристройка — прыбуда-
ваньне.

Присутствие сознания,
ума, памяти — прытомна-
сьць.

Притон — прыцін.

Прихотливо — бажаволь-
на.

Прищуриться — пры-
плюсквацца, прыплюснуць
вочы.

Приобрести — прыстара-
цца, здабыць.

Приезд — прыеханьне.

Приятно — прыемна,
зачысна.

Провал — правальле.

Продаться — запрадацца.

Прожужжать уши — пра-
трубіць вушы.

Произношение — выга-
ворка.

Происшествие удивитель-
ное — авантура.

Пройдоха — пройда, цах-
на.

Пронзительно — екатліва

Пропасьць — прадоньне,
бяздоньне.

Просватанная — зару-
чная.

Просвира — праскурка.

Прославиться — уславіц-
ца, выславіцца.

Прославленный — вы-
славёны.

Просторно — раскошна,
абшарна.

Протереть — прашму-
ляць.

Противоречие — пярэ-
чаньне.

Против — прэці, наўпро-
ці.

Проток — пратока.

Протяжение — сьцяж,
працяг.

Прохлада — прахалода,
атхлянь.

Процент — квота, про-
цэнт.

Проезжий — пераезджа-
лы, падарожны.

Птенчик — пісклёначак,
пісклятка.

Птицы — птаства.

Публичный дом — пя-
келка.

Пузырек — бурболка.

Пункт — артыкул.

Пунсовый — понсовы,
кармазынавы.

Пустословие — базыка-
ньне.

Пустыня — пустэляня.

Путать волосы — кудла-
чыць, клычыць.

Пуховик — пернат.

Пушисто — пульхла.

Пчеловод — пчэляр, зя-
мец.

Р

Работать — працаваць,
рабіць.

Равноценный — роўна-каштоўны.

Разбойник — разбой, разбойнік.

Разборчиво написано — чытэльна.

Разворачиванье — разгор-тваньне.

Развратничать — безец-нічаць.

Развратница — бахунка, распусьніца.

Развесистый — разьві-слы.

Разительный — разьлівы.

Разлюбить — распада-баць.

Размотать — паманта-чыць, рассукаць.

Разногласие — параз-неньне, размова.

Разорение — разора, раз-ор, руіна.

Разросшийся — разро-слы.

Разрыв — разрыўка.

Разрушение — паруха, разбурэньне, руйнаваньне.

Разсказчик — паведачы, паведач.

Разстроиться — расчуліц-ца.

Разузнать — уведаць, пра-ведаць.

Разъяриться — разлувац-ца, азяліцца.

Раннее утро — пазаранак, золак.

Раскалывать — расьпе-каць.

Раскатисто — котка.

Раскол — раскеп.

Раскрытая книга — рас-хіленая.

Распечатанное письмо — распакованае.

Распластать — распла-таць.

Распускание почек — пу-каньне.

Распушенность — апуш-чэнства.

Растапливать печь — рас-паліваць.

Расцвет — красаваньне, краса.

Расшуметься — расша-буняцца.

Ревень — рэбарак.

Риза на иконе — шата.

Ровик — равок.

Рогатый скот — быдла, тавар.

Родня — радзіна.

Рождество — Ражтво (Ка-ляды).

Роза — рожа.

Розовый — брузэлевы, ружовы.

Розыгрыш — розыйгра.

Розыск — шуканьне, ро-зыск.

Рок — лёс.

Ромашка — румянка.

Ружье — стрэльба, руш-ніца.

Рукомойник — мыйнік.

Рыбак — рыбалка.

Рыболовство — рыбацт-ва.

Рыхло — прахона, мякка.
 Резвый — жвавы.
 Редковатый — вадзенькі.
 Резня — рэзаніна.
 Решаться — важыцца.
 Решенное — палажонае.
 Решиться — атважыцца.
 Рябить — мітусіць.

С

Саломата — саламаха.
 Саксонский — саскі.
 Самохвал — хвалендыш, хвалька.
 Сарафан — саян.
 Сборщик податей — паборэц.
 Свая — байда, паля.
 Свекровь — сьвякрова, сьвякруха.
 Сверх меры — надта.
 Свобода — вольнасьць.
 Своевольничать — сва-воліць, браіць.
 Свояси — савосы.
 Светло-лазоревый — нябескавы.
 Связка — нізка, вязанка.
 Связочка — бунцік.
 Связь — зьвязак.
 С г о в а р и в а т ь с я — змаўляцца.
 Сгорать от жажды — апрагацца.
 Сельский староста — войт.
 Сельск. старшина — ціун.
 Сюртук — сурдут.
 Силезский — шлёнскі.

Сказочник — бай.
 Сказочно — баечна.
 Скамейка — услон, зэдлік.
 Скамейка широкая — тапчан, лава.
 Скат — скот, пакат, атхон, спад.
 Скверность — агддзя, погань.
 Скитание — блуканьне.
 Складной (нож) — растворчысты.
 Склон — схіл, пакат.
 Скорбеть — жалобіцца, жалувацца, нудзіць.
 Скоро — борзда, хутка.
 Скорняк — кушнэр.
 Скотина — быдла, жы-вёла.
 Скрашиванье — скраса.
 Скрытный — ніцы, ніцуга.
 Скупец — скнара, скнарыца.
 Слабоумный — анікава-ты.
 Слабый — хібкі.
 Слабеть — кволіць.
 Слава — хвала.
 Славный — славуты.
 Сластена — сласьцёха, ласоха.
 Слизень — смуж, смоўж, лімак.
 Слизь — склізь.
 Слияние — сутока.
 Случайный — прыпад-ковы.
 Слепец — варапай.

Смежить — прыплюснуць.

Смерkanie — прымерканьне, змрок.

Смертная казнь — страценьне.

Снисходительно — пагадліва.

Соблазнитель — змусьціцель.

Соблазнительно — спакусьліва.

Совместность — купчанасьць, купнасьць, купка.

Советник — радца, раднік.

Советовать — радзіць, раіць.

Согбенность — пахіласьць.

Согнувшись — крукам.

Содействовать — дапамагаць.

Соединить — злучыць, палучыць.

Сожаление — каіта, жаль.

Сожалеть — шкадаваць.

Сомнительно — сумна.

Сомнение — сумненьне.

Сопротивляться — пастаўляцца.

Сотоварищ — сябра.

Сплетник — звод, зводзень.

Спокойно — ціхамірна.

Спесивый — пралыжны, амбіт.

Стебелек — цыбалка.

Стебли — быльнік, цяціва, каліва, націна.

Стенание — айканьня, энк.

Столяр — стальмак.

Страх — гас, упуд.

Суеверный — прыхамотлівы.

Суеверное средство — прыхамаць.

Суета — блуканьне, сумяціца.

Сумасброд — дзівак (вар'ят).

Сумасшедший — сумасошлы, дурны.

Суматоха — гам, сумяціца.

Сурок — байбак.

С малолетства — змалку.

Сыровато — волкавата, вільготна.

Сырость — волкасьць, вільгаць.

Сытость — сыць.

Т

Табакерка — таўлінка.

Таволга — медуница.

Тайник — таёмнік.

Тайком — утайку.

Тайно — крыема, патаёмна.

Танцорка — скакунья, танцоўка.

Таскать — валачыць.

Тасовать — картаваць.

Твердость — цьвердыня, цьвярдзь.

Темновато — поцемна.

Темноватый — цьмяны.

Темно-русый — бруды.

Тина — твань, тынь.
 Тихий — рахманы.
 Тихо — лагодна.
 Тихоня — ціхень, сьмі-
 роннік.
 Тише — паціху.
 Толмач — тлумач.
 Толпою — кучаю.
 Томительно — мляўка,
 млява.
 Тонкий и высокий —
 стромкі.
 Топка — палка.
 Топь — патапеча, алёс.
 Тормозить — тармасіць.
 Тормосить — тармашыць.
 Торовато — расхадова.
 Торчаком — стаяком.
 Требование — потрэб.
 Тревожиться — рупіцца.
 Трусливый — трухлівы.
 Трястись — калаціцца.
 Трясунка — здрыжнік,
 слэзкі.
 Туман (роса) — парось,
 рось.
 Тур — бавол.
 Тщетно — тунна, дарэм-
 на.
 Тыл — тул.
 Тысячник — тумар.
 Тем более — пагатові,
 злашча.

У

Убавить — уяць.
 Ублажение — блганьне.
 Убеждать — умаўляць.
 Убежище — уховы.
 Углы граней — брыжы.

Угождатель — лагоднік.
 Угроздило — надало.
 Угощение — пачэстка,
 частаваньне.
 Удивиться крайне — дзіву
 дацца.
 Удовольствие — прыем-
 насць.
 Удостоить вниманием —
 уваважаць.
 Уединенный — самотны.
 Узда — музда, музъдзеч-
 ка.
 Укоризна — укора.
 Украшение — пакрыса,
 украса.
 Упование — спадзевань-
 нье.
 Упомянутый — упамёны.
 Упрашивание — упросы.
 Упрёки — дамоўкі, ад-
 пінкі.
 Упрямец — наружнік,
 упорнік.
 Усердно — жычліва.
 Успех в работе — упраўка.
 Устранять — атчужаць.
 Утренняя заря — заранка.
 Утроба — вантроба.
 Ухаживание — заліца-
 нье.

Ф

Фазан — базан.
 Фигура — постаць.
 Финансы — скарбы.
 Флюгер — бандзера.
 Фокус — штучка.

Х

Хворостина — хлабась-ціна.
 Хижина — хіжка, халупа.
 Хладнокровный — сьля-дзёнік.
 Хлопотливый — руплівы.
 Хлопоты — амбарас, клопат.
 Хлопушка — пакаўка.
 Хлопчато-бумажный — бамбакавы.
 Хмуриться — сурміцца.
 Холоп — хлоп.
 Хороший — добры, ладны.
 Хорошо что — балазе.
 Хрупкий — кволы.
 Худо — кепска, шпэтна.

Ц

Царапать — скрабаць.
 Цвет лица — цэра.
 Цветы — кветкі.
 Цветы полей — краскі.
 Церковище — цвінтар.
 Целиться — цэліць, меціць.

Ч

Чайная чашка — філіжанка.
 Чародейство — чараўство, чараўніцтва.
 Часослов — часоўнік.
 Часть — частка, часьціца.
 Чемодан — валіза.
 Через — праз, цераз.
 Чертики — хохлікі.
 Черты лица — аблік.

Чепрак — гунька.

Честность — патсцівасьць, чэснасьць.
 Чистеха — хандога.
 Член совета — радны пан.
 Чопорно — чапурна, чэпурліва.
 Чувствительно — чула, далегліва.
 Чувствовать — пачуваць, шчуніць.
 Чувство оскорбления — ураз.
 Чувство отвращения — агіда.
 Чудо из чудес — продзіў.
 Чуждый — чужы, чужаніца.
 Чулан — сьвірон, чулан.
 Чурка — цурка.
 Чутье — чуйнасьць.
 Чучело — разамара, пужала.
 Чем (союз) — чымся.

Ш

Шагать (детск.) — дыбаць.
 Шайка (ряжка) — яшка.
 Шальной — шалёны, дурны.
 Шарить — поркацца.
 Шар на куполе — булава.
 Шатать — хістаць, ша-стаць.
 Шашки — арцабы.
 Шелуха — лузга.
 Шероховатый — шадровы, шурпаты.
 Шершень — шэрсьцень.

Шипок — дзідка.
 Шлафрок — шляпрок.
 Шмель — шчамель.
 Шнурок — матуз, учкур.
 Шнырятъ — цмыгаць.
 Шорник — лімар.
 Шорох — шамаценьне,
 шамацьцё.
 Шпионить — лазучыць,
 шпегаваць.
 Шрифт — друк.
 Штофик — шкалік.
 Штукатурка — тынк,
 шчыкатурка.
 Штык — штых, багнет.
 Шуба крытая — хутра.
 Шум страшный — гар-
 мідар.
 Шутить — жартуваць.
 Шушуканне — шушэпты,
 шушканьне.

Щ

Щека — шчака, полічка.
 Щель — шчыліна, ске-
 піна.
 Щи — варева.
 Щипать — скубаць,
 скусьць.
 Щит — тарча.
 Щупать — мацаць, цу-
 паць.

Э

Экономка — ахмістрыня.

Ю

Юбка шерстяная — ан-
 дарак.

Я

Явка — яўля.
 Яга (баба) — Юга.
 Ягодицы — галы.

АБРАЗКІ, ЛІСТЫ

Абразкі

УСПАМІНЫ ДАЊЛЫ ТУЖЫКА

Наша геалагічная партыя пахавала сёння прараба свідравальных работ Андрэя Андрэевіча Пятрова. Ён памёр неспадзявана, за два тыдні да сканчэння палявых вышуканняў. Пятрова разбіў паралюш.

Я стаю ля светлае магілкі на высокім беразе рэчкі Туломы. У якасці помніка рабочыя паставілі шасцідзюймовую трубу і засыпалі яе жвірам. На пескавым узгорачку пакладзены вянок, сплечены з хваёвых лапак.

Нерухома стаіць сасновы бор. Глуха даносіцца сюды не-супынны гоман вадаспада Падуна. Сёлета — у Запаляр’і ранняя зіма. Ідзе снег, густы, ціхі. Павольна ляцяць сняжынкі мітуслівым белым роём. Вось і жвіраваты пясок магільнага ўзгорачка ўкрыўся белаю пялёнкай.

А снег ідзе, ідзе ... Я так люблю гэты бясконцы рух. Мой горкі сум суцішаецца. Я чую п’яанне сняжынак, іх развітальны шэпт, іх абыякавасць і ласку, мітуслівасць і супакой, мігценне і адвечнасць.

Бывай, бывай, наш мілы Андрэй Андрэевіч. Усё жыццё пражыў ты вандроўнікам, бяздомным вышукальнікам, тулягаю. Але ніколі не згасаў твой дух, тваё захапленне прыродаю, людзьмі, зменаю. Ты быў паэтам вышуканняў, ты любіў іх як вялікі мастак. Шмат сцежак перайшоў ты як найлепшы географ. І вось скончылася твая апошняя сцежка.

Я пакідаю прытулак свайго сябра. Сум агарнуў мяне. Колькі любых постацяў пайшло на той бок, за мяжу невядомага. Як мала засталася маіх спадарожнікаў. Лічаныя адзінкі. Я адчуваю пустэчу навокал. І мая чарга набліжаецца.

Чаму ж я так далёка ад цябе, мая дарая Радзіма? Чаму перагароджаны мне да цябе дарогі? Чаму невымоўным

жалем сціскаецца маё сэрца? Чаму пляма Каіна нязмытаю застаецца і застанецца?

Я так любіў Цябе, мая адзіная. Я так хацеў Табе шчасця, аднаўлення, неўміручасці, сонечнасці.

Што ж перашкодай паўстала? Чаму ў пякельнай віхуры мушу я набліжацца да Цябе і не наблізіцца ніколі? Што ачарніла мой дух, маё сумленне?

Радзіма! Радзіма! Радзіма! І голас мой гіне, знікае, не пачуты, не расслуханы.

1945

ЦЁТКА ПРАСКОЎЯ

Звініць, звініць паветра... Здаецца, ціха і несупынна стогне дзень ад гарачыні і стомы. Сонца ўжо на поўдні стала. Паміж снім бяздонным небам і гарачаю зямлёю вісіць дрыжучая залатая заслона, у якой пахаваліся нябачныя музыкі.

Разамлела зямля. На вуліцы цёплы попел-пыл. Куры парабілі сабе ў ім яміны-купелькі, пёры распушылі, галовы пахавалі, задрамалі, скрозь паўсон ціхім квохканнем трызняць.

Зусім пустая вуліца вёскі. Паўскрайкі яе зараслі травой. На плятні ўспаўзла гарбузоўе з гародаў, прабілася ў шчэлкі, жоўтымі бутонамі ўбралася.

Сабакі выцягнуліся ў цяньку ад саламяных хат; толькі зрэдку прасынаюцца яны і цяўкаюць зяпаю, ловячы апрыкліўшых мух.

Нерухомыя стаяць сады. Галіны з чырвонымі сліўкамі, медунічкамі, антонаўкамі, дулькамі абвіслі і абаперліся на платы. Пчолы бруяць, восвы, шчамялі.

Звініць, звініць паветра...

...Цётка Праскоўя перайшла-перапаўзла парог брамы, пастаяла, цяжка дыхаючы, каля хаты і рушыла праз вуліцу на ніжні гарод.

Цётка невялікага росту, як хлопчык; яна перагінаецца ў крыжы ўперад і выдае яшчэ меншай, гарбатай. Пры хадзе цётка адкідае абедзве рукі назад, быццам абапіраючыся аб нешта ці то адпіхаючыся; таму здаецца, што цётка не ідзе, а плыве, вяслуе, памалу сунецца наперад, паўзе.

Шыя ў цёткі Праскоўі тонкая, сухая, жылістая, доўгая, — дык галавейка яе выглядае маленькай, нейкай адасобленай

ад тулава. Цела ў цёткі зжаўцелае, зморшчанае, агрубелае. Увесь твар яе ў глыбокіх баразёнках і зморшчах, як ссушаны і закарэлы.

Вочы цёткі заўсёды слязяцца і часта бываюць заплюшчанымі, апушчанымі да долу. Тады цётка як сляпая. Калі ж цётка Праскоўя зрэдку ўзніме твар і расплюшчыць вочы, усё аблічча яе ператвараецца. Вочы яе былі вялікія, глыбокія і сінія, сінія, як маладыя васількі. У зрэнках дрыжэлі агеньчыкі, і пакорлівы сум погляду цёткі спалучаўся з такою дабротой, ласкай, спагадай, што самае ачарсцвелае сэрца не магло застацца абьякавым. Кожны адчуваў сябе вінаватым і адхіляўся ад погляду цёткі.

Рукі ў цёткі Праскоўі, як у многіх невялікіх ростам людзей, выдавалі даўгімі, звісаючымі. Пальцы былі скручаны раматусам, расстаўленымі ў розныя бакі. Незлічоныя нарэзы, шрамы, рубцы, канаўкі ўкрывалі ўсе рукі, асабліва далоні, — не заставалася ані воднае цэлае мясцінкі. Скура на далонях блішчэла, як дублёная. Пазногці на некаторых пальцах пазлзталі або былі счарнелымі, шчарбатымі, крывымі.

Такімі ж закарэлымі, грубымі, гразнымі былі ногі цёткі, а хадзіла яна ўлетку заўсёды босая.

Цётка Праскоўя была хранічна хворая жыватом. Праявы хваробы былі непрыемны ёй самой, і яны прымушалі цётку саромецца людзей і ўнікаць іх.

Цётка Праскоўя і ўлетку, і ўзімку насіла саматканы андарак, разнамаітыя колеры якога ад часу зліліся ў адзіную цёмна-бурую фарбу. Кабат у цёткі быў з чортавае скуры і насіўся ўжо некалькі гадоў, зрабіўся зямліста-шэрым, троху бліскучым. Сарочка ў цёткі была пасканная, шэрая, моцная.

Цётка завязвала свае попельна-русыя валасы чорнаю хусцінкаю, як манашка, напускаючы край хусцінкі сабе на твар, каб схвацца ад людзей. Яна падпяразвалася шырокім квартухом, у які можна было збіраць траву, гародніну, бульбу.

...Цётка Праскоўя прыйшла на ніжні гарод. Расліннасць тут буяла. Усцяж вуліцы былі пасеяны каноплі; яны стаялі..., як малады, густы сасоннік — кудлатыя, стромкія, высокія, чыстыя; тоненькія зелянькі туліліся ўнізе; час быў выбіраць пасканькі.

Ля раўчака была пасаджана капуста і бручка. Тоўстае тлустае капусцянае лісце адлупілася ад качання, укрыўшы чорныя сцежкі паміж радкоў.

Далей ішлі шырокія грады. Буракі пышным бацвіннем цягнуліся на іх да гары. Перапляталіся ў густой параслі

морква, рэпа, гуркі. Рассыпаліся купкамі макі, укроп, цмін. Рэдкія сланечнікі галоўкамі-брылёткамі вярнуліся да сонца.

Цётка спынілася каля добрых макаў. Яна любіць гэтыя макі і сланечнікі, як любіла іх некалі яе маці Хадосся. Мо таму і вабіць цётку Праскоўю ніжні гарод.

Цётка ўзняла вочы, азірнула ўсё навокал, здрыгнулася і стала нерухомай, як скамянелая. Аддалёнасць ад людзей, сарамлівасць і страх перад імі прымусілі цётку гаманіць самую з сабою.

Цётка заплюшчыла вочы. Але яна ўсё бачыць праз павекі і так выразна ўсё чуе. Вось дзвінькае зыкаўка, бліснуўшы крыламі на сонейку. Вось несупынна цацокаюць-цвіргочуць конікі-кавалі. Пчолкі бруаць. І гудзе-звініць паветра...

...Цётка была старэйшаю ў вялікай сям'і Тужыкаў. Змалку ведала яна толькі працу. Яна была нянькаю двух сваіх братоў і трох сяцёр, даглядала хворага бацьку. І здарылася так, што на Праскоўю забыліся. І сёстры яе замуж пайшлі, і браты пажаніліся — і засталася цётка Праскоўя векавухаю.

Браты не дзяліліся, сям'я Тужыкаў усё ўзрастала, цяжка жыць было. Як ні старалася працаваць Праскоўя, ды сталі браты ёй хлебам папракаць. Дык пайшла яна ўжо старою дзеўкаю за першага жаніха, за салдата-калеку Яхіма, які з войска вярнуўся.

Толькі два гады жылі разам. Нарадзіўся ў іх сын Панаська. А ўзімку памёр Яхім, рыхтуючы бявенне на новую хату. Збіраўся ён аддзяліцца ад бацькі і брата ды падняў за камель цяжкае сасновае бервяно, занядужаў і пакінуў Праскоўю і Панаську сіротамі.

А вясною, калі і мякіннага хлеба мала было, прагналі Праскоўю з сынам з сям'і мужа. Пайшла яна назад да братоў сваіх Тужыкаў, каб прынялі яе хоць як вечную батрачку.

І пражыла цётка Праскоўя з сынам у братоў аж 18 год. На пятым годзе па ўзвароце пакалечыў яе бык, наляцеўшы знянацку адзаду і ўзняўшы яе на рогі. На дзесятым годзе памёрла яе любая маці Хадосся.

А праз два гады памёр і бацька Кузьма. Доўга ён жыў, аж 103 гады, любіў і бараніў Праскоўю, шкадаваў яе.

Самым дарагім у жыцці застаўся цяпер у цёткі Праскоўі сын яе Панас. Было яму 19 гадоў. Слабым хлопчыкам рос Панас. На 14-м годзе аддалі яго ў падмасцёркі да вандроўнага краўца. Тры гады хадзіў Панас у падмасцёрках і ўжо два гады працуе як самастойны вандроўны кравец.

Цяжкая кравецкая праца. Сагнуўшыся крукам, па 12–14 гадзін сядзелі вандроўныя краўцы за шыццём армякоў ды іншай адзежы з шэрага сукна. Колькі пылу наглытаецца вандроўны кравец, рэдка хто з іх застанеца здаровы. Шмат сухотнікаў спаміж краўцоў — захварэў на сухоты і Панас.

Цётка Праскоўя цешылася з думкі, што Панаська яе пачаў сам зарабляць грошы. Вось купіць ён калі-небудзь сабе хату, возьме добрую дружыну, забяруць яны да сябе маці і будуць жыць шчасліва, шчасліва. І не адразу заўважыла цётка, што за хвароба ў Панаса. А калі шчуханулася, было ўжо позна: Панас харкаў крывёю.

Сёлетняю вясною памёр Панас пад Хіславічамі, на Смаленшчыне, за шыццём, між чужых людзей. Там яго і пахавалі: не везці ж мёртвага да маці.

Цётка агледзела капусту. Старанна знімала рэдкіх вусеняў, іх мала засталася пасля яе штодзённага даглядання. Абы-дзе ўзрасла маладая лебядка — цётка павырывала яе. У адным месцы некалькі гурочкаў расклявалі куры — цётка Праскоўя сарвала іх і паклала сабе ў шырокі хвартух.

Усё было ў парадку на ніжнім гародзе. Цётка перайшла вуліцу і сцежкаю, па задвор’і, міма саду ідзе на вышні гарод. Тут пасеяны бульба, боб, каноплі, ячмень.

Бульба сёлета добрая, кусцістая, густая, высокая. Цёмна-зялёныя плямы вылучаюцца на зялёных і жаўтавата-зялёных бульбяных прасторах. Багата яшчэ на іх кветак — доўга красуе бульба. У бульбоўніку многа травы-макрыцы, якую вельмі любяць свінні. Кожны дзень приходзіць сюды цётка і па некалькі гадзін поліць макрыцу.

Садзіцца цётка на зямлю між бульбяных радкоў, уся ў бульбу схаваецца. Бульбоўнік тады нейкім незвычайным лесам цётцы здаецца. Сонечныя зайчыкі скрозь лісце прабіваюцца, на зямлі дрыжаць. Прахалода ў такім лесе, а ў макрыцы нават вільгаць, роснасць.

Ціха цётцы Праскоўі, супакоена на душы робіцца. Рукі самі макрыцу скубуць. Акуратна поліць макрыцу цётка, травічкі не прамінае. Набярэ повен хвартух макрыцы, на мяжу яе занясе, у мех пакладзе і зноў працуе.

А як набярэцца травы паўмеха, цягне яго цётка Праскоўя на двор, пад павецце.

МАЕ ШУКАННІ

Карэльская экспедыцыя. Каргумэкі, або Мядзведжая Гара.

Прыехаў я сюды ў верасні 1931 года. Ніколі не ўяўляў, што ў сцюдзёнай Карэліі (успомніў радкі з Янкі Купалы: «У сцюжнай Карэліі высацца сосны...») ёсць такія чароўныя мясціны. Было сонечна, цёпла, празрыста. Самы канец лета, самы пачатак залатой восені, нібы на Беларусі.

З пясчаных узгоркаў на паўднёвым захадзе ад Каргумэкі быццам у казцы паўстаў вялікі пасёлак усцяж чыгункі і неабсяжнага Анежскага возера, якое здавалася марской бухтай. Па ўзбярэжжы возера цягнуліся тэрасы, нізкія і шырокія каля станцыі і даліны рэчкі Кумсы, высокія і вузкія на пачатку і ў канцы бухты, дзе пачыналіся ўзгоркі-горы. Гэтыя горкі як бы стаялі на варце каля пасёлка, як горы-мядзведзі-каргумэкі.

Тэрасы і ўзгоркі былі ўкрыты сасоннікам, маладым і рэдкім у цэнтральнай частцы пасёлка, гусцейшым на ўскраінах, дзе пачынаўся радкаваты бор.

Маім спадарожнікам быў малады ленінградскі геолог Брун Сяргей Львовіч, супрацоўнік Геалагічнай базы Ленінградскага геолога-разведачнага трэста па будаўніцтве Беларуска-Балтыйскага канала. Разам з Сяргеем Львовічам мы вывучалі тэрасы Анежскага возера і р.Кумсы. Мы пачалі спускацца з высокіх тэрас на вузкія, ідучы па радкаватым сасонніку.

Хача глеба паміж соснамі была пясчаная, на ёй утварыўся багаты дзярнова-падзолісты гарызонт, амаль такі, як і на Беларусі. Падабенства да Беларусі ўзмацнялася тым, што на гэтай дзярновай глебе ўзрастала густая травяністая расліннасць, а на ёй мноства грыбоў, пераважна абабак, падасінавікаў, лісічак, сыраежак.

«Родныя мае!» — закрычаў я ад радасці і пачаў цалаваць абабкі і падасінавікі. Мне здалося, што я трапіў у сваю родную Малую Багацькаўку. Хваляванне ахапіла мяне, і я пабег уніз па схіле тэрасы, заспяшаўся, нібы да хаты.

На броўцы высокай тэрасы мы з Сяргеем Львовічам сунуліся, каб налюбавацца краявідамі Каргумэкі. Шчасцем поўнілася маё сэрца; адчуванне гэтага шчасця варочаецца да мяне і зараз, калі я ўспомню незабыўную дату прыезду ў Каргумэкі — 11 верасня 1931 года.

Спыніўся я на кватэры ў добразычлівай сям’і карэлаў Готшалкаў і адразу ж распачаў геамарфалагічныя і археала-

гічных даследаванні. С.Л.Брун пазнаёміў мяне з навуковымі супрацоўнікамі Геалагічнай базы Ленінградскага трэста. Тэхнарукам базы і гідрагеолагам быў Мікалай Сяргеевіч Токараў, які потым абараніў доктарскую дысертацыю і зрабіўся прафесарам Новачаркаскага політэхнічнага інстытута. Галоўным петрографам рабіў Аляксандр Мітрафанавіч Гурэеў, асістэнт прафесара Цімафеева, улюбёны ў скальныя пароды, у інжынерную геалогію на дакладных навуковых падставах. На пасадзе старэйшага інжынера-гідрагеолага працавала Таццяна Андрэеўна Вараценнікава; разам з геалагам Галінай Пятроўнай Гвоздзевай яна кіравала камеральнай апрацоўкай матэрыялаў.

Названыя старэйшыя супрацоўнікі Геалагічнай базы вельмі ўважліва паставіліся да мяне і да майго захаплення геалогіяй антрапагенавага (чацвярцёвага) перыяду.

1982

АБВЯШЧЭННЕ БССР

Абвяшчэнне рэспублікі застала мяне ў Смаленску. Я тады працаваў стэнаграфістам у Абласным камітэце Заходняй вобласці і некаторыя падзеі, а таксама трохі атмасферу ў Смаленску напярэдадні абвяшчэння БССР памятаю. Тады толькі і гаворкі было, што рыхтуецца абвяшчэнне Беларускай рэспублікі. Пра гэта гаварылі ўсе.

У Смаленску ў тую пару ўжо былі Чарвякоў, Жылуновіч, Шантыр, Дыла...

Памятаю Чарвякова. Хадзіў бедна апрануты, у панашаным салдацкім шыняльку, і зваўся ён беларускім камісарам. Так яго тады ўсе называлі. І гаварыў ужо ён па-беларуску. У тыя дні ён усюды з сабою насіў і вазіў «Этнаграфічную карту Беларусі», складзеную Карскім і тэрмінова выдрукаваную Белнацкамам. Ён раздаваў яе ўсім знаёмым і тым, каго цікавіў лёс Беларусі, яе будучыня. У гэтую карту тады ўсе ўглядаліся па-асабліваму. Вакол яе паўставала шмат гаворак, разваг і спрэчак. На аснове ж яе павінны былі вызначаны межы нашай рэспублікі. Карта тая тады была вельмі патрэбная і ў пару выдрукаваная, добра выдадзеная, з адпаведным тэкстам, каментаром.

Чарвякоў і мне падарыў адзін паасобнік гэтай карты. «Ад беларускага камісара» — такі аўтограф паставіў ён на маім

паасобніку. Карта гэтая доўга перахоўвалася ў мяне. Пасля яе «звялі» з хаты. Некаму даў, то і не вярнулася.

З членаў першага рэвалюцыйнага ўрада Беларусі даводзілася спатыкацца напярэдадні абвяшчэння БССР і з Фабіянам Шантырам. Да чаго ж быў прыгожы чалавек! А які прамоўца! З беларускіх прамоўцаў такіх не было. Мова прыгожая. Нікога не пакідаў абьякавым. Карыстаўся вялікім поспехам. У першым беларускім урадзе займаў пасаду камісара па нацыянальных справах. Расказваў пра адну, вельмі важную нараду ў Леніна, якая папярэднічала абвяшчэнню БССР. І калі на гэтай нарадзе зайшла гаворка, хто з беларускай дэлегацыі мог бы ўзначаліць урад рэспублікі, нібыта падняўся Жылуновіч і сказаў: «Такі чалавек ёсць. Я магу сфармаваць і ўзначаліць урад!» Сказаў упэўнена, пераканана-цвёрда, і Ленін пагадзіўся з прапановай. З іншых членаў першага часовага рэвалюцыйнага ўрада Беларусі ведаў М.Калмановіча — камісара харчавання, чуў яго прамовы, досыць прыгожы, зграбна складзены; Я.Дылу — камісара працы; гэта быў надзвычай разумны, асвечаны культурай чалавек і шмат зрабіў для Беларусі. Добра ведаў Р.Найдзёнава — камісара па справах палонных і бежанцаў. Як якое пасяджэнне, выклікаў мяне. Усе гэтыя былі людзі апантанія, шчыра верылі ў рэвалюцыйную ідэю і змагаліся за яе самаахвярна... Знаёмства маё з імі ідзе яшчэ з Смаленска. А Маніфест аб абвяшчэнні рэспублікі чыталі з радасцю. Мы радаваліся, што прычакалі такога дня. Асабліва радаваўся Максім. Мы з ім тады жылі на Благавешчанскай вуліцы. Абвяшчэнне БССР — гэты ж была нібыта і яго перамога, увасабленне і яго мар і жаданняў. Дзе-нідзе Максім у сваіх творах згадвае пра гэтую падзею. У «Камароўскай хроніцы», напрыклад. У артыкуле «Беларуская літаратура пасля «Нашае нівы».

«...У канцы 1918 года Чырвоная Армія заняла Менск. Была абвешчана Беларуская рэспубліка, і часовы рабочасялянскі беларускі ўрад пераехаў у Менск, думалі выдаваць там беларускую газету»... «...У пачатку 1919 года блізу ўся Беларусь пабыла ў кучы, «адзіная і недзялімая», савецкая, з абвешчанай незалежнасцю. Толькі дужа кароткі час было ўсё гэта»...

Будаўніцтва беларускай дзяржаўнасці, было, як вядома, перапынена белапольскай акупацыяй.

1987

Лісты

1. МАКСІМУ ГАРЭЦКАМУ

4 октября 1933 г.

Дорогой брат Максим!

Спешу написать тебе предупреждение, чтобы не ходил на вокзал в Вятке встречать меня, т.к. сегодня произошли важные для меня события, изменяющие прежний план.

Сегодня в 10 час. 30 мин. я должен был уехать на БАМ¹. Уже в половине 8-го я был совершенно готов — все вещи мои были запакованы, все продукты на дорогу получены, все дела сделаны, со всеми я простился. В 9 час. с минутами я был уже со всеми вещами на вокзале. Мысленно я уже ехал, уже казалось мне, что подъезжаю к Вятке, что вот все вы встречаете меня (разрешение на свидание мне выдали, и я вез его с собой), уже я говорил с вами, радовался встрече.

Покидать Медвежку мне очень не хотелось. Было грустно покидать ставшие для меня близкие места, дорогую работу и большие перспективы на интересные изыскания, где-то щемило ощущение безнадежности встречи с мамой, батьком, детьми, Ларой². Но все же — ехал я бодрым, твердым. Радовала предстоящая встреча с тобой, с семьей твоей, а я рассчитывал увидеть и Лелю, и Галю, и Леню³. (Я и подарок вам вез — печенья, рыбы и для тебя много махорки и папирос).

И вдруг, за час до отхода поезда, мне сказали, что я не еду, что по только что полученной телеграмме из Москвы я остаюсь для работы здесь. Можешь представить мою радость, граничащую с восторгом. Я почувствовал, будто возвратился домой, к родным. Так вот видите, какие бывают дела, какие неожиданные повороты в судьбе.

Вот я и тороплюсь предупредить вас, чтобы не ходили меня встречать. Срок мой все уменьшается и уменьшается. Осталось только 1 год 10 ? месяцев, а учитывая зачет рабочих дней — 1 год и 3 месяца.

День сегодня пасмурный, холодный, осенний. Но для меня он неожиданно приятный, бодрый. Вчера на дорогу поставил себе пломбу — зубы у меня в образцовом порядке — и я не хотел запускать хоть и не большую дыру. И вот какая вчера произошла у меня неожиданная встреча в приемной у зубного врача. Какая-то еще молодая женщина с чисто богатыковским-мстиславским видом и выговором обратилась ко мне с вопросом по поводу очереди — она неграмотная. «А откуда вы?» — спрашивает ее кто-то. «З Мугилевьской губерни». — «А какого уезда?» — «Амсціславськыга». Тут уже я спросил: «А какой волости или сельсовета». — «Курманьўськага». — «А з якой жа дзяревні?» — спрашиваю. «З Белі» — отвечает она удивленно. «Ну а я з Багацькаўкі». Женщина оказалась пораженной. «Ая-яй — эта ж сусім родны...» Это сестра жены Василия Грищенка. Она рассказала, что видела недавно нашего тату. «Нічога, ён хорошы, лёгінкый такі старічок, алі ўвесь сівенькый. Матка тая — цішэйшыя...»

Ну, так, всего вам доброго. Не ждите же меня и пишите, как и раньше.

Ваш Гурык.

2. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

8 ліпеня 1938 г.

Мая любая-любая! Мая самая дарагая, самая харошая, мая чыстая, светлая Ларута!

Вітаю Цябе з нашым радасным днём, з пятнаццацігоддзем нашага сумеснага шчасця; шчасця, якое не праходзіць, а ўсё паглыбляецца і павялічваецца.

Нягледзячы на крыўды, мы спаткаем сённяшні Дзень з Табою разам, злучанымі больш, чым калі б то ні было раней. І я так рад, што сёння Ты сядзіш у коле самых блізкіх і дарагіх — сваёй мамы і татулі, сваіх харошых расточкаў, слаўных хлопчыкаў.

Сёння Ты для мяне — само сонца, само шчасце, уся радасць, летуценне, імклінасць. Ты ўвесь час стаіш перад маімі вачыма — такая сонечная-сонечная, такая светлая-светлая, — такая, якой Ты была некалі на спатканні ў Оршы¹, якой я Цябе сустрэў надоечы, ідучы з лазні. Ты стаіш светлая, дрыжучая, маладая, прыгожая, прывабная, як кветка з расою перад усходам сонца. Ты ўся прамень, агністасць, *das Ewigweibliche*². Якое шчасце, што я Цябе маю. З Тваім дарогім вобразам прайду я дзесяткі год самых суровых іспытаў і застануся назаўсёды свежым, нязломленым, вартым Цябе. У хвіліны самай вялікай распачы, самых цяжкіх перажыванняў мне досыць зірнуць на Тваю сонечную постаць, што нашу я ў сваім сэрцы, каб адразу аднавіцца, страпянуцца, стаць сталёвым, маладым і трывалым. Ты ўсё для мяне, Ты мая мама, мая сястра, мой брат.

Сёння абяцаю Табе, мая Ларута, што ў часіну самае лютае нядолі, калі трэба было б перастаць жыць, я ніколі не скончу самагубствам, я буду жыць для Цябе, для дзяцей, для радасці хоць праз вузенькую шчылінку бачыць Вас, ведаць, што Вы ёсць на свеце, які ўжо праз адно гэта шчаслівы для мяне, які не варта самахоць пакідаць ніколі.

З Тваім вобразам у сэрцы, у думках я заўсёды шчаслівы. Я крамяністы, зямлісты, сталёвы, я радасны ёсць і буду, незалежна ад самых жудасных умоў. Турэмная камера для мяне не існуе, калі я з Табою ў сваёй істоце. Ты — мой Бог, мой свет, усё жыццё. Вось і зараз — я адчуваю сябе такім шчаслівым, такім радасным, бо Ты са мною, Ты — мой шылд, мая браня, мой талісман да самой смерці. Трэба спусціцца ў пекла, каб адшукаць Беатрычэ. І я ўдзячны свайму лёсу, які разаслаў прада мною такі цяжкі шлях, бо я адшукаў сваю Ларуту, я зразумеў вялікасць яе кахання, я стаў узнімацца на ўзровень гэтае вялікасці, я пазнаў глыбіню любові. Так, я сапраўды шчаслівы. І былі б шчаслівымі мае бедныя мама і Гануля, каб пабачылі яны Цябе ўва ўсёй прыгажосці Тваёй істоты.

Для майго самага поўнага шчасця не хапае толькі аднаго — каб і ў Табе замацаваліся падобныя ж адчуванні. А што яны ў Табе ёсць, што яны зарадзіліся ў Табе даўно, яшчэ з 1930 года, — я гэта ведаю. Каб толькі яны ў Табе замацаваліся, сталі б Тваёй аховай, Тваёй пацехаю, Тваім талісманам. Бо мо доўгія гады, мо ніколі не будзем мы разам...

Сёння разам з Табою сядаю я ў легкакрылую калясніцу ўспамінаў. Мігцяць, лятуць, мінаюць дні, гады.

Вось я бачу Цябе, маленькую, з цікаўнымі ўпартымі вачыма: «маця, маця». Вось Ты — вучаніца з доўгімі косамі, з кволай постаццю, дробненькая, але такая сабраная ў камок, такая суцэльная, недачэпная, зноў «маця». Невыразная, глыбокая цікавасць да жыцця, імклівасць свеціцца ўжо ў Тваіх вачах.

Вось Ты — мятлік. Першыя праявы чароўнай, невычарпальнай, прыгожай жаночасці. Гнуткая і кволая постаць, вартыя найвялікшых твораў скульптуры ногі і рукі, вочы маленькай Джыаконды, высокі горды лоб, светлякі — вочы. У маладой дзяўчынцы ўжо віднеецца вобраз вялікай жанчыны.

Вось Ты ў Аўсянікаў³. Фізічнае развіццё. Дзевачка пераходзіць у дзяўчыну. Думкі заклапочаны, у выглядзе — няўпэўненасць, нібы сірата ці выхаванка.

Бачу Цябе з братам. Ты ўжо дзяўчына. Скрамная, ахопленая думкамі пра жыццё, пра будучыну. У выглядзе — ідэявасць намераў, сур'эзнасць, сталасць.

Цяпер я бачу Цябе ў Акадэміі⁴. Няшчасны для мяне 1922 год. Год, які зрабіў няшчаснай усю нашу сям'ю. Смерць Ганулі⁵. Роспач.

Невялічкі пакой у Нужнаўцы. Валя⁶ і Ты. Мы сядзім ля стала. Ты глядзела спуджанымі вачыма, поўнымі страху і шчырага спачування. Твая шчырасць, дрыжэнне Тваіх вачэй, Твая чысціня і спачуванне — з'явіліся для мяне сапраўдным бальзамам. Зоркай надзеі заблішчэлі для мяне Твае вочы ў цьме адчаю і безнадзейнасці. Я палюбіў Цябе ў гэты момант.

А вось невялікі пакойчык ля Саваднага гуртка, дзе Ты жыла. Ты выратавала мяне ў гэтым пакоі. Колькі шчасця выпала мне на долю ў той цяжкі час. Колькі глыбокіх ран залячыла Ты. З якім аблягчэннем выходзіў я ад Цябе. Ты шчыра дзяліла са мною ўвесь цяжар няшчасця. З якой прыемнасцю і радасцю ўспамінаю я нашы сустрэчы ў Тваім пакоіку. Вось мы сядзім ля мяхоў з мукою, бегаюць смаллянкі, цішыня ночы пануе наўкола. Я бачу зоркі Тваіх вачэй, чую Твой грудны голас — такі мяккі, ласкавы, спачуваючы. Я хацеў бы нанова радзіцца, каб зноў спаткацца ў Тваім пакоіку.

Ішло нашае збліжэнне, часамі няроўнае, з частымі «бахамі», якія заўсёды ўнасіліся мною. Я праваджаю Цябе на апошні трам. Развітанне з захаванай крыўдай, якую Ты

адразу ж адчула. Ты вярнулася, кінуўшы апошні трам. «Ну, што жа гэта, Гурык?» — сказала Ты з трывогаю і слязьмі ў голасе. Мне было сорам.

Якой лёгкай і кароткай здавалася нам дарога ад Пятроўкі да Мяшчанскай. Мы развіталіся і не змаглі пацалавацца. Нанова мы б зрабілі іначай цяпер.

Зіmnі адпачынак. Гістарычныя для нас карталюшкі. «Вітаю сонца. Ваўчанё». Прызнанне.

Сход Гуртка КАО⁷. Ты ўнікаеш мяне, Ты баішся спаткання пасля такіх слоў. Я шукаю Цябе. Наша гамонка.

Пакой Асацыяцыі⁸. Паленне паперы. Першыя пацалункі. Я адчуваю дрыжэнне і парывістасць Тваіх вуснаў.

Ніхто ў свеце не можа так горача, так шчыра, так дрыжуча, так непаўторна цалаваць, як Ты. Я цалую Цябе, Ларута. О, мая любая, маё шчасце.

Помніш вяселле Мікіты⁹? Якая Ты была няроўная і ропскачлівая ў той вечар у садзе. Я адчуў Цябе блізкай, дарагою.

Помніш нашы зімовыя прагулкі да Галенкінай дачы? Колькі радасці, колькі насалоды, колькі салодкіх хвілін.

Прыйшла вясна 1923 года. Я бачу купкі бяроз па дарозе на вашу дачу і тыя сцежкі, дзе мы гулялі.

Учора і пазаўчора былі грозы. Я вельмі люблю грозу, гэта гул перуноў, блісканне бліскавіц і шум дажджу, дружны і супакойваючы. Учорашнія грозы напамнілі мне тую гістарычную для нас грозу, калі мы з Табою былі на верандзе вашае дачы начою. Ты баялася грозы, Ты дрыжэла.

Я ўсё раскажаў Табе. Як мудра Ты да ўсяго аднеслася. Якая радасць была мне ад прызнання, ад падзеленай цяжкасці, ад Твайго разумення. Якая Ты мне стала блізкая, блізкая. Мая парыўнасць хацела пераканацца, што сілы жыцця не памерлі. Як ты спужалася: «Толькі не тут...» Мы пайшлі з Табою па роснай траве. Як было лёгка, як радасна.

Мы з Табою паехалі ў Маскву. Якая Ты была мілая, кудлатая, з пахучымі валасамі. Ты мне падаравала пучок кветак. А сама не ўзяла нічога, хоць была галодная.

Мая дарагая Ларута! Якім залатым сном здаюцца тыя дні, якім бліскучым шчасцем. Я не магу спакойна ўспамінаць гэты час. О, мая кудлатая дзяўчына, бязмежная мая радасць. Любая мая, любая! Колькі ў Табе характа, колькі чароўнай непасрэднасці, парыўнасці. Чыстае маё, радаснае каханне.

І вось наш дзень — 8 жніўня 1923 г. Такі просты, без вяселля, без банкету, без музыкі. І які шчаслівы, харошы дзень, поўны неўміручай музыкі кахання, поўнай адданасці. Я ўзяў Твой кошык з рэчамі, і мы на траме паехалі на Выселкі, у дом Гімы¹⁰. Тагачасны шлюбны поезд.

Мы з Табою ў невялічкім пакойчыку ў Гімаў. Сінія з срэбрам абіўкі. Бліскучым, як срэбра, бязмежна глыбокім, як сіняе неба, было нашае шчасце. Надоечы я ўбачыў такія ж сінія з срэбрам абіўкі — гэта нагадала мне наш Вялікі дзень. Як хацелася б паўтарэння. Я зноў зрабіў бы так, як было зроблена, хоць бы я і нанаво радзіўся.

Родная мая Ларута! Якія ж мы з Табою былі ў той час шчаслівыя, харошыя. Колькі радасці, колькі сонечнасці было ў нас. І якая радасць адчуваць, што гэтая сонечнасць не мінула і зараз, праз 15 год. Мне здаецца нават, што я люблю Цябе яшчэ больш моцна, больш глыбока, аддана, бязмежна. Для мяне Ты вечна маладая, вечна жаданая, вечна прывабная.

Прайшло 15 год. А здаецца, што дзеелася ўсё толькі нядаўна. І тыя рамашкі, што былі на нашых шырмах, не згубілі свайго колеру яшчэ й сёння.

Я ўспомніў Наш дзень, і мне так хораша-хораша. Учора і пазаўчора я бачыў Цябе праз вакно, як раніцою, пасля гразы. Ты збіралася на працу, надзявала свой залацісты макінтош. Сёння я бачыў маці і бацьку, і нашых хлопчыкаў, як яны бегалі па берагах рэчкі. Мне было так прыемна.

Некалі Твой вобраз быў звязаны з белым макінтошам і белай хусцінкай. Ты ўся была белая-белая, як першая кветка. Зараз Ты залацістая, сонечная, і да гэтага так пасуе залацісты макінтош.

Мы збіраліся ўрачыста справіць наша 15-годдзе, быць толькі разам цэлы дзень. Вось мне і захацелася здзейсніць нашыя намеры. Я цэлы дзень гаманю з Табою, я хаджу разам з Табою па шляхах мінулага. Мне хочацца, каб і гэтая піскулька нагадала Табе, што мы былі разам сваімі думкамі, сваім настроем, адчуваннямі, што і надалей мы будзем разам.

Не будзем сумаваць, гараваць. Загартуемся, панясем, захаваем нашае шчасце ў нашых сэрцах глыбока-глыбока.

Думкамі я прабягаю ўсе нашы 15 год, я навучыўся ад Цябе бачыць толькі добрае і забывацца на злое. І таму ўсе гэтыя 15 год мне здаюцца часта поўнымі радасці, асабліва калі мы з Табою былі і фізічна, і духоўна разам.

Позні час ужо. Не стэнаграфаванае пісанне зацягваецца, думкі бягуць шпарчэй.

Дабранач на сёння, мая галубка, дабранач, мая сонечная, ласкавая.

Твой Гурык.

3. РАДЗІМУ ГАРЭЦКАМУ

5 студзеня 1942 г., Чарапавец.

Добры вечар, мой дарагі сын, мой любы Радзімка!

Учора прыйшоў мне ліст ад Тваёй мамы. Яна піша, што Ты стаў вельмі худзенькі і бледненькі. Відаць, Ты дрэнна харчуешся, мой дарагі хлопчык.

Шкода мне вельмі Вас усіх і асабліва Цябе і маленькага Сяргейку¹. Вы павінны ўзрастаць, Вас трэба ўзмоцнена харчаваць, а ўмовы складаюцца так, што Вам нечага даць. І ўсё гэта вінавата вайна і паганы Гітлер.

Я быў вельмі рад, калі атрымаў сумесны ліст ад Цябе і Славіка. У Цябе такі цвёрды почырк — мне было прыемна бачыць такую вызначанасць. Я напісаў Вам адказ.

Сёння я атрымаў новы ліст ад Славіка, з Іжэўска, пісаны 7 снежня 1941 г., у дзень Твайго нараджэння. Славік хваліцца, што ён адчувае сябе добра, але я баюся, што ён піша так, каб супакоіць мяне.

Вітаю Цябе яшчэ раз, мой любы Радзімка, з Тваім чагырнаццатым годам. Каб гэты год прайшоў для Цябе шчасліва і паспяхова. Каб усе Твае родныя былі жывы і здаровы, каб усім вам было што есці, каб Ты рос вялікі і разумны.

Пачынаецца адказны год у Тваім жыцці, калі Ты з хлопчыка ператвараешся ў юнака. Гэты год вельмі важны для фармавання чалавека.

Памятай, мой дарагі Радзімка, што чалавек — сам каваль свайго шчасця, сам — свой настаўнік, сам — стварыцель свайго характару. Дык старайся, мой дарагі хлопчык, ужо цяпер стаць самому сабе настаўнікам. Выпрацуй сабе правілы паводзін, запішы іх сабе ў кніжачку і цвёрда іх трымайся. Старайся не раздражняцца, будзь спакойным, разважлівым. У характар Твой перайшло па спадчыне шмат рысаў ад Тваіх продкаў, ад прадзеда, дзеда і бацькі. І першая такая

рыса — парывістасць. Усе Гарэцкія былі і ёсць парывістыя людзі. І гэта часта ім шкодзіла. Старайся стрымаць сваю парывістасць. Ніколі не рабі адразу тое, што Ты надумаешся рабіць раптоўна. Лепш адкладзі гэта на некаторы час, на 1–2 дні, або хоць на некалькі гадзін.

І ўзгадуй у сябе павагу да старэйшых і да жанчын. Не крыўдзі іх, хоць нават к гэтаму былі б і падставы.

Асабліва ж шануй сваю маму. Яна ў Цябе такая харошая, харошая, самая лепшая. Ты шчаслівы, што маеш такую маму, такую ласкавую, добрую, адзіную на ўсім свеце. І мама ў Цябе, на вялікі жаль, мае хворае сэрца. Яна зусім сябе не шкадуе для сям'і, для усіх Вас, яна б'ецца ў працы, як рыба аб лёд. Дык цяпер, калі Ты ператвараешся ў юнака, вазьмі на сябе клопат аб сваёй маме. Больш некаму за ёю дагледзець. Не давай маме вельмі стамляцца, не давай ёй хадзіць пехатою па вёсках. Я цябе вельмі-вельмі аб гэтым прашу і даручаю Табе гэта.

Здароў'е ў Тваёй мамы вельмі слабае. І калі яна не будзе яго берагчы, будзе так стамляцца, як зараз, дык дужа рана застанешся Ты сірацінкаю.

Старайся, мой любы сыне-галубіне, і сам быць здаровым. Складзі сабе правілы рэжыму фізічнага, рэгулярна гуляй на свежым паветры, займайся ў меру гімнастыкай, хадзі троху на лыжах, гуляй у шахматы, майструй або дапамагай майстраваць дзеду.

У мяне ўсё добра. Я здароў. Харчуюся добра. Праца цікавая і няцяжкая. Маю магчымасць чытаць кніжкі.

Пачаў больш-менш рэгулярна атрымліваць ад Вас і ад Славіка лісты — гэта мяне супакоіла. Адно толькі клапачуся аб Вашых бытавых умовах, перш-наперш аб Вашым харчаванні.

Праз тыдні два-тры мы, мусіць, скончым тут працу і куды-небудзь пераедзем. Але Ты пішы мне лісты па старым адрасе.

Цалую Цябе, мой дарагі Радзім. Вітаю і цалую ўсіх родных.

Твой тата.

4. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

23 студзеня 1942 г., Чарапавец, № 163. Вечар.

Дарагая мая, родная Ларута! Так я прызвычаіўся ўвечары гаманіць з Табою, што калі не напішу ліста да Цябе, то чую, нібы не зроблена нешта вельмі важнае.

Дзень сёння надзвычай марозны, з сіверам, такога холаду яшчэ тут не было: так і пячэ твар, так і ахоплівае са ўсіх бакоў. Нос і шчокі можна адмарозіць умомант, калі іх не ахоўваць. Жорсткі, сур'ёзны мароз. А дзень быў сонечны-сонечны, а ноч такая лунная-лунная, уся празрыстая, чыстая, белая, таямнічая.

Вецер дзьме, мяце, гоніць сняжынкi, завявае ўсё, што спаткае, абьякавы да людскіх спраў, гора і клопату.

Цяжка быць у такую лунную, прыгожую, але страшную, халодную ночку бяздомным. А вось дзве гадзіны таму назад я бачыў у нашых суседзяў (жывуць за сценкай) такога бедараку.

Я сядзеў у сваім ціхім, прытульным пакойчыку і чытаў Варсанов'еву¹ — «Геамарфалагічныя нагляданні на Паўночным Урале». Раптам чую нейкі гвалт у суседзяў. Клічуць мяне. Я ніколі не быў на той палове і нават незнаём з суседзямі-жанчынамі.

Сёння праз дашчатую перагародку на кухні суседкі спыталіся ў мяне, калі мае быць машына на Баравічы і ці не магу я ім дапамагчы, каб іхняя бабуля туды даехала. Я абяцаў спытацца. Гэта была мая першая гамонка за 3 месяцы.

Ну, дык уваходжу я да суседзяў. Бачу — на кухні стаіць дробны чалавек гадоў пад 50, з рэдзенькаю бародкаю, у худзенькіх штанах, у дрэннай целагрэйцы, у дрэнных ботах, увесь замурзаны, гразны. Стаіць з слязьмі на вачох і ўвесь ціха-ціха трасецца... А на яго крычыць гаспадыня, каб ішоў вон, і кажа, што ў яго няма дакументаў.

Я спытаўся, ці праўда. Не, дастае ён мне свой пашпарт, бальнічны лісток, даведкі, эвакуацыйнае пасведчанне і г.д. Усе дакументы ў яго ў парадку. Ён — уцякач з Пашскага раёна. Выехаў з 3-ма чалавекамі сям'і, жонка, дзеці. Недзе іх згубіў. Сам захварэў: эмфізема лёгкіх, міякардыт і яшчэ нешта. Толькі што з бальніцы. Троху працаваў у Гартопе на пагрузцы дроў. Хлеба атрымліваў па 400 грам. І вось зноў захварэў. Але ў паліклініку яго не паклалі, бо няма месца.

І вось ён шукае цёплага куточка, каб троху прыгрэцца. У міліцыі яму і яшчэ аднаму яго таварышу далі адрас, куды ісці (вуліцу ён запамятаў, а дом № 65), але таварыш яго кінуў. І вось ён просіць, каб толькі пераначаваць.

А гаспадыня яго выганяе з агідай і пагардай. Шкода мне стала небараку. Я сказаў, што дакументы ў парадку, і хацеў ісці. А гаспадыня-суседка і кажа: «Дык вы ж выведзіце яго вон». Чалавек жа той аж заплакаў: «Куды вы мяне гоніце?»...

Крыўда ўзяла мяне на суседак: «Што я вам, міліцыянер, каб выводзіць? Паклічце, калі трэба міліцыю». І выйшаў. А чалавека таго яны, аднак, прагналі. Пайшоў, бядача, хворы, на такі люты мароз. Няма сэрца ў маіх суседак.

Сёння працавалася нядрэнна, прадукцыйна, па графіку. Праз 2–3 дні мы ўсё скончым. Толькі нашы кіраўнікі недзе згубіліся. Выехалі ўжо два дні назад з Волагды — тут толькі 136 км — і да гэтага часу іх няма. Усе проста нават у абурэнні. Бо трэба ж рыхтавацца да ад'езду, энергічна ўсё канчаць, здаваць, здабываць на дарогу ежу, дровы ў цяплюшкі і г. д. А іх няма. Арганізацыйныя таленты не бліскучыя. І хоць бы што. Няма і няма. А час бяжыць.

Я разумею, чаму яны так марудзяць. Бо не хочацца ім ехаць на ўсход, далёка ад Ленінграда, дзе іх сем'і. Цяжка адарвацца ад родных. Гэта зусім зразумела. Вось і стаяць яны на раздарожжы.

Але карысьць ад нас на Урале будзе бяспрэчна большая, чым тут. Таму, незалежна ад таго, дзе чыя сям'я, варта перайсці на карысныя выкапні, як нам і прапануюць.

Барыс Васільевіч², мяркуючы па лісце Керпіса³, у Казані лёг у бальніцу. Не пашанцавала яму ў дарозе. Марыя Мікалаеўна Арлова³ таксама хвора — у яе пухнуць ногі ад раматысу, і яна не можа хадзіць.

Шмат дзяўчат-калектароў пакідалі геалагічную працу і пайшлі ў канцылярыі, на ціхі і цёплы хлеб. У зімовых умовах ім сапраўды цяжка працаваць.

Сёння нашы выгналі немцаў з Уварава, недалёка ад Гжацка, і ў бліжэйшыя дні трэба чакаць захопу Гжацка. Люты можа стаць месяцам збаўлення або пачаткам яго. З нецярплівасцю чакаем ранішніх паведамленняў.

А Беларусь вызваляць пайду і я. Ува ўсіх у хатах стала халадней. На вокнах цудоўныя ўзоры. І ў маім пакойчыку пахаладнела. Я згары коўдры пакрываюся бушлатам і тулупам.

Трэці дзень няма свету ў паліклініцы, і мне не задаецца лячыць зуб. Але я чую, што пухліна нібы сама спадае, толькі патроху.

Ну, дык дабранач, мая любая Ларута! Зараз лягу ў халодны ложак, зраблю ацяпленне і пачну чытаць — даканчваць Варсаноф'еву. А так непрыкметна і засну.

Сёння зноў аддаў 800 гр. хлеба, каб пасушылі на дарогу — сушыць жонка Ів. Ір⁴. і яго дачушка, добрыя жанчыны.

Цалую ўсіх Вас і вітаю. І Надзейку⁵ з дачушкамі таксама. Цалую Славучка — ён, мусіць, ужо ў Вас. Жывіце шчасліва і сытна.

Лашчу Цябе, галублю, мая любая.

Твой Гурык.

5. РАДЗІМУ ГАРЭЦКАМУ

25 студзеня 1943 г., Чусавы, № 50. Вечар.

Дарагі мой, любы Радзімка!

Сёння прыйшоў Твой ліст № 93 ад 15 студзеня 1943 г. А разам прыйшоў ліст, пісаны дзедам¹ таксама 15 студзеня, і карталюшка Тусі², пасланая 16 студзеня. І Табе, і дзеду, і Тусі мы з мамай пасылаем шчырую падзяку.

Надочы атрымалі мы два лісты ад Славучка, напісаныя ім 14 студзеня 1943 г. Атрымаў ён нашу пасылачку, быў неспадзявана ўзрадаваны, павесялеў. Хадзіў ён на вайсковую камісію. Да страявой службы прызналі яго нягодным, а здатным толькі да нестраявой, бо у Славучка дрэнная хвароба — хранічны плеўрыт.

Шкода Славіка. У дрэнных ён апынуўся ўмовах. Мы рады, што хоць троху дапамаглі яму. Будзем цяпер чакаць новае аказіі, каб зноў паслаць нашаму маскоўцу чаго-небудзь.

Ад Цябе лісты робяцца ўсё карацейшымі і карацейшымі, любы Радзімка. Падпісвацца Ты стаў зусім дрэнна, нейкімі незразумелымі закарукамі, як важны губернатар які. Я ўжо пісаў Табе, каб Ты больш так не падпісваўся. Старайся не псаваць свой подпіс, дарагі Радзімка. Я ўмею троху ўгадваць характар чалавека па яго пісьме (почырку) — і вось бачу, як апошнім часам пачаў псавацца Твой настрой і нават характар. Ты стаў няўважлівым, нецяярплівым, рассеяным,

неакуратным. Табе вельмі сумна, часамі аж плакаць хочацца, усё робіцца аб'якавым, нецікавым, будзённым...

Перамажы ў сабе такія пачуцці, мой дарагі сынуля. Кінь дрэнныя думкі. Старанна вучыся і рыхтуйся да пераезду ў Чусавы. Узімку пераязджаць няма як, бо халодна і шкода спыняць школьныя заняткі. А вось як толькі пяройдзеш у наступны клас, дык зараз жа і пераедзеш у Чусавы. Па Цябе прыедзем параходам або мама, або я. Мы ўжо тут і кватэру адпаведную на нашу павялічаную сям'ю шукаем. Ты ў нас адпачнеш спачатку добра, падрыхтуешся, палепшаеш. А пазней і папрацаваць можна будзе. Будзеш у якасці калектара ездзіць са мною.

А цяпер — не сумуй. Добра вучыся, працуй, загартоўвай сваё здароў'е. Больш чытай прыгожую літаратуру і газеты. Сачы за прасоўваннем нашых войск на захад. Вось перада мною карта, выразаная з газеты «Звязда». На гэтай карце я чырвоным алоўкам правёў лінію нашых войск на 25 студзеня 1943 г., а сінім адзначыў лінію фронту на 16 лістапада 1942. Вельмі цікава, можна зрабіць параўнанні. Нашы войскі прайшлі 300–400 км! Сачы за прасоўваннем уперад кожны дзень.

Я гляджу на карту, на чырвоную і сінюю лініі і поле паміж імі. І бачу малюнкi боек, лютага змагання, смерці.

Старайся ў гэты час як можна лепей вучыцца, быць бадзёрым, моцным. Не сумуй. Не давай агортваць Цябе дрэнным думкам і настроям. Узрастай моцным. Чытай, думай над прачытаным, старайся зразумець прачытанае. І ніколі не чытай безуважна, абы толькі чытаць.

Пішы, дарагі сынуля, мне пра свае думкі, надзеі, летуценні, развагі. Можа, і я Табе дапамагу чым-небудзь, добраю парадаю, успамянам, якім я сам быў у такім узросце...

У нас усё добра. Маразы таксама вялікія, як і ў Вас, па 40-50⁰. Харчваемся мы добра. І мама і я здаровы. Толькі сумуем мы абое, асабліва мама, па сваіх сынох і клапоцімся аб Вас, непакоімся.

Цалуем Цябе, лашчым, любы наш Радзімка. Цалуй і вітай родных.

Твой тата.

6. УСЯСЛАВУ ГАРЭЦКАМУ

31 студзеня 1943 г., Чусава, № 13. Дзень.

Дарагі наш, любы Славучок!

Атрымалі мы Твой ліст ад 19 студзеня, дзякуем за частае пісанне. Мама надзвычайна аб Табе клапаціць, і кожная вестка ад Цябе супакойвае яе. Рады мы, што і Ты ад нас атрымліваеш цяпер лісты рэгулярна.

Дужа прыемна, што Ты троху апрануўся, схадзіў у лазню. Глядзі толькі — не застудзіся. Купі сабе білет у тэатр уперад за 15–20 дзён. Перш-наперш схадзі ў Мастацкі тэатр, на любую рэч. На дзённыя спектаклі білеты будзе дастаць Табе лягчэй. Але купі білет далёка наперад.

Мы радуемся і ганарымся Табою, што Ты адчуў смак да чытання, што Ты палюбіў кнігу. У кніжках — усё самае лепшае, што ведае чалавецтва.

Грошы, якія маеш, выдаткуй перш-наперш на харчаванне. Вазьмі даведку на заводзе, каб можна было Табе пераслаць боты, штаны. Гэта Ты добра надумаўся, калі толькі так зрабіць можна. А ў якіх штанах Ты ходзіш зараз? У вагных?

Да знаёмых Ты ўсё ж схадзіў бы як-небудзь. Не саромся, Ты адразу адчуеш, ці рады Табе, ці не. Ленінград і мне больш падабаецца, чым Масква. Але ваколіцы ля Масквы ёсць прыгожыя. Асабліва прыемна пад Масквою ўвосень.

З наступнага месяца, канешне, Табе лепш было б сесці на рацыён, хадзіць у страўню. Еў бы Ты тады больш рэгулярна. Галоўнае лячэнне Твае хваробы — гэта харчаванне.

Мы жывем добра. Мама працуе ў лабараторыі, якая змяшчаецца ў 10–12 хвілінах ад нашае кватэры. Я хаджу на працу ў бюро, яно ад нас у 5 хвілінах. Пачынаецца праца а 8-й гадзіне. Мы ўстаем раніцою а 7-й гадзіне, снедаем і бязым на працу. А 1-й гадзіне перапынак да паловы 3-е. Я іду да мамы ў лабараторыю, бо там дужа цёпла і ёсць добрая пліта. Мама там заўсёды рыхтуе нам на другое снаданне што-небудзь спажывае: суп, бульбу, кашу, чай. Падмацоўваемся дужа добра. Пасля перапынку — зноў праца да 6 ? гадзін. Я звычайна затрымліваюся на працы да 7–8-і гадзін. Абедаем а 8–9 гадзіне ўвечары, гэта ж і вячэра наша. Мама рыхтуе звычайна 2 стравы: на першае — суп, бульбяны або крупны; я з'ядаю 3–4 талеркі супу, мама 1–2. На дру-

гое — або бульба смажаная, або каша, галубцы, макароны. Я з'ядаю велізарную талерку (мама аж дзівіцца), мама троху меншую. Хлеба ядзім колькі заўгодна, шмат, атрымліваем мы па 800 гр. Ну, а на трэцяе — чай. Цукру даюць па 500 грам. Атрымліваем па 400 грам сала або мяса і па 2,2 кг мяса. Часта даюць коўкі, добра класьці іх у супы. Харчаванне нашае на цяперашні час дужа, дужа добрае. І я значна паправіўся, і мама значна палепшала.

Пасля вячэры мы адразу ж рыхтуем абед на другі дзень: скоблім бульбу (я часта дапамагаю маме), моркву, бруску, чысцім капусту. А 10-й або а палове 11-й гадзіны мы ўжо зусім вольныя. Да 11-й мама і я чытаем газеты і кніжкі, часам сядзім і да 12-й гадзіны, і да 1-й, каб паслухаць апошнія весткі. Але найчасцей кладземся аб 11-й гадзіне (ведаш, як люблю я спаць) і зараз жа засынаем. Часу вольнага застаецца зусім мала, і дні таму бягуць так шыбка-шыбка.

Лісты прыносіць нам лістанос Ніна, лісты бываюць часта і ад родных і ад знаёмых. У лістах звычайна столькі бывае і радасці, і разнамаітасці.

У тэатры і кіно мы амаль ніколі не бываем — некалі. Вось зараз ідуць «Тры мушкецёры», а пайсці ўсё роўна некалі. Часам ходзім да знаёмых — Кацаў, Парыўкіных, Даманскіх, Пракопава¹, але таксама вельмі рэдка. Адночы мама хадзіла коўзацца на санках з гары. Зрэдку мы ходзім з мамаю пагуляць у лес, у горы.

Досыць часта езджу я ў камандзіроўкі, 30–50% часу бываю не ў хаце. Бываю на Чусавой, Косве, Усве. З радасцю варочаюся дахаты, да мамы, да новых лістоў, да апошніх вестак.

Жывем мы ў невялікім пакойчыку, досыць халодным. Але гаспадары — людзі добрыя, і мы пераязджаць нікуды не хочам.

Ну, вось Табе і апісанне нашага жыцця. Цалуем Цябе моцна-моцна, абыймаем, лашчым, дарагі наш хлопчык!

Твае мама і тата.

7. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

12 траўня 1943 г., Масква, № 20. Ранне.

Дарагая мая Ларута!

Вось ужо 6 дзён, як я ў Маскве. Віт. Яф.¹ лічыць, што прыйдзеца пабыць тут яшчэ больш, аж да 25 траўня. Гэта мяне проста пужае. У бліжэйшыя 2–3 дні справа высветліцца, ці надоўга нам тут затрымлівацца. Я знаёмлюся зараз з матэрыяламі, якія адсутнічалі ў Гайве. Шмат ёсць надзвычайна цікавага. Калі толькі будзе разгляд геалагічных матэрыялаў па Салікамску, дык тады трэба будзе затрымлівацца, бо мне мусіць выпадзе дакладваць геалогію.

Быў учора ў Якуба². Пастарэў ён вельмі. Твар стаў троху адутлаватым, прыпухлым, з торбачкамі пад вачыма. Погляд, раней такі пранізлівы, ваўчыны, гостры — стаў мяккім, несабраным, раскіданым. Рухі сталі больш павольнымі, больш маруднымі. Рэагаванне на падзеі, на навіны, на лёс людзей больш супакоенае, ураўнаважанае. Душу гэтага чалавека ўразілі вялікія падзеі і жах вайны, яна загубіла гострасць успрымання. Здзівіла мяне засмечанасць мовы нашага Якуба. Ад усёй яго істоты павеяла вялізарнай стомленасцю, заклапочаннем, занятасцю. Нібы чалавек — не сам сабе гаспадар. Нібы ўвесь час ён на людзях, без асабовага жыцця, увесь час на працы, — дзейнічае, а не жыве. Вялікі жаль у бацькі па сыну, ад якога няма вестак ужо з 1941 года. 19 траўня Якуб едзе ў Ташкент па сям'ю. Перавозіць усіх сваіх родных у Каломенскае, да брата жонкі. Клімат ташкенцкі вельмі неспрыяльны для нашых людзей, там і ціск паветра іншы, і дажджоў, вільгаці мала. Акадэмія навук з Ташкента таксама пераедзе ў Маскву.

Спаткаў мяне Якуб вельмі ласкава, прыветна. Пагаманілі. Памяняліся адрасамі. Ён бярэ на ўлік усіх працаўнікоў, каб збіраць людзей, калі зграя Гітлера будзе выгнана з Беларускае зямлі. Гэта будзе не адразу, але рыхтавацца трэба зараней.

Бачыўся і з Кузьмоў³, ён жыве таксама ў гасцініцы «Масква». Як ён змяніўся, як састарэў, які ён хворы, прыпухлы. Проста цяжка пазнаць яго. Але дух яго такі малады, такі моцны, бадзёры, нязломлены. Столькі ў ім жыццярадасці, мудрасці, разваг глыбокіх, разумення жыцця. І яшчэ столькі творчых намераў, столькі імпэтлівасці. Я слухаў яго, як за-

чараваны. Вось сапраўды вялікі, святы проста чалавек. Які недасяжны ў яго маральны ўзровень. Самае моцнае ўражанне засталося ў мяне ад пабачэння з Кузьмою. Жонка яго зусім стала старэнькаю, сіваю-сіваю. А дачушка вырасла, квітнее, разумная, закаханая ў радзіму так, як і яе бацька. Ні ў кога не наглядалася такое духоўнае блізкасці паміж бацькам і дзеткамі, як у Кузьмы з дачкою.

Змітрок⁴ памёр у выгнанні, уцякаючы ад немцаў.

У Маскве сапраўдная вясна. Ужо распусціліся нават лісткі. Усе скверы зазелянеліся. На Тэатральным пляцы квітнеюць усе яблынькі. Я з паўгадзіны сядзеў на бульвары, на эдлічку, пад квітнеючымі яблынькамі. Адзін выгляд іх мяне расхвалываў. Такія бель-бялюсенькія кветкі з ружовым адценнем. І дзіўны ад іх пах.

Учора Славік не прыходзіў, будзе сёння. Я распытваўся пра фатаграфіі. Групавых здымкаў не робяць, толькі паасобна. Выкананне — 3 месяцы. Здымаюць толькі да 6 гадзін вечара. Дык зняцца з Славучком мы так і не зможам.

Харчаванне здавальняючае, але трошку малавата хлеба (500 гр.). Жыву ў агульным памяшканні тут жа пры ўстанове, бліжэй да працы. Да сястры А.Ф⁵. не ездзіў, не варт яе і клапаціць. Таксама не ездзіў і на кватэру Галакціёнава⁶. Мне і ў агульным памяшканні нядрэнна.

Калі выходзіць затрымацца тут, дык спрабую хоць трошку заняцца і вывучэннем геалогіі Беларусі — у Геалагічным інстытуце Акадэміі навук шмат ёсць адпаведнае літаратуры.

Пішы мне на адрас нашае ўстановы: Москва, Садовая-Черногрозская, 13/21. Проектно-изыскательское управление Главпромстроя НКВД.

Славучок свайго новага адрасу яшчэ не ведае. Перадай вітанне ўсім знаёмым, а таксама гаспадарам.

Бывай, мая Ларута, не сумуй. Не стамляйся на працы. Цалую, абыймаю.

Твой Гурык.

8. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

19 траўня 1943 г., Масква, № 27. Ранне.

Дарагая Ларута!

Пасылаю Табе газету «Савецкая Беларусь», у ёй ёсць цікавыя артыкулы. Асабліва спадабалася мне апавяданне летніка.

У другім лісце адначасна пасылаю Табе праграму Усе-славянскага мітыngu.

Учора ўвечары быў у Якуба Коласа — ён сёння едзе па сям'ю. У Коласа спаткаўся з цёткаю Уладзюю, Купаліхаю¹. Яна толькі што прыехала з Казані. Была стомленая з дарогі, узрушаная спатканнямі, узнерваваная. Кінулася да мяне, цалавала і плакала. Яна мае вельмі змучаны выгляд, стомленая, збянтэжаная, адзінокая. Відаць, і хоча ўзняцца ў ёй надзея, імкненне, і раптам усё абрываецца, як успомніць згубу. Колас трапна склаў пра яе стан верш, сэнс якога прыблізна такі: «Сэрца радасна не трапечацца ў таго, для каго ўжо не б'ецца другое сэрца». Стала пасля гэтага вельмі ціха-ціха ў пакоі. А былі там таксама Міхась Лынькоў², Пятрусь Броўка³, Максім Танк⁴, адна маладзенькая партызанка з Барысава. Бедная, бедная Уладзя — яна нават не ведае абставін смерці Янкі. Цётка Уладзіслава вітае Цябе і цалуе. Пра ўсіх распыталася.

Усе рукапісы Янкі, увесь яго багаты літаратурны архіў — усё згарэла ў Менску, калі палілі яго немцы. Янка пры жыцці асабліва шкадаваў аб гэтай страце. Яны нічога з сабою не змаглі захапіць. З полымем згінулі вялікія каштоўнасці, бяспэчэнная спадчына беларускае культуры.

Згарэла ўсё і ў Якуба Коласа — усе яго рукапісы, усё дабро.

Вялікія знішчэнні на Беларусі. Спадабаліся мне пісьменнікі Пятрусь Броўка і Максім Танк. На жаль, не бачыў я Куляшова⁵, таго маладога лірыка, развітальны вайсковы верш якога, надрукаваны ў «Правде», так нам спадабаўся. Куляшоў — мой зямляк, кажуць, гэта вялікая лірычная моц, хлопец з буйным талентам.

Чорны ўсё яшчэ хворы. Ён едзе ў Дом адпачынку адзін. Непакоюся я за яго лёс.

Вывучэннем геалогіі Беларусі я займаюся, мусіць, толькі пасля поўнага вызвалення Беларусі. Але спачатку скончым будаўніцтва нашай вялікай гідраэлектрастанцыі.

Гаманіў па тэлефоне з роднымі Даўжынскага⁶. У іх усё добра, хай будзе супакоены. А адносна кватэры праведаю пазней, не было ў хаце яго сястры. Ліст А.Ф.⁷ перадаў яе сястры праз Марціросава⁸ — яны жывуць у адным будынку. Званіў Ганне Іванаўне⁹, але не застаў яе.

Лісты гаспадыні Галакціёнава пераслаў, але схадзіць да іх на кватэру не меў часу.

Мік. Мік.¹⁰ яшчэ не бачыў і не дазваніўся да яго.

Гаманіў па тэлефоне з Канстанцыяй Буйло¹¹ — заеду да яе заўтра разам з цёткаю Уладзяю. І да бацькі Уладзіка¹² зайду.

Гаспадарчых спраў ніякіх яшчэ не зрабіў — набыў толькі тэрмометры, хатні ды занадворны. І Віт. Яф.¹³ купіў сабе адзін разам са мной.

Сёння будзе ў мяне Славік. Заўтра будзе новае паседжанне экспертызы па геалогіі.

Ну, бывай мая родная Ларута! Цалую Цябе, абыймаю. Вітаю ўсіх знаёмых і гаспадароў.

Твой Гурык.

9. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

10 чэрвеня 1943 г., Масква, № 46. Дзень.

Дарагая Ларута!

Пішу Табе на ўсякі выпадак яшчэ ў Чусавы, хоць пэвен, што Ты павінна ўжо гэтымі днямі выязджаць у Вавож. Праз дні 2–3 буду пісаць выключна ў Вавож.

Я вельмі шчаслівы, Ларута: я маю магчымасць хоць невялічкімі ўрыўкамі чытаць першакрыніцы па геалогіі Беларусі. Чытаю зараз творы Ганны Місунь¹ пра ледавіковыя адклады і рэльеф Беларусі. Яна піша вельмі яскрава, вобразна. Як жывыя паўстаюць перада мною малюнкi цудоўнай нашай прыроды, невымоўнага характава яе. На першай старонцы сшытка для выпісаў па геалогіі я напісаў: «Беларусь мая родная, як жа я рвуся яшчэ раз пеша ўсю Цябе змераць²...» Якое было б вялікае шчасце — на ўласныя вочы пабачыць чароўныя куткі Беларусі, яе канцовыя марэны, дзе так па-мастацку запісана гісторыя чацвярцёвага часу, такога складанага і багатага ў нашай

краіне. Як мне радасна чытаць і думкамі вандраваць па родных загонах.

Цалую, вітаю. Шчаслівай дарогі!

Твой Гурык.

10. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

17 чэрвеня 1943 г., Масква, № 53. Дзень.

Дарагая Ларута!

Учора быў я ў гасцёх у цёткі Уладзіславы¹, якая жыве ў гасцініцы «Масква». Добра пагаманілі. Успамінае яна ўсё Янку, яго апошнія гады. Паказала мне ўсе яго апошнія карткі. Як-небудзь паедзем у крэматорый укланіцца праху вялікага нашага песняра-прарока. Крыўды ўсе свае яна расказала. Вітае Цябе. Казала, што тут у Маскве і Мядзёлка², якая адна з блізкіх і была толькі на хаўтурах. «І вачэй маіх ніхто не зачыніць» — успамінала Уладзіслава адзін з яго вершаў, прадбачлівы. Агледзеў я месца страшнае катастрофы. Цяжка проста ўявіць, як мог адбыцца такі выпадак... 28 чэрвеня будзе гадавіна, адбудзецца вечар памяці. Я пайду, калі толькі ў гэты час мы не выедзем, — цётка Уладзя запрашае. Пачаставала яна мяне чаем з смачнымі рэчамі — белым хлебам, цукрам, цукеркамі, маслам, сырам, каўбасою. Мы тут адчуваем заўсёды прагнасць да яды. Уладзя кажа, што я вельмі схуднеў. Але ўсе мы надта схуднелі... Пайшоў у працу ўжо і Кумыш³, — адшукаўся адзін цікавы варыянт, які і распрацоўваецца.

Сёння ідзе вялікі несупынны дождж. Пытаўся пра акуляры для Жэні Кац⁴, — пакуль што надзею дастаць не згубіў. Гаманіў па тэлефоне з Зін. Ф.⁵, каб адтэрмінавала нарыхтаванне пасылачкі для Н. Ф.⁶. Сёння чытаю зноў урыўкамі пра геалогію Беларусі — гэта мая вялікая радасць. Сёння прыедзе да мяне Славучок — маем на мэце ісці ў Мастоцкі тэатр. Лістоў ад Цябе даўно няма. У нядзелю будзем гаманіць па тэлефоне.

Цалую Цябе, вітаю, абыймаю. Вітанне знаёмым і гаспадарам.

Твой Гурык.

11. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

№ 67. 2 ліпеня 1943 г.

Дарагая мая Ларута!

Учора ўдзень мы праходзілі перарэгістрацыю, пайшло на гэта каля 4 гадзін. Славучок прыехаў ужо ў пачатку 7-е. Мы добра пачаставаліся: селядцом, маслам Тваім свежым, смачным, коржыкамі, мяккім хлебам, чаем. Добра падмацаваліся. Але Славік коржыкам зламаў сабе апошні пярэдні зуб. Цяпер у яго няма ўгары спераду аж 3 зубоў — зусім ён шчарбаты. А ўсё таму, што неслух ён: як зламаўся першы зуб, я так раіў яму адразу лячыць і паставіць каронкі. Дык не, не паслухаў. Вось зламаўся і другі зуб, і трэці. А ён усё адкладае і адкладае лячэнне... Але, відаць, зубы ў нашых хлопцаў наогул нямоцныя: часткова па спадчыне, а часткова праз недагляд. Вельмі непрыгожа нашаму Славучку быць шчарбатым...

На пачатак вечара мы спаткаліся. Прыйшлі, калі ўжо паэты чыталі свае вершы, прысвечаныя Купалу. Гэта была самая лепшая частка вечара. Чыталі вершы: М. Танк, П. Глебка П. Броўка, Пестрак, Астрэйка¹. Асабліва моцнае ўражанне засталася ў мяне ад Глебкі і ад яго чытання (выключная шчырасць і чыстата), і ад верша: «А ты, сіраціна, жыві»². Народ, які мае палкіх песняроў, неўміручы.

Пасылаю Табе запрашальную картку. На жаль, не было Коласа, не выступала Аляксеева, не было хору. Наогул, вечар быў арганізаваны зусім дрэнна, нядбайна. Я параўноўваю з тым, як шанавалі 100-годдзе Шаўчэнкі ў Уфе. З якім замілаваннем была ўлічана там кожная драбніца. А тут — усё было ў безладзі. Большая частка вялікай канцэртнай залы была пустая, бо запрашальныя карткі паслалі позна, супрацоўнікаў беларускіх устаноў не ўсіх запрасілі. Не было кветак ля партрэта, не было ніякага ўпрыгожвання сцэны. Кепскі партрэт. Мала было твораў паэтаў, зусім фактычна не было. Ніхто ні з украінскіх, ні з рускіх пісьменнікаў не выступаў. Канцэртная частка была зроблена няўдала, безуздымна, безуважна.[...] Зусім кароценькі быў вечар. Толькі выступленні паэтаў паказалі, што жыве і век будзе жыць Янка Купала, беларускае слова і культура, жыць будзе вечно беларускі народ. А батракі і нядбальства іх — мінуць, памруць.

Славіку спадабалася, але безуважнасць, неўрачыстасць кінуліся і яму ў вочы. Я купіў яму зборнік Купалы ў рускім перакладзе, прыгожа выданы.

Спаткаўся з Крапіваю, Лубякам, Жэбракам, Кедравым-Зіхманам, Мядзёлкай, А. Александровіч, Беркенгеймам, Самусём Каляснёвым, яго жонкай, Ахрэмчыкам³. Асабліва цёплае спатканне было ў нас з Самусём. Мы даўно-даўно з ім не бачыліся, кінуліся адзін да аднаго, тройчы пацалаваліся. Былі дужа рады. Пайду да яго ў нядзелю, паеду ў Акадэмію. Крануў мяне сваёю выключнаю ўвагаю Жэбрак. Увечары быў у Купаліхі — яна ўвесь час плача...

Атрымаў Табе ад сэрца лекі. Але пентакрыну не дастаў, цяжка яго здабыць, амаль немагчыма.

Узрушыла нас Твая піскулька ў ядзе...

Зараз разглядацца пачаў Кумыш. Баюся, каб не затрымаў ён нас яшчэ дні на 4–5 лішніх.

Цалую Цябе, лашчу. Не сумуй, не стамляйся. Хачу гэтыя дні асабліва пільна заняцца геалогіяй Беларусі.

Твой Гур'юк.

12. УСЯСЛАВУ ГАРЭЦКАМУ

23 студзеня 1944 г., № 37. Вечар.

Любы мой, дарагі мой хлопчык! Харошы мой сынуля, кволы мой Славунчык! Здрыжнічак мой маладзенькі! Некалі гэтым імем зваў я Тваю маму, бо ніколі яна не была супакоенай, на ўсе падзеі жыцця адгукалася яна несупынным дрыжэннем, трывогаю, як травінка тая, *Briza media*, здрыжнічак па-беларуску.

Кволасць, уражлівасць, неўраўнаважанасць — гэта фамільныя асаблівасці характару роду Гарэцкіх, узмоцненыя ў Табе ўплывам мамы, яе адпаведнай спадчынай.

Што ж, браце, зробіш? І дрэнная гэта рыса характару, а разам з тым і добрая — бо не дае яна ні душы, ні сэрцу магчымасці агрубець, прытупіцца. Але рысу гэту трэба ўпарадкаваць, падначаліць яе розуму, стрымлівасці. Мы, Гарэцкія, усе такія крыўдлівыя, такія ўпадлівыя, недачэпныя. Не толькі ад слова, ад непрыемных падзей, але нават

ад погляду, ад руху поўніцца наша сэрца крыўдаю, балючым успрыманнем...

Але нічога, сыне! Бацька Твой быў такім сынам. Але перамог сябе. І цвёрда стаў на ногі. Хоць да канца так і не змог я пазбавіцца крыўдлівасці нават да апошняга часу. Нічога, нічога, Славуня! Пройдзе... Навучыся толькі стрыманасці, уладанню сабою, не рабі нічога пад уплывам хвіліны, адказныя вырашэнні прымай не раней як праз 3 дні абдумвання...

Ну, а за будучыню сваю не клапаціся. Не шкадуй аб згубленым часе. Яшчэ няпозна дагнаць і перагнаць. Вось скончыцца вайна, і Ты паступіш ва ўніверсітэт або ў інстытут, убачыш усю глыбіню і веліч жыцця, гісторыі і прыроды, адшукаеш і сабе месца ў вялікім будаўніцтве. Беларусь патрабуе для сваёй будовы і аднаўлення шмат, шмат адданных ёй усім розумам і сэрцам, людзей з светлаю галавою, гарачым сэрцам і ўмельскімі рукамі. Ты будзеш адным з любых і жаданых сыноў нашае Радзімы.

А пакуль што набірайся розуму і ўмельства на кожным кроку, у кожны момант, у любых абставінах. Вучыся, наглядай жыццё, будзь удзельнікам усяго добрага, светлага.

У Табе ад прыроды столькі добрых задаткаў, столькі здольнасцяў, столькі глыбокага, маладога, яскравага пачуцця. Вер жа ў сваю моц, у сваю прыгожую будучыню — Ты варты яе.

А цяпер — беражы сябе, сваё здароўе. Не ператамляйся, не галадуй, лепей харчуйся, не застуджвайся. Вылечвай зубы. Схадзі ў паліклініку, каб зноў агледзелі Твае лёгкія, прасвятлі іх рэнтгенам. Не дай магчымасці эксудату застацца нават у маленькім куточку лёгкіх.

Звярні ўвагу на фізічную культуру, на чыстату цела, на гігіену, на развіццё мышцаў. Захаванне сваіх фізічных сіл і развіццё сілы духоўнае — Твая пераважная зараз задача. Больш чытай класікаў і менш губляй час на кіно і тэатр.

Пішы нам часцей. Цалуем Цябе ўсёю сям'ёю, галубім, лашчым, абыймаем.

Твой тата.

13. УСЯСЛАВУ ГАРЭЦКАМУ

7 траўня 1944 г., Чунжыно, № 40. Надвечар.

Дарагі мой, любы мой сынуля!

Родны мой Славуня! Вось на стала перада мною ляжаць чатыры Тваіх лісты: № 13 ад 11 красавіка, № 14 ад 13 красавіка, № 15 ад 16 красавіка і карталюшка без нумару ад 26 красавіка 1944 г. Я не адказваў на іх, пісалі Табе лісты мама і Радзік.

Я быў увесь гэты час пад цяжкім уплывам весткі аб згубе Лёні¹. Спачатку прыйшла з Кірава, ад Ганны Іванаўны Бабарэкі² тэлеграма з жудаснымі словамі: «Лёня погіб». Потым прыйшоў ліст ад пісара Лёнінай часткі з паведамленнем, што Лёня загінуў героем пад с. Косткава Шымскага раёна Ленінградскае вобласці — 17 лютага 1944 г. Праз тры тыдні прыйшоў жалобны ліст Лёлі³; яна пісала, што ёй паведамлілі афіцыйна аб згубе Лёні 18 лютага (разыходзяцца даты на 1 дзень) і пахаванні яго ў лесе, у 1 км ад в. Петрушы. Паведамленне ішло праз ваенкамат, дзе спынілі выплату па атэстаце.

Апошні ліст Лёня пісаў нам № 8 ад 13 лютага 1944 г., за 4 дні перад смерцю. І потым лістоў не стала. Лёня пагінуў у наступе, а не ў адступленні, калі паранены ён мог бы трапіць у палон. Такім чынам, апошняя надзея на памылку ў паведамленні адхіляецца. Смерць Лёні, згуба яго — гэта горкая праўда, гэта — не памылка. Ніколі больш не пабачым мы самага таленавітага прадстаўніка нашага роду. Няма Лёні і не будзе. Цела яго ў адвечным нябыце. Толькі лісты яго, вобраз яго, думкі, успаміны будуць яшчэ жыць у сэрцах яго родных, блізкіх...

Я меў ад Лёні 102 лісты. Усе яны захаваліся. Гэта — найцікавейшыя сведкі Лёнінага жыцця, выключна каштоўныя дакументы. Я перапісаў апошнія лісты Лёні і паслаў іх Лёлі. Як-небудзь перадам Лёлі ўсё 102 лісты, папрашу яе перапісаць іх дзеля мяне, а ёй застаюцца арыгіналы.

Лёня вельмі любіў жыццё. Але ён нібы прадчуваў немінучасць згубы, ён не верыў, што мы калі-небудзь убачымся, што сустрэнемся ў Багацькаўцы. Ён чакаў увесь апошні час адпраўкі на фронт, імкнуўся на перадаву. Але ён меў магчымасць застацца чарцёжнікам пры штабе — і не застаўся. Часткова — праз ідэёвыя імкненні, часткова — праз адмоў-

ныя рысы характару: ганарлівасць, індывідуалізм, нястрыманасць, неўраўнаважанасць, nelaгоднасць, страпцівасць... Як-небудзь я раскажу Табе пра фатальныя дробныя падзеі ў жыцці Лёні, якія і прывялі яго да такой хуткай згубы...

Дарагі мой сыночак! Саколiк мой любы! Лiст Твой ад 13 красавiка, Тваё вiтанне з маiм 44-годдзем надзвычайна мяне ўсцешылі, узрадавалі, узнялі. Вось самы дарагі, самы вялікі мне падарунак, надзвычайная ўзнагарода. Каб Твае пажаданні ды спраўдзіліся. Будзем у iх верыць, будзем пэўныя ў нашым шчасці. А я і сёння ўжо шчаслівы, што маю Такіх сыноў. Столькі чуласці і кваласці ў Табе, столькі палкага жадання пабудаваць разумнае, прыгожае жыццё. Я рад Табе дапамагчы, мой сыне, у ажыццяўленні Тваіх жаданняў.

Вось чаму я даў згоду на прапанову С. Я. Жук⁴ пераехаць на працу ў Маскву. Там будзем мы жыць усе разам, хоць і ў цеснаце, але разам. Ты будзеш мець хоць троху больш разумна арганізаваны быт, харчаванне, адпачынак. Адчуеш яшчэ на некаторы час ласку матчынага кута і матчынага догляду. Пераязджаць у Маскву мы будзем пад восень.

А пакуль што пачнем хутка садзіць тут бульбу і іншую гародніну. Мы пераехалі 5 траўня на новую кватэру, на Берагавую, 131 — туды, дзе раней жыла А. Ф. Якушова. Тут дужа добра, суха, светла, цёпла, дзіўны выгляд у вокны, на горы, на Чусавую. Зараз самае разводдзе, лёд ужо прайшоў...

Праз тыдні два я выеду ў Маскву, у камандзіроўку. У канцы гэтага месяца мы сустрэнемся з Табою, зноў будзем хадзіць разам у тэатр, вячэраць, сілкавацца.

Лячы больш пільна зубы, каб к майму прыезду быў Ты зусім з новымі зубамі.

Цалуем Цябе ўсёю сям'ёю, абыймаем, лашчым.

Твой тата.

14. ЯКУБУ КОЛАСУ

11 чэрвеня 1944 г., гор. Чусаваы.

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Злы лёс не пакідае сям'ю Максіма. Адзіны сын яго, Леанід, 17 лютага 1944 г. забіты на Ленінградскім фронце, каля в. Косткава Шымскага раёна. Лёня загінуў ад кулі снайпера. Пахавалі яго ў лесе, у брацкай магіле на высокім беразе ракі Шалоні. Меў ён толькі 21 год. Скончыў вайсковую школу, быў лейтэнантам. Увесь час імкнуўся Лёня на перадавыя пазіцыі, загінуў на чацвёрты дзень побыту на фронце. А да паступлення ў школу Лёня быў на фронце больш года, увесь час працаваў выведчыкам, хадзіў па тыле ворага і заставаўся нават непараненым.

Адзіная дачушка Максіма, Галя, скончыўшы Педагагічны інстытут імя Герцэна, працавала ў гор. Кіраве (былая Вятка) выкладчыцаю рускае мовы і літаратуры. У снежні мінулага года Галя была мабілізавана на працу у вызвалення раёны і накіравана ў с. Ілліно Смаленскае вобласці. Там яна працавала выкладчыкам літаратуры ва ўсіх старэйшых класах.

Галя трапіла ў цяжкія матэрыяльна-бытавыя ўмовы. Апрача 400 гр. хлеба і талеркі супу, Галя не мела нічога і нічога не магла набыць за грошы. Ад недаядання яна згубіла здароў'е, захварэла дыстрафіяй. Хворая яна і зараз.

Маці Лёні і Галі, Леаніла Вусцінаўна Чарняўская, засталася адна ў гор. Кіраве. Невялікая сям'я раскідалася, згубілася. Леаніла Вусцінаўна хавае літаратурную спадчыну Максіма.

Прашу я Вас дапамагчы Максімавай сям'і ў наступным. Па-першае, зрабіць праз НК Асветы БССР афіцыйны выклік-перавод Галіне Максімаўне з Іллінскае сярэдняе школы на Смаленшчыне ў гор. Мсціслаў, БССР. Мсціслаўскі райана ўжо пасылаў выклік, але станоўчага выніку гэта не дало. Мусіць, трэба выклік пасылаць праз Смаленскі аблана.

Па-другое, такі ж выклік-перавод паслаць Леаніле Вусцінаўне Чарняўскай, адрас яе: «Гор. Киров, областной, ул. Свободы, 109, кв.2». Леаніла Вусцінаўна працуе ў дзіцячым садзе выхаваўцам, у той жа галіне яна хацела б працаваць і ў гор. Мсціславе.

А Галіна Максімаўна магла б выкладаць беларускую мову і літаратуру.

Калі б маці і дачка працавалі ў адным горадзе, недалёка ад в. Малой Багацькаўкі, дзе радзіўся Максім і дзе жывуць яшчэ нашыя родныя (бацька 92 год, брат Парфір з сям'ёю), ім лягчэй было б маральна, і паціхеньку яны ачунялі б ад вялікае, незваротнае згубы.

І трэцяя справа — гэта аб літаратурнай спадчыне Максіма. Калі яна мае каштоўнасць, яе можна было б перадаць у Інстытут літаратуры Беларускае акадэміі навук. Калі ж пытанне аб літаратурнай спадчыне Максіма рана яшчэ ставіць, а нават і кранаць, — хай яно так і будзе...

Я па-ранейшаму працую на Урале, на геалагічных вышуканнях дзеля будаўніцтва гідрэлектрычных станцый. Чуў, што першае хадайніцтва аб звароце мяне на працу ў Акадэмію навук не мела поспеху. Засмучоны я вельмі незадачай. Трэба больш моцнае і настойлівае хадайніцтва.

Адрас мой: «Гор. Чусовой Молотовской обл., пос. Чунжино, Береговая, 131».

Буду ад усяго сэрца ўдзячны за клопат аб сям'і Максіма.
З глыбокай пашанай і вітаннем

Г. Г.

15. ЯКУБУ КОЛАСУ

20 ліпеня 1944 г., Чусавы.

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Вельмі ўсцешыў мяне Ваш ліст ад 11 ліпеня (дзень вызвалення Менска), які я адержаў, звярнуўшыся з геалагічнае падарожы па рацэ Чусавой. Шчырае, шчырае Вам дзякуй. Галя зараз у маці, у Кіраве, — я паведаміў Лёлю і Галю пра Ваш ласкавы клопат.

Радуюся блізкаму поўнаму вызваленню змучанае Беларусі ад гітлерскае паганае зграі. Хвала вызваліцелям!

Наша ўстанова робіць захады к майму пераезду у Маскву, хоць мне зручней было б ехаць з Урала адразу на Беларусь.

Няхай лепшае хутчэй Ваша рука, хай яна піша песні гняўлівасці, аднаўлення, росквіту, адвечнай Новай Зямлі,

непаўторнай ласкавасці, прытульнасці нашай Радзімы. Няхай шчасце сцелецца на Вашых пуцявінах.

Вітаю Вашу сям'ю.

Гаўрыла.

16. УСЯСЛАВУ ГАРЭЦКАМУ

*18 жніўня 1944 г., Створ Шырокаўскай
гідрастанцыі, № 51. Ранне.*

Дарагі мой Славунька! Любы мой сынуля!

Я ўсё ў дарозе. Прыехаў вось цяпер на Шырокаўскае будаўніцтва. Учора быў тут, прабуду сёння, а ўвечары паеду ў Кізел і назад у Чусавы. Там буду чакаць прыезду нашых дарагіх вандроўнікаў з Вавожа: яны павінны звярнуцца 25 жніўня. Але могуць яны прыехаць і раней — паміж 20 і 25 жніўня, дык я хачу нікуды не выязджаць цэлы тыдзень, каб іх толькі сустрэць. Пасяджу спакойна ў нашым Чунжыне, якое стала нам часовай аседласцю.

Заўтра звярнуся я дахаты гадзін у 12, будзе выхадны дзень. Адпачыну я троху, пасплю, напішу ўсім сваім родным і знаёмым лісты, упарадкую кніжкі і гаспадарку, пачытаю. А увечары, а 7-й гадзіне, пайду вартаваць гарод. І буду я на варце ўсю ноч, аж да 7 гадзін раніцы. Гароды усіх нашых супрацоўнікаў знаходзяцца ў адным месцы, на гары. Вартуюць іх жанчыны — нямкіні, але начою яны звычайна спяць, а часам і самі падкопваюць бульбу. Каб спыніць іхную нядбайнасць і дробныя злачынствы, мы зрабілі грамадскі кантроль і самі вартуем, прыкладна праз 7–10 дзён. Мама таксама мусіць вартаваць 27 жніўня — ну, за яе адвартуем мы — я і Радзік. Добра б і Табе было праседзець з намі ночку ля вогнішча, пагаманіць, падумаць над жыццём, над віхурам падзей, папачы бульбачку або зварыць кацялочак, пахавацца ў шалашы ад дажджу. Някепска было б прагаманіць так ночку... Калі-небудзь будзем мы зноў на Беларусі, паедзем з Табою і Радзікам вандраваць па нашай роднай краіне, будзем падарожнічаць па вялікіх пушчах, заначуем дзе-небудзь у густым лесе, а раніцою будзем заўзята шукаць баравікі, а раннем сонечным наглядаць будзем надзвычайнае харавство арэшніку на пасеках, будзем збіраць арахі-лузганцы...

З усяго майго жыцця з найвялікшай прыемнасцю ўспамінаю я дні, калі пасвіў я коні на пасецы, калі асенню раніцою хадзіў я па арэшніку, наглядаў чароўнае харавство арэховых кустоў, шукаў арахі, збіраў лузганцы, бачыў, як даспелым дажджом сыплюцца яны на зямельку. Вось гэта, любы мой сынуля, і было сапраўднае шчасце, залатое, непаўторнае...

І як жа мне хочацца разам з Вамі, маімі хлапчанятамі, пахадзіць зноў па вольнай беларускай зямлі, па яе лясках, сенажацях, палёх...

Не стамляйся, любы мой Славучок, на працы, не скарачай гадзіны адпачынку, не скарыстоўвай іх на іншыя патрэбы, не шкадуй грошы на харчаванне. Клопат аб Тваім фізічным здароў'і, яшчэ досыць слабым, — Твой першы абавязак. Пішы, ці прыслаць Табе грошы, не саромся.

Бывай, дарагі мой, любы мой сыне!

Твой тата.

17. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

12 лютага 1945 г., Масква, № 25. Дзень.

Дарагія мае, любыя Ларута і Радзімка!

Сёння едзе ў Чкалаўск Хамрач¹. Дык я вырашыў паслаць з ім гэтую пісульку. У нядзелю і я выеду дахаты.

Гэты тыдзень будзе ў мяне самым напружаным і трэба ўсё канчаць — і Чкалаўск, і Поньш, і Уфу, і дысертацыю, і выпісы з прачытанага. Галоўнае — абарона дысертацыі. Адбудзецца яна ў пятніцу, 16 лютага, а 2-й гадзіне дня. У сераду буду рабіць папярэдні даклад на тую ж тэму ў Адзеле чацвярцічнай геалогіі Акэміі навук. Гэта будзе «генеральная рэпетыцыя», як кажа Громаў². Ілюстрацыйны матэрыял у мяне ўжо падрыхтаваны, план даклада таксама. Але ўсякія бываюць неспадзяванкі.

Учора сын быў на канцэрце ў Калоннай зале Дома саюзаў, канцэрт гэты Вы слухалі па радыё. А я хадзіў да беларусаў у госці, у гасцініцу «Якар». Там бачыў і Якуба Коласа (ён толькі раніцою прыехаў з Менска), яго сына Данілу³, Алесю, Канстанцыю Буйло, Маўра⁴, Насту Дзятлоўскую, Аўгена Хлябцэвіча⁵. Ад усіх засылаю Табе вітанне. К. Буйло запра-

шае да яе заехаць, калі Ты будзеш у Маскве. Жонка Коласа моцна хварэе. Сам ён стомлены. Спаткаў мяне вельмі ласкава, па-сяброўску. Хацеў зрабіць мне сустрэчу з Панамарэнкам⁶. Намераў перацягнуць мяне ў АН ён не пакідае. Хораша мы пагаманілі. Шмат было ўспамінаў пра Я. Купалу, пра першыя спатканні і апошнія спатканні з ім Коласа. Было ласкава, ціха. Але сумна. Мне было радасна і прыемна, што мяне не забылі, чакаюць. І страшна, што перабольшваюць маю моц і магчымасці. Як не хапае нам людзей.

Прыехаў Б. П. Ферынгер⁷, дык сёння я ўвесь час заняты Понышам. Заўтра яго скончу.

У Менску ўсё так неўпарадкавана, што раней восені мы туды не трапім. Дык ці не варта ўжо зараз прывозіць ва-вожцаў? На Волзе мы прабудзем, здаецца мне, яшчэ значны час.

Цалую Вас, абыймаю, вітаю. Рыхтуйцеся да падарожжа ў Маскву, каб 25–26 лютага ўжо выехаць.

Вітанне знаёмым.

Ваш Гур'юк.

18. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

6 сакавіка 1945 г., ст. Кіраў, № 2. Вечар.

Дарагая мая, родная Ларута! Пралесачка мая дрыжучая! Зелянёк мой кволы!

Усё ўва мне плача. Смуткам агорнута маё растопленае сэрца. Жалоба агарнула ўсю істоту. Рэквіём мінуламу спяваюць тысячы арганаў.

Пройшлае паўстала жывым сягоння...

Я прачытаў 4 сшыткі Максімавае «Камароўскае хронікі». У чацвёртым сшытку — кругабег Ганулькінае згубы. Я чытаў паўдня ўчора і цэлы дзень сёння. Ніколі такімі жывымі не былі ўспаміны.

Я плакаў. Слёзы цяклі, як тады, у 1922 годзе. Ганулька мая, сястрычка-мучаніца, кветачка растаптаная. Дух баліць, цела млее, галаву цісне. Непапраўнае, незваротнае, самае дарагое...

І сталі магілкі ў рад, Ганулька, мама, Іван, Максім, Лёня, Валодзька... Як стаіўся дух. Колькі могілак блізкіх. Ні

прымірэння, ні апраўдання. Нібы я — пачынальнік гэтага хаўтурнага ходу. Як Каін той. О гора, гора! Не кранай нас у маладыя гады, дай нам замацавацца, не рань нас болькамі на ўсё жыццё.

Моцна заснуў быў я, моцна-моцна. Сон ратаваў мяне, даваў адпачынак змучанай душы.

Усё пражытае нанова прабегла. Балючае, салодкае. Не паправіш, не звернеш...

Такое і ёсць жыццё. Хвала Табе, вялікі рух, адвечная хада, зменлівасць. Хвала Табе, благодатная радасць, рэдкі наш госць, хвала вам, вялікія слёзы і распач, і гора без канца... Вы аднолькава дарагія, спадарожнікі мае, вы — сведкі жыцця.

Цяжка мне стала, галава цёмная-цёмная. Хоць трэшчу б адпачынку, свету, радасці.

І вось паўстае постаць майго мудрага, майго любага Максіма, пакутніка нашага вялікага. «Найвялікшыя карысныя выкапні — твая жыццярадасць, твая працаздольнасць, твой творчы энтузіязм», — кажа ён. Слухаю яго, слухаю... І лягчэй мне, пабітаму, пакрыўджанаму, недараванаму...

Боль суцішаецца, загойваецца, але не праходзіць...

Нямнога жыць засталося. А працы так шмат, шмат. Застаецца няздзейсненым самае важнае.

Дык будзем жа жыць, ісці да канца смела, бадзёра, любіць жыццё ўва ўсіх яго праявах, змагацца, тварыць. Будзем памятаць, што мы робім справу за сябе, «і за тых, што не ўстануць з нябыту».

Супакойся ж, маё сэрца, супакойся. Бадзёра пойдзем насустрэч вялікаму «заўтра», прыемем і радасць і гора...

Цалую Цябе і хлопчыкаў нашых харошых, любых. Будзь бадзёрай, моцнай духам.

Твой Гурык.

19. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*16 чэрвеня 1946 г., Масква,
Гідрапраект, № 6. Надвечар.*

Дарагая мая Ларута!

На цэнтральным тэлеграфіе мы развіталіся з сынам. Ён паехаў дахаты, каб паспаць (сын стамляецца хутка ў дру-

гой палове дня, калі пячэ сонца), а я паехаў да Кацярыны Паўлаўны Пешкавай¹. Сустрэла яна мяне гасцінна. Кніжкі Горкага не даюцца для карыстання. Але яна запісала, што мне трэба, і абяцала дапамагчы адшуканню беларускіх кніжак, на якіх ёсць адзнакі Горкага (здаецца ёй, што ёсць). 20 лютага прасіла ёй пазваніць. Шмат цікавага казалася пра Адама Багдановіча; гэта — бацька Максіма Б., сапраўдны друг Максіма Горкага, якога М.Г. надта любіў і захапляўся яго талентам. М. Г. нават і сасватаў сябру А. П. за Адама Ягоравіча, а сама К. П. не хацела, каб сястра ішла за Багдановіча; сястра яе памерла ад родаў і гэта аддаліла іх троху. Багд-ч выключна здольны быў, ён напісаў вялікі дослед пра паходжанне моваў, ухвалены Марам і Горкім. Горкі сапраўды любіў беларускі фальклор, асабліва беларускія ўяўленні [пра] чарцей (увесь раздзел, а не толькі 128–139 старонкі)...

Абыймаю, цалую.

Твой Гурык.

20. ЯКУБУ КОЛАСУ

8 ліпеня 1946 г.

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Ад усяго сэрца вітаем Вас з узнагародаю Сталінскай прэміяй. Радуемся за Вас, ганарымся Вамі.

Жадаем Вам доўгага, доўгага жыцця на шчасце беларускага народа і на росквіт беларускае савецкае культуры.

Надоечы, як быў у Маскве, склаў артыкул «Цікаваць Максіма Горкага да беларускага фальклору» (пераслаў яго Алесі). Працуючы, я ўбачыў, як шчыра і гарача любіў Максім Горкі Вашу паэзію за яе сапраўдную народнасць.

Такою ж блізкай і зразумелай народу заставалася Ваша паэзія праз увесь час.

Няхай жа яшчэ доўгія гады гучыць сонечнае Коласава слова, выяўленне душы народа, яго неўміручасці, заклік да шчасця, да радасці, да прыгожай будучыні.

Словы Вашы саграваюць і душы тых, хто далёка ад Радзімы.

Гаўрыла, Ларыса.

21. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

27 студзеня 1947 г., вечар, 11 1/2 г., № 6.

Дарагая мая, родная Ларута!

Вось яшчэ адзін дзень прамільгнуў. Учора я такі не рас-тапіў печ. Было ў хаце досыць холадна, але ўкрытаму мне было цёпла. Радые ў хаце няма, гадзінніка няма. Прачнуўся я, мусіць, а палове дзесятае. Хутчэй сабраўся, печ не паліў, чай не варыў, нічога не еў, толькі ўзяў з сабою лусту хлеба і кавалак брынзы ды хутчэй і пабег на працу. Бо мы ўмовіліся, што ўжо аб 11-й г. будзем у начальства па пытанні аб споўні. Я не спазніўся. Яшчэ паспеў перад паседжаннем пагаманіць з І. С. Рагозіным¹, які не прызнае ні старажытнага ні маладога споўня.

Паседжанне было, як і трэба было спадзявацца, напружаным і гострым. Але ўсё абышлося. Маладыя спаўзнёвыя рухі і пасоўванні прызналі і прапанавалі выправіць адпаведныя мерапрыемствы, каб не пагоршыць устойлівасць схілу. Тут ужо будзе галоўная роля за геатэхнічным разлікам.

Напружанае паседжанне цягнулася аж да 5-ці г. вечара, яно нас дужа стаміла. А я йшчэ і не еў зрання.

Перад паседжаннем я выпісаў другі кубаметр дроў. Штудэк аднёсся ўважліва, даў дазвол на набыццё дроў, даў дазвол сектару геалогіі перавезці мне дровы на машыне сектара. Дровы выдаюць на станцыі Сходня толькі ў аўторак і ў пятніцу. Часта загадчыка склада не бывае. Грузіць і атрымліваць дровы трэба самому. Дровы старыя, тоўстыя, трохметровыя. Адно бярвяно трэба падымаць тром чалавекам. За дапамогу ў пагрузцы плоцяць па 30 руб. з куба. За перавоз машынаю таксама трэба плаціць па 23 рублі за гадзіну. Адным словам, гэтыя дровы будуць даражэй, чым іх проста набываць такім шляхам, як рабілі хлопчыкі. Заўтра па дровы нельга ехаць, бо няма машыны, паеду ў пятніцу. А якое цяжкае афармленне. Складаная дравяная эпапея...

Пасля паседжання пайшоў я ў кафэ марфлоту. Быў вельмі галодны. Узяў сабе суп пшонны малочны за 6 руб., дзве катлеты-біточкі за 10 рублёў, шклянку салодкае кавы з малаком за 3 рублі, піражок за 3 руб. і 200 гр. белага хлеба за 2 р.80 к. Увесь абед каштаваў 24 р. 80 к. З абедам я з'еў і сваю лусту хлеба, каля 300 грамаў, з брынзаю. Пачуў, што троху

сыт і паспяшаўся ў Ленінскую бібліятэку. Там у навуковую чытальную залу стаяла чарга, бо ўсе месцы былі заняты — якая непрыемная чарга ў такой установе. Я пайшоў займацца ў залу бібліяграфіі. Там і прастора і ціха, цёпла, прытульна. Якое багацце тут розных даведнікаў — рускіх, савецкіх і чужаземных! Поўны камплект тут брытанскае энцыклапедыі і інш. Асобны раздзел ёсць амерыканскіх выданняў — яны ўсе ў строчкатых яскравых вокладках, як рэклама нейкая: гэтыя кніжкі, нібы гандляры ў храме навукі, гэта пляма буржуазнае культуры, нібы нафарбаваныя прастыгуткі — гэтыя кнігі.

Займаўся я зноў геалогіяй Беларусі у выданнях Акадэміі навук [на працягу] 219 год. Проста задзіўляе выключная нявывучанасць Беларусі! Страшная, мізэрная, асабліва ў параўнанні з рэспублікамі ўсходнімі — Казахстанам, Узбекістанам, Туркменіяй і г.д.

Зрабіў выпіскі ўсіх выданняў у асобны сшытак пад назвай «Геалагічная будова Беларусі». Неяк мне стала асабліва відавочна, што асноўнае маё прызначэнне зараз — абагуліць усе набытыя за 1803–1948 гг. (за 145 гадоў) веды аб геалогіі Беларусі. Больш адкладаць нельга. А таму, мусіць, ні да каго я не пайду, буду ўвесь час хадзіць у Ленінку ў свой кароткі побыт у Маскве.

Да 11 гадзін вечара час праляцеў зусім непрыкметна. Лепшыя і найбольш карысныя за сённяшні дзень 3 1/2 гадзіны прайшлі ў мяне ў Ленінцы. Люблю я гэту бібліятэку, якая адыграла і адыгрывае такую выключную ролю ў культурным развіцці.

Без чвэрткі 12 быў я ўжо зноў у сваёй халоднай хаце. Сёння замерзла вада там, дзе яна была наліта тонкім слоём. А дзе было вады шмат, там яна не замерзла. І бульба яшчэ не памерзла.

Сёння я вырашыў спаліць палову нарыхтаваных дроў. З дапамогаю трэсак і газы распаліў печ. Запаліў керагаз, чай ужо зварыўся, грэецца рыбна-бульбяны суп. Дружна гараць бярозавыя дровы, але цяпло збіраецца ледзь-ледзь ля самае печкі. А ў іншых кутках хаты холад вялікі. Я сяджу за сталом у кажушку, у шапку...

Неяк хочацца больш гаманіць з Табою, Ларуга, каб рас-тапіць у гамонцы холад і непрытульнасць бытавых абставін. Хачу, як прыедзе Славiк, набыць яшчэ 1 м³ дроў на рынку — каб хлопцы мелі запас у 3–3 1/2 м³ і палілі б два разы

на дзень. Бо толькі ў цяпле можна нармальна займацца. Я й так дзіўлюся гераічнай мужнасці нашых хлопцаў. Кармі іх, Ларута, лепш, набывай харчаванне ім у дарогу, каб яны тут не галадалі, нашы птушаняты.

Грошы ў Маскве выдаткуюцца, як вада, як яе ні стрымлівай. Я імкнуўся на ўсім эканоміць, а вось паглядзі, якую гару грошай я звыдаткаваў: 202 р. 40 к.

Ну, печка мая прагарэла, усё падагрэлася, у хаце цяплей стала, ліст трэба канчаць.

Усіх Вас цалую, абыймаю, вітаю. Прагну стварыць Радзімку ўмовы абсалютнага, поўнага адпачынку. Чакаю Тваіх размеркаванняў, як выдаткаваць прэмію.

Твой Гурык.

22. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

30 студзеня 1947 г., № 8.

Родная мая Ларута!

Учора не паспеў напісаць Табе чарговы ліст. Удзень быў разгляд нашых матэрыялаў у К. А. Міхайлава¹. К. А. хоча размясціць пабудовы на правым беразе, або каля шчыліны 155, або каля шчыліны 316. Праз два дні будзе канчатковы разгляд. К.А. распрацоўвае два варыянты — на выспах і на правым беразе.

Учора быў я ў Г. А. Русо² — аб усіх яму караценька расказаў. А потым складаў кароценькую запіску пра споўзень — напісаў 8 старонак.

Увечары хадзіў наведваць цёцю Уладзю. Там было шмат людзей: Канстанцыя, артыст К. Саннікаў³, пісьменнік М. Зінгер, Даніла Міцкевіч, дзве старэнькія жанчыны Ждановічы (маці 76 год, дачцэ пад 50), нейкая маладая дзяўчына і яшчэ розныя госці з'яўляліся і знікалі. Даўно я не бачыў такой калаверці людзей — гэта вельмі стамляе.

Цёця Уладзя робіць страшное ўражанне. Стала тоўстай, агрубелай, старою, на руках з'явіліся старым людзям уласцівыя зморшчынкі і складкі. Нібы зусім другая жанчына.

І такая яна стомленая, распачлівая, неўрастэнічная, на ўвесь свет пакрыўджаная.

І гэтая манера багатае цёці частаваць бедных гасцей, раздаваць бутэрброды, мандарынкi, цукеркі, паіць гарэлкай, даліваць, адліваць... Так непрыемна было наглядаць усё гэта. Я хацеў есці, але не мог ні да чаго дакрануцца.

І толькі дабрата ранейшае Купаліхі, фанатычнае адчуванне адказнасці за Купалаўскую памяць, яе мучанні і распач перамаглі ўсё непрыемнае.

Цёця Уладзя дала мне плакат памяці Купалы, дзве кніжачкі, прысвечаныя яго памяці, фотакартку. Дзякавала за артыкул, казала, што выдрукуюць яго к пятым угодкам. Дала мне прачытаць верш М. Рыльскага⁴ — вельмі чулы і прыгожы, дзе ён раўнуе Купалу з Шаўчэнкам, адзначае, як граніў Купала беларускае слова, як застаецца ён на вякі вобразам крылатай Беларусі. Чытаў успаміны М. Зінгера, А. Караваевай⁵.

М. Зінгер расказаў сваё апавяданне, выдрукаванае ў «Аганьку» — «Матрос 13 год ня быў дома», вельмі слаўнае, хвалюючае кантрастамі людскіх пачуццяў.

Даніла перадаў нам вітанне бацькі, казаў, што ён не забывае нас і ўспамінае добрым словам. Працаваць у АН выклікаюць Жэбрака¹⁰. Але наогул стан Акадэміі кепскі — і з будаўніцтвам, і з абсталяваннем, і з людзьмі, і з друкам. Сумна было ўсё гэта слухаць.

Але надзвычайна, больш за ўсё ўчорашнім вечарам узрадавала мяне паведамленне аб напружаным прамысловым будаўніцтве ў Менску, аб шпаркім павелічэнні яго насельніцтва, пік якога дасягне ў 1950 г. 600 тысяч чалавек. Якая радасць. Ажыццяўляецца маё даўняе летуценне: ствараецца індустрыяльны асяродак Беларусі, ствараецца сапраўдная сталіца. Гэта будзе мець выключнае значэнне для росквіту беларускае культуры.

Праводзіў Канстанцыю дахаты. Шмат гаманілі па дарозе. Канстанцыя на творчым уздыме — гэта яе паратунак, як паэта.

І вось звярнуўся я да свае халоднае хаты. Сапсаваў я гаспадынін замок ад уваходных дзвярэй, не лезе ключ. В. Ф. абяцала прапаліць наш пакойчык, але нічога не зрабіла. І нават вядро з вадою забрала, бо калонка сапсавалася, і яна носіць сабе вяду адкульсьці здалёку...

Мне так часам хочацца есці. І я ўсё раўную, як там будуць жыць далей нашы хлопчыкі...

Так і не задалося мне скончыць Табе ліст, дарагая Ларута, за ўсякімі справамі (зноў былі ў Русо, зноў бясконца сядзелі над Вышгародскім матэрыялам).

Надвечар прыйшоў Славучок, прынёс лісты. Я вельмі рад яму. Зараз ужо 8 г. вечара — паеду дахаты (там зноў не палена), пагамонім з сынам, заўтра дровы прывязем...

Дзякуй Табе за харошы, ласкавы ліст.

Бывай, мая харошая, дарагая.

Твой Гурьк.

23. ЯКУБУ КОЛАСУ

*22 кастрычніка 1947 г.,
станіца Раманайская-на-Доне
Растойскай вобл.*

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Ад сэрца вітаем Вас з Новым Годам Вашага жыцця і шчыра жадаем здароўя, радаснага, спакойнага шляху і творчай працы. Хай доўгія, доўгія гады яшчэ не пакідае наш народ радасць чуць Вашае цудоўнае слова, дзіўныя песні.

Мы шлем Вам сваю вялікую падзяку за тую радасць, адпачын і насалоду, якія мы кожны раз маем, як бярэм кніжку твораў нашага люблага Коласа.

Лёс закінуў зараз нас у зусім глухое месца на Доне, дзе праводзім вышуканні па вялікім стэпавым раёне. Растоў-на-Доне ад нас у 260 км, чыгунка таксама далёка. З невыказнай прагнасцю тут, далёка ад мілай бацькаўшчыны, чытаем кожнае слова на роднай мове, аб родным краі, аб нашым народзе.

Вашыя кніжкі асабліва кранаюць і сэрца і душу: з такім заміланнем і праўдзівасцю Вы апісваеце характэрнае беларускае прыроды, так глыбока ставіцеся да ўсіх праяў жыцця, раскрываеце поўна беларуса з яго розумам, працавітасцю, пяшчотнасцю, гумарам.

Гэтымі днямі мы зноў чыталі Вашыя вершы, «Дрыгву», і хочацца яшчэ і яшчэ раз дзякаваць Вам за іх.

Бывайце здаровы, дарагі Кастусь Міхайлавіч, і шчаслівы.

Ларыса і Гайрыла.

Ст. Романовская-на-Дону
Ростовской обл. До востребования.

24. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

15 красавіка 1951 г., вечар, 8 ¹/₄, № 11.

Дарагая мая, родная, любая Ларута!

Твой ліст ад 7 красавіка 1951 г. такі харошы, непасрэдна, поўны глыбокага, шырокага пачуцця і трывогі, ласкі, адданасці, самаахвярнасці, — ліст ад жанчыны з вялікай душою і сэрцам.

Дзякуй Табе за яго, мой светлы спадарожнік, дзякуй. Толькі ў нечым Ты памыляешся. І вось у чым.

Перш-наперш я зусім не стомлены і не хворы. Палявая праца сапраўды аднаўляе мае сілы, замяняе мне адпачынак, прыносіць радасць надзвычайную, дае мне насалоду і шчасце. Гэта — мая стыхія, маё паветра, маё жыццё.

Таму я імкнуся як мага больш быць у полі, бачыць, наглядаць, успрымаць прыроду без пасрэднікаў, самому, не праз кнігі, а праз уласнае ўспрыманне, свае вочы і рукі. Шукаць, звязваць асобныя факты і назіранні ў суцэльнасць, як мага больш і ўважней бачыць.

Таму мне не патрэбен ніякі адпачынак, каб толькі больш было палявой і незалежнай працы.

Але палявая праца павінна быць арганізаванай. Я згаджаюся з Табою, што легкадумнага выдаткавання сваіх сіл і часу нельга дапушчаць. Канешне, у маім здароўі ёсць некаторыя старыя хібы: слабаватае сэрца, застуджванне, лёгкая стамляемасць. Таму я павінен менш хадзіць, больш ездзіць, больш адпачываць у час працы, рабіць перапынкі, не напружваць арганізм звыш меры, не спяшацца, не дапушчаць пацення, стомленасці. Трэба браць з сабою ў поле харчаванне і наогул харчавацца як мага лепш. Вось што мне трэба. Не такое вялікае ўсё гэта, але вельмі патрэбнае, што дапаможа мне быць вартым палявым працаўніком яшчэ год 10–15.

Урачыста абяцаю Табе, мой любы друг, рабіць усё так, як напісаў: больш я не буду стамляцца ў полі, мая уважлівасць, цікавасць не будуць суцішацца, спадаць, а наадварот.

У адпачынак жа сапраўдны пайду пад восень разам з Табою: паедзем на Беларусь, у Багацькаўку.

Ліст да Н. С. П-ва¹ быў сапраўды апошняй спробай, і напісаны ён ад шчырага сэрца. Калі тым самым я даў сам сабе адмаўленне (а гэта, можа, і так) — значыцца, так і

трэба. Значыць, я не даспеў, не памудрэў, не змяніўся, не ўгадаваўся, каб быць вартым звароту. Калі ўсё так, як Табе здалося, лепш быць далёка. Пустэльня Ханаанская — гэта прыгожы вобраз, і толькі.

Апошняя спроба зроблена — і цяпер я супакоіўся. Хай будзе ўсё так, як здарыцца. Скараюся, маўчу. Наступае трэці кругабег майго жыцця. Першы быў — Беларусь. Другі — падрыхтоўка да звароту на Беларусь. Трэці — мая бацькаўшчына там, дзе я працую, ствараю. На Беларусі — толькі б памерці...

Але я не здаюся і не складаю крылі. Ад Беларусі я ішоў да агульнага. Цяпер — я ад агульнага прыйду да Цябе, мая Радзіма светлая. Я буду працаваць на ўсю сілу, як мага лепш, каб быць найбольш карысным, каб больш разумець, даследваць, вывучаць. Я нараджаюся ў трэці раз, хоць я ўжо амаль «дзедушка» (мяне зноў назвала так адна жанчына ў Данбасе).

Дык не крыўдуй і не асуджай Ты мяне, Ларута: я не мог не напісаць той ліст. Канешне, можна было напісаць лепш, але сутнасць застаецца тая самая.

Гэта ж ліст пра самае галоўнае, самае важнае, вялікае для мяне. Гэта — мяжа, гэта — пачатак трэцяга кругабегу. Ніхай будзе так... Балюча гэта адчуваць, што Ты *там*, на Беларусі, непатрэбны. Скараюся, маўчу, ціха плачу, ціха, ціха... Вось пагляджу крыху на скрыжаванні дарог, падзіўлюся ў бок роднага кутка і пабрыду ў бок супрацьлеглы...

Цвярдзей жа стой на новай дарозе! Больш трываласці — даўгі яшчэ шлях. Дзівіся на характасто жыцця, прыроды, — яны разліты скрозь, скрозь. Пачынаецца трэці кругабег — самы цяжкі...

Што ж будзе грэць мяне ў сцюжныя дні? Не толькі ўспаміны пра светлыя дні і светлых спадарожнікаў, не толькі. Разуменне, веды, навука, дзейнасць, шуканне, знаходжанне, нагляданне прыгожага... Прыгаство ў прыродзе і ў жыцці, у самім чалавеку...

Цалую, абыймаю.

Твой Гурык.

25. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

21 чэрвеня 1951 г., Кіеў. Надвечар. № 52.

Дарагая мая, любая Ларута!

Падыходзіць канец нашаму вандраванню па Украіне — праз некалькі гадзін выязджаем у Маскву.

Яшчэ раз зайшоў сёння на галоўны паштаміт і на цэнтральны тэлеграф — даведацца, ці не было чаго ад Цябе. На жаль, не было нічога. Шкада, шкада — пачакаю да Масквы.

Сённяшні дзень зрабіўся для мяне днём наведвання музеяў. Быў у музеі Шаўчэнкі, у музеі рускага мастацтва, заходняга мастацтва, гістарычным музеі, у Сафійскім саборы, ва Уладзімірскім саборы і ў Андрэеўскім саборы.

Музей Шаўчэнкі велізарны, багаты, нават, мне здаецца, трошку перагружаны. Такого моцнага ўражання, як музей Лермантава зрабіў на нас, не засталася.

Музей рускага мастацтва вельмі добры. Тут ёсць добрыя рэчы Васняцова, Верашчагіна, Рэпіна, Шышкіна, Кіпрэнскага, Баравікоўскага, Урубеля, Айвазоўскага, Левітана і інш.

У музеі заходняга мастацтва мала экспанатаў, ёсць творы егіпцянаў, грэкаў, італьянцаў, гішпанцаў, французцаў. Асабліва ўразіла мяне галава егіпцянка, зробленая 4 тысячы год назад з граніту. Жанчына — як жывесенькая, з таямнічай усмешкай і сумным складам вуснаў. Захаванасць выключная — я быў зачараваны.

У гістарычным музеі — выхадны дзень, і мне задалося агледзець толькі адзін першабытнай грамады. Вось дзе багацце — у палеаліце Пушкарэй і Мезіну¹, ў гіганталітах, у неаліце. Можна было б тут як мае быць падвучыцца.

Музей украінскага мастацтва таксама велічэзны, але часова зачынены ў звязку з дэкадай украінскай культуры ў Маскве. Толькі й бачыў каменных баб пры ўваходзе.

Уладзімірскі сабор здзівіў мяне найўнашчю святых малюнкаў і іх прымітывізмам, малой мастацкасцю, на мой погляд.

Сафійскі сабор здзіўляе велічнасцю старажытнага, строгага і вялікім уплывам грэкаў на стараславянскую культуру, асабліва ў пісьменнасці, ў напісанні, у малярстве. Просты народ нічога не мог зразумець з напісанага, яго глушылі ўсім незразумелым, каб вялікасць бога была яшчэ большай.

Будаўнічая культура таго часу была вельмі высокая — аж дзіва. Бачыў саркафаг Яраслава Мудрага, яго скульптурны партрэт (зрабіў М. М. Герасімаў), Радзівілаўскі летапіс, цікавыя абразкі архітэктуры Старой Беларусі (царква ў Супраслі, Полацку, Мірскі замак і інш.).

Выключны па прыгаству Андрэеўскі сабор, пабудаваны ў 1767 г. ахітэктарам Растрэлі: гэта шэдэўр архітэктуры, упрыгожанне Кіева. Ад сабора — захапляючы малюнак Падола, Дняпра, поймы...

Нагледзеўся досыць, зараз па абедзе адпачываю (аж ногі гараць), а прыблізна а 8-й ужо паедзем на вакзал. Вельмі хочацца праехаць цягніком, надыхацца бальзамічным паветрам паўночнай Украіны, Беларусі, Заходняй Расіі.

Ну, вось ужо віднее канец падарожжа. Я вельмі рад, што хутка прыеду да Вас, пасяджу, пагаманю, адпачну. Мо і з квартэрай канчаткова ўсё высветліцца — я спадзяюся на добрае.

Якая бязмежная веліч прыроды, гісторыі, жыцця — аж галава круціцца, нібы зірнуў у бездань. Наша існаванне — малюсенькая дробачка ў гістарычнай вадаверці — тым больш трэба цаніць яго.

Цалую, вітаю Вас усіх. Як Тваё здароўе, Ларутанька? Беражыся ўсяго паганага, не хвалойся, рабі гімнастыку, гуляй, не пячыся надта на сонейку. Вельмі-вельмі хачу Цябе пабачыць, адчуць, нагаманіцца.

Лашчу Цябе, тулю, галублю, будзь радасна, мая Зараначка.

Твой Гурьк.

26. ІРЫНЕ ПАКРОЎСКАЙ¹

7 сентября 1953 г., гор. Елабуга.

Дорогая Ирина Митрофановна!

Сердечное Вам спасибо за письмо от 29 августа 1953 г. Я рад Вашему письму, его содержанию, тону, теплоте.

Нет, я не забываю своих друзей, дорожу ими. Но с годами, с осенним периодом в жизни, человек становится как-то сдержаннее, уходит в себя, стремится к одиночеству, сосредоточению, замкнутости, особенно мужчина. Женщина в таком периоде, наоборот, боится одиночества. У мужчины тот же период наступает значительно позднее, годам к 60; и

мужчина тогда еще больше боится одиночества, он цепляется за малейшую привязанность.

А вот когда осенний период только начинается, мужчина как бы на перепутье, в большом раздумье. Тело уже на пороге старости, ум сознает это, а душа, сердце протестуют, не соглашаются, не верят. Сознание и чувства человека раздваиваются; грусть и беспричинная обидчивость, мнительность, настороженность, недоверие овладевают человеком. В это время легко теряют самых близких друзей, даже любимых — вернее, не удерживают их. Малейшая обида, трещина способны в это время вызвать длительное охлаждение.

Человек хочет побыть сам с собою, познать себя по-настоящему, настоящего, без прикрас. Человек строг в это время к самому себе и окружающим. Все критически переоценивается, взвешивается, пересматривается. Человек как бы заболевает длительной болезнью, скептическим самоанализом, неверием. Нелегко человек примиряется со старостью.

Но кризис проходит, и человек начинает жить на новой психологической основе: он смиряется со старостью, с ее неизбежностью, властностью. Начинается длительное прощание с жизнью.

В умиротворенной душе человека загорается внутренний новый свет, приводящий у моральных натур или к богу, или к совести, а у людей аналитических — к долгу, к порядку.

В это время рождается новая любовь: к спутникам жизни, к друзьям, к науке, к искусству, к детям, к несчастным, к природе. Это — лучшая пора в жизни человека, когда расцветает в старости все самое лучшее в человеке и затухает эгоизм.

А вот в переходный период человек особенно эгоистичен, хотя и замкнут. Это — пора самых сумасбродных поступков, разрывов, сближений, непоследовательности. Человек цепляется за жизнь в это время, ищет доказательств силы, бессмертия (человек всегда немножко верит в бессмертие), молодость. Жалкие и смешные попытки... Чем короче такой период в жизни человека, тем лучше. Но очень многие, особенно мужчины, умирают именно в этом опасном периоде.

Но чтобы скорее перейти в новый период бабьего лета в жизни, надо столько потерять, со многим смириться, признать невозможное реальным.

Так вот наш разговор на Гоголевском бульваре как раз совпал с моим переходным периодом.

Мне было грустно почему-то, но я чувствовал, что какая-то потеря чего-то в Вас неизбежна, неотвратима, что с ней нужно смириться.

Вы замолчали — я не заговорил первый. Старая дружба не умерла, но она должна трансформироваться, чтобы быть крепкой. Новой дружбе нужна новая питательная среда, быть может — новая основа.

Наилучшей основой могли бы быть общие научные интересы. Найдутся ли они у нас? Наши пути в науке перекрестились и разошлись.

Но наступит новый период и в моей и в Вашей жизни — и снова захочется писать и Вам, и мне...

Завидую я Вам: в каких замечательных местах Вы побывали! Как хотелось бы мне Вас сопровождать, хоть невидимкой...

«Цветущая и сияющая Белоруссия» — говорите Вы... Эти слова радуют меня. Пусть цветет и сияет моя родная сторона. Мой путь к возвращению я измерял двадцатью годами. А вот уже 23 года прошло — но как бесконечно далека Земля обетованная.

Как надо сильно любить, чтобы по-прежнему верить. «Верю Тебе, Господи, — благослави неверие мое»...

На новом месте мне нравится. Пересеченный рельеф, луга, дерновый покров, леса, влажный воздух, пески. И величавая, и гордая, торжествующая Кама. «Лесные дали» Шишкина тут почти везде видишь при взгляде на пойменные просторы. Кама мне кажется самой красивой рекой.

А грибы... Я все забываю, когда собираю, когда ищу грибы. Как они красиво растут. А сколько непередаваемой словами прелести в лесу, сколько разнообразия...

Мало времени. Столько дел, а времени не хватает. Стараюсь все делать быстро, и все-таки многое важное не успеваю сделать.

В октябре собираемся в отпуск, в Москву, Крым, Ростов, Могилев. В Крыму хочу обязательно посмотреть морские отложения, проследить соотношения эвксина, узунлара, гиркана и карангата². Так стремлюсь это сделать, так это для меня важно, — кажется сейчас, что это — самое важное.

Лариса Иосифовна часто болеет — то грипп, то головные боли, то одышка. Это тревожит нас всех; надо капитально лечиться.

Сердечный привет Вам и Вашим дочуркам от всех наших.
Будьте счастливы!

Ваш Г. Горецкий.

27. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

21 лістапада 1954 г.

Дарагія, любыя Лёля і Галя!

Выбачайце, што так доўга не адказваў на Ваш добры ліст ад 21 кастрычніка 1954 г. Дзякуй Вам вялікае і за ліст, і за новыя карткі, якія прыгадалі мне ўсё роднае, блізкае.

Хату сваю такую я і не пазнаў бы — усё змянілася.

Па могілках згары не пазнаеш, хто блізкі хаваецца ўнізе. Сумная, і сама ўжо старая, стаіць Клавачка¹. Крыж без перакладзіны на мамінаў магілцы, а на татавай і крыжа няма. Сум і спакой на могілках. Кветка-мальва, здаецца, на татавай магіле, як праява клопату...

А здалёк — хлявы і хаты багацькаўскія, маленькія, раскіданыя — адзнака жыцця, неўміручасці, малой зменлівасці.

І вялікія ўжо бярозы, якія пры мне толькі пасаджаныя былі — сапраўдны гай, часовыя сведкі гісторыі, як і людзі. Родная мая, родная Багацькаўка, мілая мая, родная бацькаўшчына. Дзе ж тое наша, роднае карэнне? Колькі іх, карэнняў, павыцягнута, колькі падсечана, колькі пасыхала, пагінула... А дзе ж маладыя карэньчыкі? Гадуюцца яны на іншай глебе, далёка ад багацькаўскіх загонаў — і ці будуць яны жывіцца роднымі сокамі сваёй зямлі? Для чаго ўсё было? Дзе тыя мары-летуценні? Дзе той лес, тыя Засценкі, што слухалі некалі крыкі радасці, узыходу жыцця, чатырох братоў? Параскідалася старое гняздо на ўсім свеце. Далёка параскіданы костачкі братоў і сястрычкі, далёка ад матчынага кубла, ад бацькоўскіх могілак.

Для чаго ўсё было? Ці засеяна хоць адно зернятка, якое не згубіць жыццёвае моцы? А шчодраю ж жменью тыя зярняты сеяны.

Пышная трава на могiлках і ля могiлак, густое лiсцё на бязрозах, кветкі прыгожыя, хацiнкі і гэта сумная, хоць і адзiнокая, постаць, — усё гаворыць аб жыццi, аб непарыўнасцi сувязяў, аб неўмiручасцi.

Прайшло адно пакаленне, прайшло другое, жыве трэцяе, ствараецца новая Багацькаўка, новая Шамаўшчына, Мсцiслаўшчына, Магiлёўшчына, новая Беларусь. Жыве Багацькаўка, жыве Беларусь, жыве беларускі народ, жыве беларускае слова, жыве культура наша. Зерняты далi багаты плён, дадуць яшчэ багацейшы. Не, не, — не памрэ наша Багацькаўка, квiтнець будзе Беларусь, народзiцца многа-многа яе новых сыноў, новых будаўнiкоў, новых стваральнiкаў, герояў, генiяў. Няхай поўным будзе iхняе шчасце!

Перакажыце шчырае дзякуй Вiцю² за здымкі — малайчына, хлопец!

Не пiсаў Вам, бо было шмат працы — і камеральнай, і палявой. Скончыў за мiнулы месяц два артыкулы, паслаў iх да друку, напiсаў «отзыв» на кандыдацкую дысертацыю М. Г. Кiпiанi³ (будзе абараняць у ЛГУ, мусiць, у снежнi).

Бачылі і мы «Брадзягу», абедзве серыi, «Ураган» — нам дужа спадабалася. Аж да гэтага часу гучаць некаторыя спевы і бачым жывымi многiх людзей. Чакаем рэшту iндыйскiх фiльмаў, але яны даходзяць да нас са спазненнем.

Зiму зiмаваць будзем у Ялабузе. Закупiлі дроў, а сёння бульбы (17 пудоў па 18 р.). Але рынкі зараз чамусьцi сталi бяднейшымi. Аднак усё ж яшчэ нiшто сабе.

Усе здаровы. Толькi часта балiць галава ў Лары. Вось і зараз — ляжыць Лара з хвораю галавою...

Пацяшае нас усiх Алёнка⁴, добрая расце дзяўчынка, прыгожая, ласкавая, жвавая, разумная. Шмат у яе цяпер цiкавых і смешных праяў. Карткi Алёнкi Лара Вам ужо пасылала.

Радзiк⁵ звярнуўся ўжо з Казахстана, надоечы прыслаў бадзёры лiст. Славучок⁶ і Лiдачка⁷ пакуль што не маюць прытулку, гэта вельмi знiжае iх настрой, перашкаджае працы. Але яны яшчэ вясёлыя і не губляюць надзеi на лепшае.

Парфiр пiсаў ужо даўно, ён часта хварэе, шмат ездзiць. Туся і Сяргейка жывуць у Туапсэ добра. Сяргейка рэзка змянiўся ў лепшы бок, стаў слухмяным, добра вучыцца.

Ну, вось і ўсё пакуль што, уся наша кроніка.
Цалуем Вас, абыймаем, вітаем.
Пішыце часцей.

Ваш Гурык.

28. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

12 лютага 1955 г., 4 г. дня, Масква. № 10.

Дарагая мая, родная Ларута!

Сённяя а 2-й гадзіне мы ўчатырох былі на выстаўцы беларускай кнігі. Я прыйшоў першым а палове 2-е і паабедаў у ДOME літаратараў. Славiк з Лiдачкаю падышлі пазней, а Радзiмка троху спазнiўся.

Урачыстасць была кароценькая. Перарэзалі чырвоную iстужку, i пачаўся агляд. Нас увесь час фатаграфавалi; Славiка i Лiдачку знялi ля стэнда «Дзiцячая лiтаратура».

Першую пабачыў я цётку Уладку, а потым бачыўся, троху гаманiў, пазнаёмiў з сваiмi хлопцамi Петруся Глебку¹, Аркадзiя Куляшова, Кандрата Крапiву², Иллю Гурскага³, Аўгена Мазалькова⁴. Спаткалi яны нас вельмi цёпла, ласкава. У мяне хораша зрабiлася на сэрцы.

Выстаўка не надта багатая, але нiшто сабе. Наведвальнiкаў было мала, дык праз гадзiну ўсё i апусцела. Пабеглi i нашы хлопчыкi з Лiдай, працаваць. Увечары сённяя яны iдуць на «Страшны двор», куды меўся iсцi i я. Але я даведаўся, што ў зале Чайкоўскага сённяя будзе адчыненне-адкрыццё лiтаратурнай часткi дэкады, пасля чаго будзе мастацкая частка. Будуць выступаць амаль ўсе паэты.

Нашы хлопчыкi не захацелi мяняць «Страшны двор» на лiтаратуру, ды i бiлетаў нельга было дастаць.

Але я застаўся купляць лiтаратуру, накупiў на 175 р. Мне, як добраму пакупнiку, падаравалi бiлет (супрацоўнiк ССП аддаў свой). Такiм чынам, я пачую сённяя роднае, чыстае, крышталёвае слова ад найлепшых носьбiтаў беларускае культуры, якiх я так люблю.

Вось прыйшоў я з кнiгамi дахаты, расклаў iх, зараз буду праглядаць i чытаць любых паэтаў, а пакуль што гаманю з Табою.

Білет на «Страшны двор» падараваў я служцы нашых суседзяў, яна зроду не была ў Вялікім тэатры, няхай паглядзіць.

Хацелі мы паслухаць Ворвулева⁵ ў «Яўг. Анегіне», але будуць спяваць па-руску, дыя я пайду з хлопцамі на самадзейнасць.

Заклучны канцэрт дэкады будзе ў Калоннай Зале Дома Саюзаў, але туды будуць выдаваць толькі запрашальныя білеты — мусіць, не дастанем.

А самае заключнае — для Урада — адбудзецца ў Вялікім тэатры ў панядзелак — туды мы ўжо аніяк не трапім.

Даведаўся сумную навіну — Мікола Міцкевіч⁶ памёр летась, засталася Марыля⁷ адна, і яна не ўдзельнічае ў дэкадзе.

Купаліха ды і паэты пастарэлі троху. Але не надта. Я. Колас не прыехаў, яму рабілі аперацыю, ён яшчэ хворы. Даглядаюць за ім крамлёўскія дактары.

[...] Заўтра а 1-й гадзіне ідзем на літаратурную сустрэчу, а ўвечары я і Радзік — на «Раскіданае гняздо», а Славік з Лідай на «Жаваранкі». Заўтра будзе глядзець «Раскіданае гняздо» і цётка Уладзя — ёй сумна, але яна хоча быць.

На працы ўсё ў парадку. Панадаваў працы ўсім, патрабую дакладнасці, варочаю назад графіку і тэксты на пераработку. Як буду вымагаць лепшай якасці, дык і працаваць будуць лепш, — і мне вальней.

Ну, вось і ўся мая кроніка. «Дзяўчына з Палесся» прайшла з поспехам, былі члены Урада — я рад за сваіх родных. Адаваў твой мілы ліст чытаць Лідачыцы праз Славіка — яны мне сёння гэты ліст звярнулі. Зараз зноў яго чытаю, такі ён харошы, кволы, жывы, — я люблю чытаць Твае лісты.

Што ж Ты гэта расхварэлася? Гэта ж Ты хварэш неадчэпна. Беражы сябе, вучыся каля мяне, я вось слухаюся Цябе.

Нарысы беларускае літаратуры мне не спадабаліся, на першы погляд, — вельмі тэндэнцыйныя.

Шкада тых людзей, што замерзлі і памарозіліся... Усюды неспадзяваныя ахвяры.

Так я рад Тваім ласкавым лістам, такія яны пяшчотныя.

Ну, дык вітаю Вас усіх, абыймаю, цалую. Аленачы⁸ асобна скажы, што я падкіну яе не толькі пад столь, але і на страху.

Цалую Цябе, ластачка мая, кудрасачка, шыпшыначка мая, харошая, шчырая!

Вось ужо і 5 гадзін, і свет я запаліў. З насалодай пачаў чытаць «Толькі ўперад» А. Куляшова — які гэта велізарны талент, які гігант! Хай беражэ яго лёс!

Твой Гурык.

29. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*13 лютага 1955 г., 10 г. 45 хв. рання, нядзеля,
Масква. № 11.*

Дарагая, родная Ларута! Добрая мая, ласкавая, верная мая дружына!

Учора хлопчыкі хадзілі на «Страшны двор» — усім вельмі спадабалася, і музыка, і галасы. Асабліва хвалілі Бражніка¹, амаль такі жа выдатны ён, як і Ворвулеў. Але быў адзін артыст і адна артыстка з слабымі галасамі, іх замянілі нават у час паказаў. Агульнае ж уражанне, па словах Радзімкі, вельмі добрае.

А ў мяне ўсё наадварот. Я быў на афіцыйным адкрыцці дэкады ў зале Чайкоўскага. Была поўная зала людзей. Але на сцэне ніякага ўбранства, толькі шмат жывых кветак ля доўгага стала.

На сцэне сядзелі ўсе паэты, пісьменнікі, выдатныя артысты. У першым радзе былі А. Куляшоў, П. Броўка, К. Крапіва, Пракоф'еў² (перакладчык), М. Ціханаў³, К. Буйло (яна ўвесь час усміхалася), М. Танк і 2–3 нейкіх старэнькіх.

М. Ціханаў сказаў надзвычайна цёплую прамову, адзначыў гераізм беларускага народа, росквіт яго творчае дзейнасці ва ўсіх галінах, гаварыў шчыра, ласкава, натхнёна.

Потым быў даклад П. Броўкі, які зацягнуўся хвілін на 35–40, і гэта псавала ўражанне; голас П. Бр. зрабіўся хрыплаватым, ён піў ваду, гаварыў напружаным голасам, і гэта ўсё псавала.

Паэты выбралі для чытання ў большасці старыя творы ды і чыталі іх не ўсе па-майстэрску. А. Куляшоў добра прачытаў верш «Да аб'яднаных нацый», але мог бы выбраць нешта больш мастацкае. М. Ціханаў пасля Я. Купалы і Я. Коласа першым назваў А. Куляшова — мне было гэта радасна чуць.

П. Панчанка чытаў кепскавата, хоць і добры верш пра высотны дом. П. Глебка таксама невыразна прачытаў верш

пра мір. К. Крапіва кепска прачытаў стары верш пра асла і сонца. К. Кірэнка⁴ тэатральна, але не вельмі ўмела прачытаў вялікі стары верш, які ён чытаў у гэтай жа зале — «Не завіце маю рэспубліку...». А. Зарыцкі⁵ прачытаў кепска добры верш, жартаўлівы, новы — пра дзеўчынку і хлопца; Калачынскі⁶ па-мастацку прачытаў мала мастацкі верш «Стралковая рота». М. Танк чытаў без захаплення, глухім голасам, свой стары верш, які сказаў добра: «А хто вецер пасее — той буру пажне».

Паэты далі тон — усё амаль старое. Тое ж было і ў мастацкай частцы (праграму Табе пасылаю). Усё большасцю старое. Палова — не арыгінальнае, не беларускае. Выкананне — сярэдняе і ніжэй сярэдняга. Асабліва не спадабаўся мне хор Шырмы⁷; вопраткі мужчын (чорныя) непрыемным кантрастам вылучаліся на фоне блакітных сукенак жанчын; выкананне — на царкоўны лад, усё статычнае, пазбаўленае жыцця. З «Варагам»⁸, які нязменна ідзе ў гэтага хору, затопіцца і сам Шырма і яго хор. Вельмі шкада, вельмі.

Хор Цітовіча⁹ зусім малы, але зграбны, усё моладзь, у нацыянальных убраннях, усё — парыў, новае, цікавае. Але шмат і старога.

Найлепшае ўражанне пакінуў аркестр народных інструментаў — вось гэта далягляды!

Артыстка Млодак¹⁰ пяяла старое-перастарэлае, як і яна сама, проста брыдка. Ворвулеў добра спеў 2 рускія песні і адну старую, што ён пяў 10 год назад — «Не буду жаніцца».

Вось як кепска...

Пісаць больш некалі — бяжым на «Паўлінку».

Цалую, лашчу, вітаю.

Твой Гурык.

30. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

20 лютага 1955 г., 11 г. 59 хв. вечара, Масква,
на кватэры Славіка і Ліды. № 18.

Дарагая, родная Ларута!

Мілы мой здрыжнічак!

Вось і скончылася беларуская дэкада. Толькі што мы звярнуліся з канцэрта ў Доме вучоных, дзе выступаў аркестр народных інструментаў пад кіраўніцтвам Восіпа Жыновіча¹ і Маладзечанскі ансамбль песні і танца.

Канцэрт заключны прайшоў вельмі паспяхова. Асаблівым поспехам карыстаўся аркестр народных інструментаў. Усе ўдзельнікі выступалі з асаблівым уздымам. Я ўжо чацвёрты раз слухаю гэты аркестр, і такога добрага выканання, як сёння, раней ніколі не было.

Перад гэтым аркестрам вялікая будучыня. Аркестр ужо ў цяперашнім складзе здольны выконваць нават класічныя рэчы. Асабліва спадабаліся мне «Купалінка», Будашкіна канцэрт для домраў, «Лясная песня», «Вы, лясы мае», беларуская полька.

Дужа добрая танцавальная група з хору Цітовіча выступала сёння ў зале Чайкоўскага разам з аркестрам Жыновіча.

А Маладзечанскі ансамбль зусім маленькі, самадзейны, і яго танцавальная група амаль мізэрная. Аднак «Юрачку» і «Маладзечанскую кадрыль» скакалі яны вельмі добра. Народныя песні Маладзечанскі ансамбль выконвае зусім добра, хоць ён і дробненькі.

Сёння раніцою Радзімка з Святланкай хадзілі ў Вялікі тэатр слухаць «Яўгенія Анегіна» з Ворвулевым. Усім спадабалася надзвычайна. Роўныя, прыгожыя, маладыя галасы. І пышная пастаноўка.

А я быў у зале Чайкоўскага, а 1-й гадзіне дня. З велічэзным поспехам выступаў хор Цітовіча — вось хто робіць надзвычайную культурную справу! Цітовіч — супрацьле-гласць Шырму.

А з 4 да 5 $\frac{1}{2}$ г. аглядаў я выстаўку беларускага мастацтва. Шмат было цікавага. Дзіўныя народныя вырабы, разнамаітныя і прыгожыя. Кніга-альбом малюнкаў мастацкіх вышывак і паясоў дужа мне ўпадабалася. Але яна не прадаецца, на вялікі жаль!

Вельмі мне спадабаліся скульптуры Азгура²: «Партызанка Патоцкая», «Бацька Мінай», «Кандрат Крапіва», потым скульптура Бембеля³ «Гастэла». Малюнкаў добрых надзвычай мала — процьма шаблону, шэрага, казённага, штампаванага, запазычанага. Асабліва няўдалы вялікі малюнак Волкава⁴ «Вызвалены Мінск», над якім мастак (па яго словах) працаваў аж 9 год! Усё штучна, фальшыва, псеўдапатэтычна. Малюнак гэты доўга не пражыве.

Найлепшымі мне здаліся малюнкi: Ціхановіча⁵ («Запаныя ігракі»), Цвіркі⁶ — (пра Мінск), Кроля⁷ — «Я. Купала і Цётка ў Пецярбургу».

А наогул чакаў я большага. Выяўленчае мастацтва беларускае яшчэ зусім недаспелае.

Учора мы былі на «Дзяўчыне з Палесся» ўсе пяцёра. Засталіся незадаволенымі. Гэта — не опера, а агляд, оперны паказ. Няма герояў, не чуеш іх характараў, душы, пачуццяў — усё штампаванае, прымітыўнае, шаблоннае, не вартае оперы. А пастаноўка багацейшая, дэкаратыўная, эфектная. Але як няма оперы без герояў, так няма оперы і без музыкі. А музыка Цікоцкага⁸ зусім шэрая, абыякавая, без мелодый, без арыў, без аніякіх кавалкаў музычных, якія б усхвалявалі або запамніліся. Беларускай оперы, на вялікі жаль, усё яшчэ няма. Першыя спробы зусім няўдалыя.

Ну, вось і ўсё галоўнае. Нягледзячы на вялікія хібы і незадачы, дэкада беларуская ў агульнай ацэнцы някепская, карысная.

Дэкада паказала, што беларускае мастацтва ствараецца, хоць і марудна. Шмат яшчэ трэба зрабіць, ой як шмат. Часта сутнасць замяняецца дэкарацыяй, формай. Найбольшыя поспехі адчуваюцца ў паэзіі, прозе, драматычным тэатры, троху ў народных спевах (Цітовіч), музыцы (Жыновіч). А наогул — поспехі ўмеркаваныя. Мала моладзі, няма таленавітых драматургаў.

Але часта, часта з'яўляліся ў мяне слёзы — і ад радасці, і ад агульнае ўзрушанасці, і ад удзячнасці, і ад уяўлення неўміручасці нашага народа і яго культуры.

Ужо палова другое. Дабранач, родная мая, дабранач — ужо позна. Цалую Цябе і ўсіх родных.

Твой Гурык.

31. ЯКУБУ КОЛАСУ

26 верасня 1955 г., Дзедаўск

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Ваш ласкавы ліст ад 19 верасня 1955 г. і дарагі падарунак — «На ростанях» былі для нашае сям’і, для Лары і мяне найвялікшай радасцю. Бязмежнае Вам дзякуй, дарагі, дарагі, любы наш Кастусе!

Нам вельмі было цікава чытаць пра Вашы творчыя шляхі, пра Вашы намеры. Так сумна было даведацца пра згубу у сейфе Вашых мастацкіх скарбаў. І так радасна ведаць, што Вы нанова напісалі знішчаны раздзел.

Ад усяго сэрца зычым Вам здароўя, трывайай моцы і найвялікшага творчага ўздыху ў сканчэнні паэмы «На шляхах волі», якая будзе найвялікшай з Вашых паэм і памерам, і паэтычным зместам, і формай. Мы будзем шчаслівымі чытачамі Вашае новае паэмы. Каб толькі Вам задалося мець самыя спрыяльныя ўмовы, каб нішто не адбірала ад Вас час, увагу, засяроджанасць.

Таму і мне шкада назаліць Вам, турбаваць Вас, адбіраць Ваш дарагі час, а мо і прынесці Вам не толькі шмат турбот, але і гаркаты ў выпадку незадачы, як ужо было адзін раз.

Увесь час з 1930 года я живу думкай і летуценнем аб звароце на любую Радзіму, і не толькі таму, каб скласці ў роднай зямлі свае косці («і хоць бесчувственнаму телу равна повсюду истлевать, но ближе к милому пределу мне все б хотелось почивать...»), але і таму (галоўным чынам — таму), каб *прынесці карысць* роднаму народу, каб хоць адзінае зярнятка прынесці ў засеку нашае культуры, каб хоць жменьку зямлі пакласці ў велічны курган адбудовы.

Думка аб Беларусі была галоўным рухавіком маёй дзейнасці за мінулыя 25 год. Я зрабіўся геалагам таму, што ў галіне геалогіі, здавалася мне, можна прынесці найбольшую карысць нашай беднай карыснымі выкапнямі краіне.

Але ўмовы склаліся так, што мне прыйшлося працаваць не ў галіне карысных выкапняў, а ў галіне інжынернае і чацвярцёвае геалогіі. Непасрэдная практычная карысць чацвярцёвае геалогіі не так відавочная, асабліва ва ўмовах Беларусі. І разам з тым навуковыя даследаванні па чацвярцёвай геалогіі вельмі складаныя, цяжкія, патрабуюць шмат

высілкаў, вялікіх матэрыяльных выдаткаў, шматгадовае напружанае працы, — і не заўсёды, нягледзячы на ўсё гэта, бываюць плённымі.

Разумею таму я, што мой зварот на Беларусь і самая пільная, заўзятая праца па вывучэнні чацвярцёвых адкладаў Беларусі могуць і не даць тых вялікіх карысных вынікаў, аб якіх я ўвесь час марыў.

Што ж зробіш? Навуковая праца вымагае выключных высілкаў, і не заўсёды вынікі адпавядаюць выдаткам.

Таму мне страшнавата, а ці апраўдаю я тыя надзеі, якія Вы ўскладаеце на маю працу ў АН БССР.

І ўсё ж жаданне працаваць на Беларусі такое моцнае, што яно пераважае ўсё. Я хацеў бы выхадзіць усе родныя загоны, агледзець усе абгаленні (а іх няшмат на Беларусі), перагледзець абразкі ўсіх свідравальных шчылін і зрабіць іх шмат-шмат.

Так многа трэба зрабіць, а мне ўжо 55 год. А я яшчэ нічога не зрабіў для вывучэння геалогіі Беларусі.

Таму я хачу, каб увесь свой час поўнасьцю аддаць выключна даследаванню чацвярцёвае геалогіі Беларусі, несупыннаму вандраванню, збіранню матэрыялаў, чытанню першакрыніц. Я не хачу таму займацца ніякай адміністрацыйнай і арганізацыйнай працай. Увесь свой час я мушу аддаць непасрэдна даследчай дзейнасці, каб хоць што-небудзь зрабіць значнае больш-менш.

Даруйце, што я так многа пішу пра сябе і пра свае намеры. Але гэта я раблю таму, каб Вы зразумелі мяне і мае жаданні.

І яшчэ адна вельмі важная справа. Як будзе расцэнены мой зварот на працу ў АН БССР з палітычнага боку? Я ж быў выключаны з складу АН у 1930 годзе ў ліку 6 чалавек, як ворагаў дыктатуры пралетарыяту, у тым ліку, праўда, быў і Пічэта, здаецца. Судзімасць з мяне знята. Сваёю практычнай працай я паказаў, што я не вораг, што я адданы справе сацыялістычнага будаўніцтва; я ўзнагароджаны за гэта ордэнам Чырвонага Працоўнага Сцяга і 4 медалямі. Але перш чым што-небудзь рабіць, чым ужываць якія-небудзь захавы, трэба, дарагі Канстанцін Міхайлавіч, высветліць гэтае пытанне.

З радасцю пераехаў бы я на Беларусь хоць зараз. Але праца ў Гідрапраекце патрабуе майго ўдзелу яшчэ на працягу некаторага часу. У гэты *пераходны* час я мог бы працаваць у АН БССР па сумяшчальнасці. Гэта звязана і з маімі

сямейнымі справамі. Сын мой старэйшы Славiк з жонкаю Лiдай i дачушкаю Алёнкай жыве разам са мною ў Дзедзайску. Славiк пiша зараз кандыдацкую дысертацыю (на тэму аб крытычным рэалiзме, ён — педагог), якую скончыць толькі ў восень 56 года; потым i ён хацеў бы пераехаць разам са мною, — дык да гэтага часу я хачу захаваць нашу дзедзайскую кватэру (45 кв. м).

Малодшы сын мой Радзiм працуе ў АН СССР, у Інстытуце геалагічных навук, малодшым навуковым супрацоўнікам; ён — геалаг, тэктанiст, праз 2 гады таксама абараняе дысертацыю i таксама з часам пераедзе на Беларусь. Пасылаем Вам, дарагі Кастусе, часопiс, дзе адначасна змешчаныя артыкулы — i мой, i Радзiмкі.

Ну, вось i ўвесь мой адказ на Вашу бяспэчную для мяне прапанову. Хоць i ў другі раз мо будзе незадача, але Ваш лiст, любы мой Канстанцiн Мiхайлавіч, быў для мяне сонечным променем, новым абуджэннем доўгатрывалай надзеi.

Дык няхай жа светлымі будуць усе Вашыя гады мужага, адданага, сакавітага, плённага служэння Савецкай Радзiме, беларускаму народу, беларускай савецкай культуры.

Лара, уся наша сям'я i я шчыра Вас вітаем i жадаем Вам доўгага-доўгага, шчаслівага жыцця.

Адданы Вам Гаўрыла Гарэцкі.

32. ЯКУБУ КОЛАСУ

7 кастрычніка 1955 г., гор. Ялабуга.

Дарагі Кастусь Мiхайлавіч!

Ваш другі лiст, ад 30 верасня 1955 г., атрымаў я ўжо ў Ялабуге, дзе мы прабудзем з Ларысай Восіпаўнай да 1 лістапада.

Шчырае, шчырае Вам дзякуй, дарагі, бязмерна добры, ласкавы наш Кастусе!

Па Вашай радзе напісаў заяву ў Прэзідыум АН БССР, якую пасылаю Вам, бо, можа, у ёй што не так напісана i трэба мо яе перарабіць.

Прыкладаю таксама даведку аб зняцці судзімасці. А іншыя дакументы пераслаў я Вам праз Паўла Пракопавіча¹, — ён iх Вам, напэўна, ужо перадаў.

Але прыехаць неадкладна ў Мінск я не змагу, бо затрымаваюць мяне ў Ялабузе пільныя справы. Змагу прыехаць толькі каля 10 лістапада, разам з Лараю. Ці не будзе гэта позна?

Калі патрэбны яшчэ якія дакументы, дык я іх неўзабаве і вышлю. Прашу паведаміць мне тэрміновым лістом па адрасе: «Гор. Елабуга Татарской АССР. Московская, 128, кв. 2».

А мо гэта і лепш, што я прыеду пасля Кастрычнікавых свят, бо патрэбен жа тэрмін для ўзгаднення з важнымі ўстановамі, — тым больш, што дакументы я ўжо паслаў.

Дзякуй за прапанову спыніцца ў Вас — ад Ларуты і мяне; Лара Вас вельмі шануе і любіць, яна кажа: «Хай ён нам будзе бацькам хросным у новым жыцці»... Лара просіць пераказаць Вам гарачае вітанне ад Элеаноры Скарадзінскай, якая з ёю працуе ў лабараторыі.

Дык бывайце ж здаровы, дарагі, любы Кастусь Міхайлавіч! Няхай лёс Ваш будзе заўсёды шчаслівы і беражэ Вас доўга-доўга.

Ад усіх нашых родных, ад сыноў, ад бацькоў Лары, ад яе самое і ад мяне — удзячнае Вас прывітанне. Цалуем Вас і пяшчотна абыймаем. У думках прыношу Вам паўнюсенькі кошчк маладзенькіх баравічкоў, а Ларута — пук чырвоных руж.

Вашы Гаўрыла і Лара.

33. ЯКУБУ КОЛАСУ

21 студзеня 1956 г.

Дарагі Кастусь Міхайлавіч!

Ваш ліст ад 8 студзеня 1956 г. прынёс нам вялікую радасць — так глыбока кранула нас цеплыня Вашых адносін, якой, можа, я зусім і не варты.

Я не расчараваны і не махаю на ўсё рукою, бо я добра разумею складанасць і адказнасць пытання. Але я падрыхтаваны да адмоўнага вырашэння, якое мяне не ўразіць.

Незалежна ні ад чога, я буду працаваць з мэтай прынесці карысць сваёю навуковаю дзейнасцю Беларусі, беларускаму народу.

Каб лепш зразумець геалагічную гісторыю Беларусі ў антрапагене, трэба добра зразумець гэту гісторыю для ўсёй еўрапейскай часткі СССР, для яе сухазем'я і для яе мораў, што я і раблю ўжо на працягу амаль 25 год.

Здалёку падыходжу я да прастораў Беларусі, але падыду абавязкова і зразумею іх гісторыю ў новы геалагічны час — антрапаген.

Вось і зараз з замілаваннем вывучаю я геалагічную гісторыю Чорнага і Каспійскага мораў, морскія адклады Понта-Каспія і іх суадносіны з сухаземнымі адкладамі. Цікава надзвычайна — а гэтая гісторыя вядзе мяне і да гісторыі Беларусі, да гісторыі яе рэк, зледзяненняў і міжледавіковых эпох.

Нічога, нічога, ні на хвіліну не адрываўся я ад Беларусі, верыў і веру ў яе шчаслівы лёс, у яе самую светлую будучыню, у бліскучы росквіт беларускае савецкае культуры, у неўміручасць свайго народа, і нішто не адарве мяне ні ад Беларусі, ні ад беларускага народа.

А Ваш ліст, нязгубленасць Вашага давер'я да мяне так узнімаюць мае намеры, даюць такую ўпэўненасць, што я дасягну свае мэты, так узнімаюць мой настрой, што я адчуваю сябе проста шчаслівым, поўным сіл, маладым, працаздольным.

Мо я і не варты гэтага, але Вашы цёплыя лісты такія для мяне дарагія, такія бяспэчныя, проста як талісман на далейшае жыццё. І я зраблю ўсё, на што я здольны, каб быць вартым Вашых адносін.

Толькі беражыце сябе, любы Кастусе, — ці ж можна так часта хварэць і так надбайна ставіцца да свайго здароўя... Зразумейце, што гэта трэба для ўсіх, хто Вас ведае, шануе, цэніць, любіць, для беларускае літаратуры, культуры.

А Ваш задум пра ачыстку беларускае зямлі ад камення вельмі добры, — жадаю, каб намеры Вашы падтрымалі партыйны з'езд і ўрад Беларусі.

Вітаем Вас і ўсіх Вашых родных усёю сям'ёю.

Жывіце доўга-доўга і будзьце такім жа маладым і светлым, як цяпер.

Вашы Ларыса і Гаўрыла.

34. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

25 лютага 1958 г.

Дарагія Лёля і Галя!

Толькі што атрымалі ліст Лёлі ад 20 лютага — дзякуем. Вельмі рады ўсім неспадзеваным і шчаслівым падзеям. Поўны ўдзячнасці цётцы Уладзі за яе ўвагу, малайчына яна.

Шкада, што збор твораў Максіма будзе няпоўны. Але для пачатку няхай хоць так будзе. Аднак з Глебкам варта параіцца, як я ўжо пісаў Вам.

А вось наконт даведкі з ГУЛАГа, дык лепш яшчэ раз напісаць ім, нагадаць. Бо такія даведкі па даручэнні не выдаюцца, зразумела.

[...] У біяграфіі Максіма трэба адзначыць, мне здаецца, такія моманты:

1) паходжанне з сярэдняга, небагатага сямейства; дзяцінства і юнацкія гады сярод прыгнечанага сацыяльна і нацыянальна беднага сялянства; арганічная нянавісць да ўсяго «панскага»;

2) цяжкі шлях да асветы; навучанне на стыпендыю ў каморніцка-агранамічным вучылішчы (каб мець спецыяльнасць, бо вучыцца ў гімназіі не было грошы; бацька служыў у паноў 40 год); немагчымасць мець вышэйшую асвету, бо трэба было зарабляць грошы для падтрымання вялікай сям'і; праца, зараз жа па сканчэнні спецыяльнага вучылішча каморнікаў, на Ліцве — цэлы год; сістэматычная самаадукацыя.

3) захапленне нацыянальна-рэвалюцыйным рухам у час цёмнае рэакцыі 1909–1913 гг.; знаёмства з прагрэсіўнымі прадстаўнікамі гэтага руху ў Вільні і сяброўства з Цёткай, Купалам, Коласам;

4) удзел у імперыялістычнай вайне, негатыўныя да яе адносіны; вера ў рэвалюцыю, запіс Максіма ў падручніку гісторыі пасля храналогіі цароў Раманавых у 1914 г. «Николай II — Революция»; нацыянальнае вызваленне праз рэвалюцыю;

5) супрацоўніцтва ў «Звездзе» з пачатку 1918 г. у Смаленску, пераезд з рэдакцыяй у Вільню; не добраахвотнае заставанне ў Вільні (немагчымасць выехаць з прычыны раптоўнага захопу Вільні); арыштаванне белапалякамі і

белаліцвінамі; супрацоўніцтва ў працоўным друку — «Беларускія ведамасці»; зварот у БССР пры першай магчымасці...

Ну, а далей — актыўная праца на культурным фронце, праца на рабфаку, у БСГА, на курсах, гісторыя літаратуры, літаратурная праца, літ. гурткі; настаўніцкая праца, асветніцкая дзейнасць, замілаванне да гісторыі літаратуры...

35. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*18 лютага 1960 г., 11 г. вечара, Каней,
гатэль, нумар 15. № 7.*

Дарагія родныя!

Добры вечар! Вось мая Вам чарговая справаздача.

Сёння раніцою паехалі ўніз па Дняпры на аўтобусе да магілы Тараса Шаўчэнкі. Быў густы, густы туман.

Праз 20 хвілін былі ўжо каля заповедніка Шаўчэнкі. Узнімаліся па лесвіцы, на якой 137 прыступак. Абапал лесвіцы кусты, далей лес на рове.

Узняліся на гару. Убачылі пахілую фігуру Тараса на высокім, тыпу абеліска, пастаменце. Непадалёка — каменны двухпаверхавы будынак музея.

Як наблізіліся да помніка, знялі шапкі, разам усе 6 чалавек, і хвіліны 3 стаялі моўчкі, урачыста.

Потым пачалі ўзнямацца да магілы, не надзяваючы шапак. На пліце надпіс, каб памянулі песняра ў новай, братняй сям'і «нязлым, ціхім словам», і подпіс-аўтограф, такі скромны, індывідуальны.

Унізе на пастаменце ўразіў мяне надпіс з дзённіка Шаўчэнкі, па-руску, з запісу 1857 года. Зварот да вялікага Фултанна¹ і вялікага Уата², што іх геніяльныя вынаходкі прывядуць да змены ўсяго сацыяльнага ладу, зруйнуюць бізуны, троны, панаванне, а «дипломатами и помещиками только закусят». «Пророчество мое сбудется непременно». Мы ў гэтым ужо пераканаліся. Мяне ўразілі веліч і глыбіня поглядаў Шаўчэнкі, яго сапраўды рэвалюцыйная сутнасць.

Помнік зрабіў Манізер³ у 1939 годзе. Да таго стаяў помнік-бюст Тараса ў шапцы, а яшчэ раней быў проста крыж.

Кажуць, што на тым месцы, дзе зараз музей, была некалі пасека. Да старога пасечніка наведваўся ў госці Шаўчэнка, —

яму там падабалася. Некаму са знаёмых Тарас сказаў, што хацеў бы быць пахаваным там.

Другі выканалі жаданне. А пасечнік быў спачатку тлумачом і ахоўнікам магiлы свайго прыяцеля.

Музей рамантуецца. Нас пусцілі агледзець. Але ўсе экспанаты пахаваны. Рыхтуюцца да 100-годдзя смерці (10. III.1861) і блізка 150-годдзя нараджэння (9.III.1814). Тарас зрабіўся геніем свайго народа.

Сышлі мы з гары і пайшлі да с. Пекары, аглядаючы нешмаглікія абгаленні гляцыядыслакацый. Назад ішлі пехатою кіламетраў 7. Крыху стаміліся. Адчуваецца набліжэнне вясны. Птушкі па-веснавому спяваюць. Галубкі варкочуць. У палыннях плаваюць дзікія качкі (іх нельга біць).

Усцяж дарогі сустракаліся вельмі старыя ўкраінскія хаціны, пакрытыя саломаяю і парослыя зялёным мохам. Такой была некалі і наша хата ў Багацькаўцы. Нейкай старажытнасцю тхнула ад гэтых хацін.

Пад нагамі мокра, растае снег, коўзка. Я паляцеў проста ў грязь, запэцкаў паўбока паліто і калашыну.

З насалодаю аглядаў абразкі шчылін. Колькі ж тут цікавага, надзвычайнага! Такого няма нідзе. Адшукаў крыху фауны.

Самае цікавае — выключная магутнасць антрапагенавых адкладаў у даліне — да 100 метраў! Асабліва магутныя адклады падпруджанага марэнаю напору Дняпра: тут вазёрна-старычныя гліны і перыферыйна-старычныя пяскі.

Многае яшчэ незразумела. Увечары гаманілі з Х.Г., А.Г., з геологамі Укргідрапраекта. Відаць па ўсім, што экспедыцыя № 35 прыйдзеца пакінуць Украіну. Шкада мне сваіх сяброў-вышукальнікаў. Прасіў Мартынава В.С., галоўнага геолога Укргідрапраекта, забраць хоць многасямейных. Нават і гэта няведама...

Ну, Х.Г. ужо засынае. Дык і мне трэба канчаць гамонку з Вамі — ужо без 20 хв. 12. Дабранач, родныя мае.

Цалую Вас усіх, абыймаю, вітаю.

Ваш Гурык.

36. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*12 красавіка 1960 г., саўгас Пасудава.
8 г. 40 хв. вечара. № 7.*

Дарагія мае, любяыя родныя!

Учора а 2-й гадзіне дня пераплылі мы на пароме Прыпяць каля Чарнобыля і пад'ехалі да чыгункі Оўруч—Чарнігаў (яе Вы лёгка адшукаеце на карце), а потым пераехалі яе і паехалі ўсцяж насыпу па шашы. У в. Гарадчаны згрузілі капёр і ўсё абсталяванне дзеля свідравання шчыліны 1004; пакінулі там брыгаду вышукальнікаў.

Каля в. Гарадчаны доўгае, але вузкае балота, на тым баку якога ўжо пачынаецца Беларусь. Якраз на мяжы рэспублік, на шашы, мост, але ён разабраны. І каб трапіць у вёску Пасудава, нам прыйшлося аб'езджаць балота аж кіламетраў 9!

Вёска Пасудава цяпер — частка саўгаса. І тут згрузілі мы капёр, брыгаду, маёмасць свідравальшчыкаў (яны ўсё возяць з сабою). Скора і сцягнула.

Пачалі шукаць кватэру. Вёска Пасудава была двойчы спалена ў часе вайны. Новыя хаты вельмі малыя, дрэнна збудаваныя, з саламянымі стрэхамі, непрывабныя, параскіданыя.

Спаміж гэтых хат заўважыў я адну з маляванай прыбудоўкаю, і пайшлі мы разам з С. І. Сусаковым¹ у гэту хату. Нас гасцінна сустрэла гаспадыня, пусціла начаваць.

Нам так было добра. Гаспадыня Серафіма Іванаўна — загадчык магазіна, гаспадар Антор Рыгоровіч Гаўрык (так зваў мяне бацька і цяпер заве Самусь) — трактарыст. Абаім гадоў па 40–42. У іх двое дзетак: сын у арміі, у Маскве, шафёрам; дачушка скончыла 10-годку і цяпер у Алма-Аце, жыве ў дзядзькі і працуе на заводзе слесарам-механікам. А бацькі засталіся адны. С. І. і А. Р. прыгожа гавораць па-беларуску.

Каб не было сумна, яны пусцілі ў сваю першую хату кватарантку з дачушкаю. Кватарантка Вольга Міхайлаўна Зуева з-пад Дарагабужа, гадоў 40, прыгожая жанчына-адзіночна, пакінутая мужам, уцякла з Смаленшчыны летась ад галадоўкі, а цяпер працуе рабочай у саўгасе, даглядае кралёў. Вольга Міхайлаўна сухая, худая, змучаная, знядоленая — зусім не смяецца. Гаворыць мешанаю моваю, руска-беларускай.

А дачушка яе, Таццяна, гадоў 11, вучыцца ў 3-м класе па-беларуску. Жвавая, ласкавая, разумная. Гаворыць добра

па-беларуску, ужываючы некаторыя палеска-ўкраінскія словы: «се» — гэта цэ; «сей» — гэта цэй; «е» — ёсць; «буў» — быў і г. д.

Гэта шчабятуха паказала мне ўсе кніжкі-падручнікі беларускія. А потым пачала рабіць пераказ твораў Пушкіна, Някрасава і інш., якія ёй найбольш спадабаліся. Лістае рускі падручнік, а гаворыць мне, перакладае па-беларуску — пра рыбака і рыбку, пра Мазая і зайцоў і г.д. Да чаго ж добра яна перакладала. З замілаваннем слухаў яе я і быў шчаслівы.

Сёння мы многа ездзілі па жудасных палескіх дарогах, былі ў самых глухіх вёсках. Многа, многа ўражанняў. Але напісаць Вам падрабязна не змагу, бо гаспадары (павячэраўшы разам з намі) кладуцца ўжо спаць, устаюць яны а 6-й гадзіне, а зараз ужо 10, дык мушу я ўжо канчаць.

Кароценька пра галоўнае скажу:

1) сельская гаспадарка палескага тыпу амаль не змянілася за 30–40 год; ураджаі нізкія, угнаенняў мала, жывёла худая, асушаныя землі скарыстоўваюцца нядбайна, заробкі малыя (100–300 руб. за месяц);

2) знешні выгляд вёсак надта бедны, нічога капітальнага; вельмі пагана з апалам;

3) прырода асаблівая, арыгінальная; пяскі, балоты, узгоркі, грудкі, грывы, нізіны, балотныя рэчкі, качкі, буслы (іх дужа многа);

4) русіфікацыя вялікая; надпісы, вывескі (шыльды), аб'явы, лозунгі, дыяграмы, малюнкі — усё рускае; кніжкі ў магазінах на 95% рускія; мова афіцыйная фактычна руская; настаўнікі ў беларускіх школах гавораць па-руску; вучні таксама па-руску, асабліва ў старэйшых класах, кніжкі беларускія чытаць не бяруць; за 2 дні радыёперадач я не чуў ніводнага беларускага слова ні ў Пасудаўе, ні ў Камарыне і г. д.

Але мова беларуская спаміж простага народа добра захавалася, асабліва спаміж жанчын.

Працуецца добра. Настрой часам псуецца, успамінаюцца словы Купалы: «Няміла мне слухаць, няміла, з зямлі маея гэтка прывет...»

Усё больш цяплее, вады ўсё больш, пачынаецца разводдзе, але зялёнае травы яшчэ няма.

Ну, дык мушу канчаць. Дабранач, родныя мае. Цалую Вас усіх ласкава.

Ваш Гурык.

37. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

30 чэрвеня 1960 г., 10 г. 35 хв. вечара.
Мястэчка (былое) Парычы на Бярэзіне. № 8.

Добры вечар, дарагая мая, родная Ларута!

Сённяшні дзень быў найцікавейшым з геалагічнага погляду. Мы паехалі ў Юравічы, на месца палеалетычнае стаянкі. Перад тым, а 10-й гадзіне раніцы, наведалі Краязнаўчы музей. Амаль нічога беларускага там няма. Усе надпісы рускія. Археалогіі і геалогіі мала. Надпісы непісьменныя. Найбольш цікавы экспанат — мадэль свідравання шчыліны ў Давыдавічах, з натуральным кернам, у тым ліку саляным. Бачыў слупкі пояс, толькі што адшуканы ў гробе пана Яневіча; пахавалі гэтага пана ў 1834 годзе. Пояс пралежаў 126 год і мала змяніўся.

У Юравічах агледзелі школьны музей, дзе археалагічныя зборы значна багацей, чым у Мазырскім музеі. Многа каштоўнага назбіралі вучні. Бачыў косткі маманта, адкапаны ў гэтым годзе археолагам АН БССР Будзько.

Па геалагічных умовах залягання Юравіцкая стаянка належыць пачатку мікулінскага міжледавікоўя, якая нават крыху старэйшая, чым касценкаўскія стаянкі.

Але самае цікавае ў Юравічах было — гляцыядыслакацыі. Старажытны, эўксінскі алюві пра-Прыпяці выдаўлены ледавіком на 15–30 м вышэй сучаснага ўзроўню Прыпяці і пастаўлены на галаву. Пра-Прыпяць як бы вывернула свае вантробы. Толькі ў Градзіжску на Дняпры ёсць падобная з’ява. Мы з Афуціным¹ стаялі як зачараваныя. Хвалюючае відовішча!

Ехалі да Парычаў прыблізна 6 гадзін, зрабілі 120 км ад Юравічаў. Ехалі з Юравіч на Калінкавічы (мясцовыя жыхары гавораць — Каленкавічы), Азарычы, с. Палессе, ехалі ўсюды шашы Мінск — Кіеў, якая кавалкамі ўжо пабудавана, кавалкамі будуюцца. Увесь час аб’ездкі ды аб’ездкі. Змучаліся.

Моцна ўразіла мяне вялікасная стыхія пяскоў. Здаецца, канца-краю не будзе пяскам. Пяскі скрозь, усюды пяскі і пяскі. Толькі цяпер уявіў я сабе, што больш паловы абшараў Беларусі — пяскі. Які выключны ўплыў чацвярцёвае геалогіі на ўсю прыроду Беларусі. Хіба што ў Фенаскандыі такі ж уплыў. Кожны куточак Беларусі нясе на сабе адбітак ледавіковай дзейнасці!

Амаль палова тэрыторыі Беларусі — гэта пясчаныя палессі. І лясы, лясы. Толькі каля Парыч лясы парадзелі. Неўрадлівая тут глеба. Збожжа, жыта значна горшы выгляд маюць, чым на Украіне. Ярына таксама горшая. Даўно тут не было дажджоў. У лесе суха ўсё, грыбоў не было і няма.

Лес тут таксама не надта прыветны. Многа маладога ляску, пасадак, бярэзнікаў. Але пануе сасна, маладыя пасадакі. Магутных карабельных сосен мала.

Падвозілі ў дарозе пасажыраў. Як даязджаем да месца, пасажыры ў момант знікаюць, не толькі не плоцячы шафёру, але нават і дзякуй не сказаўшы. Або насельніцтва тут надта беднае (у некаторых саўгасах зарабляюць па 60–100 руб. у месяц), або хітраватае. Мусіць, першае. Бедны тут беларускі люд, надта бедны.

Ужо 18 хвілін 12-е гадзіны. Спадарожнікі мае спяць, стомленыя (зрабілі каля 160 км!). А я слухаю канцэрт Максакавай (так яе голас мне заўсёды падабаўся). Сёння ўвечары перадавалі добрую п'есу з партызанскага жыцця, па-беларуску, — кранала.

Ехаў сёння не ў кабіны, а ў кузаве, стоячы на нагах, каб больш бачыць навакольнае. Многа перадумалася ў дарозе, многае ўспомнілася. Лепш далёка быць мне ад навалы русіфікацыі, не стрываў бы я тут, не. Усё к лепшаму. Горка, горка бачыць згубу нацыі, адчуваць сам працэс гэтае згубы і не магчы нічога зрабіць.

Мы ў 55 км ад Жлобіна. Пераедзем на пароме Бярэзіну і зноў паедзем ляснымі дарогамі...

Цалую Цябе, родная мая, лашчу, тулю, супакойваю. Цалую Радзімку, бацьку, маці, Ціку-Міку.

Бывайце шчаслівымі!

Твой Гурык.

38. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

2 ліпеня 1960 г., 7 г. 45 хв. рання. Чачэрска. № 10.

Дарагая мая дружына, друг мой найлепшы, любая Ларута!

Учора з Жлобіна мы выехалі пазнавата, ужо а 6-й гадзіне ўвечары: наш Іван Дасіфеевіч доўга рамантаваў машыну, купіў яму адну частку за 14 руб і 100 літраў бензіну за 50

руб. Ну, але затое дарогі на Гомельскім водападзеле Дняпра і Сожа дужа добрыя, цвёрдыя, суглінкавыя, добра выезджаныя. Мы ехалі часам як па асфальце.

Лясоў тут зусім мала, як на Мсціслаўшчыне. Было толькі адно вялікае лясніцтва. Краявіды чароўныя, магілёўскія, так узрадавалі яны мой дух. І ўсё спадарожнічала нам адна вялізарная лагчына — «мёртвая даліна» з магутнымі тарфянікамі, якія асушаны і распрацоўваюцца. Каля аднаго балота бачылі цэлы новенькі горад з белымі камяніцамі, чыгункаю, такі прывабны, як казачны.

Увесь час сяджу я ў кузаве, а часцей стаю і паглынаю родныя прасторы, зліваюся з маёй непаўторнаю Радзімай. Усё мне тут падабаецца. І больш усяго людзі, якіх фізічны і псіхічны тып так адрозніваецца ўсёй сваёю суцэльнасцю. Беларусь не загіне, вечно жыць будзе наша краіна і красавец, і свяціца. Так мне прыемна ў родным паветры, у мілым асяроддзі — я мог толькі марыць аб гэтых днёх: я шчаслівы...

Уз'ехалі на шашу Масква — Кіеў, на 896 км ад Масквы і 304 км ад Кіева. Ну, тут ужо мы паімчаліся! Ад павароткі да Чэчэрска 17 км новай шашы, чароўныя краявіды, частыя вёскі.

Перад Чэчэрскам вялікая гара — канцовая марэна. І на гары ў жыце, здалёк ад шляху, два сумныя помнікі Вялікай Айчыннай вайны. Як многа такіх помнікаў, колькі пралілося крыві...

З гары — непараўнальны, маляўнічы выгляд на Чэчэрск, проста казачны гарадок. Сапраўды, раней я часта бачыў у сне такі краявід і такі гарадок. І ўсё ў сне знаходзіў я стаянкі і канцовыя марэны. А цяпер вось бачу ўсё гэта ў наяўнасці! Як хораша.

Прыехалі ў Чэчэрск а 10-й гадзіне ўвечары. Спыніліся ў добрай гасцініцы з краю гарадка, драўлянай, але чысенькай, прытульнай. Так прыемна было легчы ў чысты ложак, слухаць музыку па радыё, чытаць газеты і раман «Малінавы звон».

Добра я адпачыў, прыбраўся з рання (сёння яскравы, сонечны дзень), сеў пагаманіць з Табою. Слухаю перадачы. З Масквы так добра праспявалі новую песню «На птушкаферме» («Ко-ко-ко-ко...») і прайгралі «Перапёлачку», сумную і чароўную.

Гавораць сёння дыктары (Барташэвіч і Стасевіч) зусім культурна, з нацыянальным вымаўленнем і акцэнтам. Выступалі і рабочыя заводаў па-беларуску. Мяне гэта цешыць

Зараз ідзем у страўню, а потым едзем на палеалітычныя стаянкі Бердыш і Падлужны, усцяж Сожа. Потым паедзем на Гомель, да г. Любеч на Дняпры, дзе і будзем начаваць.

Цалую Вас усіх, мае любыя, родныя.
Бывайце шчаслівыя!

Твой Гурык.

39. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*26 чэрвеня 1961 г., гор. Мсціслаў, 8 г. 21 хв. раніцы.
№ 23.*

Дарагія родныя, маці, бацька, Ларута!

Учора прабылі мы ў Магілёве да 5 гадзін. Добра выспаліся. Хлопцы спалі ў машыне, у спальных мяхах, выцягнуўшыся ўздоўж машыны. Ляжаць ім было вельмі зручна. Машына стаяла проста на вуліцы, каля Парфіравае хаты¹, бо ў двор іхны заехаць машынаю нельга. Каб не свяціла сонейка ў машыну і каб не заглядалі на хлопцаў цікаўныя, шкло ў машыне пазавешвалі газетамі. Дык хлопчыкі нашы паспалі нішто сабе, але ім гэтага малавата.

Смачна паснедалі, з'елі беларускую яешню з падсмажаным салам, з дзвюх вялікіх патэльнаў-скаварод. Малака папілі, колькі хацелі. Малая Аленка² ўвесь час была каля нас, жартавала. Яна таксама сама есць дрэнна яшчэ, як і наш Кірылка³; яны ж амаль равеснікі.

Хадзілі з хлопцамі на рынак. Але мы прыйшлі туды ўжо позна, а першай гадзіне, — дык людзі ўжо разыходзіліся. Гразна на рыначнай плошчы, не падмецена. Рынак бедны. Многа паземак-клубнік, па 9 р. (90 кап.) кілаграм. Многа цыбулі, бульбы, малака. Зусім мала мяса, няма каўбас, а тым болей — беларускай, вясковай каўбасы. Прамтавараў даволі; прадавалі і дываны (каўры) з самадзельнай халтурай (лебедзі, стралок, драпежныя чорныя птушкі і інш.) — за 34 рублі новымі грашыма. Народ гаворыць па-беларуску, магілёўскім дыялектам, а інтэлігенцыя, падпанкі — мешанкай і па-руску. Усе абвесткі — рускія. У кніжным кіёску беларускіх кніжак амаль няма.

Праходзілі міма царквы, ішла там служба, але мы не зайшлі. У царкву прыслалі старога попика замест маладога

і прыгожага, якога некуды перавялі. Дык жанчыны хацелі прагнаць новага старэнькага попіка і пабілі яго, як мае быць пабілі!

Як звярнуліся з рынка, хлопцы пачалі з дапамогаю суседа трошку рамантаваць машыну. Як «камандор прабегу» (яны мяне самі выбралі), даў хлопцам тэрміну на рамонт да паловы трэцяе. А яны скончылі толькі а палове пятае. Пасля смачнага абеду і непрыемных спрэчак з Лёляю⁴, ці патрэбна беларуская мова (вось вырадак гэта Лёля...), сабраліся ў дарогу. Чамадан пакінулі ў Парфіра, а з намі паехалі Анісся⁵ і Парфір.

Дарогі так сабе, добрых мастоў амаль няма. Але прырода маляўнічая. Асабліва прыгожа было каля самога Магілёва, на высокай тэрасе з перыгляцьяльных⁶ пяскоў, парослай сасновым борам, дзе многа піянерскіх лагераў.

А потым пайшло Магілёўскае марэннае ўзвышша з досыць роўным рэльефам, пакатымі ўзгоркамі-ўзвышкамі, глыбокімі, але рэдкімі далінамі рэчак Рэсты, Басі, Проні. Марэна скрозь блізка да паверхні і абгалецца па ўзбочынах дарогі. Жыта сярэдняе, але не паганае. Пацешыла нас, што бульба ўжо выходзіць на палявыя прасторы (яе тут, мусіць, да 25%), што многа канюшыны, досыць добрай (копкі высушанай канюшыны стаяць густыя такія). Зусім мала лесу, усё пасечана. Толькі маладыя хмызнякі засталіся.

Ехалі на Сухары, Расну, Ходасы, Мазалова. Сёлы тут досыць вялікія. Хаты старыя пераважна. Стрэхі ў большасці саламяныя, але ёсць і гонтавыя, шыферныя...

...Ужо 9 гадзін. Вырасылі пабудзіць хлопцаў, бо ўжо пазнавата.

...Каля Ходасаў пачалося Беларускае, Мсціслаўскае лёсавае плато. Рэльеф яшчэ больш роўны. Скрозь усцяж дарогі абгалецца лёс і лёсавідныя пароды⁷, светла-жоўтага колеру. Збожжа яшчэ лепшае. З'явілася многа пшаніцы-азімікі, вельмі добрай.

Мазалова здалося мне не такім, як 45 год назад, калі я прыходзіў сюды аднойчы з Сашкаю⁸, Надзейкай⁹ і нашымі бацькамі. Але Мсціслаў з боку Мазалова выглядаў такім жа прыгожым, узвышаным, урачыстым, як і некалі. Прыехалі мы каля 8 гадзін увечары...

Нас вельмі гасцінна сустрэла сям'я Нэлі, пляменніцы Аніссі, яе муж Фёдар (украінец, выкладчык фізікі), яе маці,

дачушка, два хлопчыкі. Новы домік Мельнікаў стаіць каля самае замкавае гары, замчышча і старога касцёла, які будаваўся на працягу 1442–1642 гг. Мясцовасць выключна маляўнічая, з выглядам на даліну р. Віхры. Мы адразу пайшлі аглядаць замчышча, дзе два гады рабіліся археалагічныя раскопкі. Усё замчышча цяпер — гароды, сады. Нейкія шкоднікі і тут пазнішчалі ўшчэнт агрэст, смароду...

Агледзелі падвечар Дзявочаю горку, якую некалі насыпалі ў адну ночку тысячы дзяўчат, каб абараніць горад... Дзіўнае прыгаство. З боку Віхры пачуліся гукі драча...

Увечары мы смачна частаваліся. Сям'я Фёдара Мельніка такая гасцінная, ласкавая... Якая непаўторная была беларуская каўбаса...

Спаць ляглі ўжо позна. Хлопцы зноў — у машыне. Мы з Парфірам ляглі на адным ложку (не ляжалі разам ужо звыш 50 год!), Анісея лягла спаць з сваёю сястрою (не ляжалі разам з дзіцячых гадоў, звыш 39 год!).

Мы з Парфірам прачнуліся рана, а 8-й гадзіне. Хлопцам далі паспаць да 9-ці. Адпачылі яны нядрэнна.

Толькі што паседалі. Таксама шчодра ўсяго паставілі на стол, і кагору таксама. Як камандор, я не дазволіў хлопцам піць віно, ані кропелькі. Трэба быць ім зусім цвярозымі, бо машыну трэба берагчы.

Ну, вось і ўся наша кроніка. Хлопцы будуць зараз галіцца мокрым спосабам. Потым пойдзем у стары касцёл, агледзім старыя малюнкі — абарона Мсціслава (замкавае гары) і князь Юры Мсціслаўскі.

А потым — паедзем у Старое Сяло (дзе я некалі вучыўся) і Багацькаўку, дзе і будзем начаваць.

А потым — зноў у Магілёў. Сёння крыху халаднавата, але нічога.

Учора па дарозе, між Ходасамі і Мазалавам, сустрэлі высокага, прыгожага мужчыну, беларуса, сумнага такога, панылага, нейкага пакутніка, у лапцёх. На хлопчыкаў гэта зрабіла вялікае ўражанне.

Цалуем Вас, абыймаем, вітаем, жадаем Вам шчасця і супакою. Каб толькі Лара здаровай была! Бывайце, родныя!

Падарожжа па Беларусі станоўча ўплывае і на Славучка, і на Радзімку — яны з цікавасцю да ўсяго прыглядаюцца, да ўсяго прыслухоўваюцца, вольна дыхаюць паветрам Радзімы,

набіраюцца незабыўных уражанняў, якія застануцца на многія-многія гады, як успаміны радаснага мінулага.

Лашчу Цябе, родная Ларута!

Твой Гурык.

40. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*27 чэрвеня 1961 г., аўторак, 8 г. 15 хв. рання.
Багацькаўка. № 24*

Дарагія родныя, Ларута, маці, бацька!

Добрай Вам раніцы! Прывітанне з Беларусі, з нашай роднай Багацькаўкі.

Учора з Мсціслаўля выехалі пазнавата, а 1-й гадзіне. Пахадзілі па ўсіх магазінах, абы што набылі, я купіў шэры брызентавы плашч за 12 р. 40 к. (дужа добры), арфаграфічны слоўнік беларускі, помнікі беларускай архітэктуры (карталюшкі) і інш.

Хацелі зайсці ў касцёл, які зараз рамантуецца, але не знайшлі чалавека з ключамі. Пабылі ў скляпенні, дзе хавалі багатых пакойнікаў-паноў, а цяпер хаваюць капусту ды бульбу.

На франтоне касцёла надпіс па-лацінску: «Ad majorem Dei gloriam et honorem Beatae Mariae Virginis. Tempum hoc anno salutis 1654, erectum anno vero 1887 fundos renovalum efis»¹. Значыцца, касцёл гэты не такі старадаўны, як я Вам пісаў раней.

Надвор'е было крыху хмарнае, але сухое, і столькі ветру, пылу... Краявіды мсціслаўскія маляўнічыя, чароўныя, бяскрайнія. Жыта сёлета добрае і сярэдняе, ужо выкаласілася, калыхаецца хвалямі нашае жытнае мора. На палёх так многа бульбы, так мяне гэта цешыць. Але лесу нідзе німа, усё пасечанае, адны хмызнякі абы-дзе; далёка відаць, на дзесяткі кіламетраў. А масты скрозь паганяны, гнілыя.

Заехалі ў Старое Сяло, дзе я вучыўся ў 1912 годзе. Не пазнаць нічога. Але школа тая стаіць на старым месцы, — той будынак, у якім я вучыўся; а другі, большы будынак згарэў. Хата Шведавых, дзе я жыў 49 год назад, стаіць на старым месцы. А гаспадар і гаспадыня ўжо памёрлі, сына забілі

на вайне, дочкі Варка і Каця замуж пайшлі. І хаты Лейбы Крэйнгаўза² ўжо няма...

Заехалі ў Судоўшчыну, дзе радзілася Ніся³. Сустрэлі там дваюродную сястру яе. Заехалі на могілкі. Пастаялі ля магілкі бацькі Нісі. Усё зарасло травой, бярозкі маладыя. На адной старой пліце прачытаў надпіс: «Соня Чернявская»...

Потым праехалі праз Пацастава, Антонаўкі ўжо няма, убачылі збоку Занькашўчыну, праехалі Малыя Слабодкі, сфагарафавалі стары каменны крыж. Дарогі на Багацькаўку з Малых Слабодак няма — разбурыўся мост. Дык аб'язджалі цераз Мардалысава, Кірыяшчыну... Лес наш Багацькаўскі знішчаны, а хмызняк слабажане ўзаралі. І вось яна, наша роднёнькая Багацькаўка...

Усё здалося не такім, як было, значна горшым, нібы пасля якога пагрому. Няма старых садоў, гародаў, замест іх — вялікі выган. Няма агароджы ўсцяж вуліц, стаяць паасобныя хаты... Пад'ехалі да Клаўдзінае хаты. Клавачка⁴ так ласкава нас сустрэла...

Схадзілі на могілкі, пабылі ў сваіх самых родных. На кладзішчы вялікія павырасталі бярозы, як у буйным тут лесе-гайку. Густая трава, кветкі, многа ягад. Усе магілкі нашых родных і добрых знаёмых. Вось і магілкі маіх блізкіх сяброў — Міхалкі і Ігната, з якімі я хадзіў у Радзельскую школу. Вось побач з магілкамі таты, мамы, Яначкі Парфіравага магіла дзядзькі Якава, дзядзіны Хрысцены, цёткі Праскоў'і, Мікалая Раманавіча, Ганкі, Ганны... Тут пахавана ўся наша Багацькаўка, бедныя нашы людзі...

Схадзілі ў нашу хату...

...Ну, едзем ужо...

Дапішу ў другі раз.

Цалуем, лашчым.

Ваш Гурык.

41. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

28 чэрвеня 1961 г., 8 г. 15 хв. рання. Магілёў.

...Схадзілі ў наш сад і нашу хату. Ад саду засталіся тры ліпкі на мяжы, пасаджаныя Іванам, куст шуры і дзве яблынькі-іллінкі, пасаджаныя М. Раманцэвічам. Усе іншыя

дрэвы знішчаны. Ссеклі і два яленцы, пасаджаныя бацькам. Хата павернута на 180°. Засталіся толькі ранейшая столь, бэлькі ды драўляны франтон з вакенцам. Хата аблеплена газетамі, непрытульная і гразная. Ды два абразы засталіся маміны — адзін навейшы і адзін старадаўні (я шкадую, што не папрасіў новых гаспадароў падараваць гэты абразок). Не пазнаць наша падворышча. І ўсё ўжо чужое...

Абышлі ўсю нашу дзярэўню з краю ў край. Ад старога амаль нічога не засталася. Толькі Івана Дзімянка хата стаіць на старым месцы, ды сам Іван Дзімянок і яго Дзімянчыха ды Карпіха засталіся як жывыя рэлікты.

Сустрэкалі нас ласкава, гасцінна, і ўсё частавалі — салам, яечнямі, беларускаю каўбасою, малаком і ... самагонам. П'юць гэту атруту таксама як і раней. Былі ў гасцёх у Гаўрылы Мікіценка, у Колі Міхалковага (такі добры хлопец, трактарыст, разумны, любіць Максімавы творы), у Клаўдзі. Неяк сумна было заставацца на большы час у Багацькаўцы. Мы раніцою і выехалі. Яшчэ раз развіталіся з магілкамі мамы і таты...

У Більшай Багацькаўцы зайшлі ў госці да Антонавае дачкі. Антона і яго жонку Арынку ўбачылі толькі на фотакартках. Дзеўкі іх усе замуж пайшлі, добра жывуць, прыгожыя. Унук Антонаў — зусім як Антон.

У Курманаве сустрэлі Храсінку, дачку Антона, якую празвалі Белкаю, Вавёркаю, — такая яна шустрая, мо таму, што п'е гарэлку, як ваду. Яна прадала сваю хату, пераязджае да дзетак у Маскву. Хату якраз разбурылі — адно гніллё, паточанае шашалем.

Заехалі да майго старога настаўніка — Пятра Платонавіча Максімава. Яму ўжо 72 гады, значна пастарэў, сівы, рукі трасуцца. Але падабенства да ранейшага засталася, разумны. Мяне ён не пазнаў. Жонка была хворая, і я не бачыў яе. Дужа ласкавая дачка іх Ніна, прыяцельніца Галі¹, вучыліся разам у Інстытуце імя Герцэна. Гаманілі, успаміналі мінулае, усіх вучняў і настаўнікаў. Пачаставаліся, сфатаграфаваліся...

Паехалі ў Слаўнае. Сустрэлі нас шумлівая Машка, Паўлюк. Пагаманілі, паслухалі скаргу на жыццё, ад пачастункаў адмовіліся. Пабылі ў Ягора-пчаляра, пасядзелі, пагаманілі, ад пачастункаў таксама адмовіліся. Пабылі на могілках. Абышлі старую царкву.

І зноў паехалі цераз Курманаву. Заехалі да Насты ў школу, але яна паехала ў Мсціслаў. Цікава было ехаць па старых

мясцінах — Разбуддзе, Вушова, Шамава, Бярэзатня, Савіны Мох, Горы, Лебедзева... Вось і Горкі. У канцы вуліцы Вільямса, поўнай клуму, грукату і пылу, спыніліся каля дома 26. Зайшлі да Мікіты². Ён пагана сябе адчувае, ходзіць з кіёчкам, застудзіўся. Настрой у яго зніжаны. «Паміраю...» Падбадзёрыў яго, як мог. Парфір з Нісяй пайшлі да сваёй пляменніцы, дачкі Гаўрылы, брата Аніссі, гэтая пляменніца працуе ва «Учхозе».

Памыліся. Хлопцы пабылі пад душам, пасвяжэлі. Пасадзілі частаваць нас чаем з свежым варэннем сунічным. Пагаманілі, прагледзелі лісты старых сяброў, якія прыслалі карткі.

Кватэра Мікітава зусім добрая, з трох пакояў, прасторная, але вуліца Вільямса грукатлівая і спакою Мікіту няма. Здалося мне, што Мікітава жонка — добрая піла, шкадуе, што яны не ў Маскве.

Падышоў Дзям'ян Раманавіч Новікаў³, такі светлы, чысты. Пагаманілі ўтрох хораша, сардэчна, хоць і многа было сумных матываў. Нашы хлопцы хадзілі разам з Парфірам і старэйшаю дачушкаю Мікіты аглядаць Акадэмію. І я пайшоў пазней разам з Дз. Р. Акадэмія вельмі пашыраецца. Будуецца галоўны корпус, вялізарны. Лік студэнтаў будзе каля 10 тысяч — замест сучасных 5. Ёсць ужо 9 факультэтаў! А прафесароў толькі 7. Усё у будаўніцтве, таму гразнавата і пыльна. Архітэктурна новых будынкаў мне не спадабалася, вялікія скрынкі, ніякага прыгаства. Парк здаўся меншым. Але дубы старыя і ліпы такія магутныя. Агледзелі бібліятэку, поўнаасцю знішчаную немцамі. Цяпер усё адноўлена, каля 1 мільёна тамоў. Шмат утульных чытальняў для студэнтаў, навуковых супрацоўнікаў, многа кветак, многа партрэтаў, не зусім мастацкіх, мне здалася. Ёсць партрэты Кайгародава, Дубаха, выдатных пісьменнікаў, вучоных. Але беларускіх пісьменнікаў няма ніводнага партрэта. Мо па недаглядзе, Дм. Р. вельмі спагадае беларускасці і сам крыху гаворыць па-беларуску.

Да Акадэміі далучылі навакольныя калгасы, нешта на 10–15 тыс. га! І зачым? Гаспадарка з гэтага не палепшае. Дз. Р. з прыемнасцю прыме ў дар Твае кнігі па селекцыі, Ларута...

Развіталіся. І вось мы едем па Магілёўскім шляху. На Оршу і Ляўкі ехаць было ўжо позна, пачыналася 7-я гадзіна вечара.

Дарогі на Беларусі ў жудасным стане, асабліва масты. Але ехалі нішто сабе. Праехалі цераз Любім, Сярціслаў (дзе Мікітава радня), Хвашчаўку...

А 9-й гадзіне ўвечары зноў былі ў Магілёве.

Такім чынам, першая палова нашага вандравання скончылася з поспехам. Мы ўдзячны нашаму каню — «Победзе», на «Волзе» мы ўжо даўно недзе сядзелі б.

Ужо 9 г. 25 хв. рання. Агледзяць хлопцы машыну, набяруць паліва — і разам з Лёляю мы рушым на Мінск...

Бывайце, нашы родныя, любя. Цалуем Вас, абыймаем.

Ваш Гурык.

42. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

30 чэрвеня 1961 г., 9 г. 20 хв. рання. Цімкавічы. № 26. Падворышча бацькі К. Чорнага.

Дарагія родныя, маці, бацька, Ларута!

Добрай Вам раніцы! Пасылаю Вам чарговую справаздачу пра наша вандраванне па Беларусі. Учора раніцою былі ў Мазыры. Горад нам вельмі спадабаўся, такі прыгожы, маляўнічы, на высокім правым беразе Прыпяці, прарэзаным шматлікімі равамі. У найвялікшым рове, як у Кіеўскім Храшчаціку, пралягае Савецкая вуліца — галоўная ў Мазыры. Паснедалі ў рэстаране, пачаставаліся беларускімі нацыянальнымі стравамі — грыбным супам з вушкамі. Агледзелі адно цікавае абгаленне, якога летась не было: марэна націску.

Паехалі на Бабруйск па брукаванай шашы. Многа тут аб'ездаў, пераважна каля мастоў, гэта наша мучэнне, такія паганяныя гэтыя аб'езды. На адным аб'ездзе машына крыху засела ў пяску, але хлапцы-малайцы рукамі паразгрэблі пясок, наклалі камення і выскачылі.

Наўсцяж шашы скрозь цягнуліся пяскі, маладыя сасновы лес, зрэдку невялікія бары, палеткі — і пяскі, пяскі, аж да самага Бабруйска! Пяскі — ворагі культуры на Беларусі, найвялікшае зло!

Бабруйск нам не спадабаўся. Надта параскіданы і неўпарадкаваны горад. Але многа драўляных дамоў з беларускімі стрэхамі гонтавымі, з перахіленымі франтонамі.

За Бабруйскам у бок Слуцка — найпрыгажэйшая дарога, асфальтаваная, сярод лесу або прысадаў. Мы спыніліся ў адным бярозавым ляску; Радзік знайшоў тры першыя абабкі, я — адзін абабак; ёсць крыху паземак. І зноў пяскі, пяскі, амаль да самага Слуцка... У полі больш кармавога лубіну, бульбы і ... кукурузы (асабліва многа яе ля Бабруйска, на пясках).

Слуцкае плато — выразна вылучаецца, але яно больш роўнае, чым Мсціслаўскае, менш перасечанае равамі, менш багатае лясамі і лесавіднымі пародамі, з бліжэйшым да паверхні ўзроўнем грунтавых вод, з большай забалочанасцю.

Слуцк нам зусім не спадабаўся. Зусім непрыкметны горад, шэры, анічога выдатнага, зрусіфікаваны. Шукаў па дарожных надпісах вёску Падліпцы, дзе нарадзіўся Паўлюк Жук¹. Але не знайшоў.

З Слуцка паехалі зноў па Брэсцкай шашы, якая ўся ў рамонце. Бачылі велізарны кар’ер, з флювіягляцыяльнымі² пяскамі, гравіем, галечнікамі — іх панавывозілі на дарогу. У 34 км ад Слуцка звярнулі ўбок, направа, праехалі 12 км і ўехалі ў былое мястэчка Цімкавічы. Пабачылі арыгінальны драўляны касцёл старадаўні. Адшукалі хату бацькі К. Чорнага, дзе цяпер жыве ўлетку (як бы на дачы) яго сястра.

У хаце нікога не было. Але потым падышла сястра Кузьмы з унукам на руках; яна нас ласкава сустрэла, запрасіла начаваць. Мы загналі машыну на зялёны двор, увайшлі ў пуставатую хату. І слухалі найцікавейшую аповесць пра жыццё Кузьмы Чорнага, пра яго бацькоў, родных, пра ўсе падзеі ў іх сям’і, пра гаркотныя перажыванні, пра яжоўскія часы, пра вайну, пра партызан... Слухалі аж да першае гадзіны...

Колькі жахаў, колькі гераічнага! Якое цяжкое жыццё было ў Чорнага...

Хлопцы спалі ў машыне, а я — у хаце, на мяккім ложку. Спалі моцна, аж да 9 г. рання. Ледзь дабудзіўся хлопцаў. Пагаліліся электрагаляком, памыліся. Сёння халаднавата, хоць і сонечна.

Адчуваецца ў нашым вандраванні пералом. Хлопцы крыху прытаміліся. Пачала спадаць напружаная цікавасць. Славучку сёння спатрэбілася камфара рубіні — на жаль, яна ўся выпарылася, засталіся толькі крышталікі на паперы...

Думаю, ці не варта нам скараціць доўгія маршруты, ці не варта адкінуць паўднёвы маршрут на Брэст, замяніўшы яго

наведаннем Гродна. Але хлопцы яшчэ не здаюцца, асабліва Радзік, цягне яго нешта ў Брэст. А я з прыемнасцю паездзіў бы больш па паўночнай Беларусі...

Спазнаць прыроду Беларусі без разумення чацвярцёвай геалогіі немагчыма, — такі моцны ўплыў падзей ледавікова-вага часу!

Сёння хлопцы могуць троху падрамантаваць машыну, карбюратар, — прыйдзеца затрымацца на гадзіны дзве. Хочам сёння паехаць на Нясвіж, Наваградак, Баранавічы... А потым вырашым — ці павярнуць на Брэст, ці на Гродна. Я больш схіляюся да скарачэння маршруту, каб адкінуць Брэст і паехаць да Гродна, каб не так стамляцца.

Ну, вось і канец справаздачы. Ужо 10 г. 20 хв. — зараз паснедаем і да 12 г., або і 13-ці — рамонт.

Бывайце родныя, любя. Цалуем, вітаем, думаем пра Вас.

Ваш Гурык.

43. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

7 траўня 1964 г.

Дарагія родныя, Лёля, Галя!

Учора, у сераду 6 траўня 1964 г., былі мы з Лараю на пасяджэнні секцыі перакладчыкаў ССП, прысвечаным чытанню перакладу «Віленскіх камунараў». Сабралася чалавек 40–45, каля паловы — моладзь, студэнты, будучыя перакладчыкі.

А. Р. Гатаў¹ сказаў караценькую ўступную прамову і прачытаў 6–7 кавалкаў, пераважна з першае часткі. Слухалі ўважліва, асабліва некалькі маладых слухачак.

Потым папрасілі мяне сказаць пра брата. Гаварыў я кароценька аб месцы «Віленскіх камунараў» у літаратурнай творчасці Максіма. Адзначыў, што гэты раман як бы мадэль вялікай эпопеі «Камароўскай хронікі».

Потым гаварыў перакладчык Дораў². Ён адзначыў ста-ноўчыя бакі рамана, але выказаў думку аб невыразнасці далейшага лёсу Мацея Мышкі. Ён застаўся ў Вільні як абываталь, без азначанай палітычнай мэты. Дораў раіў нават перарабіць канец... (!?).

Затым цёплую прамову сказаў Гарбачоў³, беларускі пісьменнік і перакладчык з Віцебшчыны, неафіцыйны прадстаўнік беларускай літаратуры ў Маскве; ён пераклаў «Трэцюю ракету», «Альпійскую баладу» і інш.

Гарбачоў адзначыў, што «Віленскія камунары» належаць да рэдкіх твораў пра рэвалюцыю, яе першыя крокі на ўскраіне Расійскай імперыі, мастацкую праўдзівасць твора, амаль дакументальнасць, лёс чатырох пакаленняў і прыход апошняга пакалення да Кастрычніка; неабходнасць пазнаёміць рускага чытача з творчасцю аднаго з пачынальнікаў беларускай прозы.

Нам Гарбачоў вельмі спадабаўся. Думка перакласці «Віленскіх камунараў» на рускую мову належыць якраз Гарбачову, які ўжо год назад як напісаў афіцыйную прамову ў ССП аб перакладзе «Віленскіх камунараў».

Апошнім выступаў Аўг. Сям. Мазалькоў. Ён сказаў, што Максім — яго настаўнік, па «Гісторыі беларускае літаратуры» яго ён вучыўся; гэту «Гісторыю» падараваў Аўг. Сям. Янка Купала, у ліку 5 найважнейшых кніг. Мазалькоў станюўча ацаніў «Віленскіх камунараў». Ён адзначыў, што Максім першы напісаў беларускі раман «Дзве душы», раней Якуба Коласа; што Максім — арыгінальны пісьменнік, імя якога ў часе культуры было пад забаронай; выданне «Віленскіх камунараў» на рускай мове — як бы новае нараджэнне пісьменніка, зварот яго савецкай грамадскасці, і што гэта — самае важнае. Аўг. Сям. сказаў, што ў яго ёсць заўвагі да самога перакладу, але нязначныя; наогул пераклад добры. Аўг. Сям. дадаў, што ён зямляк Максіма, мсціславец, але ў той час ён быў яшчэ малым хлапчуком, выхаванцам дзіцячага прытулку ў Мсціславе, і не ведаў Максіма асабіста. Але імя Максіма яму вельмі дорага і ён рад, што рускі чытач будзе цяпер яго ведаць...

Нам вельмі спадабалася прамова Аўг. Сям. Хоць ён хворы і зарабляе на хлеб толькі перакладамі, маючы на ўтрыманні жонку, сына і дачку (ніхто не працуе), але ён двойчы прыходзіў на секцыю перакладчыкаў, каб паслухаць «Віленскіх камунараў» і гамонкі пра іх (мінулы раз, у сераду, паседжанне не адбылося). [...]

Ну, вось і ўся мая кароценькая справаздача. Мы з Лараю былі рады, што імя Максіма не баяцца гаварыць уголас, з пашанаю, без зняважлівых лаянак і заўваг. Але прапанова

Дорава здалася нам недарэчным напамінкам, што крытыку тыпу вось такіх шуканняў заганы яшчэ трэба чакаць.

Цалуем Вас, вітаем, абыймаем.

Вашы Лара і Гурык.

44. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

27 снежня 1965 г.

Вельмі паважаныя і дарагія Марыя Пятроўна і Уладзімір Мікалаевіч!

Ларыса Восіпаўна і я былі сёння надта ўсцешаны, атрымаўшы Вашае навагодняе віншаванне, добрыя пажаданні, дзве кніжкі і дзівосную курдскую казку.

Найвялікшае за ўсё дзякуй. Рады мы, што і ў Мінску ўсё ўладкавалася з рукапісам. Курдская казка — адно хараство нават у празічным перакладзе. Якой жа яна будзе ў паэтычнай форме!

Не, я не перабольшваю. Ты створыш яшчэ беларускую «Песню пра Гаявату»¹, «Калевалу». Каб толькі здароўе ды доўгі век, ды ласкавае жыццё!

Усё гэта будзе, будзе! Усё папярэдняе падрыхтавала такі ўзыход на сапраўднае Узвышша...

Занепакоіла нас толькі паведамленне пра хуткую дапамогу, пра страўнік... Ці не халецыстыт гэта? Трэба параіцца з добрымі знаўцамі і пераходзіць на дыету. Мне дыета надзвычайна дапамагла, і яна ж мяне і дагэтуль ратуе.

Сёння еду у Мінск на 2 дні, на абарону Э. А. Ляўкова², — ніхай (гэта слова падабаецца мне ў такім напісанні, замест *няхай*) расце моладзь!

Пасылаю Вам «Віленскіх камунараў» у літоўскім перакладзе Жукаўскаса.

Дык няхай шчасце ніколі не пакідае Вашу хату! А на стале няхай пішуцца неўміручыя песні, казкі, паэмы.

З глыбокай пашанай і непакіснай верай у вялікую будучыню Уладзіміра Дубоўкі —

Ваш Гурык Гарэцкі.

45. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

17 сакавіка 1966 г.

Дарагі Уладзік!

Сардэчная Табе падзяка за Твой ласкавы ліст ад 12 сакавіка 1966 г., за дзіўны пераклад суровых вершаў Аношкі¹, за добрыя пажаданні. Упарта збіраю матэрыялы пра алюві пра-Дняпра, каб праз два гады скласці трэцюю кнігу: «Алювіяльны летапіс вялікага пра-Дняпра». І ў гэтай працы Твая сяброўская спагада так для мяне дорага. І Ты так дасканалая і дэталёва разумееш працэс маёй працы, — мне гэта вельмі прыемна.

У канцы лютага ездзіў з Ларысай Восіпаўнай у Мінск на тры дні, быў на гадавым сходзе АН БССР. Даў згоду пераехаць у Мінск, але калі гэта будзе на справе, яшчэ невядома.

З Мінска заехалі ў Магілёў да майго брата Парфіра, якога пабіў паралюш. Брат лепшае, пачаў хадзіць — мы так рады.

З Магілёва паехалі ў Ленінград, да Леанілы Усцінаўны і Галі. Абедзве яны хворыя. Л. У. пасля інсульта ледзь ходзіць па пакоі. Адзіная для іх радасць — выдрукаванне «Віленскіх камунараў» па-беларуску, па-літоўску і па-руску, а таксама «Камароўскай хронікі» ў «Полымі» (сёння мы ўжо маем сакавіцкую кніжку з «Камароўскай хронікай»).

Бязмежная Табе падзяка за Тваю вялікую ўвагу да сям'і Максіма.

Хацеў, каб Л. У. і Галя пераехалі са мною ў Мінск. Але Л. У. нельга нікуды рушыцца, нават у паліклініку нельга праехаць.

Мы вельмі рады, што «Жоўтая акацыя»² схуднела толькі на адну капку старонак. Каб толькі не скарачалі болей. Шкада, што выкінулі такія прыгожы верш пра змян.

«Жоўтая акацыя» выгукае ўсеагульную спагаду і будзе перакладзена на многія мовы. Каб толькі яе не калечылі.

Уразілі нас вершы Аношкі, асабліва «Чорная распач». Каб жа пашчасціла адшукаць беларускія яго вершы. Вось каб А. Мальдзіс³ пачаў шукаць іх, дык напэўна знайшоў бы.

Рады мы, што Ты ўжо акрэсліў задумы пра новы твор. Ад усяго сэрца жадаем Табе поспехаў — на шчасце беларускай літаратуры і Тваё.

Кніга Бугаёва⁴ нам спадабалася, як і рэцэнзія на яе Міхася Яроша⁵; спадабаўся і той спагадлівы, сур'ёзны тон, які ўласцівы абодвум аўтарам.

Сардэчнае прывітанне Марылі Пятроўне і Табе ад Ларысы Восіпаўны і мяне.

Твой Гурык.

46. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

30 красавіка 1967 г.

Дарагі Уладзік!

Сёння прыйшоў Твой ліст ад 26 красавіка 1967 г., які размінуўся з нашым віншавальным лістом недзе ў дарозе. Ларыса Восіпаўна і я сардэчна дзякуем за ласкавае віншаванне і добрыя пажаданні.

Занепакоены мы Тваімі і Марыі Пятроўны несупыннымі хваробамі. Рады, што Вы ўжо амаль зусім ачунялі і сталі на ногі.

Ну, а радыкуліт можна трываць. Гэта ж пошасць нейкая на гэты радыкуліт: у нашай сям'і перахварэў ім малодшы сын Радзім, ужо з паўгода хворы на яго Усяслаў, хварэе Ларыса Восіпаўна і я таксама.

А хварэць Табе, Уладзік, ніяк нельга. Радзіма так чакае Тваіх новых твораў! Жыць Табе, як Рабіндранату Тагору, да якога Ты ў многім падобны.

Максім Лужанін кніжку пра Сыракомлю не прыслаў, — дык будзем Табе вельмі ўдзячны за падарунак.

З нецярыпліваасцю чакаем «Жоўтую акацыю». На ўсё жыццё нам запомнілася тая неспадзяваная сустрэча, Тваё чытанне «Жоўтай акацыі», той чыгуначнік і яго «кенар з клеткай»...

У Мінск пераедзем сёлета ўлетку — даюць трохпакаёвую кватэру недалёка ад Акадэміі, на Акадэмічнай вуліцы, д.17. А нумар кватэры яшчэ не ведаю, на той кватэры не быў.

Упарта складаю манаграфію «Алювіяльны летапіс вялікага пра-Дняпра», напісаў палову, каля 300 старонак. Праз год спадзяюся скончыць.

Будзем вельмі рады бачыць Цябе ў нас у Мінску, — у нас і спыняцца можна.

Сыны жывуць у Маскве, дык Ларыса Восіпаўна не з радасцю едзе ў Мінск.
Бывай шчаслівы!

Твой Гурык.

47. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

8 траўня 1967 г.

Дарагі Уладзімір Мікалаевіч!

Прышлі да нас Твае добрыя падарункі — Сыракомля¹ і сібірскія зёлкі. Найвялікшае Табе дзякуй.

Зёлкамі мы не захапляемся, калі не лічыць выкапнёвага насення (палеокарпалагічны аналіз). Але Твае пажаданне, каб з'явілася такая ж кніжка пра беларускія карысныя расліны, перадам беларускім батанікам. Цікавая была б кніжка! «Жоўтая акацыя» працярэбіць ёй зялёны шлях.

Сыракомлю прачыталі. Вялікую прыемнасць прынесла гэтая зграбная кніга ў нашу хату. Усё ў ёй хораша, асабліва пераклады.

Добрую, вялікую справу зрабіў Ты з М. Лужаніным. Многія сэрцы кране гэтая кніжыца, асабліва ў маладых...

Дзякуй за параду, як лячыць радыкуліт, — абавязкова спрабуем гэты радыкальны метада; я цяпер буду раіць яго ўсім. Нам дапамагло прасаванне гарачым прасам. А вось старэйшаму нашаму сыну нічога не дапамагае вось ужо з паўгода. Крапіва ўжо адрастае — спрабуем і гэты сродак.

Каля 15 чэрвеня паеду ў басейн Заходняй Дзвіны, Ловаці і Верхняга Дняпра — шукаць лепшыя мясціны дзеля грэбляў і каналаў: будзем рабіць вышуканні для перакідкі часткі вады з Заходняй Дзвіны і Ловаці на Дняпроўскі каскад.

У Дзедаўску вельмі хораша вясною, вось-вось пачне красаваць наш сад. Прыязджайце, калі ласка, да нас з Марыяй Пятроўнай — падыхайце бальзамным паветрам, пацешце вочы пялёсткамі. Мой службовы тэлефон: АД-8-55-31 (з 8 рання да 4 гадзін дня), пазвані — я Вас сустрэну на станцыі Дзедаўск.

З сардэчным прывітаннем і найлепшымі пажаданнямі —

Г. Гарэцкі.

48. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

18 жніўня 1967 г.

Дарагі Уладзімір Мікалаевіч!

Надоечы прыехаў я з 50-дзённага падарожжа па Украіне і Беларусі, і ў гэты час паштальёнка прынесла Твой найлепшы падарунак — «Жоўтую акацыю». Ларыса Восіпаўна і я бязмежна ўдзячны Табе.

Цікавая, арыгінальная кніга, у якой няма падабенства ні з якой папярэдняй. Кнігу Тваю з удзячнасцю будуць чытаць не толькі юнакі і юначкі, але і дарослыя, асабліва настаўнікі, для якіх кніга Твая будзе настольнай. Выхаваўчае значэнне Тваёй кнігі бязмежнае — яна прышчэпіць моладзі палкае заміланне да Радзімы, да прыроды яе і людзей, да жыцця, да раслін, узгадуе тысячы прыродалюбаў і прыродазнаўцаў, будучых батанікаў і аграномаў, лесаводаў і садаводаў.

Ты праклаў векавечны мост да людскіх сэрцаў і розуму (старонка 89). Хвала Табе, браце!

Быў я 16 жніўня 1967 на сесіі АН БССР, прывечанай 450-годдзю беларускага кнігадрукавання. Першая сесія, на якой усе прамоўцы (Купрэвіч¹, Грыцкевіч², Глебка, Сярбента³, Канавалаў⁴) гаварылі па-беларуску. Было шмат гасцей з АН саюзных рэспублік, з Чэхаславакіі. Сапраўдная адчувалася ўрачыстасць і глыбокая пашана да нашага вялікага асветніка, вучонага, гуманіста, філосафа, першага перакладчыка, пісьменніка, заснавальніка беларускага друку, шчырага патрыёта.

Ёсць нейкае падабенства беларускай Бібліі Ф. Скарыны і Тваёй першай праязічнай кнігі: абедзве пранікнуты заміланнем да свайго народа, імкненнем да «паспалітага добрага», да светлай будучыні, да найвялікшага прыгаства. Твая кніга, як і ў Скарыны, ёсць «учитель всякому доброму умению».

Шчасця Табе, новых творчых здзяйсненняў, доўгага веку!

Сардэчнае прывітанне Табе і Марыі Пятроўне ад Ларысы Восіпаўны і мяне.

Твой Г. Гарэцкі.

49. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

30 кастрычніка 1967 г.

Дарагія Уладзік і Марыя Пятроўна!

Учора, прыехаўшы з Оршы (праглядаў kern апорных шчылін на Копыскім папярочніку), прачытаў Твой ліст ад 26 кастрычніка 1967 г., — дзякуй за яго, за віншаванне з вялікім святам. Узаемна і мы віншуем Вас з 50-годдзем Вялікага Кастрычніка, жадаем Вам моцнага здароўя, новага творчага ўздому, радасці.

А ўвечары, аж да паловы першае гадзіны начы, чыталі мы з Ларысай Восіпаўнай вершы Уладзіка ў рускіх перакладах.

Вельмі нам спадабаліся пераклады Ахматавай, Пракоф'ева, Камісаравай, Раждзественскага. Яны захавалі выключную асаблівасць Дубоўкавага верша, яго музычнасць (кожны верш — гэта песня), вобразнасць, такую лірычнасць, слоўнае характэрнае.

І прадмова Пракоф'ева спадабалася — дзякуй вялікаму другу Дубоўкавай паэзіі.

Чамусьці мне здалася, што «Полесские предания» з рытмам бунінскай песні пра Гаявату маглі б зрабіцца асновай вялікай паэмы пра Беларусь.

Пэвен, што «Полесская рапсодія» спадабаецца рускім чытачам, як самыя лепшыя творы класічнай рускай паэзіі.

Светлага Вам шчасця, дарагія.

З сардэчным прывітаннем і вялікай пашанай —

Г. Гарэцкі.

50. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ
І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

2 сакавіка 1968 г.

Дарагія, любя, родныя Лёля і Галя!

Пасылаю Вам запрашэнне на вечар Максімаў — для архіва.

Запрашэнні гэтыя разаслалі толькі ў аўторак, 27 лютага, а вечар адбыўся 28 лютага, у сераду. Праз кепскую інфармацыю многія на вечар не трапілі. Не было нават Максіма

Лужаніна, Максіма Танка, Петруся Броўкі. Сабралася толькі каля 70 чалавек.

Уступную прамову сказаў Янка Брыль¹, вельмі змястоўную, цёплую. У нас былі два Максімы — Багдановіч і Гарэцкі... Мы і я асабіста знаёміліся з беларускай літаратурай праз «Рунь», яго падручнікі.

Асноўны даклад зрабіў Дз. Бугаёў, у такім плане, як надрукаваны яго артыкул у «ЛіМе», як пабудавана яго кніга пра Максіма. Нам вельмі спадабаліся грунтоўнасць, глыбіня, багатая дакументаванасць, аб'ектыўнасць, спагадлівасць...

З успамінамі выступаў Юрка Гаўрук². Гаварыў без паперкі, усхвалявана, шчыра. Спачатку Ю. Г. даў гняўлівую ацэнку прадмове Семяновіча³. А потым расказаў пра Максіма як чалавека, вучонага, пісьменніка. Падкрэсліў сціпласць Максіма, арганізаванасць, прынцыповасць, выключную працаздольнасць, прастату і амаль аскетызм у быццё, праўдзівасць, замілаванасць да роднага слова, да літаратуры, да фальклору, таленавітасць...

Палкай і змястоўнай была прамова Язэпа Семяжона⁴. Гаварыў ён узнёсла, з горадасцю за беларускую літаратуру, за Максіма як пісьменніка і вучонага. Я. Семяжон прачытаў урыўкі з артыкула нямецкага прафесара Бернара (так мне запомнілася прозвішча, мо і памыляюся) у № 5 ад 4 лютага 1968 г. «Sontag»-а (пабачыў у ленынградскіх кіёсках) пра беларускую літаратуру і «Віленскіх камунараў», як самы лепшы твор апошніх год, пра 75-годдзе М.Г., пра яго выключную арыгінальнасць і усебаковую таленавітасць. Слухалі словы Я. Семяжона як сенсацыю, пакінула яна ва ўсіх моцны след.

Прачытаў я «Некалькі малюнкаў» (Вы іх чыталі, што Лара перапісала). Заключнае слова сказаў Янка Брыль, цёплае, сардэчнае.

А праз 15 хвілін была мастацкая частка. Першым выступаў вакальны квартэт — хлопцы з хору Цітовіча. Вельмі добра спявалі беларускія песні. А затым выступалі лепшыя артысты-салісты Вялікага тэатра оперы і балета — Сарокін, Генералаў, Чарнабаеў і інш. [Спявалі] ўсё не беларускае; толькі Чарнабаеў праспяваў адну жартоўную беларускую песню. Сумна, сумна зрабілася. І канферансье быў такі паганы сухар, аніводнага слова беларускага. Кепская была мастацкая частка...

Хайноўская⁵ зрабіла невялічкую выстаўку — выкладку Максімавых твораў; яна абяцала дастаць «Sontag» і выслаць мне; я перашлю Вам.

Ездзілі мы ў Мінск ўтрох — Лара, Радзімка і я. Мы так рады былі. З прыемнасцю прачыталі ў «Маладосці» пра «Літоўскі хутар» [артыкул] І. Навуменкі, у «Полымі» [артыкул] Ю. Пшыркова.

Сцяпан⁶ і Лёля⁷ не прыехалі нечага, а Маню⁸ мы не змаглі запрасіць, бо не ведаем яе новага адраса, а дазваніцца да сына не змаглі (усё заняты быў № тэлефона).

Дзякуй вялікае добрым людзям за ўвагу да Максіма! [...]

Кніжкі для Галі шукалі Лара і Радзімка — нічога няма.

Скора, 10 лютага, зноў паеду ў Мінск на сесію АН БССР, таксама на 2 дні.

Ну, дык бывайце, родныя. Цалуем Вас, ласкава абыймаем, вітаем.

Лепшайце, дарагія нашы.

Вашы дзедзюцы —

за ўсіх — Гурык.

51. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

6 сакавіка 1969 г.

Дарагія Марыя Пятроўна і Уладзік!

Сардэчна віншуем Вас з жаночым святам 8-га сакавіка, жадаем моцнага, трывалага здароўя і сонечнага шчасця.

Найвялікшая Табе падзяка, дарагі Уладзік, за чароўныя «Казкі». Чытаў іх, лежачы ў ложку (хварэў на грып); яны былі мне бальзамам. Хоць большасць іх чыталася раней, але разам яны ўражваюць яшчэ больш, як казкі Пушкіна.

Падаруй беларускім дзеткам такі ж зборнік новых казак — Ты адшукаў сапраўдную беларускую форму казання, паказаў надзвычайнае характва беларускай мовы.

З найлепшымі пажаданнямі —

Вашы Л. і Г. Гарэцкія.

52. ЮРКУ ГАЎРУКУ

26 красавіка 1969 г.

Дарагія Юры Паўлавіч і Таццяна Міхайлаўна!

Сардэчная Вам падзяка за першамайскае віншаванне, добрыя пажаданні і за цудоўны падарунак — «Іскры з крэменю»¹.

Узаемна віншуем Вас, зычым Вам ва ўсім веснавога шчасця.

Вершы і пераклады Вашы, дарагі Юры, прасякнуты філасофска-рамантычнай лірыкай. І гэта кранае сэрца. Асабліва зашчы-мела сэрца ад вершаў «У казачных нетрах», «Якубу Коласу». Добрыя ў Вас пераклады. Сапраўдны Пушкін чуецца, Міцкевіч, Шылер. І як прыгожа гучанне іх паэзіі ў беларускай мове, напрыклад, «Зімовы вечар» Пушкіна, «Да Нёмана» Міцкевіча.

Тварыце болей, дарагі Юры, — Вы сапраўдны паэт, Вам ёсць пра што сказаць сучаснікам і нашчадкам, Ваша шчасце — у паэзіі.

Сардэчна Вас абыймаем.

Вашы Л. і Г. Гарэцкія.

53. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

17 чэрвеня 1969 г.

Дарагі Уладзік!

Даруй, браце, што я адразу не напісаў пра «Ганну Алельку»¹. Мусіў быў я паехаць спачатку на Заходнюю Дзвіну («Алельку» браў з сабою), потым у Мінск, далей — у Кішынеў, Ціраспаль, Адэсу (разам з удзельнікамі Міжнароднага калёквіума па геалогіі і фауне ніжняга і сярэдняга плейстаэну²), Кіеў, потым зноў у Мінск. Надоечы звярнуўся ў Дзездаўск³, дзе прабуду дзён 8, а затым паеду ў Мінск і на палявыя даследаванні.

«Ганна Алелька» мне спадабалася. Чаруе характэрнае мовы, дынамічнасць, яснасць, прастата апавядання. Здаецца часам, нібы чуеш апавяданні Пушкіна, Бакачыя. Вершаваныя ўстаўкі кранаюць сэрца, выгукаюць слёзы, надаюць апавяданню сапраўдную паэтычнасць.

Аповесць чытаецца з цікавасцю і хваляваннем за лёс герайні. Аўтар малое жывых людзей, добра кпіць з недарэкаў,

дае багаты падтэкст. Веды аўтара бязмежныя, культура — найтанчэйшая, веданне жыцця, асабліва настаўніцкага, глыбокае.

Цікавы канец аповесці. Чытач ад усяго сэрца будзе спагадаць намеру аўтара паказаць жывых людзей у іх «паходзе ў светлую будучыню». Ганна Алелька — светлы чалавек, якога нельга не палюбіць. Толькі ці не занадта станоўчая гераіня? Ці не надта лёгка пераадольвае яна жыццёвыя перашкоды? Ці ўсе ўчынкi яе псіхалагічна апраўданы?

Увесь час думаю пра гэта і не знаходжу пэўнага адказу.

Ад усяго сэрца жадаю Табе новых творчых задумаў і паспяховых іх здзяйсненняў.

Ласкавае прывітанне Табе і Марыі Пятроўне ад Ларысы Восіпаўны і мяне.

Твой Гурык.

54. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

2 ліпеня 1969 г., серада, 4 г. дня, г. Бабруйск.

Дарагая, родная Ларута!

Дзень добры. Вось мы і ў Бабруйску, дзе будзем начаваць і аглядаць керн.

Перад выездам гаманіў з К. Крапівой і А. Махначом¹. Раіў стварыць Усебеларускі музейны комплекс пад Мінскам, у якім былі б:

1) этнаграфічны музей: Старая Беларусь, Новая Беларусь, Беларусь будучыні;

2) нацыянальны музей валуноў;

3) дагістарычная Беларусь (археалогія);

4) палеанталагічны музей;

5) геалагічны музей;

6) музей «Прырода Белрусі»;

7) музей торфу і меліярацыі балот;

8) ВДНГ;

9) музей мастацтва і літаратуры.

Паставіліся спагадліва.

А. Махнач пазваніў В. Сушко², каб безадкладна перасялілі Е. М. і паскорылі рамонт. Заходзіў да В. Сушко, абяцаў усё зрабіць, аднапакаёвую кватэру даюць Е.М. па Высокай вул., недалёка ад нас.

Ігар Маркавіч казаў, што каля 20 ліпеня можна будзе фарбаваць сцены, і каб Ты сама прыехала выбраць колеры. Я Цябе выклічу каля 15–17 ліпеня.

Едзем добра. Па дарозе сабраў троху грыбоў.

Усё добра. Зараз едзем далей.

Цалую ўсіх моцна, ласкава.

Твой Гурык.

55. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

9 лістапада 1969 г.

Дарагі Уладзік!

Сардэчная падзяка Табе і Марыі Пятроўне за віншаванне з святам Вялікага Кастрычніка і добрыя пажаданні.

Як радасна, што памяць Адама Бабарэкі адзначылі так цёпла. Ганна Іванаўна¹ і Лора² гаварылі нам пра святкаванне на Капальшчыне — гэта сапраўды народнае ўшанаванне. А Тваё слова пра друга самае важнае.

Прачытаў я пра Тваю найвышэйшую ацэнку маіх прарэк³ і пачырванеў. Яны няварты нават невялічкай часткі Тваіх неўміручых вершаў. «О, Беларусь, мая шыпшына...», гэта — верш, які ніколі не забудуць нашчадкі, як і многія другія Твае вершы.

На вечары беларускіх пісьменнікаў у Мінску, прысвечаным міліцыі, гэты верш з вялікім запалам прачытаў Станіслаў Шушкевіч⁴. Нібы электрычнасць запаліла пачуцці прысутных. Гэта словы Бога-Паэзіі да пушкінскага Прарока — «глаголом жги сердца людей».

Вось Ты і ўладаеш найвялікшым талентам запальваць людскія сэрцы — «Восстань, пророк!» Адзін палымяны верш Твой варты сотняў тамоў.

А цяпер Ты — беларускі Рабіндранат Тагор. Пішы, што пішацца, у Тваіх руках — усё неўміручае.

Ад усяго сэрца жадаю Табе найвышэйшага творчага ўздыму, да якога Ты ўсё больш набліжаешся.

Ларыса Восіпаўна, уся наша сям'я і я шлем Марыі Пятроўне і Табе самыя найлепшыя пажаданні.

Абыймаем Вас ласкава.

Твой Гурык.

56. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

2 снежня 1969 г.

Дарагія Уладзік і Марыя Пятроўна!

Ларыса Восіпаўна і я вельмі Вам удзячны за віншаванне з Дзяржаўнай прэміяй Радзіма і за добрыя пажаданні. Нам так дорага Ваша сяброўская ўвага.

І мы надта рады, што «Жоўтая акацыя» з'явіцца ў рускім перакладзе. Вось толькі шкода, што яна з'явіцца пазней 70-гадовага юбілею Уладзіка.

Ці не мог бы М. Гарбачоў прыспешыць справу друкавання? Хоць бы на месяцы два? Так было б добра.

Надоечы былі адзначаны два 70-гадовыя юбілеі — Міхася Ганчарыка і Міхася Лынькова. Літаратурны вечар, прысвечаны Міхасю Лынькову, мы бачылі ўчора па тэлевізары: прайшло добра. Гаварылі І. Шамякін, А. Зарыцкі, М. Танк, Г. Бураўкін, С. Грахоўскі. Вельмі добра паяў В. Вуячыч «Бацькоўскі парог» (музыка Лучанка), купалаўцы паказалі некалькі мастацкіх інсцэніровак, было 2 фільмы.

А дзе будзе адзначацца Твой юбілей, Уладзік? Ад свайго юбілею я хачу ўцячы куды-небудзь, калі задасца.

Наведаем Вас пад весну.

З шчырай пашанай

Ваш Гурык.

P.S. Не абмінайце нашу хату ў Мінску.

Г.

57. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

13 снежня 1969 г.

Дарагі Уладзік!

Дзякуй Табе за ліст ад 6 снежня 1969 г., які так дапамог і мне вырашыць канчаткова пытанне з юбілеем. Я таксама зраблю, як рабіў Твой мудры бацька і збіраешся зрабіць Ты...

Шкода, што так мізэрна-мала далі аркушаў на Твае выбраныя вершы, што «Жоўтая акацыя» спозніцца.

Мы паціху прыжываемся ў новых абставінах¹, упарадкоўваем быт, упарта працуем. Па геалогіі антрапагену зрабіць

можна вельмі многа карыснага як для Беларусі, так і для іншых ледавіковых раёнаў і краін, для ўсёй Рускай раўніны. Каб крыву раней было пачынаць...

Радуемся ўсяму роднаму ў самых разнамаітых праявах. нават самых дробных. «І дым айчыны...» Найбольш захапляемся беларускай літаратурай — колькі новых імён! Якія ж гэта героі — і старыя, і новыя.

Сардэчнае прывітанне Табе і Марыі Пятроўне ад Л.В. і мяне. Ласкава абыймаю.

З вялікай пашанай —

Твой Гурык.

58. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

25 красавіка 1970 г.

Дарагія Уладзік і Марыя Пятроўна!

Уся наша сям'я, Ларыса Восіпаўна і я ласкава віншуем Вас з святамі Першамаія і Перамогі.

Ад усяго сэрца зычым Вам шчасця, трывалага здароўя, добрага настрою, творчага ўздому, замілавання да жыцця і да нашага народа.

Прывяду Вам некалькі паказчыкаў росту беларускай савецкай культуры. Тыражы [часопісаў]:

Год	«Польмя»	«Маладосць»	«Беларусь»	«Вожык»	«Работніца і сялянка»
1966	6 000	7 772	11 164		
1967	7 775	9 672	13 938		
1968	8 316	10 736	14 181		
1969	8 946	11 841	17 425		
1970	10 696	14 319	20 000	161 147	333 138

На кожную тысячу насельніцтва Беларусі прыпадае 60 паасобнікаў беларускай перыёдыкі. Колькасць журнальнай перыёдыкі за 5 год узрасла амаль удвая — з 24 936 да 45 015 паасобнікаў, пры росце насельніцтва каля 6%.

Мы жывём па-ранейшаму ціха, добра. Праца цікавая. Абставіны спрыяючыя. Каля 15 траўня паеду ў экспедыцыю

на Нёман, на 4 месяцы. Самы будзе цікавы час пошукаў, нагляданняў, а мо і знаходак.

Кніжка мая аб пра-Дняпры ў друку — і ў траўні будзе першая карэктура.

Ад юбілею адмовіўся, каб пазбегнуць хваляванняў. Быў толькі хатні юбілей — сабраліся сыны, брат. Будуць надрукаваны 2 артыкулы ў часопісах — па-беларуску і па-руску, мо ў сярэдзіне лета (тады прышлю).

Здароўе маё нішто сабе, а Л. В. часта задыхаецца (астма), — асабліва кепскі быў красавік, мокры, халодны, які і выклікаў задушша. Маці Л.В. зусім слабенькая (87-ы год).

Даруйце, што святочны настрой змрочу Вам сумным паведамленнем пра А. Я. Пракапчука¹. Цяжка хварэў ён апошнім часам.

Леаніла Вусцінаўна таксама вельмі саслабела, нешта палепшанне не прыходзіць. Ды і Галя зусім змучаная. Брат Парфір (паралізаваны) ходзіць з кіёчкам; яго палепшанню вельмі дапамог А. Я. некалькі год назад.

Чулі мы, што 2 ліпеня мае адбыцца з'езд пісьменнікаў Беларусі — якраз у дзень нараджэння Уладзіка. Буду я ў гэты час у полі.

Ну, дык бывайце, дарагія, шчасліва.

З найлепшымі пажаданнямі —

Вашы Л. і Г. Гарэцкія

59. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

10 чэрвеня 1970 г.

Дарагі братка Уладзік!

Усцешыў Ты мяне сёння сваім лістом ад 6 чэрвеня 1970 г., сваім добрым падарункам — фотакарткамі і цудоўным вершам-надпісам¹. Дзякую Табе вельмі.

Фотакарткі мне дужа спадабаліся. З выгляду мы, канешне, стараватгя. Але вочы нашы, душы нашы яшчэ маладыя, хоць і змучаныя.

Калі той наш жартаўлівы фатограф не згубіў негатыў, хай бы ён зрабіў яшчэ столькі ж адбіткаў, трэба паслаць сынам і Лёлі з Галяй.

Заўтра раніцою а 8-й гадзіне еду ў экспедыцыю на Прыпяць і Нёман, гэта будзе самы найлепшы час. Прабуду ў падарожжы месяц, а потым наведаем Мінск і зноў у дарогу.

Давай пойдзем у «зацішны куток» крыху пазней: трэба мне спачатку даследаваць усе куточки любай Беларусі.

Сардэчнае прывітанне Марыі Пятроўне і Табе ад Ларысы Восіпаўны і мяне.

Адпачывайце добра. Прыгожыя задумы і замілаванне да родных прастораў няхай Цябе ніколі не пакідаюць.

Ласкава абыймаю і цалую.

Твой Гурык.

60. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

12 ліпеня 1970 г.

Дарагі братка Уладзік!

Прыехаў я ўчора з Нёманскай экспедыцыі на 1 дзень у Мінск і атрымаў Твой ліст ад 6 ліпеня з 12 фотакарткамі. Шчыра Табе дзякую і жартаўліваму фатографу.

Уся наша сям'я, Ларыса Восіпаўна і я выказваем Табе і Марыі Пятроўне наша спачуванне ў вялікай жалобе — адыходзяць у нябыт, набліжаюцца да яго, нашы самыя блізкія...

Юбілейныя артыкулы пра Цябе яшчэ не чытаў — так добра, што яны ёсць. Віншую і з узнагародай Ганаровай граматай — вышэйшай узнагародай нашай Рэспублікі.

Працую ў даліне Нёмана. Быў у коласаўскіх мясцінах: Акінчыцах, Альбуці, Мікалаеўшчыне, Высокім Беразе, Свярынаве, Русаковічах.

Найбольш спадабалася мне Альбуць (Альбута) — такі ціхі, маляўнічы куток.

А з боку геалогіі вельмі цікавыя агаленні ў Свярынаве і Высокім Беразе (алювій пра-Нёмана), у Русаковічах — велічныя канцовыя марэны (Якубавы горы).

Мне так хочацца, каб Ты наведаў мясціну паміж Наваградкам і Любчай — гэта найпрыгажэйшы краявід Беларусі, сапраўднае *Узвышша* характва нашай Зямлі.

Давай падскочым як-небудзь туды — выбірай час. Мо — залатую восень?

Сардэчнае прывітанне Табе і Марыі Пятроўне ад Ларысы Восіпаўны і мяне.

Гурык.

61. ЛАРЫСЕ ПАРФЯНОВІЧ-ГАРЭЦКАЙ

*6 ліпеня 1970 г., 8 г. 30 хв. Ранняя, панядзелак.
Левы бераг Нёмана, у 2 км ад в. Новы Свержань.*

Дарагая, родная Ларута, добрай раніцы!

Учора быў у нас коласаўскі дзень. Пабылі ў Акінчыцах, у хаце, дзе нарадзіўся Якуб Колас. Бярвенне ўсё паточана шашалем, старая ўжо хата і халодная (як жалілася жанчына, што жыве ў той хаце).

Праехалі па бору міма дарогі на Альбуць (на жаль, туды не заехалі, спяшаліся). Доўга былі на Высокім Беразе, дзе будуецца турбаза і дзе цяпер процьма турыстаў.

Цікавая геалогія Высокага Берага: абгаляюцца міжледавіковыя адклады верхнекрывіцкай свiты, азёрна-алювіяльныя, з натуральнымі шліхамі. Узялі 7 проб.

Пры паваротцы на Высокі Бераг з шашы надпіс: «Колхоз «Родина Якуба Коласа»...

Наведалі новы будынак філіяла музея Якуба Коласа — добра ўсё зроблена, хоць і беднавата. Тлумачэнне даваў Юзік Міцкевіч (яму 75 год, моцна ён састарэў) і Уладзімір Іванавіч Міцкевіч, дваюрадны брат Коласа, дырэктар філіяла — ён надзвычайна падобны да Коласа, нават пасмачку валасоў кладзе на лысіне так, як клаў некалі Колас.

Юзік казаў, што за 10 дзён да смерці Якуб Колас быў у Мікалаеўшчыне і сказаў брату: «Адною нагою я стаю яшчэ на зямлі, а другая нага — ужо над магілай».

Каля коласаўскай ліпы надпіс: «Липа мелколиственная... охраняется законом».

Сумна было ад наведвання...

Аглядалі велічэзны кар’ер з істужкавымі глінамі, моцна дэфармаванымі ўверсе. Бачылі 2 канцова-марэнныя грады (Якубавы Горы) і чудоўны кар’ер у канцовай марэне.

Торфа-вугалля так і не знайшлі... У Стоўбцах купіў беларускіх кніг, у тым ліку Сяргейчыка¹ і Яўгена Рамановіча² (што Ты доўга шукала).

Маторы да нашых чоўнаў ніяк не заводзяцца — вось бяда, бо нам жа трэба было б заўтра па вадзе ўніз ехаць (угары ехаць нельга, бо мелкая вада).

Ад П. І. Дарафеева³ ніякіх вестак німа — не ведаем, ці паедзе ён з намі ў Жыдаўшчызну. Учора званілі па тэлефоне, будзем званіць сёння. Маем намер накіраваць заўтра палеакарполагаў у Жыдаўшчызну аўтобусам, а самі паедзем чоўнамі, калі маторы завядуцца.

Лістоў мне не было ў Стоўбцах. Сёння апісваем нашы расчыткі і бярэз пробы парод.

Бывайце, мае дарагія, родныя. Няхай у Вас усё добрае будзе.

Цалую, вітаю, абыймаю.

Пешчу Цябе, родная.

Твой Гурык.

62. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

26 снежня 1970 г.

Дарагі братка Уладзік!

Дзякуй за ліст ад 24 снежня 1970 г., за віншаванне з Новым годам і добрыя пажаданні.

Засмуціла нас вестка, што і Марыя Пятроўна, і Ты пакрысе хварэеце, а часам — нават і цяжка няджуаеце.

А словы Твае «Адным словам — падышла зіма майго веку» сцісканулі сэрца...

Зімы ў паэтаў не бывае — дух іх, і асабліва Твой, не старэе. Ты ўсё яшчэ малады Волат, Асілак, і слова Твайго, песень Тваіх чакае Бацькаўшчына, прагна чакае.

Неяк у Маскве ў 1944 годзе выпадкова сустрэўся я на станцыі метро «Бібліятэка Леніна» з Максімам Танкам. Гаманілі пра аднаўленне Беларусі, адкуль ужо прагналі фашыстаў. Гаманілі пра беларускую паэзію і яе будучыню праз 50–100 гадоў.

«Хто застанецца незабыўным з беларускіх паэтаў?» І Максім Танк сказаў: «Купала, Колас, Багдановіч, Дубоўка».

А надоечы я задаў такое ж пытанне аднаму з беларускіх літаратараў: «Хто застанецца незабыўным з беларускіх паэтаў у 2050 годзе?» І ў адказ пачуў тыя ж імёны.

Дык ці ж маеш Ты права думаць пра сваю зіму? Ты павінен сказаць яшчэ сваё вялікае слова, стварыць яшчэ не адну неўміручую «Шыпшыну». Братачка дарагі, пішы вершы, ніхто лепш не напіша. Усе чакаюць, будучыня чакае, моладзь чакае, каб павучыцца ў Вялікага Майстра, у Старэйшага, самага таленавітага.

Перамажы самога сябе, свой часовы настрой. Пішы новыя вершы. Побач з сумам, гаркатой, палынамі будучь у іх прарочыя радкі, неўміручае, самае Тваё істотнае, крышталёвае, матэрыялізаванья ў слова душа, талент, самае лепшае.

Не маўчы, дарагі Уладзік.

Ласкава Цябе цалую.

Твой Гурык.

63. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

*8 ліпеня 1971 г., вёска Дварэц на Дняпры,
Рэчыцкі раён.*

Дарагі, любы Уладзік!

Ад усяго сэрца віншую Цябе з днём нараджэння, у які мо і прыйдзе да Цябе мой ліст. Жадаю Табе, братка, перш-наперш трывалага здароўя, каб не чапіліся да Цябе хваробы ні цела, ні духу.

І каб быў Ты заўсёды на Узвышшы, маладым і мудрым, каб нішто з мінулай гаркаты не засціла Табе залатую будучыню нашай Бацькаўшчыны.

І каб стварыў Ты не рэквіем беларускаму слову, а песню песняў, неўміручы паэтычны гімн нашай будучыні, нашага народу, яго росквіту, шчасця і славы.

Многа прыгожага падараваў Ты Беларусі. А падаруеш яшчэ больш! Як Байран, як Пушкін, як Ясенін, як Міцкевіч, як лепшы з лепшых паэтаў у беларускай літаратуры.

Моцна Цябе абыймаю, цалую.

Вітанні ласкавыя і віншаванні Марыі Пятроўне.

Твой Гурык.

64. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

9 ліпеня 1972 г., Поплаў Нёмана каля г. Масты.

Дарагі, любы Уладзік!

Ад усяго сэрца віншую Цябе і Марыю Пятроўну з Тваім днём нараджэння, віншую ад сябе, ад Ларысы Восіпаўны, ад Славіка і Радзіма, ад іх сем'яў.

Жадаем Табе моцнага, трывалага здароўя, бадзёрага настрою, найлепшага дабрабыту, а галоўнае — творчага ўздыму: «Восстань, поэт, и виждь, и внемли!...»

Як не хапае беларускай паэзіі Тваіх палымяных слоў, якія сталі б побач з неўміручымі «О, Беларусь, мая шыпшына»...

Браточак! Уталі смагу сваіх сучаснікаў і нашчадкаў! Мы так чакаем...

З прыемнасцю прачытаў у «ЛіМе» Твае ўспаміны пра Янку Купалу.

Ездзіў адмыслова з Нёманскай экспедыцыі ў Мінск, на Купалаўскія святы. Быў разам з Ларай, Радзімам і Валяй (жонкай Радзіма) на ўскладанні вяноў на магіле Купалы, дзе стаіць помнік Купалу (геніяльнае тварэнне Анікейчыка), на юбілейнай Купалаўскай сесіі АН БССР, на адкрыцці Купалаўскага мемарыялу (сапраўды велічнага і непаўторнага), на ўрачыстым сходзе ў Оперным тэатры. Прыязджай, браце, у Мінск, каб адчуць характэрнае, радасць, натхненне ў Купалаўскім мемарыяле...

А сёння тут, у Мастах, было свята працы і песні раёна. Якія былі прыгожыя беларускія спевы, танцы — нібы працяг Купалаўскага свята.

Прабуду ў экспедыцыі яшчэ месяцы 2 — самы дарагі для геолога час.

Якое шчасце жыць і працаваць на Беларусі, бачыць характэрнае прыроды, краявідаў і людзей.

Абыймаю, пяшчотна цалую.

Твой Гурык.

65. ЛЕАНІЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

23 студзеня 1973 г.

Дарагія, любяя, родныя Лёля і Галя!

Сёння ўвечары званіў мне Алесь Бачыла¹. Ён сказаў, што двухтомнік Максіма будзе ісці пад назваю «Выбраныя творы», а не «Збор твораў» (на выданне збораў патрабуецца пастанова СМ).

А паводле правіл для выбраных твораў, у іх нельга змяшчаць незакончаных твораў. Таму «Камароўскую хроніку» выключылі з двухтомніка. Памер двухтомніка застаўся ўсё роўна 62 друк. аркушы.

Першы том пракарэктаваў А. Бачыла; прачыталі карэктур у таксама Ю. Пшыркоў² і Б. Сачанка³. Уражанне ад двухтомніка, кажа А. Бачыла, добрае, — сабрана ўсё закончанае, лепшае.

Выйдзе з друку двухтомнік толькі ў канцы вясны — пачатку лета.

А. Бачыла гаманіў з Адамовічам Алесем⁴, каб той напісаў грунтоўную працу пра Максімаву творчасць. Алесь Адамовіч згадзіўся і пасля выхаду двухтомніка пачне пісаць пра Максіма кнігу. Гэта вельмі прыемна.

Яшчэ сказаў мне Алесь Бачыла пра сваю думку выдаць «Виленские комунары» на рускай мове ў аўтарызаванай перапрацоўцы Максіма («Виленские воспоминания») — *не ў перакладзе*, а як арыгінальны твор аўтара. Пытаўся, ці добра напісаны «В.в.» па-руску з боку мовы і майстэрства. Параіў я яму самому прачытаць арыгінал «Виленских воспоминаний», што ён і зробіць. А. Бачыла ўсё гаманіў аб магчымасці выдання «Виленских воспоминаний» у будучым годзе — у выдавецтве ставяцца да такой прапановы прыхільна.

Алесь Бачыла перадае Вам прывітанне і пытаецца, як Вы лічыце, ці варт друкаваць «Виленские воспоминания» асобным выданнем. Мне прапанова А.Б. падабаецца.

Учора перачытаў «Скарбы жыцця». Калі-небудзь гэты твор параўнаюць з «Садоўнікам» Рабіндраната Тагора па форме і стылі. Якое характавае, якая глыбіня, гэта — рэквіем самому сабе. І гэты чалавек пісаў у тым жа годзе «Виленскія камунары». Якая мужнасць духу! Якая веліч душы!

Ласкава Вас цалуем, абыймаем.
Вашы родныя — мінчане.

За ўсіх — Гурьк.

66. УЛАДЗІМІРУ ДУБОЎКУ

20 жніўня 1973 г.

Дарагі братка Уладзік!

Толькі што прачытаў Твой ліст ад 18 жніўня 1973 г. — спяшаюся адказаць.

Вельмі прыемна, што ініцыятыва Ганны Алелькі захоплівае шырокія колы паслядоўнікаў. Але ў выпадку з улікам крыніц ініцыятыву Алелькі ўжо здавён-даўно перахапілі гідрагеолагі. У іхняй працы ўлік і ўсебаковае вывучэнне крыніц — самы першы этап і няўхільны абавязак.

«Известия» падалі справу ўліку крыніц як нейкую навіну, нават сенсацыю. Гэта — памылкова. Нічога новага і незвычайнага тут німа (не люблю напісання *няма!*). Вось каб «Известия» падалі гэту ініцыятыву чувашоў як барацьбу за ахову крыніц, вось гэта было б добрай справай.

Даруй, што я як бы ахаладжаю Твае захапленне. Мне яно надта падабаецца, як праява творчасці, як крыніца Твайго бяззменнага творчага патэнцыялу, які шукае сабе выйсця. Які быў бы шчаслівы наш народ, наша нацыянальная культура, каб гэты Твой наймагутнейшы патэнцыял прарваўся б шматдэбiтнымі крыніцамі паэзіі. Гэта ж наша найвялікшае няшчасце, што наш беларускі Байран *часова* замаўчаў... Да слёз крыўдна... Не ведаю, што б я зрабіў, каб наш вялікі волат паэзіі зноў ажывіўся — я аддаў бы за гэта шчасце сваё, жыццё...

Засмучаны мы, што Тваё здароўе крыху падупала. Але гэта часова.

І вельмі засмучае, што «Пялёсткі» ўсё яшчэ не з'явіліся. Але, бясспрэчна, у хуткім часе з'явяцца.

Канчаецца лецейка, набліжаецца час найпрыгажэйшай беларускай залаты воласі. Ці не мог бы Ты разам з Марыяй Пятроўнай прыехаць да нас у госці, каб адчуць хараство Радзімы ў гэты залаты час? Ці не зрабілася б наведанне Бела-

русі для Цябе пачаткам болдзінскай восені? А можа забрацца б Табе ў самыя нетры Налібоцкай пушчы, куды-небудзь пад возера Кромань, у глухую леснічоўку?

Л.В. і я ласкава вітаем Цябе і М.П., абыймаем, цалуем.

Твой заўсёды Гурык.

67. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

12 лістапада 1973 г.

Дарагая, любая, родная Лёля!

Усе Твае родныя — мінчане, Лара, яе маці, Радзімка, Валя, Вольгачка, Туся і я ад усяго сэрца віншuem Цябе з выдатнейшай датай — 80-годдзем!

Жадаем Табе поўнага палепшання здароўя, каб Табе не балела больш, каб добры быў у Цябе настрой, каб прачытала Ты з радасцю рэцэнзіі аб двухтомніку Максіма, «Лісты з фронту» Лёні, «Выбраныя творы» Леанілы Чарняўскай, «Поўны збор твораў» Максіма Гарэцкага...

А галоўнае — каб Табе не балела, каб Табе палягчэла.

Ты — гераічная жанчына! Колькі Ты напілася гаркаты, нясцерпнага гора, незабыўных згубаў, глыбокіх болек душы і цела, невыносных пакут. І з якою цярплінасцю, ненараканнем, разуменнем Ты пераадолела ўсе выпрабаванні лёсу, захавала цікавасць да жыцця, нязгасную любоў да Беларусі, беларускага народа, яго культуры, літаратуры, свежасць пачуццяў, маладосць і яснасць розуму, дзязвочую прыгажосць і сінія, сінія, васільковыя, нябесныя вочы. Ты — неўміручая, як сама Беларусь.

Вітаем з Тваім юбілеем любую, родную Тваю дачушку Галінку, якая ўсё жыццё аддала сваім дарагім тату і мамачцы, ратуючы і ахоўваючы іх, пераняўшы ад сваіх бацькоў найлепшыя іх якасці інтэлекту, характару, паводзін. Твой вялікі юбілей — адначасна юбілей Галачкі, такой жа гераічнай жанчыны, як і Ты сама.

Каб дажыў Максім да гэтага свята вашага, які быў бы ён шчаслівы, радасны, прызнаны Вам за вернасць яму і па-за шлюбам смерці.

Родныя Вы нашы, родныя, харошыя-харошыя, прыгожыя-прыгожыя, разумныя-разумныя — увасабленне ўсяго самага значнага, самага лепшага, самага пяшчотнага ў адвечнай жаночасці — «das Ewigweibliche», у сэнсе вялікай душы Жанчыны...

Ласкава Вас абыймаем, цалуем, песцім, тулім да сябе, плачам і радуемся разам з Вамі. Жывіце доўга і шчасліва ў імя Максіма...

Вашы родныя — мінчане.

За ўсіх — Лара і Гурык.

68. ЮРКУ ГАЎРУКУ

14 траўня 1974 г.

Дарагі Юры Паўлавіч!

Ларыса Восіпаўна і я шлем Вам найвялікшую падзяку за Ваш дарагі падарунак «Караля Ліра» з надзвычайна цёплым дарункавым надпісам.

«Кароль Лір» нам вельмі-вельмі спадабаўся, і высокай тэхнікай друку, і знешнім выглядам, і малюнкамі, а галоўнае — мовай, перакладам сапраўды мастацкім, такім *жывым* беларускім словам, што здаецца, нібы Шэкспір добра сам пісаў па-беларуску.

Учора з 5 да 12 г. вечара чытаў з насалодай Вашага «Караля Ліра». Сёння мы бачылі «Караля Ліра» па тэле. Як гэта далёка ад уражання, якое пакідае Ваша кніга, чытанне. Хвала Вам за цудоўны пераклад, за сапраўдную паэзію Шэкспіра, якая так пяшчотна захавана ў Вашым перакладзе.

Новага Вам натхнення ў перакладзе шэдэўраў сусветнай літаратуры на беларускую мову.

Вашы Л. і Г. Гарэцкія.

P.S. Толькі адно слова «выабражае» нам не спадабалася...

Г.

69. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ
І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

23 чэрвеня 1974 г.

Дарагія, любяя, родныя Лёля і Галя!

Дзякуем Вам за ліст ад 18 чэрвеня 1974 г., за фотакарткі. Адразу ж я занёс у «Маладосць» гэтыя добрыя фотаздымкі, аддаў непасрэдна самому Г. Бураўкіну¹. Папярэдзіў, што гэта адзіныя арыгіналы, прасіў берагчы іх. Бураўкін абяцаў усё захаваць і не папсаваць. Гаварыў пры сведках — І. Шамякіну і К. Кірэнку; Шамякін яшчэ сказаў: «Глядзіце ж, не рэтушуйце».

Былі мы з Ларай на вечары, прысвечаным 50-годдзю Васіля Быкава. Перасылаю запрашэнне. Вечар адбыўся ў Палацы мастацтваў. Ніколі не было ў гэтым Палацы столькі людзей. На ўсіх праходах стаялі прыхільнікі таленту Быкава. Прысутнічалі многія пісьменнікі. Былі прадстаўнікі ЦК і Урада: Кузьмін, Сняжкова, Марцалеў.

Г. М. Бураўкін зрабіў бліскучы даклад — і па форме і па зместу, па глыбіні і арыгінальнасці думак. Многа было прывітанняў, адрасоў. Васіль Быкаў хваляваўся, пачырванее; сказаў адказнае слова сціпла-сціпла. Воплескі амаль ператварыліся ў авацыю. Так было прыемна і радасна.

На вечары І.Мележ, сустрэўшыся, зноў сардэчна дзякаваў за двухтомнік Максіма. Сказаў: «Я адчуў, што Максім Гарэцкі — наш вялікі пісьменнік. Не меншы, чым К., нават большы К.»

Лара ў Маскве і Дзедзюску. Прыедзе 25 чэрвеня раніцою. А 27 чэрвеня прыедуць Радзімка і Туся. Выязджаем 3 ліпеня ў Палангу. Мо Лары там троху палягчае.

У «Полымі» (№ 5) прачытайце артыкул Алеся Адамовіча — добрыя ў ім думкі і новы падыход да беларускай літаратуры.

Ласкава Вас абыймаю, цалую, люблю.

Ваш Гурык.

70. ЛЕАНИЛЕ ЧАРНЯЎСКАЙ-ГАРЭЦКАЙ
І ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

21 кастрычніка 1974 г.

Дарагія, любяя, родныя Лёля і Галя!

Да нас усё прыходзяць самыя добрыя водгукі на «Лісты з фронту» Лёні¹.

Надоечы атрымалі ад Дзмітрыя Міхайлавіча Кавалёва² кніжку вершаў на рускай мове «Чуткая глыбина». У даравальным надпісу такія словы:

«Большое спасибо Вам за Максима Горьцкого. «На империалистической войне» потрясло меня, а письма сына к Вам и к матери так перекликаются с отцовскими дневниками и до слез трогают. Взаимно посылаю Вам свой скромный дар. Матери и сестре Леонида земно кланяюсь».

А вось што напісаў Парфір 8 кастрычніка 1974 г.:

«Я шмат разоў праслязіўся, чытаючы лісты Лёні, якія напамнілі цяжкія гады вайны, гора і пакут, у якой злажылі галовы мільёны людзей і нашы Лёня і Валодзя. Лёня не па гадах быў разумным, разважлівым і таленавітым чалавекам».

А гэта напісаў Сяргейка ў лісце ад 10 кастрычніка 1974 г.: «Прочитал я вчера вечером письма Л. Горьцкого и подивился разуму, таланту, идейной и жизненной силе совсем молодого человека. Я почему-то глубоко уверен, что А. Адамовичу удастся опубликовать письма Лени в «Юности». Нет сомнения тому, что чаяния и светлые думы его должны стать достоянием всех молодых людей нашей страны».

Славiк казаў па тэлефоне, што ён чытаў «Лісты з фронту» ўслых, Лідзе і Кірылку. Лідачка плакала, а Кірылка слухаў з надзвычайнай увагай.

А вось што напісала Ганна Кіпрыянаўна Гразнова (цётка Максіма Багдановіча) з Горкага, ліст ад 13 кастрычніка 1974 г.: «Когда по телевизору смотрела передачу торжеств (з прычыны надання Мінску годнасці горада-героя. — Г.), то мне все казалось, что невидимо наши два Максима идут, чтобы возложить венки на площади Перамогі. Обоими много сделано для возрождения нашей Радзімы. Да что я пишу, Вы об этом знаете, об этом хорошо пишет Алесь Адамович в своей книге «Горизонты белорусской прозы». Но мои

чуства і прызнательность Максиму Ивановичу были до чтения Адамовича.

А сейчас я получила «Маладосць», № 9, и две недели нахожусь под впечатлением «Пісем Леаніда Гарэцкага з фронту». Смотрю на его портрет, перечитываю его письма, и сердце сжимается от боли. Никакими словами нельзя выразить чувство — всё будет не то. Алесь Адамович за всех нас выразил это, а нам надо молча подумать о дорогих людях».

Дзякуй Вам за лісты, за заўвагі ў лісце ад 14 кастрычніка 1974 г. (я з імі поўнасьцю згодзен, перакажыце іх Алесю Адамовічу).

У нас усё па-ранейшаму добра, апроча хвароб Лары і яе маці.

Прыехаў Радзімка з Польшчы, задаволены. Мой грыбны адпачынак канчаецца 28 кастрычніка. У Маскве буду 29 кастрычніка — 1 лістапада 1974 г. Заўтра зноў іду ў зялёнкі і апенькі — піць насалоду восеньскага лесу.

Ласкава Вас абыймаем, цалуем, любім.

Вашы мінчане.

За ўсіх — Гурык.

71. КАНДРАТУ КРАПІВЕ

19 красавіка 1976 г.

Шчыра дзякую Вам, Кандрат Кандратавіч, за дарагі падарунак — Збор Ваших твораў у пяці тамах з цёплым падарункавым надпісам.

Як было б добра, каб Вашы артыкулы «Шкодная блытаніна ў пытаннях мовы», «Аб некаторых пытаннях беларускай мовы», «Пытанні беларускага правапісу» і іншыя артыкулы па пытаннях беларускага мовазнаўства, якія не трапілі ў Збор твораў, былі б выдрукаваны асобнай кнігай.

Сардэчна віншую Вас са святам Першамая.

Вялікага Вам творчага ўздыму і мудрага шчасця.

Ваш Г. Гарэцкі.

72. АДАМУ МАЛЬДЗІСУ

17 чэрвеня 1980 г.

Вельміпаважаны і дарагі Адам Іосіфавіч!

Ларыса Восіпаўна, Радзім Гаўрылавіч і я шчыра дзякуем Вам за Ваш цудоўны падарунак — Вашу з В. Грыцкевічам кнігу «Шляхі вялі прыз Беларусь».

Вы адшукалі яшчэ адну залатую жылу ў беларускай мінуўшчыне.

Ваша кніга чытаецца, як самы займальны раман, так цікава пададзены рэалістычныя матэрыялы, так пераканаўча пададзены факты, так уважліва падабраны цытаты.

Толькі мясцінамі трапляецца шурпатасць мовы.

Укланяюся перад Вашымі нястомнымі пошукамі.

З вялікай пашанай —

Вашы Гарэцкія.

73. ГАЛІНЕ ГАРЭЦКАЙ

24 жніўня 1982 г., аўторак.

Дарагая, любая Галіначка!

Сёння пазваніў мне У. Караткевіч! Ён піша эсэ пра Мсціслаў (3 друкаваныя аркушы). Ездзіў Уладзімір Сямёнавіч у Мсціслаў, аглядаў старажытную царкву-камяніцу, якую рамантуюць і заснуюць у ёй музей. У гэтым музеі будзе куток пра Малую Багацькаўку, пра Максіма і яго родных.

У сувязі з гэтым У.С. ездзіў разам с сакратаром райкама (родам з Занькаўшчыны) у М.Багацькаўку і Слаўнава, наведалі Клаўдзю, агледзелі Слаўнаўскую царкву.

Уладзімір Сямёнавіч прасіў сакратара райкама абмеркаваць пытанне аб наданні адной з вуліц Мсціслава назвы «вуліца Максіма Гарэцкага».

Караткевіч прасіў нас, родных Максіма, падумаць, што мы маглі б перадаць у музей Максіма: фотакарткі, фотакопіі рукапісаў, творы Максіма, аўтографы, рэчы і інш.

Дык падумай, родная, што нам лепш падрыхтаваць. Мне здаецца, варта перадаць:

1) 2 тамы Збору твораў (з першага двухтомніка);

- 2) «Красные Розы»;
 - 3) некалькі старонак фотакопій твораў Максіма;
 - 4) 7 фатаграфій Максіма, родных яго (фотакопіі);
 - 5) стары абраз Маці Божай, які наша прабабка перадавала ў пасаг (гэты абраз хавае Кірылка);
 - 6) некалькі вышывак багацькаўскіх;
 - 7) ручнік мамы (з Клаўкінага кубла);
 - 8) «Арахі-лузганцы», «Маміны ласункі»: сушаныя дулькі, сушаныя семкі; «дракона» (муляж); цукеркі (7 штук на капейку); сушаныя баравікі і г.д.
- Падумай і напішы нам. У нас усё па-ранейшаму.
Цалуем Цябе, чакаем прыезду.
Твае родныя — мінчукі.

За ўсіх — дзядзька Гурык.

74. ЯНУ СКРЫГАНУ

2 траўня 1985 г.

Дарагі Іван Аляксеевіч!

Дзякуй Вам за ліст ад 26 красавіка 1985 г., за Вашу кнігу, за успаміны («Была толькі адна размова»). Ваш успамін спадабаўся і Ларысе Восіпаўне, і Галіне Максімаўне, і мне. Пашкадавалі, што гэты ўспамін Вы не перадалі раней Лісу і Саламевічу¹.

Было выказана пажаданне, каб скарочанае Вамі ў тэксце на старонцы 2-й аднавіць. Замест «у Горы-Горацкай агр. эканамічнай акадэміі» лепш напісаць «у Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горы-Горках».

Было б пажадана змясціць станоўчыя радкі з гісторыі М.Г.², дзе напісана, што Вам належыць будучыня як выдатнаму празаіку (ст. 263 «Успамінаў»).

Вам пра гэта скажа Галіна Максімаўна пры сустрэчы. Яна ж скажа, што пра Мрыя³ добра напісаў З. Азгур. Можа б, Вам варта было б пагаманіць з Заірам Ісакавічам?

Віншваем Вас са святам Першамая і Днём Перамогі.
Сонечнага Вам шчасця і радасці.

Ваш Г. Гарэцкі.

ДАДАТАК

Успаміны пра бацьку

Усяслаў Гарэцкі

МОЙ БАЦЬКА

Сярод шматлікіх талентаў тата быў ад Бога адораны дзівосным талентам расказчыка. Яго можна было слухаць бясконца, пра што б ён ні апавядаў. Памятаю, часам ён згадваў пра свае студэнцкія гады і, вядома ж, не мінаў вялікую падзею, калі ў іхнім з мамай пакойчыку з'явіўся новы жыхар — зусім маленькі і вельмі крыклівы. Адбылося гэта ў ліпені 1924 года.

Вось такі досыць часты момант жыцця маладой і вельмі дружнай сям'і. Маладая жонка нешта гатуе, мые пялюшкі і раз-пораз, чаргуючы працу, адхіляецца на тое, каб пачытаць пагрэбны дзеля чарговых заняткаў у Ціміразеўцы падручнік, зрабіць нейкія запісы. Малады бацька тым часам, захапіўшы пад паху моцна спавітага, крыклівага, але ў гэты момант маўклівага сына, ходзіць па пакойчыку, адной рукой падтрымліваючы жывы скрутчак, а ў другой, левай руцэ трымае нейкую кніжку і вучыцца з яе. Прыкладна такі бацькаў расказ ажыўлялі яшчэ фотаздымкі мамы і таты, зробленыя ў тую пару. У маёй памяці гэтыя ўспаміны злучыліся ў нейкую агульную карціну з поўным уяўленнем, што свайго тату я бачыў і чуў, як толькі з'явіўся на свет...

Потым успамінаецца наша жыццё на кватэры ў Менску, на Правіянецкай вуліцы. Тут я, 3–4-гадовы хлопчык, узяўшы бацьку за моцную і такую надзейную руку, прашу яго пайсці да казармаў. Яны былі недалёка ад нашага дома ці, можа, нават насупраць. Мы падыходзім да плота, і я з захапленнем гляджу на розныя заняткі чырвонаармейцаў, якія жылі і праходзілі службу ў казармах і на пляцы, дзе нават скакалі на конях. Найбольшае ўражанне пакінулі салдацкія маршавыя песні. Адна з іх да гэтага часу помніцца. Здаецца, там былі радкі:

Белая армія, чорны барон
Зноў нам рыхтуюць царскі трон.

А мы павінны безупынна
Пайсці ў апошні смяротны бой.

З першага дня свайго жыцця я пачуў ад бацькоў родную беларускую мову, якая і дагэтуль, калі мне ўжо 75, жыве ўва мне, і нават зараз я думаю на беларускай мове.

Гэта я прыгадаў у сувязі з той далёкай парой, калі слухаў песні чырвонаармейцаў, якія спявалі па-беларуску.

Цікавы момант дзеля характарыстыкі савецкага светапогляду 20-х гадоў звязаны з наступным. Недзе ў 1926 ці 1927 годзе маім бацькам прапанавалі аддаць мяне ў групу дзяцей, з якімі займалася жанчына нахштальт калектыўнай бонны. Шляхетнага дарэвалюцыйнага ўзгадавання, яна ведала французскую і нямецкую мовы і вучыла дзетак, якіх аддавалі ў яе групу бацькі. На гэтую прапанову тата катэгарычна адмовіўся: яго сын павінен узгадоўвацца так, як усе іншыя дзеці працоўнай інтэлігенцыі і сялян. Яго сын не мае ніякіх абгрунтаваных матываў вылучацца сярод дзяцей такога ж узросту. А тое, што сын нарадзіўся ў сям'і, дзе бацька займае вялікую пасаду (дырэктар інстытута), дык гэта проста збег жыццёвых абставін, а не падстава дзеля вылучэння сына сярод ягоных раўналеткаў.

У Менску я жыў з бацькамі да 1930 года, і, зразумела, галоўнай маёй мовай была беларуская. Яна была распаўсюджана. Я рана пачаў чытаць і добра помню, што на вуліцах — на шыльдах крам, на сталоўках, установах і г.д. — усе надпісы былі таксама напісаны па-беларуску.

На лета 1930 года мяне адправілі да нашай бабы ў Багацькаўку. Гэта быў незабыўны час. Там жа, у хаце бабы і дзед, збіраліся іншыя ўнукі — дзеці братоў майго бацькі. Але гэта радавала бабу, хоць і дадавала ёй шмат клопатаў. Запомніліся нашы дзіцячыя гульні, пошукі ў лесе грыбоў, ягад. Асабліва памятаю крупеню, якую баба выносіла штодзённа нам, сваім унукам, на ганак у велізарным «гарадскім» эмаліраваным тазе. Крупеня была незвычайнай смакаты: кожнае зярнятка ў ёй было буйное, у кашу клаўся вялікі кавалак сялянскага, хатняга масла. І вось вакол таза, як кураняты вакол міскі з зярнятамі, схіляліся галоўкі бабіных унукаў, у кожнага ў руцэ — драўляная лыжка. Кожны набіраў ёю кашу і з вялікай асалодай адпраўляў у рот. У дзедка ў садзіку, які быў адразу за хатай, расла дзіва-яблынька — медунічка. Многа потым, у розных краях і землях былога Савецкага Саюза, дзе мне давалося апынуцца і дзе сустракаліся яблыкі з назовам медуніцы, смачней багацькаўскіх нідзе не смакаваў.

Вяртанне ў Менск было сумным — тату ўпершыню арыштавалі. Помню, я не надта зразумеў, што за няшчасце прыйшло ў нашу сям'ю. Мама трымалася, як я зразумеў пазней, надзвычай мужна. Кватэру на Правіянецкай вуліцы прыйшлося пакінуць і пераехаць у

прыватную і значна меншую — на вул. Заслаўскую. Побач з домам, у якім мы пасяліліся, стаяў вялікі двух-ці трохпавярховы дом, дзе жылі артысты беларускага яўрэйскага тэатра. Мы неўзабаве пазнаёміліся з дзеткамі насельнікаў гэтага дома, а праз іх і атрымалі магчымасць вельмі часта бываць на дзённых спектаклях тэатра. І, не ведаючы яўрэйскай мовы, мы, групка хлопчыкаў і дзяўчат, якім пашанцавала паглядзець чарговы спектакль, нейкім чынам усё разумелі. Калі ішлі дадому, разважалі пра тое, што ўбачылі, часам нават узнікалі паміж намі спрэчкі.

Дом, у якім мы жылі на Заслаўскай вуліцы, стаяў па-суседску з іншымі дамамі і цэлымі кварталамі, дзе жылі палякі, рускія, татары, яўрэі, беларусы. І ўсё гэта спрыяла таму, што дзеткі гэтых розных нацыянальнасцяў збіраліся ў агульныя кампаніі, гулялі ў розныя гульні, хадзілі ў госці ў хаты іх бацькоў і добра-добра разумелі адзін аднаго і моцна дружылі.

Гаспадары дома, у якім мы кватаравалі, былі палякі. Паміж сабою яны, зразумела, гаманілі па-польску і звярталіся да нас, да мяне, брата і нават дарослых, па-польску. А мы адказвалі ім на беларускай мове, і тыя таксама нас разумелі. З таго ж дома я пачаў хадзіць у школу, у якой скончыў тры пачатковыя класы. На жаль, школа не пакінула ў памяці хоць нейкіх яркіх успамінаў, апроча, у прыватнасці, аднаго моманту. Аднаго разу ў школе ўсё бурліла і ўсе вучні на перапынках бегалі глядзець на нейкую дзяўчынку з 5-га ці 6-га класа. Справа была ў тым, што яе амаль ці не збіраліся выгнаць са школы, бо яна прыйшла на заняткі ў шоўкавых ці то фельдыперсавых панчохах, а гэта была адзнака буржуазнасці, а вучаніца была піянеркай і сваім незвычайным выглядам парушыла этыку піянеркі. Вось усе і бегалі глядзець на гэтую злачынку. Вядома, і я не ўтрымаўся, пабег з усімі. Ubачыў — стаяла досыць прыгожая, зграбная дзяўчынка (што значыць прыгажосць, я пачаў разумець вельмі рана), і ногі былі як ногі, а на іх — панчохі пад колер цела. Яна стаяла на пляцоўцы паміж другім і трэцім паверхам і ціха плакала. Вельмі ўразіў мяне гэты выпадак.

У 1934 годзе, калі мама вымушана была пераехаць у саўгас «Брылёўскі», што пад Гомелем, праз некаторы час раптоўна з'явіўся бацька — высокі, моцны, з абветраным тварам, і сказаў, каб мы збіраліся ў дарогу. Тата ў 30-м годзе быў асуджаны на 10 гадоў па артыкуле 58 і трапіў на будову Беларуска-Балтыйскага канала.

За ўдарную працу, як казалі ў тых гады, ён быў датэрмінова вызвалены праз 4 гады. Зняволены тата, маючы веды па зямлі і геалогіі, набытыя ім у часе вучобы ў Ціміразеўскай акадэміі, быў накіраваны на ББК землякопам у геалагічную службу. У яго абавязак уваходзіла, як ён расказваў, капанне шурфоў. Гэта, як мне ўяўлялася з яго расказу, нешта падобнае да глыбокай ямы ці траншэі. І

трэба было выкапаць шурф так, каб адна яго сцяна была строга вертыкальнай. Гэта дзеля таго, каб старшыня геалагічнай групы, які быў дыпламаваным геалагам, мог разгледзець склад змяных напластаванняў, узяць адпаведныя пробы, каб адправіць іх у лабараторыю на даследаванні. Першую геалагічную групу ўзначальвала нейкая жанчына з ліку вольнанаёмных. А зняволеныя падзяляліся на тых, хто працаваў пад наглядам канваіраў ці ў зоне, а нейкая частка вязняў была расканваіраваная. Вось тата і належаў да ліку апошніх. За яго паводзіны адказваў начальнік групы ці геалагічнай партыі. Жанчына, якая кіравала групай шурфавікоў, як спецыяліст была не вельмі высокай адукацыі. Ubачыўшы, што яе рабочы, апрача здольнасці капаць рыдлёўкай шурфы, добра разумее, дзе і які шурф трэба закладваць, больш таго, вельмі абгрунтавана адбірае і можа апісаць пробы гунту, інакш кажучы, усё тое, што належала рабіць самой кіраўніцы, яна шыбка сцяміла, што ўсю гэтую справу можна перакласці на плечы маладога і разумнага землякопа-вязня.

З часам і больш высокаму начальству сталі вядомыя здольнасці палітвязня Гаўрылы Гарэцкага. Яму даручалі самастойна вызначаць маршруты і месцы, дзе трэба было капаць шурфы і адбіраць пробы гунту. Тату пашанцавала з начальствам. Геалагічную службу ўзначальвалі два маладыя інжынеры, абодва, зразумела, калі начальнікі, — то вольнанаёмныя людзі. Але яны былі не толькі выдатнымі спецыялістамі і кіраўнікамі, але і надзвычайна сумленнымі і добрымі. Гэта — Нікадзім Сяргеевіч Сіманаў і Аляксандр Мітрафанавіч Гурэеў.

Дзякуючы ім тата змог не толькі адчуць добрае, спрыяльнае, чалавечае стаўленне да сябе, але і атрымаў магчымасць у кароткія ад экспедыцыйна-палявой працы і шматлікіх многакіламетровых маршрутаў хвіліны чытаць геалагічную літаратуру — фактычна авалодваць самастойна новай для сябе прафесіяй геалага. Ад якасці і абгрунтаванасці геалагічных парад з боку геалагаў, якія даюць рэкамендацыі, дзе лепей пракласці канал, дзе можна надзейна і бесклапотна пабудаваць плаціну гідрастанцыі, шлюза і іншых гідрабудаўнічых аб'ектаў, залежыць вельмі многае. Тату задалося зрабіць шмат карыснага ў галіне інжынернай геалогіі (і гэта літаральна з першых крокаў яго дзейнасці на новым прафесійным і жыццёвым шляху). Беламорска-Балтыйскі канал, Туломская ГЭС, гідрапабудовы на Каме, Волзе, Чусавой, Доне і іншых рэках, якія ўжо многія дзесяцігоддзі прыносяць карысць людзям, — лепшае таму пацвярджэнне.

Тата многа і цікава расказваў маме, яе бацькам, нашым з братам бабулі і дзеду, брату, мне аб сваіх геалагічных вандроўках, розных здарэннях, растлумачваў сэнс вялікіх гідратэхнічных пабудов. Асабліва было цікава слухаць развагі і тлумачэнні наконт розных

варыянтаў вырашэння адной і той жа праблемы. Мне прыгадваецца адна з такіх гамонак.

Крыху адхілюся, каб зрабіць невялікую даведку. Адразу пасля вайны я паступіў вучыцца ў аўтабудаўнічы тэхнікум пры Маскоўскім аўтазаводзе. Але, скончыўшы, і нават з аднымі пяцёркамі, першы курс, я зразумеў, што тэхналогія апрацоўкі металу — гэта не тое, што можа стаць маёй прафесіяй. У гэты час мой малодшы брат Радзім паступіў вучыцца на геалагічны факультэт Маскоўскага нафтавага інстытута імя акадэміка Губкіна. Абмеркаваўшы з братам розныя магчымасці выбраць мне прафесію на ўсё жыццё, Радзім параіў паступіць у яго ж інстытут. Я так і зрабіў, але хутка зразумеў, што я чысцюгкай вады гуманітарый, таму звярнуўся па парадку да таты. І тата пагадзіўся са мною, праўда, выказаў шкадаванне, што мяне не захапляе геалогія, і параіў паступіць у гуманітарны інстытут, што я неўзабаве і зрабіў. Дабіўся ў розных начальнікаў дазволу ў сярэдзіне навучальнага года паступіць на завочнае аддзяленне філалагічнага факультэта Маскоўскага педагагічнага інстытута імя Леніна (цяпер Маскоўскі педагагічны ўніверсітэт). Пасля ўпартых заняткаў і падрыхтоўкі мне пашчасціла здаць усе патрэбныя экзамены і перайсці на дзённае аддзяленне інстытута. Так пачаўся мой шлях у настаўніцтва, у школу. На жаль, а мо і не, геалагічная справа не захапіла мяне. Хоць прыклад бацькі, брата, мамы быў перад вачыма. Тата часта і вельмі цікава расказваў пра розныя геалагічныя з’явы, пра каменьчыкі і г.д. Кожны каменьчык, кожны ўзгорак, кожнае абгаленне на крутым беразе ракі былі для яго як кніжка, як жывыя сведкі некалі значных падзей у гісторыі Зямлі, у якіх браў удзел міма волі ці маленькі каменьчык, ці велізарны валун, ці шырокі ландшафт, пра які казаў тата. Такая ж здольнасць весці гамонку з геалагічнымі «аб’ектамі» перайшла і да майго брата. Я калі што з падобнага бачыў, дык мог толькі сказаць, прыгожа гэта ці не, якіх памераў і г.д., і не больш таго. Ні маленькага расказіка, ні доўгага і красамоўнага апавядання ў мяне ніколі ў дачыненні да гэтых аб’ектаў не выходзіла.

У кожныя свае канікулы я заўсёды ехаў да бацькоў, туды, дзе апыналіся яны па волі лёсу. Тата часта браў мяне з сабой на «маршруты». Гэта быў ці невялікі, з некалькіх вышукальнікаў атрад, ці толькі сам бацька. На старэнькім газіку — паўтаратонцы ці вілісе мы ехалі да вызначанага месца, адзначанага на геалагічнай карце, спыняліся, а потым пешкам рабілі многакіламетровыя абходы розных геалагічных абгаленняў, спускаліся ў нейкія катлаваны, узбіраліся на ўзгоркі, час ад часу капалі невялічкія шурфы, пад’язджалі да свідравін, дзе вымалі з глыбіні зямлі абразкі пароды, якія клаліся ў спецыяльныя доўгія скрыні і ўжо называліся не проста пародай, а кернам. Каля кожнай свідравіны заўсёды быў вялікі, нахштальт

складу, набор гэтых скрыняў. Калі іх выцягнуць удоўжкі, можна было сваімі вачыма убачыць, што робіцца на рознай глыбіні зямлі, ад метра да сотняў метраў уніз. Геолагі не толькі ўважліва разглядалі гэтых маўклівых сведкаў гісторыі зямлі, але і гаманілі з імі, мацалі рукамі, нават улічвалі пах, асабліва са свежых, толькі што выцягнутых з зямлі ўзораў — кернаў.

Потым зноў сядалі ў газік і ехалі да новага месца, абазначанага на карце. Аднаго разу, гэта было на Доне, едзем па ледзь заўважных дарожках, а тата звяртаецца да мяне і кажа: «Глядзі, сын, вакол сябе, усё гэта, калі будзе пабудавана плаціна, пойдзе пад ваду, стане дном велізарнага вадасховішча».

Вядома, казаў далей тата, вельмі шкода гэтай зямелькі, якая схаваецца ад людзей і не будзе працаваць на іх, не дасць болей збожжа, але што рабіць. У жыцці скрозь супрацьлегласці, дыялектыка. Адно робіцца так, а другое, супрацьлеглае яму, наадварот, іначай. І выбіраць даводзіцца тое, што больш трэба, што, нарэшце, больш важна для людзей, чалавека, грамады. Вось і зараз краіне, нашаму народу, які зусім нядаўна панёс такія страты ў вайне, калі яшчэ заставаліся ў руінах гарады і сёлы, заводы, трэба як мага хутчэй адбудаваць усё, наладзіць многія галіны народнай гаспадаркі, дзяржаве звышважна мець у велізарных колькасцях энергію. А гэта перш-наперш — электрычная энергія.

Вось чаму такімі шыбыкімі тэмпамі пашыраецца будаўніцтва гідрастанцый. Але калі б была ў дзяржавы магчымасць і эканамічная, і фінансавая, і тэхнічная, каб было дастаткова часу, можна было б і па-іншаму спраектаваць вырашэнне многіх сучасных праблем. Тыя ж аб'ёмы вады не распаўсюджваць па вялікіх прасторах вадасховаў, якія, зразумела, забіраюць сотні гектараў добрай для сельскай гаспадаркі зямлі, пакосы, лясы. Можна было б, напрыклад, усцяж рэчак зрабіць высокія сцены з жалезабетону, гэтым жа матэрыялам умацаваць дно рэчкі, а яе ваду падняць на вышыню 20–30 метраў ці больш. І па такім рукатворным канале пусціць параходы, баржы і плыты з бярвеннямі. А напор вады будзе такі моцны, што з лёгкасцю стане добра круціць турбіны, якія вырабляюць электрычны ток. На жаль, пакуль такі час яшчэ не наступаў. Але калі-небудзь наступіць, і асушаць людзі зараз затопленую зямельку, сяляне пройдуцца па ёй плугам, засеюць збожжам, і адпачылая за столькі гадоў зямелька парадзе іх добрымі ўраджаямі!

Мне гэтая гамонка ўспаміналася не адзін раз. Неяк з жонкай плылі мы на цеплаходзе па Волзе і Доне і бачылі, як буйны ход вады парушаў яе берагі і зямля велізарнымі кавалкамі скочвалася ўніз, каб згінуць у рацэ. Інакшы малюнак убачылі мы ў час вандравання па рацэ Дунай, берагі якога ўмацаваныя каменем, а ў той частцы, што працякала праз нізіну Славаччыны, яе (раку) закавалі ў

жалезабетонны канал, за якім адразу ж стаялі дамы, квітнелі сады, узвышалі свае гмахі касцёлы.

Між іншым, я часта звяртаўся да таты з пытаннямі пра розныя палітычныя моманты нашай рэчаіснасці. А такіх было процьма. На кожным кроку, кожны дзень усе газеты, радыё, тэлебачанне, кіно і г.д. гаварылі пра адно, а навакол мы бачылі зусім іншае. Гэта, зразумела, не магло не выклікаць у думках і светапоглядзе досыць маладога яшчэ чалавека, а такім я быў некалі, чорны смутак, песімістычны погляд на ўсё і ўсіх. І калі задавалася пагаманіць з татам, многае станавілася зразумелым, а таму і не такім жудасным. Я не памятаю кожную гамонку, але запала ў душу тлумачэнне бацькі пра велізарны, эпохальны, міжсусветнага значэння сацыяльны эксперымент, які праводзіўся ў нашай краіне з 1917 года. Тата ўмеў зараджаць мяне, брата, кожнага з нашай вялікай сям'і, досыць многіх людзей, якія часта звярталіся да яго па параду, сацыяльным аптымізмам, верай у справядлівасць, у перамогу добра над злом, умеў з вялікай дакладнасцю прадбачыць розныя грамадскія падзеі і ў самых, нават сапраўды змрочных абставінах абазначыць шляхі выхаду з іх, звяртаць увагу на той агеньчык, які, паводле прымаўкі, бачыцца ў канцы тунеля.

Заўсёды ўспамінаецца бацька за пісьмовым сталом (праўда, здаралася, што гэта быў просты столік на кухні). Акрамя таго, у апошнія два дзесяцігоддзі тата ўпарта працаваў над шматлікімі сваімі навуковымі артыкуламі, а потым і манаграфіямі, шмат часу ён аддаваў напісанню лістоў. Колькі ў яго было адрасатаў — проста цяжка пералічыць. Паштальён штодня прыносіў вялікі стос лістоў. І не было ніводнага выпадку, каб той, хто напісаў Гаўрылу Іванавічу ліст, не атрымаў ад яго адказу.

Вялікае ўражанне на мяне рабіла тое, што тата, дзе б ён ні быў, у якой экспедыцыі ні ўдзельнічаў, абавязкова перад сном, часам проста пад святлом газавай лямпы ці звычайнай свечкі, пісаў карталюшку ці вялікі ліст сваёй дружыне, маці яго дзетак, свайму талісману — нашай маме.

Адносіны нашых бацькоў заслугоўваюць асобнага апавядання. Іх дачыненні на працягу ўсяго жыцця, да апошняга літаральна ўздыху — гэта цэлая паэма высокага і неўміручага кахання, дружбы, вялікага разумення і пашаны.

Асобна можна казаць пра стаўленне бацькоў, і ў прыватнасці таты, да сваіх блізкіх і родных. Больш надзейнага і спачувальнага чалавека проста немагчыма знайсці.

Тое ж магу сказаць і аб стаўленні таты і мамы да людзей наогул. Наша кватэра ў Дзедзюўску, у пасёлку Гідрапраекта, дзе бацькі атрымалі свой больш-менш сталы прытулак пасля доўгіх гадоў паходнага геалагічнага жыцця, часам нагадвала філіял нейкага гатэля. Амаль

штодня абавязкова нехта прасіў прытуліць на ноч ці нават спыніцца на тыдзень, каб паспець зрабіць свае справы ў Маскве. Прытулак у хаце Гарэцкіх, многія гэта ведалі, заўсёды забяспечаны. І людзі, былыя калегі па геалагічных партыях, проста знаёмыя апошніх, атрымаўшы параду, ехалі да бацькоў і ніколі не мелі адмовы.

Мае нататкі пра бацьку я мушу на гэтым закончыць, бо пра гэтага дзіўнага чалавека адэкватна можна напісаць, толькі маючы талент пісьменніка.

Я ж, на жаль, просты сельскі настаўнік, выкладчык педагагічнага інстытута, навуковец. Праўда, шчаслівы, бо лёс падараваў мне і майму брату такіх бацькоў, як наш тата і адданая, неразлучная з ім наша мама — Ларыса Восіпаўна.

Радзім Гарэцкі

ТАТА

Больш за 200 гадоў таму ў глухім куточку Мсціслаўшчыны, амаль за 90 км ад бліжэйшай чыгункі, на крутым сонечным беразе рачулікі Віранкі прытулілася маленечкая вёсачка на некалькі двароў — Малая Багацькаўка. Сюды курманаўскі пан выселіў сялян, каб узяць ад лесу больш поля для сяўбы. Сярод іх, відаць, былі і два браты Гарэцкія, а магчыма, яны прыйшлі з далёкай вёскі Гарэцкаўшчыны, што знаходзілася на Гарадзейшчыне. Пра аднаго брата зусім забыліся, невядома нават, як яго звалі, а ад другога застаўся сын Кузьма, які пражыў сто гадоў. Яго жонка Марына нарадзіла дзвюх дачок — Праскоўю і Ганку і двух сыноў — Якава і Івана.

Самы малодшы з іх, Іван, — невысокі, чарнявы, вельмі рухавы — яшчэ зусім малым у паню з Курманава пасвіў свіней і авечак, даглядаў кароў, дапамагаў на кухні, а потым многія гады служыў кухарам у пана Цэкерта ў Лонніцы, што каля пасёлка Краснае на Смаленшчыне. Калі Івану споўнілася 28 гадоў, адбыўся яго шлюб з Еўфрасінняй Міхайлаўнай Паповай з сяла Слаўнае. Нявеста — дачка панскага ткача ў Курманаве — мела дзве доўгія русыя касы, вялікія блакітныя вочы, добры спакойны характар, дужа любіла песні і ведала іх процьму. Як і жаніх, грамаце не вучылася, была непісьменная.

У Івана і Ефрасінні Гарэцкіх нарадзіўся першы сын, якому далі імя Васіль, але трохі больш чым праз год ён памёр. Амаль праз два гады Еўфрасіння нарадзіла сына Івана. Наступнай была Марына, але хутка памерла з водры. 18 лютага 1893 года нарадзіўся Максім, а ў наступныя гады Ефрасіння нарадзіла двайнятак — Парфіра і

Панаса, але апошні памёр, пражыўшы чатыры тыдні. Праз чатыры гады, 10 красавіка 1900 года, нарадзіўся сын — Гаўрыла, а яшчэ праз два — Ганна.

Засталося ў сям’і Гарэцкіх чатыры браты — Іван, Максім, Парфір і Гаўрыла і адна дачка — Ганна.

У цеснай хаце з саламянай страхою і земляной падлогаю разам жылі сем’і Івана, яго брата Якава з жонкай Хрысцёнай і дачкой Гапкай і сястра Праскоўя з сынам Панасам. Усіх набіралася вялікая сям’я — 12 чалавек. Рабочых рук, асабліва мужчынскіх, было мала, бо Іван Кузьміч часта адсутнічаў, служачы лакеем у паноў — таму яго сям’ю часта звалі крыўдным імем — Лакеёнкі. Якаў быў незадаволены, што прыходзілася працаваць і за брата, увесь час стагнаў і жаліўся на цяжкае жыццё і таму атрымаў мянушку — Тужык. Каб не было спрэчак паміж братамі і папрокаў з боку Якава, Еўфрасіння Міхайлаўна старалася працаваць за некалькі чалавек і рабіла як жаночую, так і мужчынскую працу. З часам Якаў паставіў сваю новую хату. Падзялілі маёмасць — а гэта нялёгка, бо цяжка пакінуць абжытае жыллё і адзін аднаго. Таму перад тым, як падзяліцца, накрывалі стол новым абрусам, станавіліся на калені вакол стала, маліліся і ўсе плакалі. Дзеткі, глядзячы на дарослых, таксама плакалі. Пасля яшчэ доўга ўспаміналі, як жылі разам. Але ўсё роўна пасля падзелу і Лакеёнкі, і асабліва Тужыкі жылі бедна.

Аднак дзяцінства Максіма і Гаўрылы і ўсіх дзетак было шчаслівым, бо кожны крок, кожны кавалачак жыцця малых былі звязаны з іх ласкавай маці. Мама здавалася ім самай магутнай і найдаражэйшай істотай, нейкім вялікім стварэннем, якое заўсёды можа абараніць, якое любіць і шкадуе, корміць і вучыць, вядзе да ўсяго самага прыгожага, самага добрага. Асабліва выразна гэта разумеў Максім і таму сваім меншым — Гаўрылу і Ганульцы тлумачыў: «Маці першая прамовіла для нас у роднай мове. Маці — першая і найлепшая настаўніца нашай роднай мовы — найдаражэйшага скарбу чалавека. Шануйце сваю родную маці, родную мову». Гэта добра разумелі ўсе дзеткі.

Гурыка (так звалі ў сям’і Гаўрылу) усе вельмі любілі і песцілі, як самага меншага з братоў, ды і быў ён моцненькі, працавіты, пакладзісты, паслухмяны.

На ўсё жыццё запомніліся Гурыку паездкі ў Лонніцу да бацькі ў госці. Часцей за ўсё ездзілі ўвесну. Раненька-раненька, яшчэ цёмна, будзіла маці хлопчыка. Яму так спаць хочацца, але не капрызіў, бо вельмі любіў гэтую вандроўку. Маці клала яго ў падол, садзілася на калёсы і доўга ехалі — аж за 80 км.

Каля панскага палаца іх сустракаў здаравенны лахматы сабака Януш, ён лашчыцца, а Гурыку страшна, туліцца да мамы. Бацька Іван Кузьміч, каржакаваты, з чорнай барадой і пышнымі валасамі,

ласкава абыймае і вядзе ў маленькі пакойчык — лакейскую. Успа-мінаецца кухня, дзе бацька гатаваў розную ежу для пана і яго сям’і. А пан Мікалай Мікалаевіч Цэкерт — высачэннага росту, вельмі любіў чым-небудзь пачаставацца і таму нават сам заглядваў на кухню. Іван Кузьміч зарабляў 3 руб. у месяц — на жаль, не заўсёды гэтыя грошы даходзілі да сям’і, бо на службе ў паноў ён уцягнуўся ў карты і гарэлку.

Шасцігадовы Гурык пачаў хадзіць у школу ў вёсцы Большая Багацькаўка, дзе малапісьменны настаўнік Панасёнак прымушаў зубрыць вершы і складаць першыя склады. Потым год хадзіў у школу ў сяло Слаўнае за 3 км ад дому, а затым у Большой Багацькаўцы адкрылася земскае вучылішча.

У 11 гадоў аддалі Гурыка вучыцца ў двухкласнае вучылішча ў Старым Сяле аж за 12 км, таму жыў у сям’і Шведавых за тры рублі ў месяц. Тут пасябраваў з аднакласнікам Лейбам Крэйнгаўзенам. Гаўрыла паставіў сабе мэту вырвацца з сялянскага забітага асяроддзя, пайсці па слядах Максіма і таму вучыўся вельмі старанна. У пачатку новага сезона настаўнік Пятро Паўлоўскі сабраў усіх вучняў абодвух класаў і сказаў: «Ну вось, за добрыя поспехі, за добрае старанне ў вучобе я дарую ад сябе кніжку І.Тургенева «Записки охотника» нашаму лепшаму вучню Гаўрылу Гарэцкаму, а вам, дурням, — нічога». Калі ў Раздзеле, што ўсяго за 2,5 км ад Малой Багацькаўкі, адкрылі новае двухкласнае земскае вучылішча, Гурык перайшоў туды.

У Раздзеле настаўнікам быў Пятро Платонавіч Максімаў — вельмі добры чалавек і здольны педагог. Ён многаму навучыў малога хлопца, якога любіў за старанне і здольнасці да вучобы, а яго выпускное сачыненне «Что посеешь, то пожнешь» захоўваў у сябе ўсё жыццё.

Гаўрыла пад ўплывам Максіма многа чытаў, пачаў захапляцца і беларускай літаратурай. Яму падабалася ўдзельнічаць у вучнёўскай самадзейнасці. Асабліва задашліва атрымалася чытанне «Тараса на Парнасе», калі малады хлопец апранаўся пад паляўнічага, выходзіў на сцэну з двухстволкаю, выразна і артыстычна чытаў. Прыемна было ў адказ пачуць дружныя воплескі. Але ўжо тады ён, зусім яшчэ малы, меў балючую крыўду за сваю прыхільнасць да беларускасі. Дзве настаўніцы, сёстры Клейман, выхадцы з нямецкай сям’і, так не любілі беларускую мову, што ў яго прысутнасці казалі адна другой: «Вот профан!» У адказ на гэта Гаўрыла з яшчэ большым імпэтам і поспехам выступаў па-беларуску, падкрэсліваў сваю беларускасць.

Гаўрыла Гарэцкі атрымаў пасведчанне пра тое, што «Окончил полный курс учения в Раздельском 2-х кл. зем. Училище» — па ўсіх прадметах «успехи отличные (5) и только «в пении хорошие (4)». 5 ліпеня ён акуратным почыркам склаў «прошение» «Его Вы-

сокородію Господину Управляюшэму Горэцкім Землемерно-аграномічэским училищем» «крэстьянина деревни Малой Богатковки Шамовской волости, Мстиславского уезда, Могилевской губернии»: «Желая поступить в число учеников 1-го отделения приготовительного класса вверенного Вашему Высокородию училища, честь имею покорнейше просить Вас допустить меня к экзаменам».

...Хлопец з вялікім стараннем пачаў вучыцца ў Каморніцка-агранамічнай школе ў Горках. Ён многа чытаў Талстога, Дастаеўскага Ганчарова, Гётэ. Як і Максім, пачаў пісаць кароткія нататкі ў «Нашу ніву». У газеце «Горэцкі вестник» надрукаваў артыкул, накіраваны супраць русіфікатарскіх думак рэдактара газеты, лідэра кадэтаў, выкладчыка вучылішча С.Г. Цітовіча і падкрэслена падпісаў яго «Сын Маці Беларусі». А пазней у газеце «Вольная Беларусь» выйшаў яго артыкул «Хто яны», у якім высмейваліся эсэры за іх ацэнку беларускага пытання, у чым яны набліжаліся да манархістаў, папоў і пагромшчыкаў.

У Горках Гаўрыла Гарэцкі арганізаваў беларускі вучнёўскі гурток, які затым стаў называцца Беларускай секцыяй вучняў Горацкіх сельскагаспадарчых школ, а з 1914 г. — Беларускай секцыяй студэнтаў Горацкага сельскагаспадарчага інстытута, якая існавала да 1924 года. Пры секцыі дзейнічалі аддзелы: гісторыка-эканамічны, літаратурны, тэатральны, музычны, чыстага мастацтва. Гаўрыла асабліва актыўна ўдзельнічаў у працы тэатральнага аддзела, інсцэнавалі паэму «Тарас на Парнасе», ставілі п'есы Ф.Аляхновіча, У.Галубка, В.Дуніна-Марцінкевіча і інш. На прадстаўленнях прысутнічала больш за 500 чалавек. У.Галубку спадабалася пастаноўка яго п'есы, і ён падараваў Гаўрылу два свае фотаздымкі з надпісам: «Г.Гарэцкаму на ўспамін — У.Галубок».

У мясцовай газеце Гаўрыла Гарэцкі пісаў рэцэнзіі, у прыватнасці, на спектакль «Манька» Ф.Аляхновіча, які паставіў Горацкі студэнцкі гурток. У той час настолькі захапіў тэатр, што ён пачаў нават схіляцца да таго, каб стаць актёрам.

Лютаўскую рэвалюцыю 1917 года Гаўрыла Гарэцкі сустрэў у Горках. Большасць студэнтаў ахапіла радасць, знішчалі партрэты цара, генералаў. На вуліцы маніфістацыя. Заняткі адмянілі. Пайшоў пешшу дамоў. Аж да кастрычніка быў адпушчаны, бо ў Горках панаваў тыфус. Выпісаў «Курс стэнаграфіі» па сістэме Ф.К.Габельсбергера і авалодаў ім. У пачатку восені паехаў у Мсціслаў, каб дапамагчы усталявацца Ганульцы, якая паступіла ў тамтэйшую гімназію. Дарэчы і Максім прыслаў для сястры троху грошай, якія пайшлі на аплату кватэры. Ён заўсёды дапамагаў грашыма бацькам, хаця іх у самога ледзь-ледзь хапала на жыццё. Пазней так усё жыццё дапамагаў сваім родным і Гаўрыла Гарэцкі.

У 1918 годзе Гаўрыла Гарэцкі прыехаў да брата Максіма ў Смаленск, працаваў у Губвыканкаме. Максім у той час пільна працаваў над складаннем «Руска-беларускага слоўніка». Гаўрыла як мог дапамагаў.

У Смаленску тады жыў Янка Купала, які разам з Максімам у кастрычніку 1918 года наведваў факультэт па гісторыі мастацтваў у Смаленскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута. Янка Купала часта запрашаў Максіма да сябе ў госці, нярэдка да брата далучаўся і Гаўрыла. Уладзіслава Францаўна гасцінна частавала братоў. Былі цікавыя гомонкі пра беларускую літаратуру, гісторыю Беларусі і яе гарадоў. Янка Купала тады захапляўся нумізматыкай і нярэдка паказваў братам сваю досыць вялікую нумізматычную калекцыю і адпаведныя кнігі.

У Смаленск прыехаў Фабіян Шантыр, які меў на мэце стварыць беларускую партыю левых эсэраў. Гаўрыла Гарэцкі думаў, што гэта партыя будзе яму бліжэй за іншыя: яна прымае Кастрычніцкую рэвалюцыю, адстойвае класавыя інтарэсы сялян-сераднякоў і беднаты, кардынальна вырашае нацыянальнае пытанне. Быў скліканы першы ўсеградскі ўстаноўчы сход новай партыі, на які сабралася чалавек пад 100. Шантыр быў абраны старшынёю, Г.Гарэцкі — сакратаром сходу. І вось на запытанне Шантыра, на якой мове весці сход, амаль аднагалосна было прынята: сход весці на рускай мове, а па-беларуску не гаварыць. Шантыр дэманстравана пакінуў сход, Гаўрыла Гарэцкі — за ім. Сход не адбыўся, партыя арганізавана не была.

З Петраграда ў Смаленск прыежджаў А.Чарвякоў, каб арганізаваць беларускую секцыю РКП, спачатку з гэтага нічога не выйшла. Пазней прыехалі Жылуновіч, Дыла і інш. Усе гаварылі, што рыхтуецца абвяшчэнне Беларускай рэспублікі. Браты Гарэцкія таксама чакалі гэтага. Тым не менш у «Звездзе» быў надрукаваны артыкул Кнорына, у якім адзначалася, што ніякіх беларусаў у Заходняй Камуне няма, што іх выглязелі ў мікраскоп беларускія нацыяналісты і г.д. А.Чарвякоў, які зваўся беларускім камісарам, усюды насіў з сабой «Этнаграфічную карту Беларусі», складзеную Я.Карскім і тэрмінова выдрукаваную Белнацкамам. Ён раздаваў карту ўсім знаёмым, у тым ліку падараваў і Гаўрылу з аўтографам: «Ад беларускага камісара». Адбыўся Смаленскі краёвы з'езд Саветаў Заходняй Камуны, стэнаграфістам на якім працаваў Гаўрыла. Стэнаграфаванне і прамову старшыні «Обліскомзапа» Мяснікова, які быў супраць стварэння Беларускай рэспублікі. Выступленне прадстаўніка Беларускай секцыі РКП з Петраграда Лагуна сустрэлі вельмі холадна і нават варожа. Ішла жорсткая барацьба за ўтварэнне рэспублікі. Гарэцкім, як і многім іншым, здавалася, што бальшавікі шчыра адстойваюць нацыянальныя інтэрэсы раней прыгнечаных царызмам нацыянальнасцяў.

У канцы 1918 года І краёвы з'езд РКП Заходняй Камуны ў Смаленску перайменаваў сябе ў І з'езд БКП і абвясціў утварэнне БССР у этнаграфічных межах. Браты Гарэцкія былі ўсхваляваны і шчыра рады, верылі ў пабудову новай Беларусі, тым больш, што былі тады ў Смаленску знаёмы з адданымі справе беларушчыны першымі чальцамі беларускага ўрада: З.Жалуновічам, А.Чарвяковым, Ф.Шантырам, Я.Дылам і інш. Максім нават надрукаваў у газеце артыкул «Няхай жыве Камуністычная Беларусь!». У той жа час браты былі сведкамі страшэнных пакутаў людзей, якія прынесла рэвалюцыя і бальшавіцкі рэжым: расстрэлы «представителей имущих классов» (іх спісы друкаваліся ў смаленскіх газетах), бяспынства на сяле, хамства, здзекі, неразбярыха, страх... Разабрацца ва ўсёй той блытаніне і катавасіі многім было цяжка, у многіх прадстаўнікоў інтэлігенцыі «душа дваілася»... Іменна тут, у Смаленску, Максім задумаў, а можа, і пачаў пісаць апавесць «Дзве душы».

Тым часам выйшаў з друку «Руска-беларускі слоўнік» М. і Г.Гарэцкіх, які Гаўрыла вазіў у Менск, дзе даў Алесю Гаруну — загадчыку кнігарні. У Менску ён тады пазнаёміўся з Я.Лёсікам, С.Ракам-Міхайлоўскім, Зм.Бядулем. Асабліва моцнае ўражанне пакінуў Гарун: былы паліткатаржанін, рабочы-сталяр, нягледзячы на беднасць, з хворай маці на руках, сам сухотнік, а такі апантаны беларускай нацыянальнай ідэяй!

Гаўрыла Гарэцкі вярнуўся ў Горкі працягваць вучобу, а Максім па прапанове Кнорына ў пачатку 1919 года пераехаў у вызвалены ад нямецкіх акупантаў Менск на сталую працу ў «Звезду». Надзея на пабудову незалежнай БССР, якая ахапіла многіх змагароў і прыхільнікаў беларушчыны, у хуткім часе зноў пахіснулася: пасля Першага ўсебеларускага з'езда Саветаў урад З.Жылуновіча быў скінуты, і маскоўскія бальшавікі ўтварылі Літоўска-Беларускую Савецкую Рэспубліку са сталіцай у Вільні, куды і пераехала рэдакцыя «Звезды».

Пасля вяртання са Смаленска ў Горкі Гаўрыла Гарэцкі адначасова з вучобай працаваў сакратаром-стэнаграфістам павятовага выканкама і яго прэзідыума. На ўсе павятовыя з'езды Саветаў яго абіралі прадстаўніком ад Саюза вучняў Горацкага сельскагаспадарчага вучылішча, і прывітанне з'езду ён прыныцова рабіў толькі па-беларуску. Працягваў займацца ў беларускім драматычным гуртку, надрукаваў некалькі артыкулаў па пытаннях нацыянальнай палітыкі ў мясцовай газеце «Луч Интернационала».

20 верасня 1919 года Гаўрыла Гарэцкі атрымаў дыплом аб сканчэнні вучылішча і быў накіраваны ў якасці каморніка-агранома і інструктара-рэвізора па землеўпарадкаванні ва Уфімскі губземадзел (г.Уфа). Там яго абралі членам Прэзідыума Дзяржаўнага лугавога фонду Уфімскай губерні. Як карэспандэнт газеты «Известия Уфим-

скога губернскаго революціоннаго комитета» часта змяшчаў у ёй артыкулы аб саўгасах, паляпшэнні сялянскай гаспадаркі, зямельнай палітыкі Саветаў і нават аб драме «Углекопы» ў гарнізонным тэатры. Ведаючы эсперанта, дапамагаў гурткам у яго вывучэнні. Прага да ведаў была такая нястрыманая, што паступіў ва Уфімскі інстытут народнай адукацыі, у якім праслухаў другі курс прыродазнаўчага аддзялення. Лічыў, што павінен стаць гарманічна развітым чалавекам і таму запісаўся ў школу мастацкай гімнастыкі, але туды без тапчак не прымаў, а купіць іх не было за што. . .

Вельмі хацелася вучыцца далей і, як толькі стала магчымым, паехаў у Маскву, каб паступіць у Пятроўскую (пазней — Ціміразеўскую) сельскагаспадарчую акадэмію (ПСГА). У ліпені 1920 года паступіў інструктарам у распараджэнне Цэнтральнага аддзела землеўпарадкавання Наркамзема і ў хуткім часе быў залічаны без экзаменаў на эканамічны факультэт Пятроўскай акадэміі.

Да пачатку вучобы заставалася яшчэ трохі часу, і Гаўрыла вырашыў скарыстаць такую магчымасць, каб з'ездзіць у Вільню да брата Максіма. Раз залічылі студэнтам, дык і адпрошвацца ў начальніка Цэнтразема не стаў, але меў камандзіроўку ад Наркамсветы РСФСР. Набраў кніжак на беларускай мове, у тым ліку і камуністычнай літаратуры. Пакуль ехаў, Чырвоная Армія пакінула Вільню, і давялося з цяжкасцю прабірацца праз літоўскі кардон. Сустрэча з братам была вельмі радасная: вялі доўгія размовы, Максім паказаў горад, Беларускаю гімназію. Гурыку вельмі спадабалася братавая — і ён, і яна адразу адчулі роднасць, блізкасць. Пазнаёміўся з А.Луцкевічам, С.Некрашэвічам, Я.Станкевічам, з міністрам па беларускіх справах пры ўрадзе Літвы Сямашкам. Са Станкевічам многа разоў спрачаліся пра шляхі беларускага адраджэння. Гаўрыла Гарэцкі даказваў яму, што без эканамічнага адраджэння вельмі цяжка дабіцца нацыянальнага, што нацыянальная і палітычная незалежнасць абавязкова патрабуе і эканамічнай самастойнасці, што ўсе гэтыя элементы ўзаемазвязаны, таму неабходна інтэгральнае адраджэнне. У асобе Сямашкі Г.Гарэцкі пабачыў першага гандляра-спекулянта на беларускай справе і зразумеў, колькі небяспекі гэта можа прынесці сапраўднаму нацыянальнаму адраджэнню. Сем дзён праляцелі непрыкметна. Максім праводзіў брата, які набраў беларускай літаратуры, надрукаванай у Вільні, і пад выглядам настаўніка перайшоў літоўскі вайсковы кардон праз Ашмяны да ст. Солы. Браты развіталіся каля трох крыжоў з белага мармуру. Гаўрыла Гарэцкі залез на адзін з іх і па-беларуску і на эсперанта напісаў: «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся! Няхай жыве Савецкая Беларусь!»

Па звароце ў Маскву Г.Гарэцкі за самавольную адлучку з Цэнтразема быў пасаджаны ў турму, дзе прасядзеў 4 дні.

У Маскве адчуваўся яшчэ больш вялікі рэвалюцыйны ўздым, які Гаўрыла Гарэцкі ўспрыняў усёй сваёй дзейнай натурай: адразу ўступіў у Асацыяцыю рэвалюцыйнага студэнцтва — Асрэўстуд, тады яшчэ зусім нешматлікую, усяго 100–120 чалавек. Хутка стаў сябрам прэзідыума Асрэўстуда, загадчыкам культурна-асветніцкага аддзела, старшынёй міжгурткавага бюро і рэдактарам першай насценнай газеты Пятроўскай акадэміі «Информатор».

Але ўвесь час думалася пра Беларусь, якая ў выніку шматвяковага заняпаду стала адным з самых мала вывучаных, бедных і закінутых краёў царскай Расіі. Пабудова сацыялістычнай краіны бачылася адзінай магчымасцю сапраўднага адраджэння. Чытаў Маркса, Леніна — і ўсё здавалася лагічным і правільным. І многія сумленныя грамадзяне, асабліва інтэлігенцыя, у тым ліку і Гаўрыла Гарэцкі, як і яго брат Максім, імкнуліся ўключыцца ў пабудову новага жыцця. Але стан Беларусі ў той час быў вельмі цяжкі, складаны і нейкі дваякі: з аднаго боку — нацыянальнае і культурнае адраджэнне, з другога — палітычнае раз’яднанне на кавалкі. Заходняя мяжа Савецкай Беларусі праходзіла зусім блізка ад Менска. Замест адзінай этнаграфічнай Беларусі засталася невялічкая ССРБ у складзе адной Меншчыны, бо, нібыта згодна з пастановамі губернскіх з’ездаў Саветаў, адлучыліся Смаленшчына, затым Магілёўшчына і Віцебшчына. Дык што ж гэта за нацыянальная палітыка бальшавікоў?

Па ініцыятыве Гаўрылы Гарэцкага была створана Беларуская культурна-навуковая асацыяцыя студэнтаў ПСГА, задачы якой вызначылі так: вывучэнне народнагаспадарчага, грамадска-палітычнага, культурна-нацыянальнага і прыродна-гістарычнага бакоў жыцця Беларусі; выяўленне шляхоў і магчымасцяў культурна-эканамічнага адраджэння Беларусі; прапаганда ідэй адраджэння; барацьба з шавіністычнымі і вузканацыянальнымі плынямі беларускага адраджэнскага руху; правядзенне мерапрыемстваў, накіраваных да культурна-эканамічнага адраджэння Беларусі; аб’яднанне і падрыхтоўка культурных працаўнікоў для дзейнасці ў навуковым, гаспадарча-тэхнічным, культурна-асветніцкім і іншых напрамках; шырокая культурна-асветніцкая праца; арганізацыя навуковых даследаванняў, экспедыцый і іншых мерапрыемстваў на тэрыторыі Беларусі і г.д. Старшынёю Асацыяцыі выбралі Гаўрылу Гарэцкага.

Праца Асацыяцыі пайшла вельмі актыўна. Збіраліся не менш чым раз на тыдзень. Чыталі кнігі, рабілі даклады, рэфэраты і г.д. Арганізавалі бібліятэку, добры хор, які карыстаўся вялікім поспехам. Загадчыцай бібліятэкі і ўдзельніцай хору была Ларыса Парфяновіч — будучая жонка Гаўрылы Гарэцкага.

Асабліва запомнілася маёўка пад Ліхаборамі, якую студэнты правялі 25 мая 1921 года — у дзень смерці Максіма Багдановіча. З арміі прыехаў Уладзімір Дубоўка, з Беларускага прадстаўніцтва

прыйшлі яго кіраўнік Мароз, супрацоўнікі Парэчын, Станкевіч і інш. Гаўрыла зрабіў даклад, дэкламаваў на памяць, у тым ліку верш Янкі Купалы «Сні, таварыш, аб камуне». Многа было выступленняў. Потым аб гэтай сустрэчы былі надрукаваны нататкі Гарэцкага і Мароза ў газеце «Савецкая Беларусь».

У Беларусі Асацыяцыі надавалі вялікае значэнне, бачылі ў ёй крыніцу будучых агранамічных кадраў для рэспублікі. Заўсёды, калі ў Маскву прыязджаў А.Чарвякоў, Гаўрыла Гарэцкі ехаў у Беларускае прадстаўніцтва і сустракаўся з ім. Чарвякоў — вельмі сціплы і даступны чалавек — расказаў пра гаспадарчае і культурнае будаўніцтва на Беларусі і падрабязна распытваўся пра студэнцкае жыццё, аб працы Асацыяцыі. Размова ішла толькі на беларускай мове. Ды і супрацоўнік беларускага НКУС Багуцкі, які звычайна суправаджаў Чарвякова, таксама размаўляў па-беларуску.

Многія з сяброў Асацыяцыі ў далейшым сталі вядомымі беларускімі вучонымі і дзеячамі сельскай гаспадаркі: Павел Рагавы, Сяргей Ждановіч, Мікіта Лайкоў, Пётра Хоцкі, Іван Ухін, Пётра Санько і інш.

14 лістапада 1921 года прайшоў урачысты сход Беларускай культурна-навуковай асацыяцыі студэнтаў, прысвечаны першай гадавіне яе працы. Гадавы сход адбыўся ў галоўным будынку Пятроўкі. Прыехаў А.Чарвякоў, усё Беларускае прадстаўніцтва на чале з М.Марозам, прадстаўнік Наркамсветы Беларусі М.Лойка і інш. Выступіўшы з уступным словам, старшыня праўлення Асацыяцыі Г.Гарэцкі адзначыў: «... мы пачалі работу па адраджэнні краю, «пакінутага Богам і людзьмі»! Нас аб'яднала адзінае мацнейшае жаданне, адзіны творчы парыв — імкненне да Рэнэсансу Беларусі». З вялікай увагай заслухалі цікавую прамову А.Чарвякова, які абмаляваў сучасную працу на Беларусі. Затым Г.Гарэцкі зрабіў даклад «Вывучэнне Беларусі як фактар адраджэння». Сход закончыўся п'яннем беларускай марсельезы «Адвеку мы спалі». Пазней была выдадзена кніжка аб гэтым сходзе.

Беларускі студэнцкі рух пашыраўся. Пад уплывам Асацыяцыі, якая ўжо аб'ядноўвала больш за 200 студэнтаў, узніклі падобныя арганізацыі ў Межавым інстытуце, Свядлоўскім універсітэце, у Горнай акадэміі, у Ваеннай акадэміі, на медыцынскім факультэце, на Галіцынскіх сельскагаспадарчых курсах і інш. Была праведзена першая канферэнцыя студэнтаў-беларусаў у Маскве. Быў створаны беларускі студэнцкі клуб, кааператыўнае выдавецкае таварыства «Маладая Беларусь». Апошнія выдала навукова-літаратурны зборнік, які пачынаўся артыкулам Г.Гарэцкага «На новы шлях». У зборніку прынялі ўдзел Ц.Гартны, У.Дубоўка, М.Чарот, Я.Журба, Зм.Бядуля і інш.

У газеце «Савецкая Беларусь» Г. Гарэцкі друкуе шэраг артыкулаў, у тым ліку «Усебеларускі студэнцкі з'езд», «Расейскія камуністы аб беларусах», «Што нам павінен даць Беларускі тэатр?», «Дзе быць Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі», «З Масквы ў беларускі Ерусалім» і г.д. У першым артыкуле ён заклікае правесці з'езд усіх беларускіх студэнцкіх арганізацый, каб выпрацаваць новую ідэалогію беларускай інтэлігенцыі, каб абмеркаваць «усе пытанні Беларускага інтэгральнага Рэнэсансу».

31 жніўня 1922 года ў Маскве Гаўрылу Гарэцкага арыштавалі. Перад гэтым улетку, як і ў мінулым годзе, студэнты Беларускай асацыяцыі ПСГА паехалі на працу ў Беларусь. Па дарозе назад у Маскву заехаў Гаўрыла ў Малую Багацькаўку і забраў з сабою малодшую сястру Ганну, якая хацела паступіць вучыцца ў Пятроўскую акадэмію. Планаў і мар у маладых людзей была процьма...

Большасць савецкіх людзей ці зусім не ведала, ці толькі здагадвалася, што бальшавізм меў «падвойнае дно». Як стала вядома толькі ў наш час, з вясны 1922 года Ленін задумаў шырокамаштабную акцыю: выслать за мяжу ўсіх прадстаўнікоў вальнадумнай інтэлігенцыі, якіх ён у пільме да М. Горкага ацаніў «как интеллигентов, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а говно». У лісце да Ф. Дзяржынскага ад 19 мая 1922 года Ленін прапануе абмеркаваць усе «меры подготовки», сабраць пісьмовыя водгукі на некамуністычныя выданні, «собрать систематические сведения о политическом саботаже, работе и литературной деятельности профессоров и писателей». 17 ліпеня ён піша Сталіну: «выслать за границу безжалостно», «всех их — вон из России», «арестовать несколько сот и без объяснения мотивов — выезжайте, господа!», «Очистим Россию надолго!».

У гэты час ліквідавалі Асрэўстуд. З'явіліся спецыяльныя людзі, якія сачылі за студэнцтвам. У Пятроўскай акадэміі такім «спецыялістам» стаў былы супрацоўнік Арлоўскага ўпраўлення НКУС. Адночы ў самым канцы жніўня ён падышоў да Гаўрылы Гарэцкага і спытаў: «Скажите, Вы будете сегодня вечером у себя? Я хотел бы зайти к Вам поговорить». — «Пожалуйста», — быў адказ. І сапраўды, позна ўвечары пад'ехаў «чорны воран» і забраў Гаўрылу, а з ім разам яшчэ двух студэнтаў: Жыгалава і І. Артабалеўскага (апошні потым стаў выдатным вучоным у галіне тэорыі машын і механізмаў, акадэмікам АН СССР). Іх адвезлі на Лубянку і размясцілі ў асобныя камеры. Заводзіцца «дело № 15729 по обвинению Горещкого Гавриила Ивановича».

4 верасня супрацоўнік IV аддзялення Сакрэтнага аддзела ДПУ Калугін са згоды начальніка Зарайскага піша блізкія па змесце «Постановление» і «Заключение». Прывядзём вытрымкі.

«Я, сотрудник IV Отделения СО ГПУ Калугин, рассмотрев дело № 15729 о Горецком Гаврииле Ивановиче, нашел следующее:

С момента Октябрьского переворота и до настоящего времени он не только не примирился с существующей в России в течение 5 лет Рабоче-крестьянской властью, но ни на один момент не прекращал своей антисоветской деятельности в моменты внешних затруднений для РСФСР. Все это подтверждается имеющимися материалами.

А посему на основании п.2 лит. Е. Положения о ГПУ от 6.11 сего года полагаю: в целях пресечения антисоветской деятельности со стороны Горецкого Гавриила Ивановича выслать за пределы РСФСР за границу».

У самым нізе «Постановления» Г.Гарэцкі піша: «с ним я не согласен и заявляю протест».

Праз два дні ўжо гатова «Выписка из протокола заседания Коллегии ГПУ от 6 сентября 1922 г.», якая падпісана сакратаром Калегіі Язерскай. Паводле даклада тав. Калугіна і пасля зацвярджэння намеснікам старшыні ДПУ тав. Уншліхтам прынята пастанова: «На основании п.2 лит.Е Положения о ГПУ от 6.11 с.г. — выслать под конвоем за пределы РСФСР за границу».

17 верасня Г.Гарэцкі піша ў ДПУ заяву з паметкай «Срочно!»: *«Меня предложено выслать в четверг. Именем Революции и Социализма прошу отложить срок высылки на десять (10) дней. Причина: 15 сентября моя родная сестра Анна, только что поступившая в Зоотехнический институт, везла мне первую «передачу»; она попала под трамвай — отрезало ногу (с раздроблением ступни), помяло таз, позвоночник и желудок: положение почти безнадежное. Никого родных здесь не имею, родители живут в Смоленской губернии, их невозможно вызвать да и не на что ехать — живут с пяти (5) десятин земли; я лично не имею несколько денег, и оставить сестру, умирающую без всякого призора, ухода и помощи было бы огромным преступлением с моей стороны. Могу представить поручительство о невыезде никуда от пяти (5) коммунистов.*

Выеду тотчас по заметном переломе болезни сестры или после ее похорон.

Надеюсь, что просьба моя будет уважена.

Студент Гавриил Горецкий».

У гэты ж дзень ён піша падпіску аб тым, што «обязуюсь явиться в среду 20 сентября, к 14 часам дня во Внутреннюю тюрьму ГПУ. Обязуюсь за пределы Москвы не выезжать». На заяве віза Зарайскага, датаваная 18 верасня: «Согласно телефонного распоряжения т. Ягоды дана отсрочка на 10 дней».

Гаўрыла Гарэцкі як на крылах паляцеў у бальніцу да сваёй Ганулькі. Стан яе быў страшэнны: яна ўжо не верыла, што будзе жыць, плакала. Каля яе сядзелі студэнткі з Асацыяцыі — Марыя Пуцята,

Валя Хоўрынка. Тут жа былі старэнькія жанчыны — хворыя, якія таксама плакалі і маліліся Богу. Яны ўгаворвалі Ганулю: «Маліся Богу — лягчэй будзе». Гаўрылу доктар сказаў, што трэба дастаць хоць 1 кг цукру, каб падтрымаць сілы. Ён усюды бегаў, бегаў, але цукру так нідзе і не дастаў.

На наступны дзень, 19 верасня, Ганулька ў 11.30 памерла. Студэнты Асацыяцыі Дзіма Ярашчук, Сяргей Ждановіч і іншыя дасталі грузавую машыну і дамовіліся аб месцы пахавання каля Галовінскага манастыра. Гору Гаўрылы не было канца. Ён плакаў і адчуваў сябе вінаватым у смерці сястры. Амаль праз два дзесяцігодзі ў час ваеннага ліхалецця ён запіша ў запісную кніжку: «Ах, Ганулька, Ганулька, кветка растаптаная. Дарагая мая мучаніца. Што ж нарабіў я?»

Пятым кастрычніка датавана зробленая на 2-й вокладцы ўсёй справы рэзальцыя В.Р.Мянжынскага: «Оставьте в Академии и не трогать, т.к. считает для себя всю эту историю оскорбительной ввиду его прежней советской работы. Просил просмотреть его статьи в «Известиях» под ред. Преображенского и т.д.»

Не зусім ясна, у гэты дзень ці раней, але, як успамінаў Гаўрыла Іванавіч, яго на допыт выклікаў сам В.Р.Мянжынскі, які быў у той час адным з кіраўнікоў Дзяржаўнага Палітычнага Упраўлення НКУС РСФСР. Размова працягвалася каля 1,5 гадзіны. Мянжынскі больш маўчаў і з цікавасцю слухаў студэнта, які з вялікай палкасцю апавядаў пра Беларусь, пра яе гісторыю, геаграфію, культуру і яе праблемы, пра неабходнасць нацыянальна-эканамічнага адраджэння рэспублікі. Мянжынскі тады сказаў: «Я вас з вялікай цікавасцю выслухаў, але я вельмі вам раю больш ніколі не займацца ніякімі грамадскімі арганізацыямі, бо ў вас зноў будуць непрыемнасці — займайцеся толькі навукай».

Ужо на наступны дзень было складзена «Заклучение»:

«Я, помощник нач. IV Отделения СО ГПУ Бахвалов, рассмотрев дело № 15729 гр-на Горецкого Г.И. 22 лет происхождения из мещан Смоленской губ., нашел, что Горецкий был арестован на основании агентурного материала, из которого усматривалась антисоветская деятельность Горецкого, что последний подлежал высылке за границу, но, принимая во внимание, что антисоветская деятельность Горецкого следствием не доказана. А посему полагаю:

Дело прекратить, Горецкого из-под стражи освободить и дело сдать в архив.

Пом. Нач. Отд. СО ГПУ Бахвалов

Согласен: Нач. IV отд СО ГПУ З.Аранский».

Чырвоным чарнілам наўскасяк рэзальцыя:

«Утверждаю. Ягода. 10.X.22 г.»

12 кастрычніка адбылося пасяджэнне Калегіі ДПУ, якое паставіла: «Во изменение постановления от 6.09.22 г. освободить, дело прекратить и сдать в архив».

Тым жа днём датаваны адмысловы дакумент-талон, накіраваны ад Упраўлення справам ДПУ начальніку ўнутранай турмы: «С получением сего немедленно освободить из ареста Горечкого Гавриила Ивановича. С освобожденного взять подписку об освобождении. ...»

Такім чынам, студэнт ПСГА Г.Гарэцкі не быў высланы за мяжу (меркавалі паслаць ў Нямеччыну). Невядома, што яго выратавала: ці то смерць сястры, ці тыя добрыя водгукі і хадайніцтва сумленных людзей з Акадэміі, ці размова з В.Р.Мянжынскім, якому спадабаўся палкі юнак, і ён яго пашкадаваў. Хутчэй за ўсё ўсе падзеі разам паўплывалі на яго лёс, які мог быць зусім іншы. . .

Беларуская культурна-навуковая асацыяцыя студэнтаў Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі ў хуткім часе распалася, а многія мары маладога студэнта — старшыні гэтай Асацыяцыі, на жаль, так і засталіся толькі марамі. . .

Арышт моцна параніў рамантычную душу бацькі: ён убачыў і глыбока адчуў, што жыццё часта бывае несправядлівым, што ад блізкіх людзей можна чакаць здрады, а магутны палітычны віхор можа змятаць не толькі ліхадзеяў, але і справядлівых людзей. Асабліва ныла сэрца ад незваротнай страты любай сястрычкі Ганулькі. Хаця розум казаў, што не вінаваты ён, а сэрца адчувала вялікую крыўду на лёс і нейкую віну: каб не трапіў ён у турму, каб не несла іменна яму перадачу, каб у свой час праводзіў яе яго сябра, не было б гэтай жудасці, не было б гэтага болю і мукі на ўсё жыццё. Балюча перажываў паступовы распад Беларускай культурна-навуковай асацыяцыі студэнтаў Пятроўскай (Ціміразеўскай) сельскагаспадарчай акадэміі. Але яшчэ з большым натхненнем і ўпартасцю ўзяўся за вучобу, за набыванне ведаў, бо разумеў, што толькі новая адукаваная і культурная інтэлігенцыя зможа пабудаваць моцную Беларусь, сельская гаспадарка якой, у прыватнасці, павінна стаць не горшай, чым у Даніі. Чаму іменна Данія? Таму, што па прыродных умовах яна блізкая да Беларусі, а сельская гаспадарка ў ёй была адной з лепшых у Еўропе. Ён, як і яго старэйшы брат Максім і многія іншыя змагары за нацыянальнае адраджэнне Беларусі, свядома стаў на гэты шлях і рыхтаваў сябе да такой працы.

Яшчэ ў 1920 годзе, калі бацька толькі паступіў у Пятроўскую сельскагаспадарчую акадэмію і пачаў збіраць студэнтаў-беларусаў, ён пазнаёміўся і запісаў у асацыяцыю студэнтку агранамічнага факультэта, родам з Беластока, — Ларысу Парфяновіч, якую так і празваў — беластачанка. Невялічкага росту, худзенькая, яна здалася яму зусім малой, нязграбнай і напужанай дзяўчынкай.

Яе бацька, Восіп Іванавіч, паходзіў з сям'і малазямельнага селяніна з Беласточчыны, працаваў служачым на чыгунцы. Маці — Марыя Міхайлаўна Караткова — была з сям'і пісьмавода, прадзед — арэнбургскі казак, за добрую службу атрымаў дваранскі тытул. Дзед меў цяжкі характар, ажаніўся з сіратой з Брэста. Ларыса вучылася ў гімназіях Беластока і Варшавы, а пасля пачатку вайны — ва Уладзіміры і Маскве.

Многія студэнты Пятроўкі жылі ў інтэрнатах, пад якія адвялі драўляныя дамы-дачы, канфіскаваныя ў былых «буржуяў» і размешчаныя недалёка ад Акадэміі. Маці пасялілася разам з Валяй Івановай — дачкой вядомага вучонага-фізіёлага — у маленькім пакойчыку на другім паверсе такой дачы. Жылі яны вельмі цяжка, часамі проста галадалі. Стыпендыі, як і карткі на хлеб, дзецям служачых тады не выдавалі, іх атрымлівалі толькі дзеці рабочых і сялян. Трэба было адначасова з вучобай зарабляць на хлеб, на жыццё. Прыходзілася маладым дзяўчатам няньчыць малых дзетак, мыць падлогу і бялізну ў асістэнтаў ці прафесараў, атрымліваючы за гэта абед ці кавалак хлеба. Даходзіла і да таго, што чысцілі прыбіральні. Больш прыемна было зарабляць грошы і ежу, працуючы ў полі ці агародзе на акучванні бульбы, а таксама дапамагаючы ў бібліятэцы.

Лара-беластачанка вельмі актыўна ўключылася ў працу Беларускай асацыяцыі студэнтаў. Яна загадвала беларускай бібліятэкай, якую студэнты стварылі пры Асацыяцыі. Валодаючы прыгожым і даволі моцным голасам, удзельнічала ў хоры беларускіх студэнтаў, які меў вялікі поспех.

Бацька быў вельмі задаволены работай Лары, якую за акуратнасць і абавязковасць заўсёды пачалі выбіраць на сходах Асацыяцыі сакратаром. Яна амаль кожны раз падтрымлівала яго прапановы, асабліва тыя, што тычыліся адраджэння і пашырэння беларускай мовы, культуры. Яму падабалася слухаць яе спевы, і дзяўчына ўжо не здавалася такой нязграбнай. Наадварот, яна аказалася вельмі жвавай, прывабнай, а яе блакітна-васільковыя вочы, заўсёды такія вясёлыя і бліскучыя, свяціліся дабрынёй, ласкай і пашчотай.

У 1923 годзе адкрылася вялікая Першая сельскагаспадарчая і самагужна-прамысловая выстаўка СССР, у арганізацыі якой бралі ўдзел Гаўрыла і Лара. Яны часта сустракаліся, узаемная сімпатыя расла і паступова перайшла ў сапраўднае моцнае каханне. Як толькі выстаўка адкрылася, Гурык 8 ліпеня 1923 года зайшоў да Лары ў інтэрнат, узяў яе чамаданік, невялікі плячак і раскладанку (вось і ўвесь дзясвочы скарб-пасар), і пайшлі яны разам на другі канец пасёлка, дзе быў папярэдне наняты невялічкі пакойчык у драўляным доме гаспадыні Гімы. Па дарозе сустрэўся прафесар Фартунагаў, які, як заўсёды, зняў кепачку ў прывітання і сардэчна павіншаваў, адразу здагадаўшыся, у чым справа. Сустрэўся і іх сябар студэнт

Іван Рытус, які таксама зразумеў, чаго яны ішлі разам і неслі рэчы. Ён праводзіў іх да хаты, дапамог данесці чамаданік, пажадаў усяго самага добрага. Вось і ўсё выселле!

Маці Лары прывезла маладым, як пачатак уласнай гаспадаркі, пару поцілак, 2 талеркі, па дзве вялікія і малыя лыжкі, нажы і відэльцы. Жылі небагата (не заўсёды і хлеб быў), але весела, дружна, з упэўненай надзеяй на хуткае лепшае, прыгожае жыццё. Часта былі госці — сябры-студэнты. Праўда, гаспадыня Гімра (ці Гімраха, як яны звалі яе паміж сабой) вельмі не любіла іх гасцей, бо трэба было дзверы адчыняць ды зачыняць (другім гэта яна не давярала), і ўвесь час бурчэла. Дык улетку нярэдка маладыя госці лазілі ў пакой праз акно, каб абысціся без папрокаў.

Аднойчы ў госці нечакана завітаў Аркадзь Смоліч і папрасіў папіць чаю. Лара наліла чаю, але да чаю было толькі некалькі кавалкаў хлеба і больш нічога, нават цукру. Смоліч, убачыўшы такое, пасаромеўся піць чай, а Лара вельмі доўга перажывала за такі пачастунак.

У ліпені 1924 года Гаўрыла Гарэцкі скончыў Ціміразеўскую (Пятроўскую) акадэмію і быў пакінуты дзеля навуковай працы ў аспірантуры Навукова-даследчага інстытута сельскагаспадарчай эканомікі, які быў пры Акадэміі. Ён выбраў спецыяльнасць «эканамічная геаграфія». Чаму? Таму, што, працуючы над велізарным стыстычным матэрыялам па нацыянальным прыбытку Беларусі, ён убачыў, наколькі эканамічна беднай была Беларусь, наколькі адсталай была яе народная гаспадарка, наколькі падначалена яна гаспадарцы больш вялікай дзяржавы — Расіі. Ён зразумеў, што для таго, каб намецці шляхі выйсця гаспадаркі Беларусі з такога жудаснага стану, трэба спачатку вывучыць фактычнае становішча, падлічыць нацыянальны прыбытак Беларусі. Будаваць новае можна толькі тады, калі мы добра ведаем старое, калі мы добра зразумеем тэндэнцыі разгортвання народнай гаспадаркі Беларусі ў пачатку XX стагоддзя, у пачатку развіцця капіталізму ў Беларусі.

У гэты час адкрыўся Камуністычны ўніверсітэт нацыянальных меншасцяў Захаду. Гаўрыла, які валодаў беларускай мовай, быў запрошаны выкладаць эканамічную геаграфію на беларускім аддзяленні. Гэта было дарэчы, бо дала дадатковыя да стыпендыі ў НДІ сельскагаспадарчай эканомікі сродкі на жыццё. У Камуністычным ўніверсітэце вучыліся маладыя партыйныя дзеячы, якія потым станавіліся членамі ЦК, абкамаў і райкамаў, а таксама кіраўнікамі народнай гаспадаркі і культурных устаноў. Яны імкнуліся хутчэй атрымаць усе звесткі пра Беларусь, паехаць на Радзіму і будаваць новую рэспубліку. Камуністычны ўніверсітэт адыграў вялікую ролю ў фармаванні партыйных кадраў у Беларусі і яе культурным жыцці.

Ён ствараў ядро новай беларускай партыйнай інтэлігенцыі, якая мела вялікае значэнне падчас беларусізацыі 20-х гадоў.

Беларускую літаратуру ва ўніверсітэце выкладаў У. Дубоўка, з якім Гаўрыла і Лара вельмі пасябравалі. Ён праводзіў цікавыя семінары па беларускай літаратуры, якія ператвараліся ў гарачыя дыскусіі. Маладыя жорстка крытыкавалі больш сталых пісьменнікаў, асабліва нападлі на Янку Купалу і Якуба Коласа. Паэму «Новая зямля» называлі кулацкай, а Якуба Коласа — кулацкім паэтам. Крытыка часта была зусім не абгрунтаванай, а больш эмацыянальнай. Гаўрыла заўсёды прымаў удзел у гэтых семінарах.

5 ліпеня 1924 года ў Гарэцкіх нарадзіўся сын Усяслаў. Хлопчык спаў у вялікім жоўтым чамадане, бо ложка для яго паставіць не было дзе. Удзень чамаданік ставілі на ложка маладых бацькоў, а на ноч — на крэсла ці на стол...

Гарэцкі меў цесныя сувязі з Беларуссю, з Інбелкультам. У 1924–1925 гады вырашаліся пытанні аб далучэнні да БССР губерняў, якія спачатку ўваходзілі ў яе склад, а затым былі ўключаныя ў Расійскую Федэрацыю. Гарэцкага часта запрашалі ў Менск на пасяджэнні па гэтым пытанні. Прышлося выязджаць у рэгіёны, каб збіраць матэрыялы па эканоміцы і беларускай мове.

У сувязі з падрыхтоўкай Першай сельскагаспадарчай выстаўкі СССР таксама былі частыя паездкі на Беларусь у якасці інструктара. Так паступова Гарэцкі ўцягнуўся ў працу шэрагу ўстаноў Беларусі, асабліва Інбелкульта, куды яго запрашалі для вырашэння актуальных тэм, на экспедыцыйныя работы. На яго ўжо глядзелі як на будучага супрацоўніка і таму абралі правадзейным сябрам Інбелкульта.

У 1925–1926 гадах Гарэцкі працаваў загадчыкам кафедры эканамічнай геаграфіі, дацэнтам Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках. Быў у камандзіроўцы ў Польшчы, Германіі і Даніі, дзе сабраў вялікі матэрыял па эканоміцы і дэмаграфіі Заходняй Беларусі.

У пачатку 1927 года паўстала пытанне аб стварэнні ў Менску Беларускага навукова-даследчага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі. Прадстаўнікі Інбелкульта прапанавалі абраць дырэктарам новага інстытута Гаўрылу Гарэцкага. У Горках ён падрыхтаваў манаграфію «Народны прыбытак Беларусі», «Экономическое влияние Москвы на организацию сельского хозяйства области». Вялікую барацьбу правёў за беларусізацыю Акадэміі.

У Менску Гаўрыла з Лараю і сынам нанялі палову драўлянага доміка, які стаяў сярод саду на Правіянецкай вуліцы. Гарэцкі склаў структуру новага інстытута, яго статут, вызначыў падрабязныя напярэды дзейнасці, праграму даследаванняў і план працы, прычым усё гэта падначаліў таму тыпу народнай гаспадаркі, які быў выяўлены пры вывучэнні нацыянальнага прыбытку Беларусі. Гэтыя дакумен-

ты спадабаліся Чарвякову, Галадзе, Адамовічу і іншым кіроўным асобам. Былі выдзелены грошы, штат, будынкi.

Інстытут стаў набіраць сілу. Усе напрамкі навукі сельскай і лясной гаспадаркі былі сканцэнтраваны ў гэтай установе. Некалькі разоў прыязджаў у інстытут М. І. Вавілаў, якому спадабаліся даследчыя ўстановы і навуковыя напрамкі. Пачалі выдаваць на беларускай мове штормесячны часопіс «Сельская і лясная гаспадарка Беларусі», які шырока распаўсюджваўся.

Адразу пасля стварэння БНДІ сельскай і лясной гаспадаркі была заключана дамова паміж ім і Інбелкультам «у мэтах канцэнтрацыі, планавага развіцця і ўзаемнай сувязі навуковых даследаў прыроды, гаспадаркі і культуры Беларусі». У сувязі з гэтым Г. Гарэцкага ўвялі ў склад Прэзідыума Інбелкульту і Навуковай Рады як правадзейнага члена з правам вырашальнага голасу.

На VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Гарэцкі выступіў з прамовай, у якой падзякаваў ураду за адкрыццё БНДІ сельскай і лясной гаспадаркі, выказаў думкі пра неабходнасць эфектыўных навуковых даследаванняў, інтэнсіфікацыі сельскай гаспадаркі Беларусі, падрыхтоўкі ў бліжэйшы час сваіх маладых даследчыкаў. На гэтым з'ездзе Г. Гарэцкага абралі кандыдатам у сябры Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта БССР.

У верасні 1927 года адбылася амаль двухмесячная камандзіроўка ў Нямеччыну і Данію, дзе Гарэцкі і яго калегі змаглі пазнаёміцца з рознымі напрамкамі ў арганізацыі навуковай справы і вытворчасці сельскай гаспадаркі. Досвед суседніх краін быў вельмі карысны для паляпшэння працы ў Беларусі.

Жыццё Гаўрылы і яго сям'і ў Менску наладзілася. Была цікавая праца, якой ён аддаваў усе свае сілы, розум і сэрца. Інстытут стаў на ногі і карыстаўся вялікім аўтарытэтам. Верылася ў нацыянальнае адраджэнне роднай Беларусі. З Ларай жылі дружна, весела, радасна. Яна таксама працавала, але на грамадскіх пачатках, бо неяк няёмка было жонцы дырэктара атрымліваць грошы, працуючы ў той жа ўстанове, дзе і муж. Яна вяла селекцыйныя даследаванні на бульбяной і балотнай станцыях. Сябравалі з сем'ямі Янкі Купалы, Яўба Коласа, А. Смоліча, С. Некрашэвіча, А. Лёсіка.

На пачатку верасня 1928 года ў Менск вярнуўся і Максім Гарэцкі з сям'ёй, які наняў кватэру на вул. Шпітальнай (цяпер вул. Фрунзе, прыблізна там, дзе знаходзіцца Дом літаратара) — адносна недалёка ад кватэры малодшага брата.

Улетку браты ці іх жонкі з дзеткамі (у Гаўрылы і Ларысы нарадзіўся яшчэ і Радзім), а то і разам наведвалі сваіх бацькоў у Малой Багацькаўцы. Узімку бацькі прыязджалі на кароткі час да сыноў:

маці — Ефрасіння Міхайлаўна — звычайна спынялася ў Максіма, а бацька — Іван Кузьміч — у Гурыка.

Гаўрыла Гарэцкі вельмі многа працаваў у самых розных напрамках: навукова-арганізацыйных, грамадскіх, навуковых. Яго абіраюць сябрам Савета Беларускага цэнтральнага саюза сельскагаспадарчых і прамысловых таварыстваў (Белсельсаюза), сябрам Прэзідыума Камітэта па хімізацыі народнай гаспадаркі БССР, у цэнтральнае бюро краязнаўства пры Інбелкульце, эканамічную секцыю Навуковага таварыства пры БДУ, сябрам статыстычнага плана пры Цэнтральным статыстычным упраўленні БССР, у Цэнтральны Савет секцыі навуковых працаўнікоў БССР і г. д.

Г. Гарэцкі актыўна ўдзельнічаў у пасяджэннях СНК БССР, сесіях ЦВК і г. д. Ён выступаў з дакладамі і з артыкуламі ў друку па праблемах навукі і гаспадаркі. На IX Усебеларускім з'ездзе Саветаў у 1929 годзе Гаўрылу Гарэцкага перавялі з кандыдата ў члены ЦВК БССР.

Пытанне аб пераўтварэнні Інбелкульта ў Акадэмію навук яго кіраўнікі паставілі перад урадам БССР яшчэ ў 1924 годзе. Але дазвол на гэта Масква дала значна пазней — толькі ў 1928 годзе, і 13 кастрычніка ўрад БССР прыняў адпаведную пастанову. Хаця за аснову будучай Беларускай акадэміі навук (БАН) быў узяты Інбелкульт, але і іншыя навуковыя арганізацыі мабілізавалі ўсе сілы, каб вылучыць сваіх прадстаўнікоў у вышэйшую навуковую ўстанову рэспублікі. Але спіс акадэмікаў, Прэзідыум, новы Статут складаўся спецыяльнай урадавай камісіяй, у якую ад Інбелкульта ўвайшлі толькі У. Ігнатоўскі і С. Некрашэвіч.

У канцы снежня позна вечарам па тэлефоне Г. Гарэцкага выклікаў Старшыня СНК БССР М. Галадзед і паведаміў, што адбылося пасяджэнне ЦК КП(б) і ў ліку кандыдатаў на акадэмікаў—арганізатараў БАН вылучылі і Г. Гарэцкага.

26 снежня 1928 года шэраг буйнейшых вучоных БССР, галоўным чынам з ліку сяброў Інбелкульта, спачатку спецыяльна створанай камісіяй былі абраны, а затым пастановай СНК БССР зацверджаны ў званні акадэмікаў Беларускай Акадэміі навук.

1 студзеня 1929 года, у дзень 10-годдзя БССР і Кампартыі рэспублікі, у будынку Дома культуры (раней сінагогі, цяпер — Рускага тэатра імя Горкага) адбылося ўрачыстае пасяджэнне — устаноўчы сход Беларускай акадэміі навук. Сход распачаў старшыня ўрадавай камісіі па рэарганізацыі Інбелкульта ў БАН сакратар ЦВК А. Хацкевіч. Ён абвясціў прозвішчы першых акадэмікаў БАН, у ліку якіх быў і Г. Гарэцкі.

На жаль, у акадэмікі не былі абраны Аркадзь Смоліч і Максім Гарэцкі. Першага, які вельмі многа працаваў над тым, каб Інбелкульт стаў БАН, падтрымлівалі Янка Купала, Якуб Колас, У. Пічэта. Значныя намаганні для гэтага рабіў і Г. Гарэцкі. Адночы сабраліся

на вечарыну ў Смоліча і абмяркоўвалі магчымасці такіх выбараў. Але той подпіс, які паставіў Смоліч як міністр урада БНР пад тэлеграмай нямецкаму кайзеру Вільгельму, перакрэсліў усе іх намаганні. А Максім Гарэцкі ўжо з 1926 года быў у «чорным спісе» ДПУ Беларусі. Апрача таго, яму, відаць, не змаглі дараваць тую няўдалую сустрэчу групы пісьменнікаў на чале з Цішкам Гартным і Янкам Купалам, якая мелася адбыцца ў Горках. Аўдыторыя больш за 1000 чалавек (там быў і Максім Гарэцкі) доўга чакала пісьменнікаў, а яны так і не прыехалі, пакрыўдзіўшыся на тое, што на вакзале (станцыя Пагодзіна) іх сустрэў не сам Гарэцкі, а прыслаў толькі Юрку Гаўрука. Ды і Цішка Гартны неадлюбіваў М. Гарэцкага. Восць такіх, здавалася б, дробязі і амбіцыі часта вырашаюць лёс чалавека. Скрозь сіта адбору не прайшлі ў Акадэмію і такія выдатныя вучоныя-беларусазнаўцы, як Я. Ф. Карскі, М. В. Доўнар-Запольскі, Я.Л. Дыла, А. К. Сержпутоўскі.

Неўзабаве па ўказанні з Масквы пачалася барацьба супраць беларускіх паслядоўнікаў вучоных-эканамістаў А. В. Чайнава і М. Д. Кандрацьева. Гэтая кампанія закранула непасрэдна і Гаўрылу Гарэцкага. Два супрацоўнікі НДІ сельскагаспадарчай эканомікі (Масква) надрукавалі ў «Комсомольской правде», а затым у газеце «Звязда» артыкул «Нейкі, нейкага, нейкаму...», у якім у зняважлівым тоне абураліся тым, што «нейкі беспартыйны» Гарэцкі прабраўся ў камандаванне даследчай справай і кіруе лясной і сельскагаспадарчай навукай так, як яму хочацца, без усякага партыйнага контролю... І вось яго яшчэ выбіраюць і акадэмікам. Афіцыйныя лісты напісаў таксама дырэктар Расійскай асацыяцыі навукова-даследчых інстытутаў Фрыш, які пратэставаў, што «недоучившегося аспиранта выбирают в академики».

У. Ігнатоўскі на такія несправядлівыя напады адказаў рэзкім пісьмом Фрышу, адзначыўшы, што некаторых адказных кіраўнікоў па розных матывах, наадварот, не выбіраюць у акадэмікі (якраз у гэты час Фрыша «завалілі» пры выбарах у Расійскую акадэмію).

Вельмі многія не згаджаліся з шальманаваннем маладога акадэміка, а У.Дубоўка нават напісаў на гэтую тэму сатырычны верш. Падтрымаў Гаўрылу і А. А. Сянкевіч — дырэктар Камуністычнага універсітэта нацменшасцяў Захаду ў Маскве. Ён прывёў Гарэцкага да Першага сакратара ЦК КП(б)Б Я. Б. Гамарніка і сказаў, што такія зняважлівыя, беспадстаўныя лісты нельга друкаваць у газеце «Звязда», дзе звычайна такога тыпу артыкулы змяшчаліся толькі са згоды ЦК. Але Гамарнік досыць суха адказаў: яны самі ведаюць, што рабіць, што ад крыўды некалькіх інтэлігентаў ні тоны бульбы, ні тоны збожжа не прыбавіцца.

У газетах адзначалася, што ў БССР на працягу многіх гадоў рабілася стаўка на кулацкую гаспадарку, на развіццё хутароў,

недастаткова ўлічваліся інтарэсы беднаты, праводзілася палітыка замаруджвання калектывізацыі. У выніку такой крытыкі ў сакавіку 1929 года Дз. Прышчэпаў быў вызвалены ад пасады наркама земляробства БССР, а затым выключаны з партыі. У верасні знялі з працы і выключылі з партыі А. Баліцкага — наркама асветы, 16 кастрычніка СНК БССР вызваліў С. Некрашэвіча ад абавязкаў віцэ-прэзідэнта, а В. Ластоўскага — неадменнага сакратара БАН. У снежні быў выключаны з БАН акадэмік М. Дурнаво, а ў пачатку 1930 года — акадэмік М. Яворскі (Украіна). Апошняга на Украіне абвясцілі авантурыстам, немарксісцкім гісторыкам.

Адчуваючы такую душліваю атмасферу, браты Гарэцкія выршылі, пакуль ёсць яшчэ магчымасць, адпачыць. Максім паехаў у Крым, а Гаўрыла крыху пазней — у Хосту, у дом адпачынку вучоных. Замест сябе выканаўцам абавязкаў дырэктара пакінуў Міхася Ганчарыка.

Максім Гарэцкі вярнуўся ў Менск 15 ліпеня 1930 года — да дня нараджэння сына Лёні, каб адзначыць гэты дзень усёй сям’ёй разам.

А 18 ліпеня ў ДПУ Беларусі былі складзеныя дзве аналагічныя пастановы, датычныя братоў Гарэцкіх.

У той жа дзень на кватэры Максіма Гарэцкага (Заслаўская, д. 5, кв. 1) зрабілі ператрус, канфіскавалі перапіску, кнігі, а гаспадара арыштавалі.

Калі ў наступную ноч прыехалі па Гаўрылу, дык на кватэры засталі толькі брата Лары, які тады вучыўся ў палітэхнікуме ў Менску, Лара была ў Прылуках на селекцыйнай станцыі, а Гурык яшчэ не прыехаў з Хосты. Супрацоўнік АГПУ з чырвонаармейцам прыехалі ў Прылуку, забралі Лару і прывезлі ў Менск, дзе на кватэры Гарэцкіх зрабілі ператрус, у час якога напакавалі вялікі кош рукапісамі, лістамі, склалі пратакол. У апошнім адзначылі, што «жэна Горецкаго вела себя очень спокойно, не делала ни малейших попыток скрыть что-либо, как ни в чем не возражала, видно, что она отчасти готова была к обыску».

24 ліпеня ў Хосце арыштавалі і Гаўрылу. Павязлі яго на машыне ў ДПУ г. Сочы, дзе ён прасядзеў 3 дні, а адтуль — у Новарасійскую турму, дзе прабыў яшчэ 4 дні.

А ў Менску за яго непакоілася сям’я. Абодвух сыноў і сваю маці Марыю Міхайлаўну, якія жылі разам з ёю ў Прылуках, Лара перавезла да Лёлі ў Менск, а сама кожны дзень ездзіла на працу ў Прылуку, дзе займалася селекцыйнымі даследаваннямі, а ўвечары варочалася ў Менск і спяшалася на вакзал да цягніка, які ў такі час прыходзіў з Сочы. Яна адчувала, што хутка Гурыка прывязучь, і страшэнна баялася прапусціць гэты момант. На вакзале я ўпершыню і ўбачыў тату. Маці некалькі разоў расказвала пра тую сустрэчу, і апавяданне тое зрабіла на мяне вялікае ўражанне. Было

лета, цёплыя дні жніўня 1930 года. Мне недзе паўтара годзіка. Мы ўжо некалькі разоў хадзілі сустракаць тату. Адночы ўзяла мяне бабуля на рукі і стаіць на пероне, а мама пайшла наперад да вагонаў. Раптам бачым тату, ён радасна ўздымае рукі, мама кідаецца да яго, але чырвонаармеец перагароджвае шлях і адкідвае яе, а я крычу: «Тата, Тата!» і ручкамі да яго цягнуся. Сумныя вочы, няголены твар, няпэўныя рухі ўрэзаліся ў памяць малога хлопчыка. Я інтуітыўна адчуў, што здарылася нешта нясправядлівае, здзеклівае, крыўднае, спіснуўся ў камячок і горка заплакаў. Толькі праз чатыры гады я зноў убачыў тату...

Гаўрылу, пераадзетага ў турэмнае адзенне, правялі ў камеру, у якой сядзеў сярэдняга ўзросту яўрэй, як потым высветлілася, меншавік. Ён коротка раскажаў аб тым, што пачаліся арышты меншавікоў і беларускіх дзеячаў, якіх абвінавачваюць ва ўдзеле ў так званым Саюзе вызвалення Беларусі — СВБ. І той, і другі не бачылі за сабой ніякага шкодніцтва, не толькі не ўдзельнічалі, але раней не чулі пра СВБ, таму былі вельмі спакойнымі, верылі, што арышт — гэта памылка, якая хутка высветліцца. Гаўрыла ўзяў у суседа яўрэйскую газету і па ёй з яго дапамогай пачаў патрохі вучыць яўрэйскую мову. Раніцою заўсёды рабіў гімнастыку.

Праз некалькі дзён дастаў 2 тамы кнігі Туткоўскага «Геалогія Мінскай губерні» і пачаў яе з вялікай цікавасцю чытаць. Кожны дзень пісаў Лары пісьмы, такія бадзёрыя, вясёлыя, жартаваў, што працягвае адпачынак, што спадзяецца на хуткую сустрэчу. Але раптам адабралі кніжкі, паперу, аловак, забаранілі самому пісаць і атрымліваць ад Лары лісты. Пазбавілі ўсялякай сувязі і перадач.

Прыблізна тыдзень яго не турбавалі, а потым выклікалі да Муляўкі — члена ЦВК, з якім Гарэцкі многа разоў сустракаўся на пасяджэннях ЦВК. Той пачаў даказваць, што быў СВБ, у які як быццам уваходзіў і Гарэцкі. Гаўрыла адказаў, што не чуў нічога пра СВБ, што ўсё гэта зусім беспадстаўна робіцца, што ён ніякай контррэвалюцыйнай дзейнасцю не займаўся, аб чым добра ведае і сам Муляўка. Адразу ж прыйшоў следчы, пачаліся допыты.

У сярэдзіне жніўня Г.Гарэцкі даў паказанні, у якіх, у прыватнасці, адзначыў, што «ў прад'яўленых абвінавачаннях вінаватым сябе не прызнаю».

У гэтыя дні, 15 жніўня, Аркадзь Смоліч, які быў арыштаваны 26 чэрвеня 1930 года па справе Саюза вызвалення Беларусі, даў сведчанні пра Г.Гарэцкага.

Вось яны:

«О Горечком показываю следующее: Является он, безусловно, выдающейся фигурой среди всех известных мне молодых специалистов сельского хозяйства и вообще среди нацдемократической интеллигенции. Он объединяет в себе очень хорошую научную

подготовку с большой трудоспособностью, с организаторскими и административными талантами».

У снежні 1929 года Сталін на канферэнцыі аграрнікаў-марксістаў у сваёй прамове сказаў: «Непонятно только, почему антинаучные теории «советских» экономистов типа Чаянова должны иметь свободное хождение в нашей печати...» Гэта было сігналам на пачатак рэпрэсій, ордэрам на арышт.

І ўжо ў першай палове 1930 года ў Маскве арыштавалі шэраг прафесараў-аграрнікаў, у тым ліку і настаўнікаў Гаўрылы і Лары з Ціміразеўскай (Пятроўскай) сельскагаспадарчай акадэміі.

Іх допыты пачаліся толькі ў канцы ліпеня — жніўня. Спачатку амаль усе адмаўляліся ад контррэвалюцыйнай дзейнасці, ад удзелу ў якіх-небудзь сялянскіх партыях. Але паступова некаторыя прызналі сябе ўдзельнікамі сялянскай, а затым Працоўнай сялянскай партыі (ПСП), прызналі сябе вінаватымі, бо мэта ПСП — «закежняя інтэрвенцыя», стварэнне буржуазна-дэмакратычнай рэспублікі. Працаўнікі АДПУ вялі работу бездакорна. Па справе ПСП выяўляліся ўсё новыя і новыя імёны «членаў шырокай сеткі гэтай партыі» і пачаліся арышты не толькі ў цэнтры, але і на перыферыі — было схоплена больш за тысячу чалавек.

20 жніўня 1930 года з Масквы за подпісам намесніка начальніка Сакрэтнага аддзела АДПУ Агранова і начальніка 3-га аддзела Славацінскага на імя кіраўніка беларускага АДПУ Рапапорта прыйшло ўказанне: «Просим немедленно доставить спецконвоем в Москву Ждановича и Горецкого, проходящих по следственному делу «Трудовой Крестьянской Партии» и связанных с ее деятельностью по линии их работы в Научно-исследовательском институте сельского хозяйства в Москве».

І ўжо 24 жніўня дзяжурны па прыёме арыштаваных АДПУ ў Маскве дае распіску «тов. Доморацкому в том, что от него принят арестованный Горецкий Г. И.».

Гаўрылу прывезлі спачатку ў прыёмны пункт на Беларускам вакзале, а потым на Лубянку. Увялі ў камеру, а там — аж вачам сваім не паверыў — яго настаўнік прафесар Рыбнікаў.

Рыбнікаў раскажаў, што сядзіць ужо амаль месяц, што групу прафесараў абвінавачваюць у прыналежнасці да ПСП. Быў здзіўлены, што ўзялі Гаўрылу, бо ніхто з прафесараў, у тым ліку і ён, нічога на Гаўрылу не паказваў і нават яго імя не ўпамінаў.

Праз некалькі дзён Гаўрылу адсадзілі ад Рыбнікава і прывялі ў камеру, дзе знаходзіўся адзін М. М. Суханаў — выдатны дзеяч-меншавік.

Праз тры дні Гаўрылу перавялі ў суседнюю камеру, дзе ён сустрэўся з прафесарам Фабрыкантам, які нядаўна ездзіў у Амерыку, і прафесарам Чаянавым, аднафамільцам Аляксандра Чаянава. Яны

таксама пацвердзілі, што ніякага ПСП няма і што ніхто Гаўрылу на следствах не ўспамінаў.

Потым Гарэцкага перавялі ў велізарную камеру ўнутранай турмы Лубянкі — можа, на чалавек 60, а затым у прыблізна такога ж памеру агульную камеру ў Бутырках. Там сабралі інтэлігентную эліту — прафесараў, вядомых дзяржаўных дзеячаў і г. д. Усе лічылі сябе невінаватымі, таму верылі ў хуткі добры зыход, былі бадзёрымі, вясёлымі, шмат жартавалі, смяяліся, вялі паміж сабой цікавыя размовы пра жыццё. Вось толькі мучыла бяздзейнасць, таму абмяркоўвалі планы на будучыню, якая здавалася ім не вельмі пахмурнай... Гаўрыла з вялікім задавальненнем размаўляў з гэтымі разумнымі, цікавымі людзьмі. У Бутырскай турме да таго ж аказалася вельмі добрая, багатая бібліятэка, якой можна было свабодна карыстацца. Гаўрыла чытаў кнігу за кнігай, рабіў выпіскі з найбольш цікавых.

На допыты яго спачатку выклікалі вельмі рэдка, і толькі амаль праз месяц яму зачыталі вытрымкі з паказанняў А.Чаянава, Кандрацьева, Макарава і Чэлінцава, у якіх яны ўжо прызнаваліся, што з'яўляюцца кіраўнікамі ПСП і ўспаміналі Гарэцкага як удзельніка ПСП. Гаўрыла напісаў свае паказанні, у якіх адхіляў усе абвінавачванні.

За лета і часткова восень 1930 года па справе СВБ было арыштавана 108 чалавек, а па справе беларускай філіі ПСП — 59 чал.

8 снежня 1930 года ў газеце «Савецкая Беларусь» была надрукавана Пастанова СНК БССР.

«Пастанова 314. Пра выключэнне з складу правадзейных членаў Беларускай Акадэміі навук акадэмікаў Ластоўскага В. Ю., Пічэты У. І., Лёсіка Я. Ю., Некрашэвіча С. М., Гарэцкага Г. І. і Дубаха А. Д.

У сувязі з выяўленнем шкоднай контррэвалюцыйнай дзейнасці групы акадэмікаў Беларускай Акадэміі навук, дзейнасць якіх была накіравана супраць дыктатуры пралетарыята і на зрыў паспяховага сацыялістычнага будаўніцтва, Савет Народных Камісараў БССР пастанаўляе выключыць са складу Беларускай Акадэміі навук акадэмікаў Ластоўскага В. Ю., Пічэту У. І., Лёсіка Я. Ю., Некрашэвіча С. М., Гарэцкага Г. І. і Дубаха А. Д., пазбавіўшы іх годнасці акадэмікаў, як ворагаў пралетарскай дыктатуры.

Старшыня Савету Народных Камісараў БССР (М.Галадзед).

Кіраўнік Спраў Савету Народных Камісараў і Эканамічнай нарады БССР (М.Калевіч)».

У гэты час у паказаннях шэрагу арыштаваных па абедзвюх справах згадваецца прозвішча Гарэцкага. Асабліва шмат паказанняў з нейкай нястрымнай фантазіяй дае Пётр Хоцкі — вучоны сакратар Зямплана Наркамзема БССР, арыштаваны па справе ПСП. Прынамсі, 8 снежня 1930 года ён піша: *«Признаю, что я состоял в к/р вредительской организации, действовавшей в БССР и охватывающей*

почти все отрасли народного хозяйства. Эта организация ставила себе целью — создать экономические и культурно-политические условия для свержения существующего строя и создания буржуазно-демократической республики путем внутреннего восстания, а также вмешательства иностранных государств — Польши и др. государств.

В состав организации по отдельным отраслям народного хозяйства и учреждениям входили следующие лица...» І далей ён пералічвае больш за 50 прозвішчаў, у тым ліку і Г. Гарэцкага.

У далейшых сваіх паказаннях Хоцкі падрабязна апісаў дзейнасць «контррэвалюцыйнай арганізацыі» — Беларускага філіяла ПСП, прычым нават склаў графічную схему падпарадкавання яе падраздзяленняў.

11 сакавіка 1931 года Г.Гарэцкага прывезлі ў Менск, дзе зноў пачаліся допыты.

Яму паказалі вытрымкі з паказанняў Хоцкага, Смоліча, А. Каплана, Шэйніна і іншых. Гарэцкі патрабаваў вочную стаўку са Смолічам — адмовілі.

Трэцяга красавіка Гарэцкаму робяць вочную стаўку з «арэставанымі па делу Тактычнага Цэнтра» А. І. Шэйніным і А. М. Капланам, якую правёў намеснік начальніка Эканамічнага аддзела Вейзагер у прысутнасці начальніка 2-га аддзялення Эканамічнага аддзела Юдашкіна.

Пытанне: «Вось вы сустракаліся са Смолічам і іншымі ў яго кабінце ў прысутнасці Шэйніна і Каплана і абгаворвалі свае контррэвалюцыйныя дзеянні. Зараз вы ўсё ўспомніце і прызнаецеся». Гарэцкі пытаецца: «А мне можна задаць пытанне?» — «Ну, задавайце!» — «Перш-наперш скажыце, на якім паверсе знаходзіцца кабінет Смоліча?»

Каплан: «На 3-м», Шэйнін: «Не, на 4-м». — «Няпраўда, кабінет Смоліча — на 2-м паверсе». — «Ну, гэта мы маглі і забыцца». — «Проста вы ўсё выдумляеце, бо ніякай сустрэчы не было, як і няма ніякай арганізацыі, ніякага Цэнтра. Ну, а скажыце, які кабінет у Смоліча?» — «Вялікі кабінет, увесь абвешаны картамі». — «Вось зноў няпраўда: у яго малы пакойчык і ніякіх карт не вісіць».

Тут Вейзагер увесь пачырванеў, стукнуў па сталае кулаком і як крыкне: «Хто вядзе стаўку? Я ці вы? Прызнавайцеся, што ўсё было, што вы стварылі Цэнтр». — «Як хочаце, а я ўсё роўна буду казаць, што гэта лухта». — «Мы верым сведкам, а не вам! Усё роўна рана ці позна прызнаецеся!»

Склалі два пратаколы. А. Шэйнін сваёй рукою напісаў: *«Подтверждаю, что гр. Горецкий Г. состоял членом Тактычного центра «Освобождение» в качестве представителя ТКП. Я лично видел его на нескольких заседаниях в Госплане и одном в*

Академии наук. На последнем заседании обсуждались вопросы о деятельности ТКП. Присутствовали, кроме меня, Смолич, Бонч и еще кто-то. Основными докладчиками были Горецкий и Бонч. Характер обсуждаемых вопросов освещен в одном из моих показаний. Равным образом я знаю, хотя лично не присутствовал, о заседаниях, происходивших в Институте им. Ленина». Гарэцкі на гэтым працяголе піша: «Катэгарычна адмаўляю ўсе без выключэння факты, паказаныя Шэйніным».

Каплан сцвярджае: «Горецкий входил в число членов «Ц. Осв.», который состоял из 6 лиц: Смолича, Красковского, Горецкого, меня — Каплана, Шейнина и Бонч-Осмоловского. Горецкий присутствовал вместе со мной на заседании «Ц. Осв.» на одном расширенном собрании, где было человек 15–17. Все заседания состоялись в Госплане. 1-е, более широкое, — в моем кабинете под моим председательством. На нем присутствовало человек 15–17, и выступал среди других Горецкий Г.И., причем в его выступлении слушали отношение национал-демократов к развитию промышленности в БССР и в коллективизации сельского хозяйства». Г. Гарэцкі на працяголе зноў напісаў: «Категорически утверждаю, что все указанные Капланом факты совершенно не соответствуют действительности».

Такая ўпартасць прывяла да таго, што Гаўрылу кінулі ў гэтак званую «парылку» — цесную камеру ў падвале без акон і вентыляцыі, з бетоннай падлогай і высокай тэмпературай паветра. У камеры сядзеў просты селянін з Заходняй Беларусі, які перайшоў у БССР, бо думаў, што тут лепш жыць. Яго абвінавацілі ў шпіёнстве, і ён звар’яцеў. Ён увесь час крычаў: «Я шпіён, я шпіён», а потым нешта мармытаў. Дыхаць не было чым, задыхаліся. Каб зусім не страціць прытомнасць, па чарзе клаліся на падлогу і прыкладваліся адкрытым ротам да нізу дзвярэй, бо здавалася, што адтуль ідзе тоненькі струменьчык больш халоднага паветра.

Аднойчы Юдашкін паказаў падсуднаму ўжо гатовы сцэнар, дзе былі распісаны словы Гаўрылы і яго месца ў працэсе. Яму прызначалася роля кіраўніка Беларускага аддзялення ПСП. Але ён цвёрда адмаўляўся, тады зрабілі кіраўніком Бонч-Асмалоўскага, а яго і Хоцкага — памагатымі.

7 траўня 1931 года было складзена абвінаваўчае заключэнне, у якім адзначалася, што «ПП ОГПУ по БССР раскрыта контрреволюционная, вредительская и диверсионно-шпионская организация работников сельского хозяйства БССР, являющаяся филиалом раскрытой ОГПУ контрреволюционной организации ТКП и ставящей своей задачей свержение Советской власти и установление буржуазно-демократического строя [...]». Возглавляли всю организацию: председатель сельскохозяйственной секции Госплана

Бонч-Осмоловский Р.А., директор НИИ сельского хозяйства им. Ленина Горецкий Г.И. и ученый секретарь Земплана НКЗ БССР Хоцкий П.А.».

30 траўня 1931 года Калегія АДПУ абвінаваціла ўсіх трох у тым, што яны садзейнічалі развіццю індывідуальнай, у першую чаргу кулацкай гаспадаркі ў Беларусі і тармазілі развіццё сацыялістычных форм сельскай гаспадаркі. Апрача таго, Хоцкі і Гарэцкі быццам займаліся шпіянажам, таму іх злачынства кваліфікавана па артыкулах 58-6, 58-7 і 58-11. Пастановай Калегіі АДПУ ўсе трое былі асуджаны да вышэйшай меры пакарання (расстрэлу) з заменай гэтага пакарання заключэннем у канцлагер тэрмінам на 10 гадоў.

Юдашкін потым па сакрэце расказаў Гаўрылу, што быццам бы многія спісы на расстрэл падпісваў у той час сам Сталін. І вось Чарвякоў і Галадзед павезлі прысуды па розных справах, у тым ліку і па ПСП, у Маскву. Яны папрасілі зменшыць меру пакарання Гарэцкаму. Сталін пытаецца: «Так сколько ему лет?» — «Трыццаць», — адказалі яны. Ён тады кажа: «Еще молодой — пусть немного поживет». І выкрасліў прозвішча Гарэцкага са спіса. Заадно зменшылі меру пакарання Бонч-Асмалоўскаму і Хоцкаму.

Цяплюшкай давезлі Гаўрылу да Кемі на беразе Белага мора. Кем — сталіца СЛОНА (Соловецкие лагеря особого назначения). Хоць цяжка і горка было ад думак, але бацька па дарозе глядзеў у акно, сачыў за рэльефам мясцовасці і на паперы запісваў, якія рэчкі, тэрасы, пагоркі праязджалі, можна сказаць, вёў геамарфалагічную здымку, а таксама чытаў кнігу П.А. Туткоўскага «Геалогія Мінскай губерні», якую па яго просьбе перадала мама пры спатканні ў Оршы. Кем здалася краем зямлі, канцом свету. Усіх размяркоўваюць на розную працу, а ў каго артыкул 58-6 (шпіянаж) — нікуды ня бяруць. Нудота, жах. Куды б не пісаў заяву на працу — не бяруць, і ўсё тут. І раптам аб'ява: «Усіх, хто мае вышэйшую адукацыю, адправіць у Мядзведжую Гару на будаўніцтва Беларуска-Балтыйскага камбіната (ББК)».

У Мядзведжай Гары спачатку працаваў у карданажным цэху, затым ва УРЧ (учебно-распределительная часть). Пазней даведаўся, што недалёка ў бараку знаходзіцца геабаза. Баяўся ўвайсці, хваляваўся — ці возьмуць на працу? Пасля размовы з галоўным геалагам Аляксандрам Мітрафанавічам Гурэвым і інжынерам-геолагам Уладзімірам Сяргеевічам Токаравым (абодва вольнанаёмныя) Гаўрылу ўзялі з выпрабавальным тэрмінам на працу памочнікам малодшага тэхніка Варвары Паўлаўны Гулінай — як пажартаваў Гурэў: «Будзеце — «помВар». Гэта было 19 верасня 1931 года, які стаў адным з самых радасных, шчаслівых дзён — дзень пералому ў жыцці.

Адразу паслалі апісваць kern — кавалкі горнай пароды ў выглядзе цыліндра, якія даставалі са свідравін. Упершыню ўбачыўшы kern, Гаўрыла так заўзята пачаў вучыцца геалогіі і працаваць, што вельмі хутка рабіў справу не горш за сапраўдных геологаў. Праз некаторы час яго паслалі вывучаць выемкі і абгаленні на трасу канала — у Павінец («Павінец — свету канец»). Тут ужо пайшла па-сапраўдному творчая даследчая праца, былі знойдзены невядомыя дагэтуль у раёне ракушкі, апісаны новыя гарызонты. Працаваў з рання да позняга вечара ды так паспяхова, што ў канцы верасня перавялі навукова-тэхнічным супрацоўнікам Геабазы, а яшчэ праз паўгода — старшым інжынерам-геолагам Геалагічнага аддзела. Малады акадэмік-эканаміст зрабіўся юным геологам. Канал ББК — калыска геалагічных ведаў Гаўрылы Гарэцкага.

Ужо ў 1933 годзе Гарэцкі напісаў першыя самастойныя справаздачы: «Геология района Повенчанки», «Напорные воды в районе трассы ББВП», «Инженерно-геологическая записка об основании электростанции ББК». У гэтым жа годзе выйшла першая друкаваная праца па геалогіі: у часопісе «За качество» (выданне КВО Белбалллага ОГПУ) быў надрукаваны артыкул «Геологическая характеристика Водораздельного канала».

У кастрычніку 1934 года Г.Гарэцкі быў вызвалены: за добрую працу тэрмін быў значна скарачаны. Яго адпусцілі на зусім кароткі час з'ездзіць да бацькоў у Малую Багацькаўку і забраць сям'ю, але раілі застацца працаваць на ББК. Прызначалі на пасаду начальніка Туломскай інжынерна-геалагічнай партыі, а затым — старшага інжынера-геолога Туломбуда. Тут праводзіліся інжынерна-геалагічныя вышуканні пад Ніжне-Туломскую ГЭС, Кольскі канал і Верхне-Туломскую ГЭС.

Бацька, вяртаючыся з Малой Багацькаўкі, сустрэўся ў Оршы з сям'ёй, і ўсе разам паехалі ў канцы лістапада 1934 года на поўнач. Пасяліліся каля Мурманска — у пасёлку Кола (на беразе Кольскай затокі). Доўгі час жылі ў бараку — былой стайні, дзе кожнае стойла было перароблена на маленечкія пакойчыкі. Лара настаўнічала ў школе для дарослых, а Гаўрыла ездзіў на працу ў Мурмашы.

Аднойчы ў гадавіну смерці маці Гаўрылы Іванавіча (багацькаўскай бабы нашай) — 4 сакавіка 1936 года — мяне клічуць дахаты, а я не іду, бо вельмі цікава мы разгуляліся з кампаніяй хлопчыкаў і дзяўчынак. Тата, які так любіў і шанаваў сваю маці, у гэты дзень быў вельмі самотны: успамінаў гады дзяцінства, дабрыню маці, яе песні, гараваў, што не змог паехаць на яе пахаванне (не адпусцілі)... Ён каторым разам выйшаў, каб паклікаць мяне і нарэшце прывесці дахаты. А я вельмі разлаваўся, што не даюць мне дагуляць са сваімі сябрамі. Тата ўзяў мяне за руку і пацягнуў да ганка, а мяне ўзяла такая злосць, што я вылаяўся мамат... Тут тата не вытрымаў, схпіў

мяне, кінуў на ложка і першы раз у жыцці моцна адлупцаваў. А я быў упарты — не крычаў, не плакаў, не прасіў прабачэння, вытрымаў усё моўчкі, хоць і вельмі было балюча, і яшчэ больш пакрыўдзіўся.

На наступны дзень я напісаў тату першы свой ліст (у школу яшчэ не хадзіў, але пісаць вялікімі літарамі ўжо мог) і кінуў яго на куфэрак, каб бацька ўбачыў яго не адразу, а сам пабег з дому. Ліст быў кароткі: «Тата чорт і халера». Увечары тата ласкава ўзяў мяне на рукі, пасадзіў на калені і растлумачыў, што ўжытая мною лаянка раней мела адпаведны сэнс і ўтрымлівала яшчэ адно чацвёртае слова — «татарын», што з’явілася яно ў час мангольскага іга, а цяпер уяўляе безглуздыцу — вялікі здзек з жанчыны, а гэта значыць, і з мамы, бабулі... Я ўсё зразумеў і пасля гэтага ўрока больш ніколі мамам не лаяўся.

У кастрычніку 1936 года Гаўрыла і Лара змаглі з’ездзіць у госці да Максіма Гарэцкага, які жыў з сям’ёй у г.п. Пясочня Заходняй (потым Смаленскай, а цяпер Калужскай) вобласці. Радасць сустрэчы была вялікай. Але сум ахопліваў ад нядаўняй (у сакавіку 1935 года) смерці маці, на пахаванне якой сыноў не адпусцілі, ды і перспектыва далейшага жыцця выклікала неспакой. І нездарма: браты пабачыліся апошні раз...

У лютым 1937 года бацькі пераехалі ў пас. Мурмашы — бліжэй да будаўніцтва ГЭС. Г.Гарэцкі, як старэйшы інжынер-геолаг Туломбуда, быў адказны за геалагічныя інжынерна-вышукальныя працы пад Ніжне-Туломскую ГЭС, якой разам з будоўляй Беламорска-Балтыйскага канала аддавалася вялікая роля.

Г.Гарэцкаму даручылі ўзначаліць геалагічныя працы ўсяго Туломскага раёна, а неўзабаве прызначылі старшым геолагам Аддзела даследаванняў Валгабуда, і ён з сям’ёй пераехаў пад Рыбінск, дзе меркавалася правесці геалагічныя вышуканні пад будаўніцтва Рыбінскага мора і ГЭС. Там жылі нядоўга, каля паўгода, бо Гарэцкага раптам выклікаў начальнік будаўніцтва Рапапорт і паведаміў, што з Масквы паступіў загад, каб усіх, хто некалі быў асуджаны па артыкуле 58-6 (шпіянаж), безадкладна звольніць. Ён параіў Гарэцкаму вярнуцца назад у Мядзведжую Гару і паступіць зноў на працу ў сістэму Гідрапраекта, на якую гэты загад не распаўсюджваўся. Ён напісаў піскульку, каб Г.Гарэцкаму далі накіраванне ў Мядзведжую Гару.

У Мядзведжай Гары Гарэцкі стаў кіраўніком групы інжынернай геалогіі Аддзела вышуканняў ББК, але папрацаваць доўга не прыйшлося: ужо ў канцы кастрычніка ён быў арыштаваны, бо лічылася, што тая катэгорыя былых вязняў, якая была асуджана па артыкуле 58-6 (шпіянаж), «не разоружилась».

Вядома, што з 27 кастрычніка да 4 лістапада 1937 года (усяго за адзін тыдзень) пад Мядзведжай Гарой, ва ўрочышчы Сандармох,

было расстраляна каля 9 тысяч з розных турмаў Белбалтлага. Толькі з Салавецкай турмы пазбавілі жыцця 1111 нявольніка, сярод іх былі 102 беларусы і жыхары Беларусі. Сярод расстраляных былі акадэмікі АН БССР М.Яворскі і М.Дурнаво, член урада БССР Ф.Валынец, дзяржаўны дзеяч М.Бурсевіч і інш. У час раскопак было знойдзена 150 магіл, запоўненых шкілетамі салавецкіх ахвяр.

Гаўрыла Гарэцкі быў асуджаны ў 1931 годзе ажно па некалькіх пунктах 56-га артыкула, таму яго, як найбольш «злачыннага элемента», адаслалі на разбор справы ў Маскву. Але перад гэтым ужо пачалася змена кіраўніцтва ў НКУС: пасля забойства С.М.Кірава быў зняты з пасады Г.Ягода, і ў студзені 1937 года яго месца заняў М.Яжоў. У часе такіх зменаў рэпрэсіі абрыналіся на самі кадры НКУС, а іншыя асуджаныя нярэдка атрымлівалі палёжку. Рабілася гэта, каб нібыта паказаць на парушэнні законнасці з боку ранейшага кіраўніцтва. У красавіку 1937 года Ягода быў арыштаваны, і толькі за год пасля прыходу Яжова было арыштавана і расстраляна больш чым 3000 нкусаўцаў. Самога Ягоду расстралялі 15 сакавіка 1938 года ў падвале Лубянкі, дзе зусім нядаўна ён быў усемагутным гаспадаром.

У сярэдзіне і канцы 1937 года некаторых палітычных часова выпусцілі на волю, каб паказаць і падкрэсліць злачынствы, якія рабіліся былым кіраўніцтвам НКУС. Магчыма, у гэтую квоту «часова вызвалены» і трапіў бацька, які на пачатку снежня 1937 года апынуўся на свабодзе.

Але неўзабаве ненавіта пры Яжове рэпрэсіі дасягнулі свайго апагея, з кожным днём павялічвалася колькасць асуджаных да расстрэлу. За час сваёй працы наркамам (красавік 1937 — лістапад 1938 года) Яжоў паслаў на зацвярджэнне Сталіну 383 спісы абвінавачаных. Кожны спіс санкцыянаваўся рэзальцоўкай Сталіна, Молатава, а часта і іншых «вождей советского народа». У памяці людзей час Яжова замацаваўся як злавесная метафара — «ежовые рукавицы».

Мінула зусім мала часу, як зноў прыйшла бяда. 8 траўня 1938 года Лара і Гурык увечары пайшлі ў кіно. Падышоўшы да хаты, Лара заўважыла машыну, якая стаяла на вуліцы. Скаланулася сэрца: «Няўжо — зноў?!» Гаўрыла адразу быў пасаджаны ў «чорны воран».

Абвінавачванні засталіся старыя — па артыкуле 58-6 (шпіянаж на карысць польскай і нямецкай разведак).

Аднойчы вялі пешшу невялікую групу арыштаваных праз мост, а мы тут як тут — выглядзем бацьку. Ажно бачым — няголены, худы, паніклых вочы, на апухлых нагах нейкія падраныя тапачкі, прывязаныя шпагатам (на ногі ні чаравікі, ні нават тапкі не налезілі). Убачыўшы нас, тата нежк яшчэ больш сагнуўся, апусціў галаву, бо, відаць, яму было няёмка ад таго, што сыны бачаць яго ў такім выглядзе, але вочы трошкі ўсміхнуліся, і ён махнуў нам рукой — як

быццам развітаўся назаўсёды... Мы не ведалі, як расказаць маме пра такі стан бацькі.

Праз некаторы час Лара неяк была ў Ізаксонаў. Гаманілі. Лара выглянула ў акно і раптам бачыць — вядуць яе мужа. Яна крыкнула: «Гурыка вядуць!» — і кінулася ўніз. Удалося адцягнуць увагу ахоўніка, і Лара змагла трошкі пагаманіць з Гурыкам. Ён быў зусім змарнелы, ледзь рухаўся. Папрасіў перадаць яму лязо — трываць здзек, голад сілаў больш не было... Ды і наперадзе, напэўна, чакаў толькі расстрэл...

Пазней мама ўклала лязо ў каўнер сарочкі і разам з ёю перадала мужу. Добра, што тату хапіла мужнасці і вытрымкі не скарыстаць яго...

Тым часам вялікую групу зняволеных падрыхтавалі да расстрэлу і паслалі ў Маскву на зацверджанне іх спіс. Туды ўваходзіў і Г.Гарэцкі. Ён зноў трапіў на Лубянку і ў Бутырку, дзе сядзеў у вялікай, чалавек на 60, камеры, старастам якой быў Мікалай Крыленка — грамадскі дзеяч...

У справе Гарэцкага значылася, што ён не толькі сам працаваў на польскую і нямецкую разведку, але і завербаваў такіх вядомых людзей, як М.Галадзед і А.Чарвякоў. Калі параўналі даты, дык выходзіла, што ён іх завербаваў пасля таго, як гэтыя людзі былі ўжо мёртвымі (адзін скончыў жыццё самагубствам 21 чэрвеня 1937 г., а другога расстралялі ў чэрвені 1937 года). Адразу было відаць, што абвінавачанне не адпавядае праўдзе, яно надуманае і сфабрыкаванае. Бацьку адправілі назад у Мядзведжую Гару з прапановай вызваліць.

Па прыездзе Гаўрыла пайшоў да Цімафеева — начальніка ББК, каб уладкавацца на працу, а той праз сакратарку: «Я шпіонаў на работу не прынімаю!» І ўсюды такі адказ. Становішча рабілася невыносным...

Гарэцкі шукаў работу і тым часам апрацоўваў геалагічны матэрыял, які назбіраў раней. Не працаваць, як вучоны, ён не мог. У часе паміж двума апошнімі зняволеннямі і адразу пасля вызвалення ён змог надрукаваць у маскоўскіх часопісах некалькі навуковых артыкулаў, якія мелі прынцыповае значэнне для геалогіі і археалогіі Кольскага паўвострава і Карэліі: «Некоторые данные о неолитических стоянках Кольского перешейка», «Новые неолитические стоянки у г. Кеми, в Карелии», «Доледниковая кора выветривания на Кольском полуострове».

Зрэдку мы хадзілі на прагулкі: у горад, на рэчку ці Анежскае возера. Адноўчы ішлі па кірмашы. Я, як заўсёды, глядзеў пад ногі і спадзяваўся знайсці манетку, на якую можна будзе купіць якую-небудзь цукерку — падушачку ці мандарынку. Раптам убачыў: у брудзе ляжыць стары падрапаны кашэль і з яго тырчаць не тое

што дробныя манеткі, а добрая пачка папяровых купюр. Я вельмі ўзрадаваўся, ужо ўяўляў сабе, колькі прысмакаў на іх можна купіць, падумаў, што значную частку грошай аддам маме, якая (а я гэта добра ведаў) была без грошай і не ведала, як пракарміць сям'ю. Я радасна ўскрыкнуў і кінуўся да кашалька, каб падняць яго. Раптам перад маім носам мільгануў татаў бот, ад якога кашэль паляцеў далёка ўбок, а я пачуў сярдзіты голас таты: «Не тваё — дык і не бяры!» Мне так шкада было тых грошай, што я нават у сне іх пасля бачыў. Але гэта быў добры ўрок на ўсё жыццё...

Прайшло больш за месяц, а станоўчага адказу наконт працы ўсё не было, хаця бацька паслаў запытанні амаль у 30 месцаў. Нават ездзіў у Чкалаў (Арэнбург) і некаторыя іншыя гарады — была надзея, што возьмуць, але не атрымалася і там. І раптам тэлеграма ад Нікадзіма Сяргеевіча Сіманова — галоўнага інжынера будаўніцтва Салікамскага гідравузла з запрашэннем тэрмінова прыязджаць на працу. 4 жніўня Г. Гарэцкі быў прызначаны старэйшым геалагам у пас. Ніжняе Мошава пад г. Салікамск (Пермская вобласць), а праз 10 месяцаў — пераведзены ў галоўныя геалагі.

У Салікамску даведаўся пра смерць двух сваіх братоў: самага старэйшага Івана — 3 кастрычніка 1939 года ў Ленінградзе і Максіма — 20 сакавіка 1939 года ў пасёлку Вожаель (Комі АССР) — такую даведку атрымала Леаніла Чарняўская ад НКУС. Гаўрыла Іванавіч вельмі любіў сваіх родных, балюча перажываў іх страту. Роздум і сум ахоплівалі яго часамі... 23 студзеня 1940 года ў невялічкі бланцік ён запісаў: «Дзень успамінаў па дакументах — лістох, картках, дзённіках — і суму. Толькі сцені нябожчыкаў дарагіх, толькі ўспаміны: Гануля, мама, Іван, Максім.

Хутка і другія блізкія пойдучь па той жа сцежцы...»

У снежні 1940 года бацьку перавялі ў г. Баравічы Ноўгарадскай вобласці і прызначылі галоўным геалагам аддзела аб'ектаў Ленінградскай вобласці Ленінградскага праектнага ўпраўлення Галоўпрамбуда, а затым галоўным геалагам Мсцінскага інжынерна-геалагічнага раёна таго ж упраўлення. Намячаўся каскад гідраэлектрастанцый на р. Мста, каб забяспечыць энергіяй Ленінград.

У Салікамску і Баравічах, апрача бягучых геалагічных вышуканняў, ён рупліва працаваў над матэрыяламі, сабранымі яшчэ на Туломе і Каме. Паводле іх надрукаваў шэраг артыкулаў.

Пачалася вайна, і ўжо вельмі хутка над горадам лёталі фашысцкія самалёты. Ваенная навала набліжалася. Многія ўжо эвакуяваліся, дайшла чарга і да сям'і Гарэцкіх. Паехалі ў цяплюшках — мама, яе бацькі і я, малодшы сын.

Трапілі мы ў вялікае сяло — раённы цэнтр Вавож Удмурцкай АССР. Задалося наняць цалкам сялянскую хату з невялікім дваром, хлеўчыкам і агародам на некалькі сотак. Усім жылося цяжка. Мяс-

цовыя жыхары лічылі, што ў гэтым часткова вінаватыя не толькі вайна, але і прыезджыя — эвакуяванья, таму да нас адносіліся, як да чужых, насцярожана і не заўсёды добразычліва. Мама працавала загадчыцай кантрольна-насеннай станцыі.

Праз некаторы час да нас далучылася Туся з Інай і малым Сяро-жам. Яны эвакуяваліся з Запарожжа і доўга рухаліся на ўсход — праз Каўказ, Каспійскае мора, Сярэдняю Азію — з тысячамі прыгод, непрыемнасцей і цяжкасцей. Стомленыя, хворыя, ледзь дабраліся да Вавожа. Бамбёжкі і іншыя цяжкасці асабліва падзейнічалі на Іначку, і яна праз некаторы час захварэла на мінінгіт і памерла. Яшчэ адна неперапраўная страта...

Хлеба выдавалі па 100–200 грамаў на чалавека. Ратавала ўласная гаспадарка (агарод, парсюк), якой галоўным чынам займаліся дзед і я. Вельмі дапамагло тое, што Туся пачала працаваць бухгалтарам на маслазаводзе, адкуль нярэдка прыносіла адгон, які мы з прыемнасцю пілі. Але ўсё адно голад прыводзіў да таго, што ў мамы і асабліва ў дзёда пачалі апухаць ногі. Яны стараліся менш есці, каб другім дасталося больш, асабліва дзеткам. Бясконцае недаяданне, пастаяннае адчуванне голаду — цяжкае фізічнае і маральнае вы-прабаванне чалавека.

Пасля зімы многія паціхеньку хадзілі на калгасныя палі збіраць пакінутыя з восені зерне, бульбу ці турнэпс. Гэта аказалася вельмі небяспечным: ад збожжа, якое праляжала пад снегам, некаторыя моцна хварэлі і нават паміралі; міліцыя і спецыяльныя людзі лавілі «збіральнікаў» — «похитителей государственной собственности» — і аддавалі іх пад суд. Адна наша суседка — адзінокая маці атрымала за такую справу 10 гадоў, а яе двух малых дзетак адправілі ў дзетдамы, прычым у розныя.

Школьнікаў вельмі часта пасылалі «на бульбу»: сярпамі жалі авёс, капалі бульбу, збіралі сена, рыхтавалі ў лесе дровы для ацяплення школы (мне асабліва падабалася валіць вялікія елкі). Настаўнік хіміі вучыў лупіць кару з ліпы, а потым плесці лапці. Я таксама сплёў адну пару лапцяў, але насіць не прыйшлося, усё ж хапіла чаравікаў і ботаў.

Ад тагы атрымлівалі часта лісты, у якіх ён як мог падбздэраў нас. Мне ён любіў паўтараць словы У.Дубоўкі: «У перашкодах дух мацнее». І праўда, усе цяжкасці, якія я адчуў, зрабілі мяне больш сур'ёзным: стараўся як мог рабіць з дзедам па гаспадарцы, нават дапамагаў і маме на станцыі лічыць зярняты на ўсходжасць. Прыходзілася замест возчыка ездзіць на санях па глыбачэзным снезе ў розныя калгасы, бо маме там трэба было выбраць насенне на аналізы, а ехаць адной было страшнавата. Снегу ўзімку намятала вельмі многа — да 1,5 м. Санны шлях быў дужа вузкі — толькі на аднаго каня. Калі мы сустракаліся з мясцовым селянінам, ён ніколі

не саступаў дарогі, хаця і бачыў, што насустрэч едзе жанчына з хлопцам. Узімку было вельмі многа ваўкоў, якія былі не менш галодныя, чым людзі. Было страшна, калі чулі прагнае выццё ваўкоў ці пранізлівы бляск іх вачэй у цемры позняга вечара. Я мацней паганяў каня і адчуваў, як мама бліжэй прысоўваецца да мяне. Але сустрэчных мы баяліся больш, чым тых ваўкоў.

Славiк, які адзiн жыў у Iжэўску, таксама галадаваў. Я ўлетку некалькі разоў ездзіў да яго. Трэба было пешшу ісці каля 25 км да чыгункі, а потым яшчэ каля 5 км па шпалах да станцыі Мажга, а адтуль ужо цягніком да сталіцы Удмурціі. Я набіраў у рукзак бульбы і іншай гародніны, адзенне для брата. Адночы за мной пагнаўся нейкі дзядзька, каб адабраць рукзак, — ледзь збег... Тады многа бадзлялася бяздомных людзей, якія не тое што за рукзак з ежай, але і за бохан хлеба маглі нават забіць.

Я быў самым старанным чытачом раённай бібліятэкі — за два гады перачытаў усе кнігі, якія там былі, — у тым ліку вялікую колькасць рускай і замежнай класікі. І вучыцца стаў настолькі добра, што сёмы клас скончыў на адны пяцёркі, атрымаўшы пахвальную грамаду.

Тата падтрымліваў нас не толькі лістамі, але па магчымасці прысылаў грошы — мы ўвесь час адчувалі яго прысутнасць. Я стараўся ўсё рабіць так, каб тата застаўся мной задаволены. Некалькі разоў ён на дні два прыязджаў да нас у Вавож. Для ўсіх гэта было сапраўднае свята. У сваім блакноціку тата запісаў: «7.V.42. [...] Падарожжа да Вавожу. Цяжкі шлях. З удмуртамі. Радасць прыезду. Худыя, галодныя. Роспач і нязмога. Сум. Развітанне. Постаць маці — параўнанне з 1935 годам. Узварот, сын праваджае. Мяжа фізічнага стамлення, як ніколі. Апалі шчокі».

Гаўрыла Іванавіч быў мабілізаваны на абарончыя работы. Зноў сям'я распалася — пасля ад'езду з Менска разам пажыць задалося зусім кароткі час — толькі ў Коле, Туломе ды Баравічах. Бацьку прызначылі галоўным геалагам ва Упраўленне ваенна-палявога будаўніцтва «Галоўабаронбуда» Наркамата абароны. Рабіў розныя даследаванні па ваеннай геалогіі: вышуканні пад будаўніцтва абарончых збудаванняў, ацэнку праходнасці войскамі тэрыторыі, пошукі пітной вады і г.д. Праца праходзіла ў Калінінскай, Ленінградскай, Валагодскай абласцях, пад Масквой. За гэтую работу адразу пасля вайны быў узнагароджаны медалямі: «За участие в героической обороне Москвы», «За победу над Германией», «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг.».

2 лютага 1942 года прызначылі начальнікам геалагічнага аддзела Гідрапраекта ў г. Камышлоў, а праз 5 месяцаў — галоўным геалагам бюро № 12 Гідрапраекта ў г. Чусавы Пермскай вобласці для інжынерна-вышукальных работ у Прыураллі.

На пачатку лета 1943 года забраў маці і мяне да сябе ў Чунжыно — пасёлак на другім беразе хуткай і прыгожай ракі Чусавае недалёка ад горада Чусавы. Ён наняў невялічкі пакой у простае драўлянай хаце каля рэчкі. Упершыню зажылі разам маленькай асобнай сям'ёю. Гаўрыла Іванавіч увесь час думаў пра Беларусь, якую любіў больш за ўсё на свеце, у якой марыў жыць і якой хацеў прысвяціць свае сілы, свой розум, свае веды дзеля яе росквіту і развіцця. Гэтае пачуццё да Радзімы падтрымлівала яго і ратавала ад усялякіх нягод і цяжкасцяў, якіх ставала на ягоным шляху.

Некалькі вытрымак таго часу з бланкоціка: «26.XI.43. Чунжыно. Пасля Масквы. Адноўленне страчаных фізічных сіл ідзе марудна. На мяжы дыстрафіі, поўнага стамлення, знямогі. Немагчымасць доўга быць на палявой працы. Страшнае стамленне, абьякавасць, жаданне спакою, хоць бы й адвечнага.

З кім старэцкім, але прыйсці на Радзіму. Бо надвечар жыцця майго падыходзіць...

Зрабіць хоць невялікае, але карыснае. Да родных межаў. Бачыць толькі добрае, не заўважаць паганае, набыць гэтым раўнавагу і працаздольнасць».

І яшчэ адзін запіс: «19 снежня 1943 года. Змаганне пасяродкавае за станоўчае, супраць абьякавасці, стамлення, адчування перавалу, нязмогі, няздольнасці. Апраўданне мінулых шляхоў. Усведамленне беднасці і заняпаду нашага беларускага народу («Народны прыбытак Беларусі», як лічовы вызначальнік гэтага), як пачатак ідэавага фармавання. Мэта жыцця — зрабіць наш народ багатым, заможным, сытым, культурным, адроджаным, адноўленым, сацыяльна і нацыянальна свядомым (не саромецца беларусамі звацца), вызваленым ад уціску гаспадарчага, культурнага і палітычнага, пазбаўленым ад цяжкіх ідэалогій старой спадчыны, ад пасіўнае рабскасці і батрацтва, ад этнаграфічнасці і пераймання, службовасці, пакланення чужым багам; самастойным у культурным будаўніцтве, вольным у творчасці на сябе і дзеля сябе, сапраўды народам, нацыяй ва ўсебаковым разуменні; імпатэльным у інтэгральным рэнесансе народам, які любіць сваё сучаснае, змагаецца за вялікую будучыню, ганьбіць рабскае мінулае і вучыцца на яго памылках; роўныя паміж роўных, вольныя паміж вольных..., шчаслівым, радасным, квітнеючым, маладым неўміручым, адвечным; здольным піць нектар агульналюдскае культуры, а разам з тым ствараць уласныя вялікія каштоўнасці: «Адыеі», «Іліяды», «Нібелунгі», «Словы аб палку Ігаравым», «Песні аб Гаяваце», «Песні песняў», «Паходжанні відаў», «Законы адноснасці», «Шостыя сімфоніі», «Аўтэны Анегіны», «Пергонты», «Апасіянаты»...

Квітнеючая гаспадарка. Росквіт культуры. Прыгожае пісьменства. Музыка. Тэатр. Малярства. Скульптура. Архітэктара.

Навука. Свае Шэкспіры, Бальзакі, Мапасаны, Стэндалі, Гётэ, Міцкевічы, Пушкіны, Талстыя... Усебаковае адраджэнне, інтэгральны рэнесанс. І над усім — ува ўсім — перш за ўсё Вялікае Роднае Слова, Мова, крыніца жыцця, падстава неўміручасці, душа і сэрца народу, яго бог, яго жыццё, сам народ. «Вначале бе слово, і бог бе слово...».

Легуценні маладосці. Сутнасць жыццёвага імпульсу, рухавік дзеянняў.

Шляхі да мэты, розныя шляхі.

Мне здавалася, што галоўны шлях — нацыянальнае адраджэнне, абуджэнне душы народу, яго невычарпальных неўміручых багаццяў, нацыянальнае свядомасці. А сродак да гэтага абуджэння — росквіт эканомікі, індустрыялізацыя і ўрбанізацыя, спыненне эміграцыі, выгнання, бліскучы развітак сельскае гаспадаркі.

І ўсё гэта я разглядаў па-за рамкамі рэальных класавых абставін, класовае і палітычнае барацьбы, па-над імі і звыш іх. У гэтым — мая памылка; з гэтага — я адпакутаваў, трапіў у палітычны нябыт.

І тады ж нарадзілася ў мяне новая думка аб ахвяраванні сябе на службу частковаму шляху да Інтэгральнага Рэнесансу, шляху адшукання прыродных падстаў да гаспадарчага росквіту, адшукання вялікіх карысных выкапняў на Беларусі. Адгэтуль — занятак геалогіяй. Вывучэнне прыроды Беларусі, перш-наперш яе геалогіі — як найлепшы, падставовы, галоўны шлях да росквіту гаспадаркі. Геалогія Беларусі. Чацвярцёвая геалогія. Тэктоніка. Фізічная геалогія Беларусі. Фізічная геаграфія. Эканамічная геаграфія. Глебы. Расліннасць. Сельская гаспадарка. Штандурт народнае гаспадаркі і культуры. Падставы дзеянняў дзяржавы, грамады, асоб.

Вялікая, шматгадовая падрыхтоўка; 13 год. Саматужная часам, але мэтайклівая праца. Чацвярцёвая і інжынерная геалогія. Набліжэнне да геалогіі Беларусі праз геалогію Кольскае паўвыспы, Карэліі, Камы, Чусавай, Волгі.

Я толькі на паўдарозе. Каб толькі захаваць троху сіл фізічных, спыніць фізічную дэградацыю, хваробу сэрца, апуханне, нязможнасць, неўрастанню. Каб не толькі дайсці да Зямлі абетаванай праз пустэчу Ханаанскую, але прыйсці не дзеля смерці, а дзеля працы вялікай, няўтомнай, несупынай; працы чорнай, будзённай, дробнай і вялікай разам. Каб рабіць яе з умельствам, замілаваннем, насадою, паспяховасцю Праца па вывучэнні геалогіі Беларусі — як мэта апошніх гадоў майго жыцця. Гэта — самае галоўнае, самае важнае, самае вялікае, самае значнае. У ахвяру гэтаму я нясу самага сябе, сям'ю, сваё каханне, усё. Каб толькі захаваць сілы, каб толькі разумна скарыстаць іх, каб умець быць вартым вялікае мэты. Працаваць не толькі самому. Прыцягнуць да вывучэння геалогіі Беларусі лепшых вучоных — рускіх, украінцаў, палякаў, літвінаў, латвійцаў і перш-наперш беларусаў.

Зрабіць справу вывучэння геалогіі Беларусі не толькі асабістай мэтай, але дзяржаўнай справай, адказным дзяржаўным будаўніцтвам. Складзі дзяржаўны план вывучэння геалогіі і карысных выкапняў Беларусі; абараніць гэты план, ажыццявіць яго, здабыць вялікія вынікі, адшукаць вялікія багаці — нафту, каменнае вугалле, соль, цэмянтовыя вапнякі і даламіты, гіпс, серу, мінеральныя воды, карналіты, жалезістыя кварцыты...

Але мець гэта не як далёкую мэту, ажыццяўленне якой можна адкласці да больш спрыяючых умоў паслявайсковага часу, а як мэту ўжо сённяшняга дня».

Потым Г.Гарэцкага перавялі на пасаду намесніка галоўнага геолога Сектара геалогіі Гідрапраекта, і пераехаў ён з Чунжына ў пасёлак Чкалаўск на Волзе (Горкаўская вобласць). Майго брата Усяслава мабілізавалі і адправілі ў артылерыйскае вучылішча, але з прычыны застарэлага плёўрыту паслалі ў Маскву на аўтамабільны завод імя І.Сталіна, дзе ён прайшоў шлях ад многіх рабочых спецыяльнасцяў (слесара, фрэзероўшчыка, лякальшчыка ды інш.) да майстра цэха.

Бацька дапрацаваў матэрыялы па Кольскай паўвыспе, Карэліі і Салікамску, пачаў інжынерна-геалагічныя вышуканні пад Горкаўскую ГЭС.

Улетку 1944 года было вырашана, што я паеду ў Маскву, да Славіка. Там паступлю ў Нафтавы тэхнікум на геолога-разведачнае адзяленне — тым больш, што пасля 8-га класа прымалі без экзаменаў. Немалое значэнне мела і тое, што ў гэтым тэхнікуме была досыць вялікая стыпендыя і хлебная картка аж на 350 грамаў хлеба ў дзень. Паехаць, куды хочаш, у час вайны было немагчыма. Таму тата з цяжкасцю дамогся для мяне выкліку ад Міністэрства адукацыі.

Тата і мама як маглі дапамагалі нам, прысылалі грошы. Некалькі разоў тата прыязджаў у Маскву — гэта была найвялікшая радасць. Ён многа працаваў над дысертацыяй, абагульняючы матэрыял мінулых геалагічных даследаванняў, і пільна вывучаў новыя здабыткі свідравання ў даліне Волгі, дзе таксама знайшоў найцікавую Пра-Волгу.

16 лютага 1945 года ў Інстытуце геалагічных навук АН СССР (Масква) адбылася абарона дысертацыі Г. Гарэцкага па тэме: «О роли местных географических условий в четвертичной истории на примере изучения Кольской и Туломской долин на Кольском полуострове».

Старшыня Вучонага савета акадэмік Д.С.Бялякін зазначыў: «Мы имеем здесь действительно выдающееся явление ... мы присутствуем при редком случае превращения кандидатской диссертации в докторскую».

Члены Вучонага савета аднагалосна прагаласавалі за прысваенне навуковай ступені кандыдата навук і з лікам 15 з 17 — за ступень доктара. На жаль, ВАК зацвердзіў толькі першую пастанову, таму што не было трэцяга апанента, як належыць пры абароне доктарскай дысертацыі.

Часовы ўздым пасля абароны дысертацыі зноў змяніўся сумам. Увесь час свідравала думка аб тым, як хутчэй трапіць на бацькаўшчыну, бо час так хутка бяжыць, а магчымасцяў застаецца ўсё менш і менш. Толькі поўныя адданасць цікавай працы і падтрымка жонкі ратавалі ...

У блакноціку тата зрабіў запіс:

«30.III.45. Кепска адчуваю сябе фізічна: вялікая стомленасць, баліць галава, нейкая абьякавасць.

Страшныя сны пра родных: мама, тата, Гануля, Парфір ...

Набіранне фізічнае моцы. Адпачынак хоць частковы.

Упарадкаванне матэрыялаў.

Чуў харошыя беларускія песні. Пела новая беларуская артыстка, здольная.

Ласкава стала, радасна, уздымна. Маміну песню чуў.

Нататкі Горкага пра беларусаў дастаць трэба, ён — адзін з нямногіх, хто зусім паважана ставіўся да беларускага народа (заўвагі на працы А.Багдановіча).

Сумна на сэрцы... Але я пайду да канца, да апошняга, да свайго галоўнага. Дык варочайцеся ж да мяне, сілы, збірайся, моц, аднаўляйся, цела. Не зважай ні на што, будзь накіраваным да адзінае мэты.

Гэта будзе апраўданнем усіх маіх памылак, заняпаду, крыўды, нядбайнасці. Я любіў вас, мае дарагія. І не мог дапамагчы. Даруйце, даруйце ...

Першы кругабег амаль скончаны. Цяпер будзе кароткі пераходны час (заканчэнне, падагульненне) і пачнецца другі, галоўны кругабеж — збіранне зярнят для беларускага поля. Даследаванне геалогіі Беларусі, як падстава гісторыі, як падстава перабудовы гаспадаркі Беларусі, аднаўлення і росквіту беларускае культуры. Будуць пяць камяні...»

Дзень Перамогі Славiк і я сустрэкалі ў Маскве. Такой шчырай радасці, такога цудоўнага салюта не было ніколі. Усю ночку мы хадзілі па Маскве, запоўненай да краёў шчаслівымі людзьмі...

У хуткім часе Славiк атрымаў адпачынак, і мы паехалі да бацькоў у Чкалаўск. Як добра і весела было сабрацца ўсім разам — даўно такога не здаралася! Нам, двум братам, так было хораша, што мы вельмі часта сівалі песні, ды іншы раз такія громкімі галасамі, што нашы суседзі нават гаварылі: «Во, сыны Гарэцкіх зноў напіліся». Многія чамусьці думалі, што весяліцца, песні пець можна

толькі пасля гарэлкі. А нам было весела проста ад таго, што мы маладыя ...

У хаце заўсёды было спакойна. Тата — ласкавы са ўсімі, асабліва з жанчынамі — мамай і бабуляй, якую ён зваў «маці». Калі ішоў на працу і прыходзіў дадому, цалаваў і абдымаў маму.

Тата рыхтаваў доктарскую дысертацыю і марыў аб тым, каб вызваліць больш часу для працы над геалогіяй Беларусі. Апрача таго, ён часта бываў у Горкім, дзе быў музей, прысвечаны пісьменніку, пачаў вывучаць у архіве музея матэрыялы пра адносінны Горкага да беларускай літаратуры, беларускага фальклору, пра яго сяброўства з бацькам Максіма Багдановіча — Адамам Ягоровічам. Пазней ён запіша артыкул «Горкі і беларускі фальклор».

13 траўня 1946 года на Вучоным савеце Інстытута геалагічных навук АН СССР адбылася абарона доктарскай дысертацыі Г.Гарэцкага на тэму: «Неогеновые и четвертичные отложения района Средней Камы между устьем Вишеры и городом Боровском». Хваляванні былі не толькі па сутнасці справы, але і ад таго, што не было прыстойнага гарнітура для выступлення на савеце — давалося пазычыць. Усе 34 члены Вучонага савета прагаласавалі за наданне Гарэцкаму ступені доктара геолога-мінералагічных навук.

Усе намаганні бацькі, каб вярнуцца на Радзіму, ніякага плёну не далі. Дазволу на зварот у Менск не было, ды і мама раіла не спяшацца, праявіць аспярожнасць. Гаўрыла Іванавіч застаўся працаваць у Гідрапраекце, працягваў інжынерна-геалагічныя даследаванні спачатку ў Гарадцы на Волзе, потым у Ялабузе на Каме, а ў 1947 годзе быў прызначаны галоўным геалагам экспедыцыі № 8 у станіцу Раманаўскую на Доне. Такое развіццё падзей, магчыма, і выратавала Гаўрылу ад яшчэ аднаго зняволення. Хутка пасля вайны рэпрэсіўная машына бальшавізму зноў пачала пошук «ворогаў народа». Пачаліся новыя гучныя працэсы: барацьба з касмапалітамі, «ленінградское дело», «дело врачей-вредителей» (галоўным чынам габрэйскай нацыянальнасці) і г.д.

На летнія канікулы мы абавязкова прыезджалі да бацькоў у станіцу Раманаўскую. Дон адорваў прыгажосцю сваіх берагоў і поймаў, незабыўнай асалодай купання ў цёплай ласкавай вадзе, лоўляй смачнай рыбы, салодкімі кавунамі і дынямі, асаблівым на смак цымлянскім вінаградом. Дарэчы, тата вінаград зусім не еў, казаў: «У Багацькаўцы яго не было і я яго не люблю». У хаце было шумна і весела: на лета прыезджалі не толькі я і Славік, але і многія іншыя родныя, заходзілі знаёмыя з экспедыцыі, прыходзілі шматлікія студэнты, якія былі на вытворчай практыцы.

Бацька заўзятая працаваў. Займаўся вырашэннем праблемаў будаўніцтва ГЭС і водных каналаў; апісваў цікавыя знаходкі невядомых раней адкладаў, якія ўтвараліся ў колішніх морах, пралівах,

затоках і азёрах; вывучаў асаблівасці мнагаводнага Пра-Дона, які ўпадаў у шырокае Эўксінскае мора; цікавіўся археалагічнымі рэшткамі старажытнай хазарскай крэпасці Саркел.

Настаў пераломны для Савецкага Саюза і асабліва для лёсу рэпрэсаваных 1953 год — год смерці Сталіна. Масква была перапалохана: людзі проста не маглі сабе ўявіць, як яны будуць жыць без Сталіна. Культ асобы так улез у душы і нават розум людзей, што яны ўжо і не ўяўлялі, як можна жыць без гэтага чалавека — здавалася, што без яго наступіць крах. Нас, камсамольцаў, мабілізавалі на кругласутачнае дзяжурства ў Інстытуце — баяліся правакацый.

Тысячы людзей падчас развітання з правадыром запоўнілі вуліцы і плошчы. Каб накіраваць у патрэбнае русла людскую рэчку (а яна была падобная да людской селі, якая стрымгалоў імчыцца з гор), грузавымі машынамі перагароджвалі вуліцы, але людская стыхія пераварочвала машыны і рухалася наперад. Загінула каля 1500 чалавек... І мёртвы Сталін працягваў забіваць людзей.

У гэты ж дзень памёр вялікі рускі кампазітар Сяргей Пракоф'еў, але аб яго смерці і пахаванні не было сказана ні слова. У нашым Маскоўскім нафтавым інстытуце ў той жа час памёр выкладчык. Загачык кафедры, на якой ён працаваў, на паніхідзе гаварыў добрыя словы пра выкладчыка, выказваў шкадаванне аб яго смерці і ні слова не сказаў пра смерць Сталіна. Нехта данёс куды трэба. Загачыка кафедры выключылі з партыі і звольнілі з працы.

Праз некаторы час М.С.Хрушчоў зрабіў даклад пра сталінскія злачынствы, у многіх адкрыліся вочы на мінулае, людзі пачалі скідаваць з сябе путы страху, уздыхнулі вальней — надыйшла так званая «хрушчоўская адліга». Пачалася рэабілітацыя «ворагаў народа», вяртанне многіх тысячаў людзей з ГУЛага. У красавіку 1954 года Г.Гарэцкі ў адказ на сваю заяву атрымаў выпіску:

«Протокол № 2; 30 апреля 1954 г.

Ходатайство о снятии судимости Горецкого Гавриила Ивановича, осужденного Коллегией ОГПУ 30 мая 1931 года по ст.ст. 58-6, 58-7, 58-11 УК РСФСР к 10 годам лишения свободы.

Наказание отбывал с 30 июля 1930 года. Освобожден 4 октября 1934 года досрочно с применением зачетов рабочих дней. Дело № ДП-4420.

Снять судимость с Горецкого Г.И.

Секретарь Президиума

Верховного Совета СССР (Н.Пегов)».

Атрымаўшы дакумент аб зняцці судзімасці, Г.Гарэцкі ў кастрычніку 1955 года напісаў заяву ў Прэзідыум Акадэміі навук БССР з просьбай аднавіць яго ў годнасці правадзейнага члена АН БССР. У канцы заявы ён дадаў: «Хачу аддаць свае веды, набытае спракты-

каванне і ўсю моц справе геалагічнага вывучэння Беларусі, асабліва даследавання геалогіі антрапагену».

Але не было яшчэ поўнай рэабілітацыі, не было дазволу ЦК КПБ і таму не было і адказу ад Прэзідыума АН БССР.

У 1956 годзе бацьку перавялі ў філію Гідрапраекта СССР, які знаходзіўся ў горадзе Дзедзюск, прыблізна 40 км ад Масквы. Тут ён з усёй сям'ёй (у тым ліку і Славік з жонкай і дзеткамі) жыў па 1969 год. Быў на пасадах намесніка начальніка аддзела геалагічных вышуканняў, галоўнага геолога паўднёвых аб'ектаў, галоўнага спецыяліста Гідрапраекта СССР.

Ён рупліва працаваў, кожнае лета выязджаў на палявыя працы ў геалагічныя экспедыцыі ў самыя розныя раёны. Былі і небяспечныя моманты, як тое часта здараецца пры вандраваннях. Найбольш жахлівае з іх адбылося пры канцы жніўня 1958 года. На досыць крутым схіле дарогі Масква — Харкаў, недалёка ад Чугуева (радзімы мастака Рэпіна), адказаў тормаз аўтамабіля ГАЗ-69, ён разгнаўся, з'ехаў з дарогі, яго прычэп перакуліўся і пацягнуў за сабой машыну, якая таксама перакулілася. Гаўрыла Іванавіч сядзеў на пярэднім сядзенні побач з шафёрам, галавой разбіў шкло, вылецеў наперад і быў прыціснуты машынай — у выніку займеў пераломы рэбраў, грудзіны, страшэннае мазгоў, шок. Мне пазванілі ў Геалагічны інстытут і сказалі пра аварыю. Увечары таго ж дня я быў у бальніцы. Стан быў вельмі цяжкі. Добра, што галоўны лекар Андрэй Аляксандравіч Бурцаў (заслужаны дзеяч медыцыны УССР) аказаўся цудоўным хірургам: ён без аперацыі змог правільна скласці ўсе паламаныя косці і выратаваць хворага. Але ў такіх выпадках вельмі многа значыць і маральны стан пацырпелага. Пра гэта яскрава сведчыць надпіс, які зрабіў хірург на сваім фотаздымку, падараваным бацьку на памяць: «Ваше мужество, воля, выдержка и исключительная скромность явились залогом в Вашем выздоровлении».

Нягледзячы на цікавую працу, якой, як заўсёды, бацька аддаваў увесь свой імгэт, дастаткова някепскі дабрабыт і спакой у сям'і, думкі ўвесь час вярталі яго да Беларусі. Калі ж здзейсніцца мара ўсяго жыцця і задасца трапіць на Беларусь, працаваць для роднай Радзімы? Ён вёў на гэтую тэму перапіску з Якубам Коласам, акадэмікам Паўлам Рагавым — сваім даўнім сябрам, якія прыкладалі шмат намаганняў, каб дазволілі Гарэцкаму вярнуцца на працу ў Акадэмію навук, але пакуль што быў адмоўны адказ з ЦК КПБ.

Але вера жыла і ніколі не пакідала тату. На адбітках сваіх працаў, якія прэзентаваў мне, ён пісаў: «Любаму майму сынулі Радзіму — у знак будучай яго працы на гонях беларускае культуры і навукі», «Любаму майму сынулю Радзімку — чарговы крок набліжэння да родных прастораў Беларусі — ад бацькі».

Нарэшце Гаўрыла Іванавіч атрымаў доўгачаканы дакумент:

«Военный трибунал
Белорусского военного округа
Справка
26 апреля 1958 г.
№ 610
гор. Минск

Дело по обвинению Горецкого Гавриила Ивановича, до ареста 24 июля 1930 г. работал директором Научно-Исследовательского института сельского и лесного хозяйства и зав. кафедрой штандорта Народного хозяйства Белорусской Академии наук, пересмотрено Военным трибуналом Белорусского военного округа 22 апреля 1958 г.

Постановление от 30 мая 1931 г. в отношении Горецкого Гавриила Ивановича отменено и дело за отсутствием состава преступления прекращено.

Зам. председателя Военного
Трибунала Белорусского военного округа
полковник юстиции (В.Кондратьев)».

17 траўня 1958 года Г.Гарэцкі напісаў яшчэ адну заяву на адрас Прэзідыума Акадэміі навук БССР, далучыўшы да яе копію даведкі аб поўнай сваёй рэабілітацыі: «...Яшчэ раз прашу хадайнічаць перад Саветам Міністраў БССР аб скасаванні пастановы СНК БССР ад 1930 г., паводле якой я быў выключаны з складу Беларускай акадэміі навук, як «вораг дыктатуры пралетарыяту», і аб аднаўленні мяне ў годнасці правадзейнага члена АН БССР». У канцы заявы ён зазначыў: «Хачу на схіле год дадаць хоць кроплю ў скарбніцу беларускае савецкае культуры».

Ад Прэзідыума АН БССР за подпісамі віцэ-прэзідэнта К.Лукашова і галоўнага вучонага сакратара Ф.Вінакурава на імя Старшыні Савета Міністраў БССР Н.Аўхімовіча была пасланая папера з просьбай перагледзець пастанову СНК БССР ад 8.XII.1930 г. у дачыненні да Г.Гарэцкага. Але станоўчага адказу не было атрымана ...

У 1956 годзе рэабілітавалі Максіма Гарэцкага. Патроху пачалі вяртацца ў літаратуру і яго творы. З кожнай публікацыяй — радасць для брата Гаўрылы.

У Вільні Я.Шутовіч адшукаў рукапіс «Віленскіх камунараў», які Максім прывозіў у Мінск і які выратаваў Пятро Глебка перад захопам горада фашыстамі. У Дзедаўск да Г.Гарэцкага прыезджаў пісьменнік А.Гатаў, які перакладаў раман на рускую мову. Бацька з вялікай прыемнасцю і гасціннасцю прымаў яго. Вакол стала сядзелі яны разам з Лараю і абодвума сынамі, і Гатаў чытаў свой пераклад. Тут жа абмяркоўваліся атрыманыя ад слухачоў заўвагі. Пераклад

рамана выйшаў па-руску, а потым на літоўскай, украінскай мовах. Найлепшага падарунка Гаўрыла Іванавіч і не мог уявіць.

У чэрвені — ліпені 1961 года Гаўрыла разам з сынамі ўзялі адпачынак і вырашылі наведаць Беларусь. Перад гэтым мы купілі ў знакамітага футбаліста і хакеіста В.Баброва патрыманую «Победу» і сваім ходам наведалі перш-наперш Магілёў, дзе жыў Парфір з сям’ёй, Малую Багацькаўку і суседнія вёскі. Гаўрыла быў шчаслівы, а сыны з вялікай цікавасцю знаёміліся са сваёй Бацькаўшчынай, куды ўпершыню трапілі дарослымі людзьмі. У Багацькаўцы я паспеў сфатаграфавачь хату Гарэцкіх, якая ў хуткім часе згарэла. Гэты фотаздымак потым знаходзіў месца ў многіх выданнях твораў Максіма Гарэцкага. Наведалі Горкі і Беларуска сельскагаспадарчую акадэмію, дзе сустрэліся з даўнімі сябрамі Гаўрылы Іванавіча Лайковым і Новікавым. Потым былі Мінск, Гродна, Наваградак ды інш. У Цімкавічах доўга размаўлялі з сястрой Кузьмы Чорнага — Ганнай Карлаўнай. Хаця падарожжа было вельмі імклівым і пакінула калейдаскапічныя і разнастайныя ўспаміны, але ўражанне зрабіла моцнае. Многа было ў тым падарожжы прыемнага. Але мы не чакалі такой занябанасці і нават нейкага ганьбавання ў дачыненні да беларускай мовы, асабліва ў гарадах. Уразіла амаль поўная адсутнасць надпісаў па-беларуску. Як ад гэтага балела бацькава сэрца! Але ўсё роўна ўсе былі радыя і задаволеныя, што нарэшце змаглі пабыць на Бацькаўшчыне.

* * *

Гарэцкі вельмі любіў моладзь, заўсёды каля яго было шмат студэнтаў-практыкантаў, маладых геологаў. Ён з вялікай асалодай дзяліўся з імі сваімі думкамі, назіраннямі, досведам. Ведаючы яго педагагічныя здольнасці, кіраўніцтва геаграфічнага факультэта Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта запрасіла Гарэцкага на кафедру агульнага глебазнаўства ў якасці прафесара. Яшчэ з Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках, дзе бацька быў загадчыкам кафедры эканамічнай геаграфіі, яму падабалася гэтая праца. У жніўні 1961 года ён нават напісаў заяву аб залічэнні прафесарам МДУ. Але пашкадаваў час, якога з гадамі заставалася ўсё меней і меней і які так шпарка імчыць. Вырасшыў, што больш важнай для яго і для справы павінна быць навуковая праца, якая патрабуе поўнай адданасці і не даруе збочвання ад мэты. А зрабіць трэба так многа...

За плячыма геолога былі інжынерна-геалагічныя вышуканні многіх аб’ектаў: Беламорска-Балтыйкі канал, Ніжне-Туломская ГЭС, Кольскі канал, Верхне-Туломская ГЭС, Рыбінскі гідравузел, Салікамскі гідравузел, Мсцінская ГЭС, Шырокаўская і Понышская ГЭС на Урале, Горкаўская ГЭС, Цымлянская ГЭС, Данскі, Сальскі,

Азоўскі і Пралетарскі каналы, Дона-Сальскі тунель, Сарпінская сістэма абваднення і арашэння, Чаграйскі вадасхоў на Усходнім Маньчы, шлюзаванне Ніжняга Дона, Ніжне-Камская ГЭС, канал Паўночны Данец — Данбас, водаправод Дон — Шахты, водазабеспячэнне Данбаса, канал Дняпро — Крывы Рог, Кубань — Калаўская сістэма, схема выкарыстання Кубані, Кіеўская ГЭС, Чабаксарская ГЭС, схема выкарыстання Пячоры, Чарнаморска-Балтыйскі глыбакаводны шлях, Ніжне-Прыпяцкі гідравузел ды інш.

Вышуканні пад гэтыя буйныя будоўлі далі велізарныя фактычныя матэрыялы, якія Гаўрыла Іванавіч вельмі мэтанакіравана і карпатліва збіраў. Прышла пара яго абагульніць і стварыць новую навуку — палеапатамалогію. Ён засеў за напісанне манаграфій аб вялікіх праэктах Рускай раўніны. І ўжо ў 1964 годзе выйшла з друку першая (415 старонак) кніга «Аллювий великих антропогенных пра-рек Русской равнины. Пра-реки Камского бассейна», а праз два гады — другая манаграфія — «Формирование долины р. Волги в раннем и среднем антропогене. Аллювий Пра-Волги» (412 старонак).

Нарэшце 30 ліпеня 1965 года Савет Міністраў БССР прыняў Пастанову № 396: «Отменить постановление Совета Народных Комиссаров БССР от 6 декабря 1930 года № 314 в части исключения из состава действительных членов Белорусской Академии наук академика Горецкого Гавриила Ивановича», а 28 верасня Прэзідыум Акадэміі навук БССР прыняў пастанову: «...считать в составе Академии наук Белорусской ССР в Отделении химических наук академика Горецкого Гавриила Ивановича. Президент АН БССР академик В.Купревич. Главный ученый секретарь академик Ф.Винокуров».

У 1968 годзе Г.Гарэцкі здолеў вярнуцца ў Мінск — спачатку жыві адзін у аспіранцкім інтэрнаце, а пасля таго, як у сакавіку 1969 года загадчык лабараторыі геахімічных праблем АН БССР акадэмік К.Лукашоў выдаў загад аб ягоным прызначэнні загадчыкам сектара палеаграфіі і антрапагенавага перыяду, пераехаў назаўсёды ў Мінск.

На Бацькаўшчыне апошнія дваццаць гадоў жыцця былі сапраўдным падарункам лёсу, яго самым шчаслівым часам, калі мары здзейсніліся. Нягледзячы на досыць сталы век, ён працаваў так заўзята, так апантана, што нават маладыя супрацоўнікі не паспявалі за ім. У яго сапраўды з'явілася «другое дыханне», ён памаладзеў і не адчуваў стомы. Яго цікавіла не толькі праца, але ўсё, што датычыла Беларусі і што рабілася ў краіне: развіццё навукі і вучоныя, тэатр і філармонія, выступленні пісьменнікаў і музеі, мова і літаратура, беларускамоўныя часопісы і газеты (якія амаль усе выпісваў), фальклор і археалогія, эканоміка і наогул народная гаспадарка, жыццё вескі і горада, прырода і асабліва пошукі грыбоў... Часу не хапала, але неяк усё паспяваў.

Яшчэ ў 1967 годзе Гарэцкага прызначылі старшынёй Камісіі па вывучэнні чацвярцёвага перыяду пры секцыі навук аб Зямлі АН СССР і старшынёй савецкай секцыі Міжнароднай асацыяцыі па вывучэнні чацвярцёвага перыяду. Апрача таго, ён доўгі час заставаўся на грамадскіх пачатках галоўным кансультантам Гідрапраекта. Таму адзін ці два разы амаль штомесяц ездзіў у Маскву на паседжанні, нарады. Дарэчы, толькі ў 1977 годзе, калі я стаў дырэктарам Інстытута геахіміі і геафізікі АН БССР, дзе бацька быў загадчыкам лабараторыі, я даведаўся, што ва ўсе гэтыя камандзіроўкі многія гады ён ездзіў за свой кошт. Я ледзь угаварыў яго не рабіць так.

У 1970 годзе была надрукавана трэцяя манаграфія «Аллювіальная летопись великого Пра-Днепра». На наступны год ён атрымаў Дзяржаўную прэмію СССР — «за работы по палеопотамологии, строению аллювия и истории великих пра-рек Русской равнины в антропогене».

З часам пабачылі свет яшчэ дзве манаграфіі, шэраг артыкулаў, тэзісаў дакладаў на розных (у тым ліку і міжнародных) канферэнцыях і кангрэсах. Тата аб'ездзіў усю Беларусь і суседнія тэрыторыі, выязджаў на мнагадзённыя палявыя даследаванні, якія праводзіў разам са сваімі шматлікімі вучнямі. Атрымала шырокую вядомасць створаная Гарэцкім моцная беларуская школа геологаў-чацвярцёвікаў.

Гаўрыла Іванавіч быў вельмі ўдзячны літаратуразнаўцу Дз.Бугаёву за яго невялічкую, але змястоўную манаграфію «Максім Гарэцкі» (1968).

Не было для яго большай радасці, як публікацыя твораў брата, якія патрохі вярталіся з нябыту: «Выбраныя творы» ў 2-х тамах (1973), «Красные розы. Избранное» (1976) і інш. Асабліва быў удзячны А. Адамовічу за яго манаграфію «Браму скарбаў сваіх адчыняю» (1980). Падрабязна адказаў на усе пытанні даследчыка. Прыемнай аказалася для Гаўрылы ацэнка творчасці Максіма, якога Адамовіч першы назваў класікам беларускай літаратуры побач з Янкам Купалам, Якубам Коласам, Максімам Багдановічам.

Бацька выступаў з успамінамі пра брата на ўрачыстых вечарынах, прысвечаных юбілеям пісьменніка (75, 80, 85, 90 гадоў). Друкаваў успаміны пра Максіма, найбольш поўныя з іх — «Пра брата і настаўніка» — пачынаюць кнігу «Максім Гарэцкі. Успаміны, артыкулы, дакументы» (1981). Напісаў шэраг артыкулаў з успамінамі пра Янку Купалу, Якуба Коласа, К.Крапіву, Ул.Дубоўку і інш.

Пільна дапамагаў пры складанні 4-томніка Максіма Гарэцкага (1984–1986), які быў дапоўнены «Гісторыяй беларускае літаратуры» (1992); «Творамі» (1995).

Калі Ул.Караткевіч і некаторыя іншыя пісьменнікі звярталіся да Г.Гарэцкага з прапановай напісаць пра яго жыццё і дзейнасць, ён

заўсёды з удзячнасцю, але цвёрда адмаўляўся і адказваў: «Пішыце пра Максіма».

У Інстытуце геахіміі і геафізікі, хаця Г.Гарэцкі і адмаўляўся, урачыста адзначылі 80-гадовы, а затым і 85-гадовы юбілеі, на якіх ён выступіў з цікавымі, змястоўнымі дакладамі па праблемных пытаннях геалогіі антрапагенавага перыяду. Многа чытаў, з асаблівай цікавасцю — «Летапісы», якія падараваў Мікола Улашчык.

Але няўмольны час рабіў сваю справу. У 1977 годзе, на 93-м годзе жыцця, памерла мая бабуля, а праз некалькі гадоў мама перажыла інфаркт. Для бацькі гэта быў жудасны ўдар — ён не мог уявіць свайго жыцця без адзінай любай Ларуты. Баяўся пакідаць яе ў хаце адну і таму радзей стаў хадзіць на працу, зусім перастаў ездзіць у поле.

Узрост тым часам браў сваё: павялічыўся склероз, балелі ногі, цяжка было хадзіць, аднекуль з’явілася катаракта, а потым і глаўкома... У 88 гадоў тата ўжо амаль не бачыў. Аперацыю па ўросце і стану здароўя рабіць адмовіліся. А як жыць без кніг, газет? Лара кожны дзень чытала яму, слухаў радыё, тэлевізар. Рады быў пагаманіць з сынам, паслухаць размовы супрацоўнікаў Інстытута, якія часта наведвалі яго.

Нярэдка садзіўся ў крэсла, заплочываў вочы, думаў, успамінаў, патроху яго ахоплівала дрымота. І тады ён зноў бачыў сваю вёсачку, як жывая прыходзіла да яго матуля, маладая і прыгожая, збіраў баравікі разам з мілай Ганулькай... Часцей за ўсё думы вярталіся да Максіма, часам здавалася, што вось ён прыйшоў, і яны гамоняць, гамоняць, і так ім абодвум добра...

Мама ў такія часы забыцця чула нейкія пужлівыя стогны і крыкі, якія вырываўліся з глыбіні яго душы. Яна хутчэй старалася пабудзіць мужа, бо ведала, што з’явіліся перад ім жудасныя моманты турэмнага побыту, многія крыўды жыцця...

Бацька ў сваёй кватэры не любіў малы пакойчык, дзе стаяў ложкак, на якім у 1977 годзе памерла маці Лары — Марыя Міхайлаўна, а пазней мая цешча — Паліна Аляксандраўна. Заўсёды абыходзіў той ложкак. Аднойчы, 16 лістапада, ён зайшоў у той пакойчык і раптам адчуў, як стала яму кепска, нешта стрэльнула ў галаву, яго штурхнула, і ён паваліўся на гэты ложкак... Я выклікаў хуткую дапамогу, адвезлі ў бальніцу, дзе ляжаў амаль нерухома, гаварыць было цяжка. З лобасцю адчуваў прысутнасць Лары, Радзіма, а пазней і старэйшага сына Усяслава, які прыехаў з Масквы. 19 лістапада ўвечары адчуў, што нагамі не можа паварушыць, што яны халадзеюць, адміраюць. Раптам аднекуль здалёку пачуў голас Радзіма: «Тата, як ты сябе адчуваеш?» «Добра!» — было ягонае апошняе слова. У 1 гадзіну ночы 20 лістапада 1988 года сэрца майго бацькі, Гаўрылы Іванавіча Гарэцкага, перастала біцца.

КАМЕНТАР

У кнігу акадэміка Гаўрылы Гарэцкага ўвайшлі самыя значныя публіцыстычныя і навукова-даследчыя артыкулы гуманітарнага напрамку, успаміны, лісты. Бальшыня тэкстаў перадрукоўваецца з маладаступных перыядычных выданняў 20—30-х гадоў мінулага стагоддзя, многія творы друкуюцца ўпершыню. У аднатомніку змешчаны таксама «Маскоўска-беларускі слоўнік», складзены братамі Максімам і Гаўрылам Гарэцкімі.

Тэксты твораў друкуюцца згодна з правіламі сучаснай арфаграфіі і пунктуацыі з захаваннем асаблівасцяў аўтарскай мовы.

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АДРАДЖЭННЕ

Белорусское течение и «тоже белорусы» (с. 27)

Друкуецца паводле выд. «Вестник Горецкого уездного земства», 1917, 18 жн., № 23, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Сын Маці Беларусі*.

¹ *Цітовіч С.* — выкладчык Горы-Горацкага сельскагаспадарчага вучылішча. Яго артыкул «Белорусское течение» меў русіфікатарскі змест.

² У тыя часы Якуб Колас выступаў у друку таксама пад псеўданімам *Тарас Гушча*.

³ *Бядуля* Змітрок (1886—1941) — беларускі пісьменнік.

⁴ *Дастаеўскі* Фёдар (1821—1881) — рускі пісьменнік.

⁵ *Міцкевіч* Адам (1798—1855) — польскі паэт беларускага паходжання, грамадскі дзеяч, публіцыст.

⁶ *Сыракомля* Уладзіслаў (1823—1862) — беларускі і польскі паэт, празаік, публіцыст.

⁷ *Касцюшка* Андрэй Тадэвуш Банавентура (1746—1817) — палітычны і ваенны дзеяч Рэчы Паспалітай, кіраўнік нацыянальна-вызваленчага паўстання 1794 г., нацыянальны герой Беларусі, Польшчы, ЗША, ганаровы грамадзянін Францыі.

⁸ *Сматрыцкі* Мялецій (1578—1633) — грамадска-палітычны і царкоўны дзеяч, пісьменнік.

⁹ *Полацкі* Сімяон (1629—1680) — беларускі і рускі паэт, драматург, асветнік, грамадскі і царкоўны дзеяч.

¹⁰ *Ушынскі* Канстанцін (1824—1870) — рускі педагог-дэмакрат, заснавальнік навуковай педагогікі.

Вступительное слово председателя правления [Белорусской культурно-научной] ассоциации Г. Горецкого (с. 29).

Друкуецца паводле выд. «Первый год деятельности Белорусской культурно-научной ассоциации студентов Петровской сельскохозяйственной академии», М., 1922, с. 4—5, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ Беларуская культурна-навуковая асацыяцыя пры Пятроўскай (пазней Ціміразеўскай) сельскагаспадарчай акадэміі (г. Масква) існавала з 1920 да 1923 г. Г. Гарэцкі быў арганізатарам і першым старшынёй асацыяцыі (да лістапада 1922 г.), потым старшыняванне пераняў Павел Жук. Арганізацыя аб'ядноўвала больш за 200 сяброў. Асацыяцыя выдала справаздачы за 1921 і 1922 г., навуковы зборнік-альманах, літаратурна-навуковы альманах «Малая Беларусь» (1922) і інш.

² *Рэклю* Жан Жак Элізэ (1830—1905) — французскі географ, сацыёлаг, палітычны дзеяч.

³ Першая сусветная вайна.

Изучение Белоруссии как фактор ее возрождения (с. 30)

Друкуецца паводле выд. «Первый год деятельности Белорусской культурно-научной ассоциации студентов Петровской сельско-хозяйственной академии», М., 1922, с. 7—9, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Доўнар-Запольскі* Мітрафан (1867—1934) — гісторык, этнограф, фалькларыст, літаратуразнавец, прафесар.

² *Глінка* Канстанцін (1867—1927) — рускі глебазнавец, акадэмік АН СССР.

³ *Фартунатаў* Аляксей (1856—1925) — рускі статыстык, эканоміка-географ, прафесар.

⁴ *Кулашы* Мікалай — географ, прафесар.

⁵ *Зограф* І. — краязнавец, географ, прафесар.

⁶ *Карскі* Яўхім (1861—1931) — філолаг, славіст, этнограф, фалькларыст, палеограф, акадэмік.

⁷ *Ариштэйнавы гарызонт* — слой цёмна-бурых пяскоў ці пескавікоў у выглядзе скарынкі ці жалвакоў, які насычаны вокісам жалеза і ўтвараецца ў ніжняй частцы глебы каля грунтовых водаў.

⁸ *Лібіх* Юстук (1803—1873) — нямецкі хімік, прафесар, адзін з заснавальнікаў аграхіміі; Лібіхаўскае адкрыццё — тэорыя мінеральнага жыўлення раслін з калійных соляў Страсфурцкага радовішча.

⁹ *Самойлаў* Якаў (1870—1925) — геолог і мінеролаг, прафесар.

¹⁰ «*Гальды*» — ад ням. halde — адвал, груда пустой пароды.

¹¹ *...беларусы-пятроўцы* — беларусы, студэнты Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі.

*Регрессивность и прогрессивность национальных
возрождений (с. 33)*

Друкецца паводле час. «Младость. Дополнение к журналу», М., 1922, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Петровка* — Пятроўская сельскагаспадарчая акадэмія.

² *Баўэр* Ота (1881—1938) — адзін з кіраўнікоў аўстрыйскіх сацыял-дэмакратаў, тэарэтык аўстрамарксізму, публіцыст.

³ *Каўцкі* Карл (1854—1938) — дзеяч аўстрыйскага, германскага і міжнароднага сацыял-дэмакратычнага руху, адзін з тэарэтыкаў і лідэраў Другога інтэрнацыянала.

⁴ *Герц* Фрыдрых Ота (1878—?) — аўстрыйскі сацыёлаг, гісторык, эканаміст.

⁵ *Сямкоўскі* — расійскі сацыял-дэмакрат.

⁶ *Мартаў* Юлій (1873—1923) — дзеяч сацыял-дэмакратычнага руху ў Расіі, адзін з лідэраў меншавікоў.

⁷ З верша А. Пушкіна «Он между нами жил...», прысвечанага А. Міцкевічу.

⁸ *Песталоцці* Іаган Генрых (1746—1827) — швейцарскі педагог, адзін з заснавальнікаў дыдактыкі пачатковага навучання.

Што нам павінен даць беларускі тэатр? (с. 37)

Друкецца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 1922, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Габрыэль Мсціславец*. Нумар газеты не выяўлены.

З Масквы ў беларускі Ерусалім (с. 40)

Друкецца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 1922, 5 ліпеня, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Габрыэль Мсціславец*.

Усебеларускі студэнцкі з'езд (с. 42)

Друкецца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 1922, 22 ліпеня, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Габрыэль Мсціславец*.

¹ «*Вехі*» — зборнік артыкулаў пра рускую інтэлігенцыю (Масква, 1909).

² «*Смена вех*» — зборнік твораў рускіх паэтаў-эмігрантаў (Прага, 1929) і іхні часопіс (Парыж, 1929—1930).

³ «Савецкая Беларусь» у той час друкавалася на беларускай мове, а «Звезда» — на рускай.

Дзе быць Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі (с. 46)

Друкецца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 1922, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Габрыэль Мсціславец*. Нумар газеты не выяўлены.

¹ *Пранішнікаў* Дзмітрый (1865—1948) — рускі аграхімік, фізіёлаг, заснавальнік рускай школы аграхімікаў, акадэмік АН СССР.

² «Тарас на Парнасе» — помнік беларускай літаратуры XIX стагоддзя, ананімная сатырычна-гумарыстычная паэма.

*Беларуская секцыя пры Губернскім
адзеле народнай асветы Гомельшчыны (с. 51)*

Друкеўца паводле газ. «Савецкая Беларусь», 1922, дзе апублікаваны ўпершыню пад псеўданімам *Габрыэль Мсціславец*. Нумар газеты не выяўлены.

На новы шлях (с. 52)

Друкеўца паводле выд. «Маладая Беларусь», Менск, 1922, с. 5—14, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Навіна* Антон (Луцкевіч Антон, 1884—1946?) — крытык, літаратуразнавец, гісторык, грамадскі і палітычны дзеяч.

² *Лёсік* Язэп (1884—1940) — беларускі мовазнавец, палітычны дзеяч, акадэмік АН Беларусі.

³ *Бурчок* Мацей (Багушэвіч Францішак, 1840—1900) — беларускі паэт, празаік, публіцыст, перакладчык.

⁴ *Пракаповіч* Сяргей (1871—1955) — рускі эканаміст, публіцыст, палітычны дзеяч.

⁵ *Канчар* Яўсей (1882—1979) — беларускі эканаміст, сацыёлаг, гісторык, палітычны дзеяч. Тут і далей цытуецца яго праца «Беларускае пытанне».

⁶ *Мальтус* Томас Роберт (1766—1834) — англійскі эканаміст, дэмограф, святар, заснавальнік мальтузіянства («закон абсалютнай перанаселенасці»).

⁷ *Каўфман* Аляксандр (1864—1919) — рускі эканаміст, статыстык, адзін з арганізатараў і лідэраў партыі кадэтаў.

⁸ *Фрыдрых Вялікі* (1712—1786) — прускі кароль з 1740 г.

⁹ *Вінэр* В. — беларускі аграном, прафесар Горацкага сельскагаспадарчага інстытута; цытата з яго кнігі «Введение в изучение агрономии».

¹⁰ *Сямёнаў* (з 1906 г. — Сямёнаў-Цяншанскі) Пётр (1827—1914) — рускі географ, статыстык, грамадскі дзеяч.

¹¹ З верша Максіма Багдановіча «Краю мой родны!..».

Прапановы па беларусізацыі Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі імя Кастрычніцкай рэвалюцыі (с. 65)

Гэта — заява ў Камуністычную ячэйку Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі. Друкеўца паводле выд. «Айчына» (асветніцкі дадатак да «Настаўніцкай газеты»), 1995, 25 лют., с. 3—4.

¹ *Вінакур* — кіраўнік партарганізацыі Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі.

² *Байкоў* — адзін з кіраўнікоў Акадэміі.

³ *КЕПС* — Комиссия по изучению естественных производительных сил.

*Аб беларусізацыі вышэйшых навучальных
устаноў БССР (с. 70)*

Друкецца паводле час. «Асвета», 1926, № 6, с. 4—13, дзе апублікаваны ўпершыню.

*Выступ на Акадэмічнай канфэрэнцыі па рэформе беларускага
правапісу і азбукі (с. 77)*

Друкецца паводле выд. «Працы Акадэмічнай канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі», Менск, 1927.

Трагедыя беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі (с. 79)

Друкецца паводле выд.: Радзім Гарэцкі. «Ахвярую сваім «Я» (Максім і Гаўрыла Гарэцкія)», Мн., 1998, с. 150—240.

18 ліпеня 1930 г. у ДПУ Беларусі была прынятая пастанова аб арышце Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх. Гаўрыла быў арыштаваны 24 ліпеня ў Хосце, куды ён прыехаў адпачываць. З дні ён прасядзеў у ДПУ г.Сочы, затым 4 дні ў Новарасійскай турме, а 3 жніўня быў дастаўлены ў Менск. Спачатку яго абвінавачалі ў прыналежнасці да неіснуючай арганізацыі «Саюз вызвалення Беларусі», ад чаго ён катэгарычна адмаўляўся на многіх допытах.

Пазней Г. Гарэцкага абвінавачалі ў прыналежнасці да Беларускай філіі Працоўнай сялянскай партыі (ПСП, па-руску — ТКП), па справе якой у Маскве арыштавалі шэраг сусветна вядомых вучоных, прафесараў-аграрнікаў, у тым ліку і настаўнікаў Гарэцкага з Ціміразеўскай (Пятроўскай) сельскагаспадарчай акадэміі А. Г. Даярэнку, М. Д. Кандрацьева, А. В. Чаянава, А. А. Рыбнікава і інш. На той час Г. Гарэцкі ўтрымліваўся ў маскоўскіх турмах. Некаторыя навукоўцы далі паказанні аб тым, што ТКП існавала і што яны былі ў кіраўніцтве гэтай партыі, арганізавалі філіі ТКП, а ў ліку сяброў партыі называлі і Гарэцкага. Апошняму паведамілі вытрымкі з гэтых паказанняў — у адказ ён адхіляў усе абвінавачанні і катэгарычна адмовіўся ад таго, што належаў да ТКП. У жніўні—верасні 1930 г., а затым у красавіку 1931 г. Г. Гарэцкі даў паказанні, у якіх раскрываў сутнасць трагедыі беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі і асабіста сваёй.

¹ *Кнорын* Вільгельм (1890—1938) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч.

² «*Жизнь*» («Жизнь для всех») — рускі дарэвалюцыйны літаратурна-палітычны орган «легальнага марксізму», які ў 1897—1901 гг. выдаваўся ў Пецярбургу, у 1902 г. — у Лондане і Жэневе пад кіраўніцтвам В. Пасэ.

³ *Чарвякоў* Аляксандр (1892—1937) — беларускі дзяржаўны дзеяч.

⁴ *Шантыр* Фабіян (1887—1920) — беларускі пісьменнік, публіцыст, грамадскі дзеяч.

⁵ *Мяснікоў* (Мяснікян) Аляксандр (1886—1925) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч.

⁶ *Лагун* — прадстаўнік беларускай секцыі Расійскай кампартыі ў Ленінградзе.

⁷ *Гарун* Алесь (1887—1920) — беларускі пісьменнік, дзеяч нацыянальна-вызваленчага руху.

⁸ *Рак-Міхайлоўскі* Сымон (1885—1938) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, публіцыст, педагог.

⁹ *Калчак* Аляксандр (1874—1920) — рускі ваенна-марскі дзеяч, палярны даследчык, гідралаг, адмірал, адзін з кіраўнікоў белага руху ў грамадзянскую вайну.

¹⁰ *Герцэн* Аляксандр (1812—1870) — рускі пісьменнік, публіцыст, філосаф.

¹¹ *ПСГА* — Пятроўская сельскагаспадарчая акадэмія.

¹² *Луцкевіч* Антон (1884—1946?) — крытык, літаратуразнавец, гісторык, палітычны і грамадскі дзеяч.

¹³ *Некрашэвіч* Сцяпан (1883—1937) — беларускі мовазнавец, акадэмік АН Беларусі (1928).

¹⁴ *Станкевіч* Ян (1891—1976) — беларускі грамадска-палітычны і эміграцыйны дзеяч, філолаг і гісторык.

¹⁵ *Сямашка* — міністр па беларускіх справах пры ўрадзе Літвы ў пачатку 20-х гадоў XX ст.

¹⁶ *Мянжынскі* Вячаслаў (1874—1934) — дзяржаўны і партыйны дзеяч, з 1926 г. — намеснік старшыні, з 1926 г. — старшыня Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ).

¹⁷ *Ганна Іванаўна* (1902—1922) — сястра братаў Гарэцкіх, студэнтка Заагэнічнага інстытута ў Маскве. Трапіла пад трамвай, калі несла перадачу ў турму на Лубянку арыштаванаму брату Гаўрылу, памерла 19 верасня 1922 г. Больш падрабязна пра тыя падзеі гл.: Максім Гарэцкі. Збор твораў. Т. 4. Мн., 1986; Радзім Гарэцкі. «Першы арышт» // ЛіМ, 1993, 27 жн. і 3 вер., «Ахвярую сваім «Я»... Мн., 1998.

¹⁸ *Літашанскі, Вайнітэйн, Студзенскі* — рускія эканамісты.

¹⁹ *Штандорт* (ад ням. standort — месцазнаходжанне) — навука аб найбольш выгодным размяшчэнні прадпрыемстваў.

²⁰ *Цюнен, Брыкман, Вебер, Энглендэр* — нямецкія эканамісты.

²¹ *Тарашкевіч* Браніслаў (1892—1938) — беларускі грамадска-палітычны і асветны дзеяч, мовазнавец, публіцыст, перакладчык, літаратуразнавец, акадэмік беларускай АН (1928).

²² *«Козыраўшчына»* — правы русіфікацыі і вялікадзяржаўнага шавінізму, якія мелі месца ў Горацкім сельскагаспадарчым інстытуце, а затым і ў Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі, калі гэтымі ўстановамі кіраваў М. Козыраў. Барацьбу з «kozyраўшчынай» вялі, галоўным чынам, маладыя выкладчыкі Акадэміі на чале з Г. Гарэцкім («беларуская група»).

²³ *«Кірसानаўшчына»* — аналагічная з'ява ў Мінскім інстытуце сельскай гаспадаркі, якім кіраваў Кірसानаў.

²⁴ *Нова-Александрыйскі інстытут сельскай гаспадаркі і лесаводства* (Пулавы, Польшча).

²⁵ *НДІ імя Леніна* — Беларускі навукова-даследчы інстытут лясной і сельскай гаспадаркі імя У. Леніна, арганізатарам і дырэктарам якога быў Г. Гарэцкі.

²⁶ *Адамовіч* Язэп (1897—1937) — дзяржаўны дзеяч БССР, у 1924—1927 гг. — старшыня СНК БССР.

²⁷ *Крыніцкі* Аляксандр (1894—1937) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у 1924—1927 гг. — сакратар ЦК КП(б)Б.

²⁸ *Галадзед* Мікалай (1894—1937) — дзяржаўны і партыйны дзеяч БССР, у 1927—1937 гг. — старшыня СНК БССР.

²⁹ *Прышчэпаў* Дзмітрый (1896—1940) — дзяржаўны і грамадскі дзеяч БССР, у 1924—1929 гг. — намеснік наркама, наркам земляробства БССР.

³⁰ *Смоліч* Аркадзь (1891—1938) — дзеяч беларускага нацыянальна-дзяржаўнага адраджэння, вучоны ў галіне эканомікі, сельскай гаспадаркі, картаграфіі, прафесар.

³¹ *Кіслякоў* Іван (1895—1955) — беларускі аграном, грамадскі дзеяч, прафесар.

³² *Баліцкі* Антон (1891—1937) — дзяржаўны дзеяч БССР, у 1921—1930 гг. — намеснік наркама, наркам асветы БССР.

³³ *ІБК* — Інстытут беларускай культуры.

³⁴ *ТрКрП* — Трудовая крестьянская партия.

³⁵ *СВБ* — Саюз вызвалення Беларусі.

³⁶ «*Бухарынскі кааперацыйны план*» — план пераўтварэння вёскі, які прапанаваў М. Бухарын і які прадугледжваў эвалюцыйны шлях пераходу сялянства да сацыялізму: не адразу скрозь ствараць калгасы (агульная калектывізацыя), а паступова — праз сельскагаспадарчыя кааператывы

³⁷ *Яната* — украінскі эканаміст, нацыянал-дэмакрат.

³⁸ *Кайгародаў* Аляксей (1881—1951) — кліматолаг, геофізік, акадэмік АН БССР (1947).

³⁹ *Аляксеў* Яўген (1884—1972) — аграном-раслінавод, акадэмік АН БССР (1940), у 1928—1930 гг. прафесар, загадчык кафедры Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі.

⁴⁰ *Бютнэр* — германскі геофізік.

НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА, ДЭМАГРАФІЯ

Даследчая справа ў галіне сельскай і лясной гаспадаркі і краязнаўства (с. 107)

Друкуецца са скаротамі паводле час. «Наш край», 1927, № 10.

Выступ на VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў (с. 109)

Друкуецца са скаротамі паводле выд. «Восьмы Усебеларускі з'езд Саветаў. Стэнаграфічная справаздача». Менск, 1927, с. 187—190.

¹ *Тулайкоў* Мікалай (1875—1938) — аграном, глебазнавец, акадэмік АН СССР.

Выступ на Трэцім сесіі VIII склікання ЦВК БССР (с. 112)

Друкуецца са скаратамі паводле выд. «3 сесія VIII склікання. 15—23 верасня. Стэнаграфічная справаздача». Менск. Выданне ЦВК БССР, 1928, с. 278—281.

Выступ на IX Усебеларускім з'ездзе Саветаў (с. 113)

Друкуецца са скаратамі паводле выд. «IX Усебеларускі з'езд Саветаў. Стэнаграфічная справаздача». Менск, 1929, с. 467—470.

Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі) (с. 116)

Друкуецца са скаратамі паводле выд. «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі)». Матэрыялы да геаграфіі і статыстыкі Беларусі. Пад рэдакцыяй праф. А. Смоліча. Т. 1. Менск, 1928, с. 1—169.

Названая кніга — досыць аб'ёмная манаграфія з вялікім рэзюме на англійскай мове і значнай колькасцю самых розных табліц і картаў. Артыкул «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы...» уяўляе з сябе заключэнне манаграфіі.

Каментар Г. Гарэцкага.

¹ Паводле перапісу 1921 г. налічана ў Заходняй Беларусі праваслаўных украінцаў 9,6 тыс. і рускіх 6,0 тыс.

² Па гарадскіх паселішчах праэнт беларусаў сярод каталікоў узяты роўным таму, які быў па перапісе 1897 года. Па негарадскіх паселішчах не да ўсіх паветаў Заходняй Беларусі можна дапасаваць гэты спосаб, асабліва для новаўтвораных паветаў — Браслаўскага і Віленска-Троцкага, а таксама да паветаў, часткі абшараў якіх адышлі да Літвы, напр., Свянцянскага. Праэнт беларусаў-каталікоў сярод усіх каталікоў па Віленска-Троцкім і Свянцянскім паветах устаноўлены ўжо для новых тэрыторый (ад Свянцянскага павета адышло да Літвы 8%, ад Віленска-Троцкага — 48,8% ранейшых тэрыторый), але таксама па перапісе 1897 г. (53,5% у негарадскіх паселішчах — у першым павеце, 62,3% — у другім).

У сельскіх мясцовасцях Браслаўскага павета праэнт беларусаў устаноўлены з разлічэння, што воласці Дрысвяты, Опса, Браслаў, Слабодка, Саланай, Пліска, Скрудзелін, Рымшаны, Смольвы, Відзы маюць абсалютную або адносную беларускую большасць (Я. Ф. Карскі. «Этнаграф. карта», с. 5).

У Аўгустоўскім павеце беларускімі палічана сем валасцей: Валавічоўцы, Вялікая Балля, Галынка, Дубавое (Дэмбова), Кур'янка, Лабна і Шчэбра-Альшаны.

У Беластоцкім і Бельскім паветах праэнт беларусаў-каталікоў сярод усіх каталікоў паветаў узяты па перапісе 1909 г.

³ Zakrewski A. «Ziye gospodarce Polski porozbiorowej», 1913.

⁴ За выключэннем Віленскага і Беластоцкага паветаў, дзе адлучаюцца беларускія абшары часткі тэрыторый паветаў паводле праэнта беларусаў у негарадскім насельніцтве.

⁵ Romer M. Stosunki etnograficzne-kulturalne na Litwie. Kraków. 1906.

⁶ Некаторыя польскія аўтары, напр., W. Studnicki, спадзяваліся, што ў Заходняй Беларусі можна пасяліць да 700 000 палякаў («Kolonizacja i rozwój gospodarczy naszego Wschodu». Wschod Polski. 1921, № 6—7, с. 404). Польская каланізацыя дала б Заходняй Беларусі «około siedmuset tysięcy ludności, zwiększyłoby pierwiastek polski mniej więcej o 60%».

Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 года (с. 123)

Друкецца са скаротамі паводле час. «Польмя», 1929, № 5, с. 3—40.
Каментар Г. Гарэцкага.

¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. IV выпуск. Народность и родной язык населения СССР. Москва, 1928 г. III вып. Население СССР. М., 1927, і інш.

² Всесоюзная перепись населения. Т. X. Народность, родной язык, возраст и грамотность. Белорусская ССР. М., 1928.

³ БССР з'яўляецца самай аднастайнай па нацскладзе спаміж іншых саюзных рэспублік: беларусаў у БССР — 80,6 прац., украінцаў ва УССР — 80,0 прац., рускіх у РСФСР — 73,4 прац., узбекаў ва Узбекскай ССР — 73,4 прац., туркменаў у Туркменскай ССР — 70,2 прац.

⁴ Б. П. Вейнберг вылічыў, што цэнтр беларускага насельніцтва ляжыць паміж Менскам і Магілёвам.

⁵ Да трэцяй групы належаць Калінінская і Гомельская акругі.

⁶ Перапіс адбываецца ў другой палове снежня 1926 года.

⁷ Поле працы па ліквідацыі беларускае непісьменнасці сярод ужо пісьменных занадта шырокае!

⁸ Всесоюзная перепись населения. Краткие сводки. Вып. IV. Народность и родной язык населения СССР. М., 1928.

⁹ Пісана ў лістападзе 1928 года.

¹⁰ Всесоюзная перепись населения. Т. II. Западный район. Центрально-Промышленный район. М., 1928.

¹¹ Гл. працу Г. Гарэцкага «Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы», дзе даецца разгляд гэтых метадаў.

¹² Лічбы ўзяты з артыкула Т. І. Сямёнава «Народность и родной язык населения СССР». — «Всесоюзная перепись населения. Краткие сводки». Вып. IV. М., 1928, с. XXV.

ПРА БЕЛАРУСКУЮ НАВУКУ

Каля вытокаў беларускай савецкай навукі (с. 149)

Друкецца паводле выд. «Весті АН БССР. Серыя гуманітарных навук», 1979, № 1, с. 16—21.

¹ Дубоўка Уладзімір (1900—1976) — беларускі паэт, пражак, перакладчык.

² Палікарповіч Канстанцін (1889—1963) — беларускі археолаг.

- ³ *Попель* Юры — беларускі археолаг.
- ⁴ *Байкоў* Мікола (1889—1941) — беларускі мовазнавец і літаратуразнавец, педагог.
- ⁵ *Эпімах-Шыпіла* Браніслаў (1859—1934) — беларускі выдавец, мовазнавец, прафесар.
- ⁶ *Бузук* Пятро (1891—1943) — беларускі мовазнавец, прафесар.
- ⁷ *Бялькевіч* Іван (1883—1960) — беларускі мовазнавец.
- ⁸ *Ганчарык* Міхась (1899—1986) — беларускі фізіёлаг раслін, паэт.
- ⁹ *Вечар* Алесь (1905—1985) — беларускі біяхімік, паэт, акадэмік АН Беларусі, прафесар.
- ¹⁰ *Каспяровіч* Мікалай (1900—1945) — беларускі этнограф, мовазнавец, літаратуразнавец.
- ¹¹ *Шатэрнік* Мікалай (1890—1934) — беларускі мовазнавец.
- ¹² *Крукоўскі* А. — беларускі мовазнавец.
- ¹³ *Пічэта* Уладзімір (1878—1947) — гісторык, акадэмік АН СССР і АН Беларусі.
- ¹⁴ *Дружчыц* Васіль (1886—1937) — беларускі гісторык.
- ¹⁵ *Даўгяла* Дзмітрый (1868—1942) — беларускі гісторык, археограф.
- ¹⁶ *Шчакаціхін* Мікола (1896—1940) — беларускі мастацтвазнавец.
- ¹⁷ *Замоцін* Іван (1873—1942) — беларускі літаратуразнавец, акадэмік АН Беларусі.
- ¹⁸ *Афанасьёў* Якаў (1877—1938) — глебазнавец, акадэмік АН Беларусі, прафесар.
- ¹⁹ *Рагавы* Павел (1895—1985) — беларускі глебазнавец, акадэмік АН Беларусі, прафесар.
- ²⁰ *Мядзведзеў* Андрэй (1897—1985) — беларускі глебазнавец, член-карэспандэнт АН Беларусі, прафесар.
- ²¹ *Кучынскі* П. — беларускі глебазнавец.
- ²² *Булгакаў* Н. — беларускі глебазнавец.
- ²³ *Пашын* В. — беларускі глебазнавец.
- ²⁴ *Пратасеня* Р. — беларускі глебазнавец.
- ²⁵ *Бліадуха* Мікалай (1878—1935) — геолог, акадэмік АН Беларусі, прафесар.
- ²⁶ *Лунгерсгаўзен* Фрыдрых (1884—1960) — геолог, прафесар.
- ²⁷ *Грамыка* Міхайла (1885—1943) — беларускі геолог, лісьменнік.
- ²⁸ *Азбукін* Мікалай (1894—1943) — беларускі географ, краязнавец.
- ²⁹ *Троська* І. — беларускі географ.
- ³⁰ *Дубах* Аляксандр (1883—1942) — гідролог, акадэмік АН Беларусі, прафесар.
- ³¹ *Хржанеўскі* К. — беларускі інжынер-гідратэхнік.
- ³² *Бурбіс* Алесь (1885—1922) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, аўтар працаў па эканамічнай геаграфіі.
- ³³ *Ждановіч* Сяргей — беларускі эканом-географ.
- ³⁴ *Ярашчук* А. — беларускі эканом-географ.
- ³⁵ *Фралоў* Н. — беларускі эканаміст, прафесар.
- ³⁶ *Сіроцін* М. — беларускі геафізік.

- ³⁷ Кузняцоў М. — беларускі геабатанік, прафесар.
³⁸ Адамаў У., Міхайлоўская В., Палянская В., Савіч Н., Дактуроўскі У., Васількоў І. — беларускія батанікі.
³⁹ Фядзюшын А. — беларускі заолаг, прафесар.
⁴⁰ Скандрыкаў С., Бурытэйн М., Журык С., Лайкоў М., Туяневіч С., Грабоўскі І., Трус П., Дземідовіч А., Санько П. — беларускія навукоўцы ў галіне сельскай гаспадаркі.

*Кароткі ўспамін пра адчыненне
Беларускай акадэміі навук (с. 157)*

- Друкуецца паводле газ. ЛіМ, 1989, 6 студз.
¹ Хацкевіч Аляксандр (1895—1943) — дзяржаўны дзеяч, у 1927—1931 гг. — сакратар ЦВК БССР.
² Генатоўскі Усевалад (1881—1931) — беларускі гісторык, грамадскі дзеяч, акадэмік, прэзідэнт БАН (1929).
³ Гартны Цішка (1887—1937) — беларускі пісьменнік, грамадскі дзеяч, акадэмік БАН (1928).
⁴ Пятровіч Іван (Янка Нёманскі, 1890—1937) — беларускі эканаміст, пісьменнік, акадэмік БАН (1928).
⁵ Ластоўскі Вацлаў (1883—1938) — беларускі гісторык, пісьменнік, палітычны дзеяч, акадэмік БАН (1928).
⁶ Малюшыцкі Мікалай (1872—1929) — аграхімік, расліназнавец, акадэмік БАН (1928).
⁷ Вышалескі Сяргей (1874—1958) — эпізаатолаг, акадэмік БАН (1928).
⁸ Карпінскі Аляксандр (1847—1936) — геолог, грамадскі дзеяч, акадэмік БАН (1928), прэзідэнт РАН (1917), АН СССР (1926).
⁹ Ольдэнбург Сяргей (1863—1934) — усходазнавец, акадэмік БАН (1928), АН СССР (1925).
¹⁰ Пакроўскі Міхаіл (1868—1932) — гісторык, дзяржаўны дзеяч, акадэмік БАН (1928), АН СССР (1929).
¹¹ Мар Мікалай (1865—1934) — лінгвіст, археолаг, этнограф, акадэмік БАН (1928), АН СССР (1925).
¹² Вільямс Васіль (1863—1939) — глебазнавец, акадэмік БАН (1928), АН СССР (1931).
¹³ Туткоўскі Павел (1858—1930) — геолог, акадэмік БАН (1928), УАН (1918).
¹⁴ Скрыпнік Мікалай (1872—1933) — гісторык, дзяржаўны дзеяч УССР, акадэмік БАН (1928), УАН (1929).
¹⁵ Забалотны Даніла (1866—1920) — мікрабіёлаг, эпідэміёлаг, акадэмік БАН (1928), АН СССР (1929).

Жыццё патрабуе (с. 158)

Друкуецца паводле штогодніка «Беларуская лінгвістыка», 1979, вып. 15, с. 5—6.

У сувязі з 50-годдзем АН БССР рэдакцыйная калегія штогодніка звярнулася да выдатных беларускіх вучоных з просьбай выказаць свае думкі адносна таго, як яны ўяўляюць сабе задачы далейшага развіцця беларускага мовазнаўства. «Жыццё паграбуе» напісана Г. Гарэцкім для «Беларускай лінгвістыкі».

Аб прыродна-гістарычным асяродку Мінска (с. 159)

Друкуецца паводле газ. ЛіМ, 1999, 1 кастр. Датуецца 15 жніўня 1983 г.

¹ *Панчанка* Пімен (1917—1995) — народны паэт Беларусі, ганаровы сябра НАН Беларусі (1994).

Якуб Колас і беларуская савецкая навука (с. 161)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца лютым 1972 г. Часткова чытаўся па Беларускім радыё.

Пра Кандрата Крапіву (с. 164)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу, які ўяўляе з сябе адказы на пытанні журналіста В. Ждановіча. Зберагаецца ў хатнім архіве Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца 10 студзеня 1976 г.

*Ветэран вывучэння глебаў Беларусі — акадэмік
П. Рагавы (с. 165)*

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца 17 красавіка 1973 г.

¹ *Сукачоў* Уладзімір (1880—1967) — батанік, лесазнавец, географ, акадэмік АН СССР (1943).

² *Ткачэнка* — географ, глебазнавец, прафесар.

ПРА ЛІТАРАТУРУ І ПІСЬМЕННІКАЎ

Горкі і беларускі фальклор (с. 169)

Друкуецца паводле час. «Полымя», 1966, № 6, с. 145—155, дзе апублікаваны ўпершыню.

Каментар Г. Гарэцкага.

¹ *Піксанов Н. К.* Горький и фольклор.

² Там жа, с. 123—124.

³ Там жа, с. 126.

⁴ *Балика Д.* Книги с пометками А. М. Горького. «Литературная газета» за 15.06.1941 г., № 24 (938).

⁵ *Богданович А.* Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Этнографический очерк. Гродно, 1895.

⁶ *Елисеев А. М.* Горький и книги. (К вопросу об изучении читательских интересов А. М. Горького, 1896—1904). Альманах горьковских писателей, выпуск 2. Горьковское издательство, 1940 г.

⁷ *Богданович А. Е.* Из жизни Алексея Максимовича Пешкова. Нижегородский период (1896—1904). «М. Горький на родине». Сборник воспоминаний о жизни М. Горького в Н. Новгороде. ОГИЗ, Горький, 1937, с. 42—43.

⁸ Пра гэта Г. Гарэцкаму расказала 16.06.1946 г. Кацярына Паўлаўна Пешкава, сястра якой была замужам за А. Я. Багдановічам. Пра гэта ж напісана ў лісце М. Горкага да А. Я. Багдановіча ад 6.09.1934 г. (М. Горький, т. 30, М., 1956, с. 357). Пра адносіны М. Горкага да А. Багдановіча можна меркаваць па лістах Горкага. У лісце да А. П. Чэхава ад 17 студзеня 1900 г. Горкі лічыць А. Я. Багдановіча сваім «закадычным приятелем» (М. Горький, т. 28, М., 1954, с. 113). У лісце ад 4 жніўня 1925 г. Горкі называе Багдановіча «старым другом» (М. Горький, т. 29, М., 1954, с. 436). Такія ж звароты да А. Багдановіча ёсць у лістах ад 16 чэрвеня 1930 г. («стары друг»), ад 6 верасня 1934 г. («дарагі друг») і інш. (М. Горький, т. 30, М., 1956, с. 173 і 357).

⁹ *Елисеев А. М.* Горький и книги, с. 387.

¹⁰ Книги личной библиотеки Горького. «Правда» за 18.06.1940 г., № 168 (8214); *Д. Балка*. Книги с пометками А. М. Горького.

¹¹ *Елисеев А. М.* Горький и книги, с. 387.

¹² Багдановіч піша: «Сеннаўскага».

¹³ *Елисеев А. М.* Горький и книги.

¹⁴ *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу, т. II, с. 397.

¹⁵ *Елисеев А. М.* Горький и книги, с. 386.

¹⁶ *Д. Балка*. Книги с пометками А. М. Горького, с. 7.

¹⁷ *Елисеев А. М.* Горький и книги. С. 394.

¹⁸ *Тереженко А.* Быт русского народа, ч. II. Свадьба. СПб, 1848.; *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу, т. I—II, М., 1865—1869; «Сборник памятников народного творчества в Северо-Западном крае». Изд. редакции «Виленского вестника», в. 1. Вильно, 1866; *Бессонов П. А.* Белорусские песни. М., 1871; *Бессонов П. А.* Калики-перехожие. В. 1—6. М., 1861; *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края, т. 1—3. АН СПб, 1887—1900; *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, 1885; *Булгаковский Д. Г.* Пинчуки. Этнографический сборник. Песни, загадки, пословицы, обряды, приметы, предрассудки, поверья, суеверия и местный словарь. СПб, 1899. «Записки Русского географического общества по отделению этнографии», т. XIII, в. 3; *Сержпутовский А. К.* Сказки и рассказы белорусов-полешуков. СПб, 1911; *Смирнов А. М.* Сборник великорусских сказок, в. 1, II., 1917; *Романов Е. Р.* Белорусский сборник 1885, 1887; *Добровольский В. Н.* Смоленский этнографический сборник, ч. II, III. СПб, 1894, 1895.

¹⁹ *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу, т. I, М., 1865.

²⁰ *Потебня А. А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. М. 1865, с. 10.

²¹ *Максимович.* Дни и месяцы, II, 1874 (ссылка А. А. Патэбні. — Г. Г.).

²² *Прыжов И.* Нищие на Святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России. Казань, 1913, с. 22.

²³ «Современник», 1912, снежань, с. 398.

²⁴ «Украинская жизнь», № 3, М., 1912.

²⁵ Там жа, с. 7. У лісце да М. М. Кацюбінскага ад 2 лістапада 1912 г. Горкі гаворыць: «Артыкул для «Укр(аинской) жизни» я напісаў кепска, і мне сорамна за гэтае. Але як мяне лаюць за яго патрыёты велікарускія!» (М. Горький, т. 29, с. 279).

²⁶ *Горький М.* Собрание сочинений в тридцати томах, т. 13. М. 1951, с. 283—284.

²⁷ *Горький М.* Собрание сочинений в тридцати томах, т. 29. М. 1954, с. 249.

²⁸ *Сержпутовский А. К.* Сказки и рассказы белорусов-полешуков. (Материалы к изучению творчества белорусов и их говора). Изд. отделения русского языка и словесности АН СПб, 1911; *Миндалаев П. П.* Повесть о Меркурии Смоленском и былевой эпос. Казань, 1913; *Редков Н. Н.* Дело о проведении себя сержантом Серебряковым Сатанаилу. М., 1912; *Афанасьев А. М.* Русские народные сказки, тт. 1—5.

²⁹ *Смирнов А. М.* Сборник великорусских сказок, в. 1, П., 1917, с. 28.

³⁰ *Якуб Колас.* Три незабываемые встречи. «Литературная газета» за 26 марта 1938 г., № 17 (724).

³¹ *Якуб Колас.* Человек большого сердца. «Правда» за 18 июня 1940 г., № 168 (8214).

³² Вандраванне багоў па зямлі адзначае М. Горкі і ў працы І. Прыжова, выд. 1913 года.

³³ *Горький М.* О религиозно-мифологическом моменте в эпосе древних, с. 12.

³⁴ «Литературная учеба», 1931, № 9, статья третья.

Наш ганаровы акадэмік (с. 185)

Артыкул напісаны да 50-годдзя абрання М. Горкага ганаровым членам АН Беларусі.

Друкуецца паводле газ. ЛіМ, 24 вер. 1982, дзе апублікаваны ўпершыню.

Вобраз Янкі Купалы ў маім успрыманні (с. 187)

Друкуецца паводле выд. «Успаміны пра Янку Купалу», Мн., 1982, с. 45—53, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ *Насовіч Іван (1788—1877)* — мовазнавец, фалькларыст, этнограф.

² *Дабравольскі* Уладзімір (1856—1920) — этнограф, фалькларыст, лексікограф, краязнавец.

³ *Анікейчык* Анатоль (1932—1989) — скульптар, народны мастак Беларусі.

«А хто там ідзе?» ва ўспамінах сучаснікаў (с. 193)

Друкецца паводле газ. «Голас Радзімы», 22 студз. 1981, дзе апублікаваны ўпершыню.

Памяць пра Купалу на Волзе (с. 194)

Друкецца паводле газ. «ЛіМ», 27 кастр. 1989, дзе апублікаваны ўпершыню.

Артыкул датуецца 30 ліпеня 1946 г.; падпісаны псеўданімам *Г. Мсціславец*. Рукапіс знойдзены ў архіве Г. Гарэцкага і апублікаваны Р. Гарэцкім.

Такім яго помню (с. 198)

Друкецца паводле час. «Беларусь», 1982, № 11, с. 20—21, дзе апублікаваны ўпершыню.

Некалькі сустрэч з Уладзімірам Дубоўкам (с. 200)

Друкецца паводле газ. ЛіМ, 11 крас. 1997. Датуецца прыблізна 1987 г. Рукапіс выяўлены ў паперах Г. Гарэцкага і апублікаваны Р. Гарэцкім.

¹ *ПСГА* — Пятроўская сельсагаспадарчая акадэмія.

² З верша «А колькі б дзе ні вандраваў» // У. Дубоўка. Выбраныя творы. Т. 1. 1965. С. 255.

³ З верша Уладзіміра Дубоўкі «Нам некалі са смуткам знацца» // Тамсама. С. 253.

Бязмежная ўдзячнасць (с. 204)

Друкецца ўпершыню з рукапісу, які захоўваецца ў хатнім архіве Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца 29 ліпеня 1973 г.

¹ *Шутовіч* Янка (1904—1973) — літаратуразнавец, выдавец.

² Шматтомнае навуковае выданне беларускага фальклору, выдаецца з 1970 г. як серыя «Беларуская народная творчасць». Ужо выдадзена больш за 40 тамоў.

БРАТ МАКСІМ ГАРЭЦКІ

Слова пра брата і настаўніка (с. 209)

Друкуецца паводле выд. «Максім Гарэцкі: успаміны, артыкулы, дакументы». Мн., 1984. С. 6—20. Упершыню — у час. «Полымя», 1963, № 2, с. 177—182.

¹ Верш Янкі Купалы «Грай, мая жалейка...».

² Верш Якуба Коласа «Наш родны край».

³ З паэмы Якуба Коласа «Новая зямля».

⁴ З паэмы Я. Купалы «Курган» // Янка Купала. Поўны збор твораў. Т. 6. Мн., 1999. С. 53.

⁵ *Кацюбінскі* Міхайла (1864—1913) — украінскі пісьменнік.

⁶ *Ажэшка* Эліза (1841—1910) — польская пісьменніца.

⁷ *Гмырак* Лявон (1891—1915) — крытык, публіцыст, празаік.

⁸ «Народныя песні з мелодыямі». Складальнікі М. Гарэцкі і А. Ягораў. Мн., 1928.

⁹ Максім Гарэцкі ў 1930 г. быў арыштаваны, у 1931 г. асуджаны па справе «Саюза вызвалення Беларусі» да высылкі ў Вятку на 5 гадоў.

¹⁰ Г. Гарэцкі падае тут дату смерці брата 20 сакавіка 1939 г., як было напісана ў афіцыйным дакуменце. Гэта дата — у многіх даведніках, энцыклапедыях, падручніках. Насамрэч ён быў расстраляны 10 лютага 1938 г. у Вязьме. Аб гэтым стала вядома непасрэдна са справы № 13036 (гл.: Р. Гарэцкі. «Расстрэл Максіма Гарэцкага». ЛіМ, 1992, 9 і 16 кастр.; «Ахвярую сваім Я». Мн., 1998; Илькевич Н. Расстреляны в Вязьме. Новое о М. И. Горьком // Край Смоленский. 1994. № 1—2). Г. Гарэцкі памёр у 1988 г., так і не даведаўшыся праўды пра смерць свайго брата.

Некалькі малюнкаў з дзіцячага і юнацкага жыцця Максіма Гарэцкага (с. 217)

Друкуецца паводле выд. «Максім Гарэцкі: успаміны, артыкулы, дакументы», с. 14—18. Упершыню прагучала 21 лютага 1968 г. як прамова ў Саюзе пісьменнікаў БССР на пасяджэнні, прысвечаным 75-годдзю з дня нараджэння Максіма Гарэцкага.

¹ Прататыпы: Тараса — Панас, Адаркі — Гапка, Палуты — Праскоўя, Лявона — Максім.

² *Баркулабаўскі лётаніс* — помнік беларускага лётанісання пачатку XVII ст.

Сацыяльны аптымізм Максіма Гарэцкага (с. 220)

Друкуецца паводле выд. «Максім Гарэцкі: успаміны, артыкулы, дакументы», с. 18—20. Упершыню прагучала як прамова ў Саюзе пісьменнікаў БССР 13 лютага 1973 г. на пасяджэнні, прысвечаным 80-годдзю з дня нараджэння Максіма Гарэцкага.

Вытокі творчасці Максіма Гарэцкага (с.)

Ліст пад такой назвай быў напісаны Алесю Адамовічу і цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Фрагменты апублікаваны ў кнізе Алеся Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» Мн., 1980. С. 223.

¹ Алесь Адамовіч, калі працаваў над кнігай, прыслаў Г. Гарэцкаму ліст ад 2 верасня 1974 г. з просьбай адказаць на шэраг пытанняў, што той і зрабіў на працягу 30 верасня — 6 кастрычніка 1974 г. Далей прыводзіцца ліст А. Адамовіча паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

«Дарагі Гаўрыла Іванавіч!

Прабачце, што пішу многа пытанняў.

Але і гэтага мне мала, хацелася б, каб Вы вакол іх напісалі як мага больш пра ўсё, што памятаеце. Спатрэбіцца гэта не аднаму мне. Пра асобу, пра творы (як задумваліся, як пісаліся), пра яго жыццё, пра погляды, пра думкі, пра жыццё ўсёй сям'і і г.д.

І пра вось гэта:

1. Каго чытаў, перачытваў? Адносіны да Дастаеўскага, Талстога, Чэхава, Горкага. Адносіны з беларускімі пісьменнікамі-«нашаніўцамі». Каго чытаў, цаніў з заходнееўрапейскіх пісьменнікаў?

2. Аўтабіяграфічныя рысы і моманты ў творах. І што мяняў і ў якім напрамку (можа, ведаеце) — «Меланхолія», «Камароўская хроніка», «Ціхая плынь» і др.

3. Першая паездка ў Сібір. Як задумана было знаёмства з беларусамі-сібіракамі? Што хацеў напісаць на гэтым матэрыяле?

4. Можна, гаварыў што пра свае запісы аб імперыялістычнай вайне? Наколькі для яго твор гэты быў завершаны?

5. Калі задумаў «Камароўскую хроніку»? Наогул, усё, што ведаеце пра яе (сямейныя паданні, вясковыя паданні і г. д. — пра гэта таксама). У гісторыі напісання іншых твораў — што памятаеце.

6. Можна, памятаеце яго думкі пра тое, што ёсць, а чаго не стае ў беларускай літаратуры, у якім кірунку ёй развівацца? І як уяўляў сваю ролю ў літаратуры, гэту сваёй працы: якую незапоўненую клетку беларускай літаратуры запаўняе сваёй творчасцю і г.д.

І г. д., і г. д.! І дзякую Вам загадзя!

А. Адамовіч. 2 верасня 1974 г.»

² *Максім Гарэцкі. Выбраныя творы ў двух тамах. Мн., 1973.*

Галоўныя вузлы ў жыцці Максіма Гарэцкага (с. 230)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу з архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Матэрыял быў падрыхтаваны для Беларускага тэлебачання, дзе і прагучаў у скараце 12 сакавіка 1978 г. у перадачы, прысвечанай 85-годдзю М. Гарэцкага.

¹ Насамрэч М. Гарэцкі быў расстраляны ў Вязьме 10 лютага 1938 г.

² *Атрашкевіч Валерый (1939—1990) — літаратуразнавец.*

У вянок памяці Максіма Гарэцкага (с. 233)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу прамовы ў Доме пісьменніка БССР 18 лютага 1983 г. на пасяджэнні, прысвечаным 90-годдзю з дня нараджэння М. Гарэцкага. Аўтограф зберагаецца ў хатнім архіве Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ «Слова аб палку Ігаравым» — помнік літаратуры XII стагоддзя, змяшчае шмат беларусізмаў. Янка Купала і М. Гарэцкі, калі жылі ў Смаленску, вельмі зацікавіліся паэмай і пачалі перакладаць яе на беларускую мову. Прызачінныя пераклады «Слова...» Янка Купала зрабіў у 1919 г., а М. Гарэцкі — у 1920 г.

Жанчына вялікага сэрца і мужнасці (с. 235)

Артыкул быў напісаны да 90-годдзя Леанілы Чарняўскай-Гарэцкай.

Друкуецца паводле газ. ЛіМ, 16 ліст. 1983, дзе апублікаваны ўпершыню.

¹ Узоры беларускага арнаменту, зробленыя Л. Чарняўскай-Гарэцкай, прыводзяцца ў артыкуле Г. Гарэцкай «Невычэрпныя крыніцы» // «Мастацтва Беларусі». 1988. № 3. С.59—61.

МАСКОЎСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК

Упершыню: Гарэцкія М. і Г. Маскоўска-беларускі слоўнік. Выданне II (з папраўкамі і вялікімі дадаткамі). Вільня, 1920. Трэба зазначыць, што 1920 год пазначаны на тытульным лісце, на вокладцы ж — 1921.

У слоўнік не ўвайшла значная частка лексікі з першага выдання (Браты М. і Г. Гарэцкія. Руска-беларускі слоўнік. Смаленск, 1918). Бальшыня слоў з яго, на думку рэдактара, заслугоўваюць увагі чытача і змешчаны ў гэтым томе як дадатак (гл. с. 325).

АБРАЗКІ, ЛІСТЫ

Эпістальярная спадчына Гаўрылы Гарэцкага вельмі вялікая. Значную яе частку складае перапіска з жонкаю Ларысай Восіпаўнай, якой увесь час, калі даводзілася жыць паасобку, Г. Гарэцкі пісаў амаль кожны дзень. Інтэнсіўнае ліставанне было з сынамі — Усяславам і Радзімам, з братамі Максімам, Парфірам і іх сем'ямі. На жаль, лісты даваеннага часу амаль не захаваліся, бо былі канфіскаваныя падчас ператрусаў і арыштаў. Г. Гарэцкі ліставаўся з шырокім колам сяброў, знаёмых, літаратараў, супрацоўнікаў, калег па навуцы. З нагоды святаў ён атрымліваў да двухсот лістоў і віншаванняў, на кожнае з якіх абавязкова адказваў. Г. Гарэцкі рэгулярна перапісваўся з сябрамі малодсці — акадэмікамі Паўлам Рагавым, Алесем Вечарам, Віктарам Шэмпелем, членам-карэспандэнтам АН БССР Міхасём Ганчарыкам,

акадэмікам Самуілам Каляснёвым, прафесарамі Данілам Пагуляевым, Іосіфам Троськім, Іванам Ухіным, дацэнтамі Мікітам Лайковым, Данілам Новікавым, Сяргеем Ждановічам і інш., жонкай Адама Бабарэкі — Ганнай, жонкай Аркадзя Смоліча — Аляксандрай і яго дочкамі — Ганнай і Марыяй, з пісьменнікамі Якубам Коласам, Міхасём Лыньковым, Іванам Мележам, Янкам Брылём, Нілам Гілевічам, Максімам Танкам, Станіславам Шушкевічам, Алесем Бачылам, Алесем Адамовічам, Уладзімірам Дубоўкам, Максімам Лужаніным, Юркам Гаўруком, Міхайлам Грамыкам, Фёдарам Янкоўскім і інш., літаратуразнаўцамі Сцяпанам Александровічам, Дзмітрыем Бугаёвым, Юльянам Пшырковым і інш., дзеячамі культуры — Паўлінай Мядзёлкай, Генадзем Каханоўскім, Адамам Мальдзісам, Данілам Міцкевічам і інш., беларускімі навукоўцамі Міколам Улашчыкам, Мікалаем Міцкевічам, Эрнстам Ляўковым, Барысам Гурскім, Нінай і Аляксандрам Махначамі, Аляксеем Мацвеевым і інш., з геолагамі і географамі з розных куткоў СССР — акадэмікамі К. К. Маркавым, У. В. Менерам, А. Л. Яшыным, Я. М. Сяргеевым (Масква), А. А. Алі-Задэ (Баку), А. Т. Асланянам (Ерэван), У. Г. Бандарчуком (Кіеў), К. К. Орвіку, А. В. Раўкасам (Талін), членамі-карэспандэнтамі А. І. Жамойдам (Ленінград), М. Ф. Веклічам, А. М. Марынічам (Кіеў), прафесарамі П. М. Чырвінскім, П. І. Прэображэнскім (Перм), П. А. Нікіціным, С. А. Архіпавым (Новасібірск), П. І. Дарафеевым, І. М. Пакроўскім, М. М. Сакаловым, Г. М. Ананавай, Н. К. Верашчагінным (Ленінград), А. А. Асеевым, В. І. Громавым, Я. В. Шанцарам, А. І. Масквіціным, А. Ф. Якушовым, Б. П. Жыжчанкам, К. У. Нікіфаравай (Масква), У. У. Багачовым (Баку), М. М. Грышчанкам (Варонеж), М. М. Жукавым, Р. І. Маляўкам, П. К. Замарыем (Кіеў), М. І. Ламановічам (Алма-Ата), О. П. Аболтынш (Рыга), М. С. Токаравым, Г. І. Пановым (Новачаркаск), К. М. Негадаевым-Ніканавым (Кішынёў), В. Л. Яхімовічам (Уфа), С. Ружыцкім (Варшава) і інш. Большасць лістоў Г. Гарэцкага не выяўленыя, многія з іх загінулі.

Лісты да родных друкуюцца паводле аўтографу з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх, лісты да Якуба Коласа — паводле арыгіналаў, якія зберагаюцца ў Літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа, да Уладзіміра Дубоўкі і іншых пісьменнікаў — паводле аўтографу з аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Іншыя крыніцы захоўвання агаворваюцца ў кожным асобным выпадку.

АБРАЗКІ

Успаміны Данілы Тужыка (с. 339)

Рукапіс датуецца 13 лістапада 1945 г. Зберагаецца ў хатнім архіве Г. і Р. Гарэцкіх. Тэксты публікаваліся ў артыкулах Радзіма Гарэцкага

«Мой тата» («Полымя», 2000, № 3) і «Мой любви тата» («Акадэмік Гаўрыла Гарэцкі»). Мн., 2000).

Цётка Праскоўя (с. 340)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца 9 жніўня 1946 г.

Мае шуканні. Карэльская экспедыцыя. Каргумэкі, або Мядзведжая Гара (с. 344)

Друкуецца ўпершыню паводле рукапісу з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Датуецца 19 студзеня 1982 г.

Абвяшчэнне БССР (с.)

Друкуецца паводле выд. «Шляхам гадоў», 1990, с. 167, дзе апублікаваны ўпершыню. Запіс успаміну зроблены 31 ліпеня 1987 г.

ЛІСТЫ

1. Максіму Гарэцкаму (с. 347)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *БАМ* — Байкала-Амурская магістраль. Г. Гарэцкі, які быў у 1931 г. сасланы на Салаўкі, трапіў на будаўніцтва Беларуска-Балтыйскага канала, дзе авалодаў новай для яго спецыяльнасцю — геалогіяй і працаваў у пасёлку Мядзведжая Гара (Карэлія) інжынерам-геолагам. У 1933 г. яго хацелі паслаць на будаўніцтва БАМа, аб чым ён напісаў брату Максіму, які быў сасланы ў Вятку і з якім спадзяваўся пабачыцца па дарозе на ўсход, на што меў адмысловы дазвол.

² *Лара* — Ларыса Восіпаўна Парфяновіч-Гарэцкая (1902—1994) — жонка Гаўрылы Гарэцкага.

³ *Лёля* — Леаніла Усцінаўна Чарняўская-Гарэцкая (1893—1976) — жонка Максіма Гарэцкага, *Галя* (н. 1921) — іх дачка, *Лёня* (1922—1944) — іх сын.

2. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 348)

Друкуецца паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Часткова апублікаваны ў артыкуле «Ліст з турмы пра каханне» // ЛіМ, 2001, 16 ліст.

Гэты ліст быў напісаны ў 1938 г. у турме Мядзведжай Гары, калі Гарэцкага пятым разам арыштавалі і прысудзілі да расстрэлу, але ў 1939 г. вызвалілі ў сувязі «са спыненнем справы». Ліст тады ўдалося перадаць на волю. Ён напісаны алоўкам дробнымі літарамі на маленькіх аркушыках папяроснай паперы.

¹ Пасля прысуду 1931 г. да вышэйшай меры пакарання і замены яе на 10 гадоў канцлагера Г. Гарэцкі па дарозе на Салаўкі меў апошнія на Беларусі спатканне з жонкай у Оршы.

² *Ewigweibliche* (ням.) — вечная жаночкасць.

³ *Аўсянікі* — сябры бацькоў Ларысы, у якіх яна жыла, калі вучылася ў гімназіі ў Варшаве.

⁴ *Пятроўская* (Ціміразеўская) сельскагаспадарчая акадэмія (г. Магсва), у якой Г. Гарэцкі і Ларыса Парфяновіч вучыліся ў 1920—1924 гг.

⁵ *Гануля* — сястра братоў Гарэцкіх. Гл. каментар да артыкула «Трагедыя беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі».

⁶ *Валя* — Валянціна Іванова, сяброўка Ларысы па Акадэміі, дачка вядомага спецыяліста па жывёлагадоўлі прафесара М. Іванова.

⁷ *КАО* — Комитет агрономии общественной.

⁸ Беларуская культурна-навуковая асацыяцыя пры Пятроўскай сельскагаспадарчай акадэміі.

⁹ *Мікіта* — Мікіта Захаравіч Лайкоў, сябра Гаўрылы і Ларысы, тады студэнт Акадэміі, пазней — дацэнт Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі (Горкі).

¹⁰ *Гімры* — прозвішча гаспадароў дома, дзе Г. і Л. Гарэцкія наймалі пакойчык.

3. Радзіму Гарэцкаму (с. 353)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Сяргейка* — сын брата Ларысы Восіпаўны, Сяргея Парфяновіча, які працаваў майстрам на Запарожскім авіяцыйным заводзе, быў арыштаваны ў 1937 г., расстраляны, пазней — цалкам рэабілітаваны. У час вайны Сяргейка жыў у сям’і Л. Парфяновіч-Гарэцкай у с. Вавож Удмурцкай АССР, куды яны былі эвакуяваны.

4. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 355)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Варсанов’ева* Вера Аляксандраўна (1890—1976) — геолаг, прафесар.

² *Бандарэнка* Барыс Васільевіч — геолаг, супрацоўнік Г. Гарэцкага па Гідрапраекце.

³ *Керніс, Марыя Арлова* — геолагі, супрацоўнікі Г. Гарэцкага па Гідрапраекце.

⁴ *Іван Грынархавіч* — гаспадар хаты, у якой Г. Гарэцкі наймаў пакой, калі жыў у Чарапаўцы.

⁵ *Чарнышова* Надзея Фамінічна — жонка геолога Мікалая Чарнышова, якая была эвакуявана з г. Баравічы і жыла ў с. Вавож Удмурцкай АССР разам з Л. Парфяновіч-Гарэцкай.

5. Радзіму Гарэцкаму (с. 357)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Дзед* — бацька Ларысы Парфяновіч Восіп Парфяновіч (1871—1964).

² *Туся* — Эстэр Валавік, жонка брата Ларысы Парфяновіч Сяргея.

6. Усяславу Гарэцкаму (с. 359)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Кацы, Парыўкіны, Даманскія, Пракопава* — геологі, гідратэхнікі, супрацоўнікі Гаўрылы і Ларысы Гарэцкіх па Камска-Чусаўскім бюро № 12 Гідрапраекта Галоўпрамбуда, якое знаходзілася ў пас. Чунжына Чусаўскога раёна Молатаўскай вобласці.

7. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 361)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Віт. Яф.* — Віталій Яфімавіч Даманскі, інжынер-гідратэхнік, начальнік Камска-Чусаўскога бюро № 12 Гідрапраекта.

² *Якуб* — Колас Якуб (1882—1956) — класік беларускай літаратуры, жыў тады ў Маскве ў гасцініцы «Масква».

³ *Кузьма* — Чорны Кузьма (1900—1944) — беларускі прэзаіт, драматург, публіцыст.

⁴ *Змітрок* — Бядуля Змітрок (1886—1941) — беларускі прэзаіт, паэт.

⁵ *А. Ф.* — Аляксандра Фёдараўна Якушова, геолог, супрацоўнік Г. Гарэцкага па Гідрапраекце, пазней — прафесар Маскоўскага дзяржаўнага ўніверсітэта, сябра сям’і Гарэцкіх.

⁶ *Галакціёнаў* Васіль Дзмітравіч — геолог Гідрапраекта.

8. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 363)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі з ліста былі надрукаваны ў артыкуле Р. Гарэцкага «Янка Купала і браты Гарэцкія» (газ. «Народная воля», 21 траўня 2001 г.). Арыгінал ліста ў 2001 г. перададзены ў Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

¹ *Цётка Уладзя, Купаліха* — Луцэвіч Уладзіслава (1891—1960) — культурны дзеяч, жонка Янкі Купалы.

² *Лынькоў* Міхась (1899—1975) — народны пісьменнік Беларусі (1962), акадэмік АН БССР (1953).

³ *Броўка* Пятрусь (1905 — 1980) — народны паэт Беларусі (1962), акадэмік АН БССР (1966).

⁴ *Танк* Максім (1912 — 1996) — народны паэт Беларусі (1968), акадэмік АН БССР (1972).

⁵ *Куляшоў* Аркадзь (1914 — 1978) — народны паэт Беларусі (1968).

⁶ *Даўжынскі* — геолог, супрацоўнік Г. Гарэцкага.

⁷ *А. Ф.* — Аляксандра Фёдараўна Якушова, геолог прафесар Ма-скоўскага дзяржуніверсітэта.

⁸ *Марціросаў* — геолог, супрацоўнік Г. Гарэцкага па Гідрапраекце.

⁹ *Ганна Іванаўна* — маці Уладзіміра Дубоўкі.

¹⁰ *Мік. Мік.* — Мікалай Мікалаевіч Сакалоў, геолог, доктар геолога-мінэралагічных навук, прафесар, супрацоўнік Усесаюзнага геалагічнага інстытута (Ленінград).

¹¹ *Буйло* Канстанцыя (1893—1986) — беларуская паэтка, жыла ў Маскве.

¹² *Уладзік* — Уладзімір Дубоўка.

¹³ *Віт. Яф.* — Віталій Яфімавіч Даманскі.

9. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 364)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Місуна* Ганна (1868—1922) — беларускі геолог, першая жанчына-геолог у Расіі, выдатны даследчык чацвярцічнай геалогіі Беларусі.

² З верша Аркадзя Куляшова «Над брацкай магілай».

10. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 365)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі з ліста былі надрукаваны ў артыкуле Р. Гарэцкага «Янка Купала і браты Гарэцкія» (газ. «Народная воля», 21 траўня 2001 г.). Арыгінал ліста ў 2001 г. перададзены ў Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

¹ *Уладзіслава* — Уладзіслава Луцэвіч.

² *Мядзёлка* Паўліна (1893—1974) — беларуская грамадская дзя-ячка, артыстка.

³ *Кумыш* — назва пасёлка, каля якога праводзіліся інжынерна-геа-лагічныя вышуканні пад будаўніцтва гідраэлектрастанцыі.

⁴ *Кац Жэня* — Яўгенія Самуілаўна Кац, загадчыца лабараторыі глебазнаўства, дзе працавала Л. Парфяновіч-Гарэцкая.

⁵ *Зін. Ф.* — сястра Надзеі Фамінічны Чарнышовай Зінаіда.

⁶ *Н. Ф.* — Надзея Фамінічна Чарнышова.

11. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 366)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Глебка* Пятро (1905—1969) — беларускі паэт, перакладчык, акадэмік АН БССР (1957); *Пестрак* Піліп (1903—1978) — беларускі паэт, празаік; *Астрэйка* Анатоль (1911—1978) — беларускі паэт, перакладчык.

² З верша Янкі Купалы «А ты, сіраціна...».

³ *Кратіва* Кандрат (1896—1991) — народны пісьменнік Беларусі (1956), акадэмік АН БССР (1950); *Лубяка* Васіль (1891—1950) — эка-наміст, акадэмік АН БССР (1931); *Жэбрак* Антон (1901—1965) — ге-

нетык, селекцыянер, акадэмік АН БССР (1940); *Кедраў-Зіхман* Оскар (1885—1964) — аграхімік, акадэмік АН БССР (1931), акадэмік УСГА (1935); *Александровіч* Андрэй (1906—1963) — беларускі пісьменнік, член-карэспандэнт АН БССР (1936); *Беркенгейм* — хімік, першы загадчык кафедры хіміі БДУ; *Каляснёў* Самусь — загадчык кафедры эканоміі Ціміразеўскай сельскагаспадарчай акадэміі, акадэмік УСГА (1958), сябра Г. Гарэцкага з юнацкіх гадоў; *Ахрэмчык* Іван (1903—1971) — жывапісец, народны мастак БССР, прафесар.

12. Усяславу Гарэцкаму (с. 367)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

13. Усяславу Гарэцкаму (с. 369)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Лёня* — Леанід, сын Максіма Гарэцкага (1922—1944). Забіты на фронце ў Шымаўскім раёне Наўгародскай вобласці. У сяле Мядзведцы гэтага раёна пастаўлены абеліск, на якім сярод многіх імёнаў ёсць і прозвішча Леаніда Гарэцкага.

² *Бабарэка* Ганна — жонка вядомага беларускага літаратуразнаўца Адама Бабарэкі, якая ў той час жыла ў г. Кіраў і сябрвала з сям'ёю М. Гарэцкага.

³ *Лёля* — Леаніла Чарняўская-Гарэцкая.

⁴ *Жук* Сяргей Якаўлевіч (1892—1957) — гідратэхнік, акадэмік АН СССР, генерал-маёр інжынерна-тэхнічнай службы, начальнік інстытута Гідрапраект, які з 1952 г. носіць яго імя. Г. Гарэцкі прысвяціў светлай памяці С. Я. Жука манаграфію «Алювій вялікіх антрапагенавых прэрэк Рускай раўніны» (1964).

14. Якубу Коласу (с. 371)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

15. Якубу Коласу (с. 372)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

16. Усяславу Гарэцкаму (с.)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

17. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 374)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Хамрач* — геолог, супрацоўнік па экспедыцыі № 5 Гідрапраекта (пас. Чкалаўск Горкаўскай вобласці).

² *Громаў* Валяр’ян Інакенцьевіч — геолог, доктар геолога-мінэралагічных навук, прафесар, загадчык лабараторыі Інстытута геалагічных навук АН СССР (Масква).

³ *Мицкевіч* Даніла (1914—1996) — дзеяч культуры, сын Якуба Коласа.

⁴ *Маўр* Янка (1883—1971) — беларускі пісьменнік.

⁵ *Хлябцэвіч* Яўген (1884—1953) — бібліяграф, літаратуразнавец.

⁶ *Панамарэнка* Панцеляймон Кандратавіч — першы сакратар ЦК КПБ (1938 — 1947).

⁷ *Ферынгер* Б.П. — супрацоўнік Гідрапраекта.

18. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай* (с. 375)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

19. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай* (с. 376)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Пешкава* Кацярына Паўлаўна — жонка Максіма Горкага. Г. Гарэцкі наведваў музей Максіма Горкага, калі збіраў матэрыялы для сваёй працы «Максім Горкі і беларускі фальклор».

20. *Якубу Коласу* (с. 377)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

21. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай* (с. 378)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Рагозін* І. С. — геолог Бюро інжынернай геалогіі Гідрапраекта.

22. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай* (с. 380)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Арыгінал ліста перададзены ў Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

¹ *Міхайлаў* Канстанцін Аляксандравіч — адзін з кіраўнікоў Гідрапраекта.

² *Русо* Г. А. — адзін з кіраўнікоў Гідрапраекта.

³ *Саннікаў* Канстанцін (1896—1965) — беларускі актор, рэжысёр, народны артыст Беларусі (1949).

⁴ *Рыльскі* Максім (1895—1964) — украінскі пісьменнік, акадэмік АН УССР (1943), акадэмік АН СССР (1958).

⁵ *Караваева* Ганна (1893—1979) — руская пісьменніца.

23. Якубу Коласу (с. 382)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

24. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 383)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ Ліст да Н. С. П-ва. Маецца на ўвазе Мікалай Патолічаў, на той час — першы сакратар ЦК КПБ. Г. Гарэцкі напісаў яму ў сакавіку 1951 г., жадаючы, каб яго сын Радзім, які быў студэнтам-дыпломнікам геалагаразведчага факультэта Маскоўскага нафтавага інстытута, паехаў на дыпломную практыку ў Беларусь. Г. Гарэцкі марыў аб тым, каб яго сын працаваў на Бацькаўшчыне. Ён напісаў лісты-просьбы ў розныя геалагічныя арганізацыі Беларусі, каб там прынялі на практыку Радзіма, але адказаў не атрымаў. І тады Г. Гарэцкі з аналагічнай просьбай звярнуўся да кіраўніка БССР, але і ад таго адказу не дачакаўся. Вось што напісаў Г. Гарэцкі аб усім гэтым у лісце да жонкі ад 29 сакавіка 1951 г.: *«Я напісаў ліст М. С. Патолічаву на 4-х малых старонках. Караценька, але выразна, нічога не хаваючы, напісаў пра сябе і пра згубу сваёй надзеі. Напісаў пра свае летуценні, пра Радзіму. Скончыў запытаннем, ці не мог бы Н.С. дапамагчы выгуку Радзімкі на практыку дыпломную і на сталую працу або ў АН, або ў Геалагічнае кіраўніцтва. І прыпісаў (ліст напісаў па-руску): «Гэта мая апошняя спроба». Так яно і ёсць. Гэта — апошняя спроба, не зрабіўшы якой, я ўвесь час ішчадаваў бы, дакараў бы сябе. Як яно будзе, так і будзе. Я застаюся да канца самім сабою. Адмовяць — і я суцішуся аж да пары, калі папрашуся на Радзіму толькі паміраць, як папрасіўся Купрын.*

Чакаю адказу з цікавасцю, але без хвалявання. Больш спадзяюся на станоўчы адказ (на 51%), але не здзіўлюся і адмаўленню (за гэта 49%). Тады Радзімка будзе зусім вольны і незалежны, самастойны: хай выбірае, як яму падабаецца.

Але вось як пісаў ліст, дык нібыта нанова ўсё перажыў, падзівіўся на сябе збоку і паішчадаваў аб згубленых магчымасцях, пазмрачнеў, настарэў сэрцам, счарсцвеў на нейкі час. Вось яны, 40 год бадзяння ў пустэльні Ханаанскай.

Зразумей мяне, родная Ларута, і не асуджай строга. Летуценні пакідаюць чалавека толькі перад канцом. А ў мяне яны яшчэ засталіся і не пакінуць мяне поўнасю ніколі».

25. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 385)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ Назвы мясцін, дзе знойдзены палеалітычныя стаянкі.

26. *Ірыне Пакроўскай (с. 386)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Пакроўская* Ірына Мітрафанаўна — палеабатанік, прафесар, загадчык Усесаюзнага геалагічнага інстытута (Ленінград), сябра сям’і Гарэцкіх.

² *Эвксин, узунлар, гиркан, карангат* (геал.) — назвы геалагічных марскіх адкладаў.

27. *Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 389)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Клавачка* — Клаўдзія Шнарская, дачка Івана Гарэцкага, пляменніца Г. Гарэцкага.

² *Віця* — сын Клаўдзіі Шнарскай.

³ *Кіпіані М. Г.* — геолог, палеокарполог, супрацоўніца Усесаюзнага геалагічнага інстытута (Ленінград).

⁴ *Алёнка* — Ала Усяславаўна Гарэцкая, унучка Г. Гарэцкага.

⁵ *Радзік* — сын Г. Гарэцкага Радзім.

⁶ *Славучок* — сын Г. Гарэцкага Усяслаў.

⁷ *Лідачка* — Лідзія Іванова-Гарэцкая, жонка Усяслава.

28. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 391)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Глебка* Пятро (1905—1969) — паэт, акадэмік АН БССР.

² *Краніва* Кандрат (1896—1991) — народны пісьменнік БССР, акадэмік АН БССР.

³ *Гурскі* Ілья (1899—1972) — беларускі пісьменнік.

⁴ *Мазалькоў* Яўген (1909—1969) — перакладчык, крытык, літаратуразнавец.

⁵ *Ворвулеў* Мікалай (1917—1967) — беларускі спявак, народны артыст Беларусі (1954), народны артыст СССР (1956).

⁶ *Міцкевіч* Мікола (1901—1954) — беларускі рэжысёр.

⁷ *Марыля* — жонка Міколы Міцкевіча.

29. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 393)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Бражнік* Леанід (1917—1992) — беларускі спявак, народны артыст Беларусі (1959).

² *Пракоф’еў* Аляксандр Андрэевіч (1900—1971) — рускі паэт.

³ *Ціханаў* Мікалай Сямёнавіч (1896—1979) — рускі пісьменнік.

⁴ *Кірэнка* Кастусь (1918—1988) — беларускі паэт.

⁵ *Зарыцкі* Аляксеі (1911—1987) — беларускі паэт.

⁶ *Калачынскі Міхась* (1917—1990) — беларускі паэт.

⁷ *Шырма Рыгор* (1892—1978) — беларускі харавы дырыжор, народны артыст СССР.

⁸ «*Вараг*» — вядомая руская песня пра крэйсер «Вараг».

⁹ *Цітовіч Генадзь* (1910—1986) — беларускі харавы дырыжор, народны артыст СССР.

¹⁰ *Млодак Рыта* (1906—1969) — беларуская спявачка, народная артыстка Беларусі (1940).

30. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 395)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Жыновіч Іосіф* (1907—1974) — беларускі цымбаліст, дырыжор, кампазітар, народны артыст СССР.

² *Азгур Заір* (1908—1995) — скульптар, народны мастак СССР, акадэмік АН Беларусі, народны мастак Беларусі.

³ *Бембель Андрэй* (1905—1986) — скульптар.

⁴ *Волкаў Валянцін* (1881—1964) — жывапісец, народны мастак Беларусі.

⁵ *Ціхановіч Яўген* (н. 1911) — жывапісец, графік.

⁶ *Цвірка Віталь* (1913—1993) — жывапісец, народны мастак Беларусі.

⁷ *Кроль Абрам* (1913—1990) — жывапісец.

⁸ *Цікоцкі Яўген* (1893—1970) — кампазітар, народны артыст СССР і БССР.

31. *Якубу Коласу (с. 397)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

32. *Якубу Коласу (с. 399)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

¹ *Рагавы Павел* (1895—1985) — глебазнавец, акадэмік АН БССР (1953), сябра Г. Гарэцкага з юнацкіх гадоў.

33. *Якубу Коласу (с. 400)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў Дзяржаўным літаратурна-мемарыяльным музеі Якуба Коласа.

34. *Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 402)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

35. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 403)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Фултан* Роберт (1765—1815) — амерыканскі вынаходца.

² *Уат* Джэймс (1736—1819) — англійскі вынаходца.

³ *Манізер* Мацвей Генрыхавіч (1891—1966) — рускі скульптар.

36. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 405)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

У канцы 1950-х — пачатку 1960-х гадоў Г. Гарэцкі праводзіў інжынерна-геалагічныя вышукковыя даследаванні на Дняпры, дзе меркавалася распачаць будаўніцтва Кіеўскай ГЭС, Ніжне-Прыпяцкага гідравузла, Чарнаморска-Балтыйскага глыбакаводнага шляху. У сувязі з гэтай працай ён змог нарэшце наведаць Беларусь, з якой быў разлучаны (пасля 1931 г.) амаль 30 гадоў. У красавіку 1960 г. ён пабываў на поўдні Беларусі. Аб сваіх першых уражаннях ён напісаў жонцы.

¹ *Сусакоў* С. І. — геолог, супрацоўнік Г. Гарэцкага па Гідрапраекце.

37. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 407)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

¹ *Афуцін* Міхаіл Васільевіч — геолог, супрацоўнік Г. Гарэцкага па Гідрапраекце.

38. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 408)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

39. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 410)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

У чэрвені 1961 г. Г. Гарэцкі, узяўшы адпачынак, паехаў разам з сынамі Усяславам і Радзімам на Беларусь. Свае ўражання ён выклаў у лістах да жонкі.

¹ *Парфірава хата* — хата брата Г. Гарэцкага Парфіра, які тады жыў з сям'ёю ў Магілёве.

² *Аленка* — унучка Парфіра Гарэцкага.

³ *Кірылка* — унук Г. Гарэцкага, сын Усяслава.

⁴ *Лёля* — дачка Парфіра Гарэцкага.

⁵ *Анісся* — жонка Парфіра Гарэцкага.

⁶ *Перыглыцяльняныя адклады* (геал.) — адклады, якія ўтварыліся на перыферыі растаючага ледавіка.

⁷ *Лёс і лёсавідныя пароды* (геал.) — своеасаблівыя адклады, якія ўзніклі ў ледавіковыя эпохі.

⁸ *Сашка* — жонка Івана Гарэцкага.

⁹ *Надзеяка* — стрыечная сястра Г. Гарэцкага.

40. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 413)*

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

¹ Гэтая святыня была ўзведзена ў 1654 годзе ад нараджэння Збаўцы, а ў 1887 — цалкам перабудавана (пер. з лац. А. Жлуткі).

² *Крэйнгаўзен* Лейба — сябра Г. Гарэцкага на двухкласнай вучэльні ў Старым Сяле.

³ *Ніся* (Аніся) — жонка Парфіра Гарэцкага.

³ *Клавачка* — Клаўдзія Шнарская.

41. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 414)*

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

¹ *Галя* — Галіна Гарэцкая, дачка Максіма Гарэцкага.

² *Мікіта* — Мікіта Лайкоў.

³ *Новікаў* Дзям’ян — дырэктар бібліятэкі БелСГА, заслужаны дзеяч культуры Беларусі, сябра Гаўрылы і Ларысы Гарэцкіх з юнацкіх гадоў.

42. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 417)*

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх. Вытрымкі друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Спатканне з Радзімай» (ЛіМ, 8 лютага 2002 г.).

¹ *Жук* Паўлюк (1899—1924) — студэнт Ціміразеўскай сельскагаспадарчай акадэміі, старшыня Беларускай культурна-навуковай асацыяцыі (1922—1924). Загінуў, трапіўшы ў Маскве пад трамвай, пахаваны побач з магілай Ганны Гарэцкай каля Галовінскага манастыра. Больш падрабязна — гл.: «Паўлюк Жук (жыццё і творчасць)». Менск, 1925.

² *Флювіглыцяльняныя пяскі* (геал.) — водна-ледавіковыя адклады, якія ўтвараюцца пры раставанні ледавіка.

43. *Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 419)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Гатаў* Аляксандр Рыгоровіч — рускі пісьменнік, перакладчык «Віленскіх камунараў» на рускую мову.

² *Дораў* — рускі перакладчык.

³ *Гарбачоў* Міхаіл Васільевіч (1921—1981) — рускі пісьменнік, перакладчык.

44. Уладзіміру Дубоўку (с. 421)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў Навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Фрагменты друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...»: Уладзімір Дубоўка і браты Гаўрыла і Максім Гарэцкія // ЛіМ, 14 ліпеня 2000 г.

¹ Паэма амерыканскага паэта Генры Лангфела, якая напісана на аснове індзейскіх паданняў на ўзор карэла-фінскага эпасу «Калевала».

² *Ляўкоў* Эрнст (1935—1996) — беларускі геолог; у лісце маецца на ўвазе яго кандыдацкая дысертцыя.

45. Уладзіміру Дубоўку (с. 422)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які зберагаецца ў Навуковай бібліятэцы імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Фрагменты друкаваліся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...» (гл. каментар да папярэдняга ліста).

¹ *Аношка* Ян (1775—1820) — польскі і беларускі паэт.

² Аповесць Уладзіміра Дубоўкі.

³ *Мальдзіс* Адам (н. 1932) — беларускі літаратуразнавец, крытык, празаік, прафесар.

⁴ *Буцаёў* Дзмітры (н. 1929) — беларускі літаратуразнавец, крытык, прафесар БДУ; маецца на ўвазе яго кніга «Максім Гарэцкі», Мінск, 1968.

⁵ *Ярош* Міхась (1929—1987) — беларускі літаратуразнавец, крытык.

46. Уладзіміру Дубоўку (с. 423)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

47. Уладзіміру Дубоўку (с. 424)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

48. Уладзіміру Дубоўку (с. 425)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...» (гл. каментар да ліста 43).

¹ *Курэвіч* Васіль (1897—1969) — батанік, акадэмік АН БССР (1952), член-карэспандэнт АН СССР (1953), прэзідэнт АН Беларусі (1952—1969).

² *Грыцкевіч* Анатоль (н. 1928) — беларускі гісторык, прафесар.

³ *Сярбента* Віталь (1895—1980) — філосаф, акадэмік АН БССР (1931).

⁴ *Канавалаў Яўмен* (1914—1974) — вучоны ў галіне машынабудавання, акадэмік АН Беларусі (1969).

49. Уладзіміру Дубоўку (с. 426)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...» (гл. каментар да ліста 43).

50. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 426)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Брыль Янка* (н. 1917) — народны пісьменнік Беларусі (1981), ганаровы акадэмік НАН Беларусі (1994).

² *Гаўрук Юрка* (1905—1979) — беларускі перакладчык, паэт.

³ *Семяновіч Антон* (1917—2001) — беларускі літаратуразнавец, крытык, прафесар (1971).

⁴ *Семяжон Язэп* (1914—1990) — беларускі перакладчык.

⁵ *Хайноўская Марыя* — загадчыца бібліятэкі Дома літаратараў.

⁶ *Сцяпан* — Сцяпан Курапата, муж Л. Гарэцкай, дачкі Парфіра Гарэцкага, вайсковец.

⁷ *Лёля* — Леаніла Курапата, дачка Парфіра Гарэцкага.

⁸ *Маня* — Марыя Іваноўская, працаўніца фабрыкі «Камунарка», Герой Сацыялістычнай Працы, даўняя сяброўка Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх.

51. Уладзіміру Дубоўку (с. 428)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

52. Юрку Гаўруку (с. 429)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

¹ «Іскры з крэменю» — зборнік вершаў Ю. Гаўрука, выйшаў у 1969 г.

53. Уладзіміру Дубоўку (с. 429)

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...» (гл. каментар да ліста 43).

¹ «Ганна Алелька» (1969) — апавесць У. Дубоўкі.

² *Плейстацэн* (геал.) — стратыграфічнае падраздзяленне чацвярцічнай сістэмы.

³ *Дзедаўск* — пасёлак у Падмаскоў'і (Істрынскі раён), дзе пэўны час жыў Г. Гарэцкі з сям'ёю.

54. *Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 430)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Махнач* Аляксандр (н. 1918) — геолог, акадэмік АН БССР (1970), быў галоўным вучоным сакратаром Прэзідыума АН БССР, віцэ-прэзідэнтам АН БССР (1973—1986).

² *Сушко* В.М. — кіраўнік справамі Прэзідыума АН БССР.

55. *Уладзіміру Дубоўку (с. 431)*

Цалкам друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...» (гл. каментар да ліста 43).

¹ *Ганна Іванаўна* — жонка Адама Бабарэкі.

² *Лора* — дачка Адама і Ганны Бабарэкаў.

³ *Прарэкі* (геал.) — рэкі геалагічнага мінулага, аб якіх Г. Гарэцкі напісаў некалькі манаграфій.

⁴ *Шушкевіч* Станіслаў (1908—1991) — беларускі пісьменнік.

56. *Уладзіміру Дубоўку (с. 432)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

57. *Уладзіміру Дубоўку (с. 432)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

¹ Маецца на ўвазе Мінск, куды Г. Гарэцкі пераехаў з Дзедаўска разам з сям'ёю (жонкай і цешчай).

58. *Уладзіміру Дубоўку (с. 433)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

¹ *Пракапчук* Андрэй (1896—1970) — беларускі медык, акадэмік АН Беларусі, прафесар.

59. *Уладзіміру Дубоўку (с. 434)*

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

¹ У 1970 г. У. Дубоўку і Г. Гарэцкаму споўнілася па 70 гадоў, 5 траўня 1970 г. у Маскве яны сфатаграфаваліся. Паэт прыслаў акадэміку фотакартку з надпісам:

Ай дзяды! Гляньце, колькі на іх сівізны!
А нядаўна ж былі маладыя яны.
Удваіх накруцілі сто сорок гадоў...
Застаецца капа да двух круглых вякоў.
Паднацісьнем, браток, ды... ў Зацішны Куток...

60. Уладзіміру Дубоўку (с. 435)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

61. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай (с. 436)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Сяргейчык* Цімафей (1899—1977) — беларускі актор, народны артыст Беларусі.

² *Рамановіч* Яўген (1905—1979) — беларускі пісьменнік, актор, тэатразнавец.

³ *Дарафееў* Павел Іванавіч — палеабатанік, доктар біялагічных навук.

62. Уладзіміру Дубоўку (с. 437)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...»

63. Уладзіміру Дубоўку (с. 438)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі. Часткова друкаваўся ў артыкуле Р. Гарэцкага «Зімы ў паэтаў не бывае...»

64. Уладзіміру Дубоўку (с. 439)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

¹ Радок з верша А. Пушкіна «Прарок». Дакладная цытата: «Восстань, пророк...»

65. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 440)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Бачыла* Алесь (1918—1983) — беларускі пісьменнік.

² *Пшчыркоў* Юльян (1912—1980) — беларускі літаратуразнавец, крытык, прафесар (1964).

³ *Сачанка* Барыс (1936—1995) — беларускі пісьменнік.

⁴ *Адамовіч* Алесь (1927—1994) — беларускі пісьменнік, член-карэспандэнт АН Беларусі (1980).

66. Уладзіміру Дубоўку (с. 441)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

67. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 442)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

68. Юрку Гайруку (с. 443)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

69. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 444)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Бураўкін* Генадзь (н. 1936) — беларускі паэт, у той час — галоўны рэдактар часопіса «Маладосць». Маюцца на ўвазе фотаздымкі да «Лістоў з фронту» Леаніда Гарэцкага.

70. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай (с. 445)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ «Письма с фронта» Леаніда Гарэцкага былі надрукаваны ў перакладзе на беларускую мову ў час. «Маладосць» (1974, № 9), у час. «Юность» (1975, № 4), у кнізе Алеся Адамовіча «Браму скарбаў сваіх адчыняю...» (1980), у асобным выданні — «Максім Гарэцкі. Леонид Горецкий. «На имперыялістычнай вайне. Письма с фронта» (1987).

² *Кавалёў* Дзмітрый (1915—1977) — рускі паэт, перакладчык беларускай літаратуры.

71. Кандрату Крапіве (с. 446)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

72. Адаму Мальдзісу (с. 447)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа, які перадаў у хатні архіў Г. і Р. Гарэцкіх А. Мальдзіс.

73. Галіне Гарэцкай (с. 447)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Караткевіч* Уладзімір (1930 — 1984) — беларускі пісьменнік.

74. Яну Скрыгану (с. 448)

Друкуецца ўпершыню паводле аўтографа з хатняга архіва Г. і Р. Гарэцкіх.

¹ *Ліс* Арсен (нар. 1934) — літаратуразнавец і фалькларыст, доктар філалагічных навук; *Саламевіч* Янка (нар. 1938) — літаратуразнавец і гісторык літаратуры, кандыдат філалагічных навук. Імі была складзена кніга «Максім Гарэцкі: успаміны, артыкулы, дакументы», Мн., 1984.

² М. Г. — Максім Гарэцкі. Маецца на ўвазе яго кніга «Гісторыя беларускае літаратуры».

³ Мрый Андрэй (1893—1943) — беларускі пісьменнік.

ДАДАТАК

Успаміны пра бацьку (с. 449)

Гарэцкі Усяслаў (н. 1924) — філолаг, педагог, галоўны рэдактар час. «Начальная школа» (з 1979 г.), галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута агульнай адукацыі Міністэрства адукацыі Расіі, член-карэспандэнт Расійскай акадэміі адукацыі, доктар педагагічных навук (1987), прафесар (1988), член Саюза журналістаў Расіі (1973), аўтар шматлікіх школьных падручнікаў («Букварь», «Азбука», «Родное слово» і інш.).

Гарэцкі Радзім (н. 1928) — геолог, грамадскі дзеяч, заснавальнік беларускай школы тэктаністаў, акадэмік НАН Беларусі (1977), замежны член Расійскай АН (1994), доктар геолога-мінералагічных навук (1969), прафесар (1980), заслужаны дзеяч навукі Беларусі (1978), дырэктар (1972—1993), ганаровы дырэктар (1995) Інстытута геалагічных навук, віцэ-прэзідэнт НАН Беларусі (1992—1997), прэзідэнт Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына» (1993—2001), галоўны рэдактар час. «Літасфера», аўтар шматлікіх артыкулаў, прысвечаных нацыянальнаму адраджэнню Беларусі, жыццю і творчасці Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх.

SUMMARY

Hauryla Haretski (1900—1988) is an outstanding Belarusian geologist, geographer, economist, active member of the national cultural movement, Doctor of Mineralogy and one of the first Academicians of the Academy of Sciences of Belarus (1928). He worked out the fundamentals of the palaeopothomology of the country, the branch of the science that studies the rivers in the past, and the alluvial chronicle pre-Dniapro and pre-Volga as well as started the study of ice hollows. Several fossil species of flora and fauna were named by H. Haretski; he is the laureate of the highest state prizes of the former USSR.

In 1930 the scientist was unlawfully arrested by Soviet authorities and deprived of the academic rank. In the whole, he was four times arrested and once even sentenced to be shot. Despite having gone through all the horrors of Stalin concentration camps, H. Haretski remained true to Belarus, true to his personal dignity and qualification of the scientist. For quite a long time H. Haretski was forced to live in Russia and only after being rehabilitated could leave for the Motherland and work for the thriving state.

The present volume is the first attempt to publish the rich creative legacy of the Academician H. Haretski. The book contains publicistic articles, recollections, works in the field of the humanities, letters as well as the unique *Russian-Belarusian Dictionary* (1920) compiled by the brothers Maksim and Hauryla Haretskis. Most of the materials are published here for the first time and a number of them are reprinted from the hard to obtain editions of the 20^s—30^s of the last century.

The preface of the book is written by Doctor of Philology M. Mushynski, the texts are compiled and commented by the member of the Academy of Sciences of Belarus Radzim Haretski, the son of H. Haretski.

ЗМЕСТ

«Нішто не адарве мяне ад Беларусі...» *Міхась Мушыньскі* 5

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ АДРАДЖЭННЕ

Белорусское течение и «тоже белорусы».....	27
Вступительное слово председателя правления [Белорусской культурно-научной] ассоциации Г. Горецкого.....	29
Изучение Белоруссии как фактор ее возрождения	30
Регрессивность и прогрессивность национальных возрождений	33
Што нам павінен даць беларускі тэатр?.....	37
З Масквы ў беларускі Ерусалім.....	40
Усебеларускі студэнцкі з'езд.....	42
Дзе быць Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі.....	46
Беларуская секцыя пры губернскім адзеле народнай асветы Гомельшчыны	51
На новы шлях	52
Прапановы па беларусізацыі Беларускай дзяржаўнай акадэміі сельскай гаспадаркі.....	65
Аб беларусізацыі вышэйшых навучальных устаноў БССР	70
Выступ на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі.....	77
Трагедыя беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі.....	79

НАРОДНАЯ ГАСПАДАРКА, ДЭМАГРАФІЯ

Даследчая справа ў галіне сельскай і лясной гаспадаркі і краязнаўства	107
---	-----

Выступ на VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў.....	109
Выступ на трэцяй сесіі VIII склікання ЦВК БССР.....	112
Выступ на IX Усебеларускім з'ездзе Саветаў.....	113
Межы Заходняй Беларусі ў Польшчы (Нацыянальны склад насельніцтва Заходняй Беларусі).....	116
Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 года.....	123

ПРА БЕЛАРУСКУЮ НАВУКУ

Каля вытокаў беларускай савецкай навукі.....	149
Кароткі ўспамін пра адчыненне Беларускай акадэміі навук.....	157
Жыццё патрабуе.....	158
Аб прыродна-гістарычным асяродку Мінска.....	159
Якуб Колас і беларуская савецкая навук.....	161
Пра Кандрата Крапіву.....	164
Ветэран вывучэння глебаў Беларусі — акадэмік П. Рагавы.....	165

ПРА ЛІТАРАТУРУ І ПІСЬМЕННІКАЎ

Горкі і беларускі фальклор.....	169
Наш ганаровы акадэмік.....	185
Вобраз Янкі Купалы ў маім успрыманні.....	187
«А хто там ідзе?» ва ўспамінах сучаснікаў.....	193
Памяць пра Купалу на Волзе.....	194
Такім яго помню.....	198
Некалькі сустрэч з Уладзімірам Дубоўкам.....	200
Бязмежная ўдзячнасць.....	204

БРАТ МАКСІМ ГАРЭЦКІ

Слова пра брата і настаўніка.....	209
Некалькі малюнкаў з дзіцячага і юнацкага жыцця Максіма Гарэцкага.....	217
Сацыяльны аптымізм Максіма Гарэцкага.....	220
Вытокі творчасці Максіма Гарэцкага.....	222
Галоўныя вузлы ў жыцці Максіма Гарэцкага.....	230
У вянок памяці Максіма Гарэцкага.....	233
Жанчына вялікага сэрца і мужнасці.....	235

МАСКОЎСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК

З прадмовы да I выдання.....	239
Прадмова да II выдання.....	240
Словы, што не трапілі ў другое выданне слоўніка з першага.....	325

АБРАЗКІ, ЛІСТЫ

АБРАЗКІ

Успаміны Данілы Тужыка.....	339
Цётка Праскоўя.....	340
Мае шуканні.....	344
Абвяшчэнне БССР.....	345

ЛІСТЫ

1. Максіму Гарэцкаму.....	347
2. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	348
3. Радзіму Гарэцкаму.....	353
4. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	355
5. Радзіму Гарэцкаму.....	357
6. Усяславу Гарэцкаму.....	359
7. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	361
8. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	363
9. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	364
10. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	365
11. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	366
12. Усяславу Гарэцкаму.....	367
13. Усяславу Гарэцкаму.....	369
14. Якубу Коласу.....	371
15. Якубу Коласу.....	372
16. Усяславу Гарэцкаму.....	373
17. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	374
18. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	375
19. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	376
20. Якубу Коласу.....	377
21. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	378
22. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	380
23. Якубу Коласу.....	382
24. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	383
25. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай.....	385
26. Ірыне Пакроўскай.....	386
27. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай.....	389

28. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	391
29. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	393
30. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	395
31. Якубу Коласу	397
32. Якубу Коласу	399
33. Якубу Коласу	400
34. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	402
35. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	403
36. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	405
37. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	407
38. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	408
39. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	410
40. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	413
41. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	414
42. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	417
43. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	419
44. Уладзіміру Дубоўку	421
45. Уладзіміру Дубоўку	422
46. Уладзіміру Дубоўку	423
47. Уладзіміру Дубоўку	424
48. Уладзіміру Дубоўку	425
49. Уладзіміру Дубоўку	426
50. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	426
51. Уладзіміру Дубоўку	428
52. Юрку Гаўруку	429
53. Уладзіміру Дубоўку	429
54. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	430
55. Уладзіміру Дубоўку	431
56. Уладзіміру Дубоўку	432
57. Уладзіміру Дубоўку	432
58. Уладзіміру Дубоўку	433
59. Уладзіміру Дубоўку	434
60. Уладзіміру Дубоўку	435
61. Ларысе Парфяновіч-Гарэцкай	436
62. Уладзіміру Дубоўку	437
63. Уладзіміру Дубоўку	438
64. Уладзіміру Дубоўку	439
65. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	440
66. Уладзіміру Дубоўку	441
67. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	442
68. Юрку Гаўруку	443
69. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	444
70. Леаніле Чарняўскай-Гарэцкай і Галіне Гарэцкай	445
71. Кандрату Крапіве	446
72. Адаму Мальдзісу	447

73. Галіне Гарэцкай.....	447
74. Яну Скрыгану.....	448

ДАДАТАК

Успаміны пра бацьку

<i>Усяслаў Гарэцкі. Мой бацька</i>	449
<i>Радзім Гарэцкі. Тата</i>	456
Каментар.....	501
Summary.....	537

Гарэцкі Г.
Г20 Выбранае / Гаўрыла Гарэцкі; Уклад., камент. Р. Гарэцкага; Прадм. М.Мушынскага. — Мн.: «Беларускі кнігазбор», 2002. — 544 с. (8) с.: іл. — (Беларускі кнігазбор; Сер. II. Гісторыка-літаратурныя помнікі).
ISBN 985-6638-87-9.

Гаўрыла Гарэцкі (1900–1988) — выдатны дзеяч беларускага нацыянальнага руху XX стагоддзя, адзін з заснавальнікаў Беларускай акадэміі навук, вядомы геолаг, географ, эканаміст. У аднатомнік увайшлі публіцыстычныя, навуковыя артыкулы, успаміны пра Максіма Гарэцкага і іншых славутых дзеячаў культуры і навукі, а таксама лісты і складзены братамі Гарэцкімі «Маскоўска-беларускі слоўнік». Творчая спадчына Г. Гарэцкага ўпершыню сабраная пад адной вокладкай.

Гэта — дваццаць другая кніга серыі «Беларускі кнігазбор».

УДК 947.6
ББК 63.3 (4 Бел)

Літаратурна-мастацкае выданне

Беларускі кнігазбор
Серыя II. Гісторыка-літаратурныя помнікі

Гарэцкі Гаўрыла
Выбранае

Рэдактар Міхась Скобла
Тэхнічны рэдактар Алег Глекаў
Карэктар Лідзія Карамазова
Набор Валянціны Фок

Вёрстка Марыны Адамовіч, Міраслава Лазоўскага, Ларысы Ваўчок

Падпісана да друку з гатовых дзяпазітываў заказчыка 22.11.2002.
Фармат 84x108 ¹/₃₂. Папера афсетная. Гарнітура Times New Roman.
Афсетны друк. Ум. друк. арк. 33,6 + 0,42 укл. Ул.-выд. арк. 31,0.
Наклад 2023 асобнікі. Зак. 2578.

МГА «Беларускі кнігазбор».
220034, Мінск, вул. Фрунзе, 5.
Ліцэнзія ЛВ № 105 ад 31.12.1997 г.
тэл/факс: (017) 220-70-27,

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220013, Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

БЕЛАРУСКІ КНІГАЗБОР

Выйшлі з друку:

Серыя I.

ЯН ЧАЧОТ. Выбраныя творы
МАКСІМ БАГДАНОВІЧ. Выбраныя творы
ВАЦЛАЎ ЛАСТОЎСКІ. Выбраныя творы
УЛАДЗІМІР ЖЫЛКА. Выбраныя творы
ФІЛАМАТЫ І ФІЛАРЭТЫ. Зборнік
ЯН БАРШЧЭЎСКІ. Выбраныя творы
ЯНКА БРЫЛЬ. Запаветнае. Выбраныя творы
КУЗЬМА ЧОРНЫ. Выбраныя творы
ЭЛІЗА АЖЭШКА. Аповесці, апавяданні, нарысы
ЛАРЫСА ГЕНІЮШ. Выбраныя творы
ПАЎЛЮК ТРУС. Выбраныя творы
ІВАН МЕЛЕЖ. Выбраныя творы
ЦЁТКА. Выбраныя творы
НАТАЛЛЯ АРСЕННЕВА. Выбраныя творы
ЯНКА КУПАЛА. Выбраныя творы

Серыя II.

БЕЛАРУСКІЯ ЛЕТАПІСЫ І ХРОНІКІ. Зборнік
КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ. За нашую вольнасць.
МІКАЛАЙ УЛАШЧЫК. Выбранае
ЯЎХІМ КАРСКІ. Беларусы
ІГНАТ ДАМЕЙКА. Мае падарожжы
ГАЎРЫЛА ГАРЭЦКІ. Выбранае

Серыя III.

ЁГАН ВОЛЬФГАНГ ГЁТЭ. Выбраныя творы

Рыхтуюцца да друку:

АДАМ МІЦКЕВІЧ. Выбраныя творы
ФРАНЦІШКА УРШУЛЯ РАДЗІВІЛ. Выбраныя творы
АЛЕСЬ ГАРУН. Выбраныя творы
СТАРАЖЫТНАЯ ЛІТАРАТУРА БЕЛАРУСІ. Зборнік